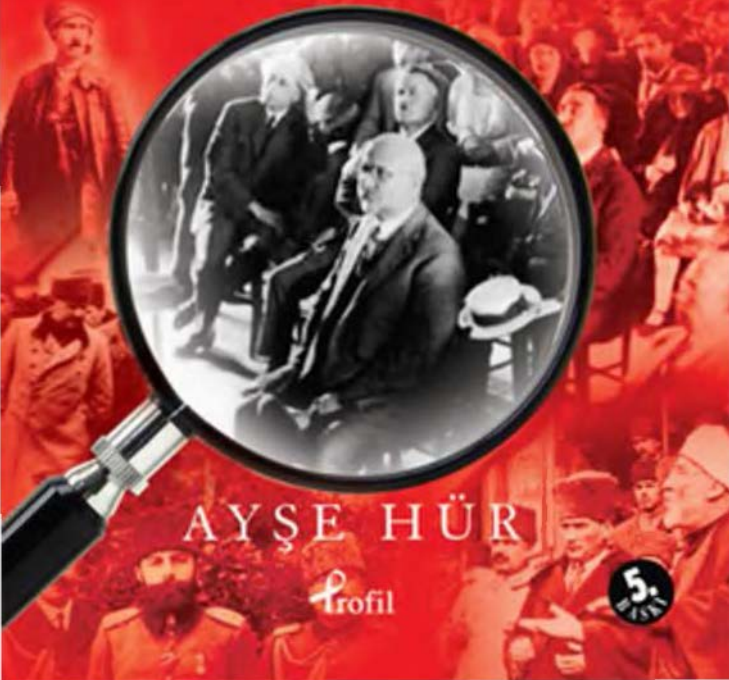
ÖTEKİ TARİH

II

Mondros'tan İzmir Suikastı Davası'na

AYŞE HÜR

profil

5. BASKI

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Urfa, Nazilli, Edirne'de bulundu, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Halen aynı enstitüde doktora çalışmasına devam ediyor. Mart 2007-Ağustos 2012 arasında *AGOS*'un; Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. Ağustos 2012'den beri *Radikal* gazetesinde yazıyor. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, 1994-1995), *Istanbul: An Urban History* (Tarih Vakfı Yayınları, 1996), *İ.E. Ulagay İlaç Sanayii Türk A.Ş. 100 Yaşında* (Kurum Tarihi Projesi, Tarih Vakfı, 2003), *20. Yüzyıl Dünya ve Türkiye Tarihi*, (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004), *Resmi Tarih Tartışmaları/İttihatçılıktan Kemalizm'e* (Özgür Üniversite Kitaplığı, 2007), *Trabzon'u Anlamak* (İletişim Yayınları, 2009), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, 9. Cilt, (İletişim Yayınları, 2009) ve *Bugünün Bilgileriyle Kemal'in Türkiyesi, La Turquie Kamâliste* (Boyut Yayıncılık, 2012) adlı eserlere katkıda bulundu.

ÖTEKİ TARİH-2

MONDROS'TAN İZMİR SUİKASTI DAVASI'NA

AYŞE HÜR

PROFİL

© Ayşe Hür
© Profil Yayıncılık

Yazar / Ayşe Hür
Kitabın Adı / Öteki Tarih-2

Genel Koordinatör / Münir Üstün
Genel Yayın Yönetmeni / Cem Küçük
Redaksiyon / Aslı Güneş
Kapak Tasarım / Kenan Özcan
İç Tasarım / Adem Şenel
Baskı-Cilt / Kitap Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Davutpaşa Cad. No:123 Kat:1 Topkapı/İstanbul
Tel : 0212 482 99 10 Sertifika No:16053

1. Baskı: Ekim 2012
4. Baskı: Şubat 2013

978-975-996-386-6

Kültür Bakanlığı Yayıncılık Sertifika No: 12391

PROFİL: 284
TARİH: 12

PROFİL YAYINCILIK
Çatalçeşme Sk. No: 52 Meriçli Apt. K.3
Cağaloğlu - İSTANBUL
www.profilkitap.com / bilgi@profilkitap.com
Tel. 0212. 514 45 11 Faks. 0212. 514 45 12

Profil Yayıncılık Maviağaç Kültür Sanat Yayıncılık Tic.Ltd.Şti markasıdır.

© Bu kitabın Türkçe yayın hakları Ayşe Hür ve Profil Yayıncılık'a aittir. Yazarın ve yayıncının izni olmadan herhangi bir formda yayınlanamaz, kopyalanamaz ve çoğaltılamaz. Ancak kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

MONDROS MÜTAREKESİ 9
İSTANBUL DİVAN-I HARB İ ÖRFİ YARGILAMALARI 20
İZMİR'DE İLK KURŞUNU KİM ATTI? 26
19 MAYIS 1919 NEYİN TARİHİDİR? 37
MUSTAFA KEMAL ITC ÜYESİ MİYDİ? 46
MİLLÎ MÜCADELE'DE KÜRTLER 53
MİLLÎ MÜCADELE'DE TARİKATLARIN ROLÜ 64
MİSAK-I MİLLÎ NEDİR, NE DEĞİLDİR? 71
SEVR 'BÜTÜN KÖTÜLÜKLERİN ANASI' MIDIR? 80
LENİN VE MİLLİYETLER MESELESİ 93
ERMENİLER VE GÜMRÜ ANTLAŞMASI 101
MUSTAFA SUPHİ'Yİ VE 29 KÂNUN-İ SÂNÎ'YI UNUTMA! 107
1921 KOÇGİRİ İSYANI 119
'ÇERKEZ' ETHEM: KAHRAMAN MI, HAİN Mİ? 126
PAPA EFTİM'İN CEMAATSİZ KİLİSESİ 146
TALAT PAŞA SUİKASTI VE ERMENİLERİN NUREMBERG'İ 153
CEMAL PAŞA'YI KİM ÖLDÜRDÜ? 165
ENVER PAŞA'NIN TÜRKİSTAN'DAKİ SONU 175
MALTA SÜRGÜNLERİ'Nİ NASIL BİLİRSİNİZ? 185
MUSTAFA KEMAL'İN ERMENİ KIRIMI'NA DAİR TAVRI 194
KURTULUŞ SAVAŞI MI MİLLÎ MÜCADELE Mİ? 201
1922'DE GÜZEL İZMİR'İ KİM YAKTI? 212

MUDANYA'DAN LOZAN'A GİDERKEN 233
LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ? 241
1923 İZMİR İKTİSAT KONGRESİ 256
İKİNCİ GRUP VE CHP'NİN KURULUŞU 266
KÜRTLERE ÖZERKLİK SÖZÜ VERİLDİ Mİ? 274
ALİ ŞÜKRÜ BEY CİNAYETİ 282
DEVLETİN MAKARR-I İDARESİ ANKARA'DIR! 288
YENİ BİR DÖNEM: CUMHURİYETİN İLANI 295
ERMENİ-TÜRK TEÂLÎ CEMİYETİ'NİN NAFİLE ÇABALARI 301
HALİFELİĞİN KALDIRILMASI 310
RESMÎ TARİHİN HAİNLERİ: 150'LİKLER 323
TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI 331
ŞEYH SAİD İSYANI VE TAKRİR-İ SÜKÛN KANUNU 336
MUSUL'U NASIL KAYBETTİK? 343
REJİMİN TERÖR AYGITI: İSTİKLAL MAHKEMELERİ 351
BU SERPUŞUN ADI ŞAPKADIR! 360
İZMİR SUİKASTI DAVASI 369
NUTUK VE GENÇLİĞE HİTABE 389

DİZİN 401

ÖNSÖZ

Bu kitapta başta *Taraf* ve *AGOS* olmak üzere çeşitli mecrada yayımlanan ya da yayımlanma fırsatı bulamayan tarih yazılarım var. Kitap, *Öteki Tarih I*'in (Profil, Ocak 2012) bıraktığı yerden yani İtilaf Devletleri'yle Osmanlı İmparatorluğu arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden başlıyor; resmi tarihçilerin 'Kurtuluş Savaşı', benimse 'Milli Mücadele' adını verdiğim Türk ulus-devletinin kuruluş sürecini içeren yazılarla devam ediyor; askeri zaferin kazanılmasından sonra, kurucu kadrolar arasında meydana çıkan görüş ayrılıkları ve iktidar mücadelesine Mustafa Kemal ve yakın kadrosu adına fiili noktayı koyan 1926 tarihli İzmir Suikastı Davası ve sembolik noktayı koyan 1927 tarihli *Nutuk*'un hikayesi ile bitiyor. Elbette, kitapta bu son derece karmaşık süreçlerin her aşamasına, her olayına dair bir yazı yok; ama dönemin genel bir panoramasını çizebildiğimi umuyorum. 1927'den sonra Kemalist kadroların Türk ulus-devletini tahkim etme ve Batı tipi modernleşme süreçlerini derinleştirme çabalarını ele alan yazılarımı ise Kasım 2012'de yayımlanacak olan *Öteki Tarih III*'te bulabileceksiniz.

İlk kitabın başında tarihçilik anlayışımı uzunca anlatmaya çalışmıştım, bu yüzden burada tekrar etmiyorum. Bu kitaptaki

yazılar da aynen ilk kitaptakiler gibi, ne gerçek anlamda 'popüler' yazılar, ne de gerçek anlamda 'akademik' yazılar. Dolayısıyla bazı okurlara ağır veya sıkıcı gelebilir, bazılarına ise bilimsel açıdan tatmin edici gelmeyebilir. Yine de her yazının ve kaynakçasının o konuda daha derin ve daha kapsamlı okumalara heves uyandırmasını umuyorum.

Bazı teknik açıklamalar da yapmak istiyorum: Yazılar 1934 Soyadı Kanunu'ndan önceki dönemi kapsadığı için, 1934 sonrası alınan soyadları, o ismin ilk çıktığı yerde verdim, daha sonra tekrarlamadım. Soyadı Kanunu'na yetişemeden hayata veda edenlerin soyadları doğal olarak yok. Bir ifade eğer bir belgeden alındıysa (ki bazen kelimesi kelimesine değil bu alıntılar), birinin sözüyse ya da bir makale adıysa çift tırnak (") işareti kullandım. Tek tırnak (') işaretini ise, anlamı dışında kullanılan terimlerde ya da dikkati çekmek istediğim ifadelerde tercih ettim. 'Sakallı' Nureddin Paşa, 'Topal' Osman, 'Yenibahçeli' Nail örneklerinde olduğu gibi lakapları ilk seferinde tek tırnakla yazdım ama daha sonraki kullanımlarda tek tırnak işaretini kullanmadım. Uzun olmayan alıntıları paragraf içinde normal punto ile verirken, uzun alıntıları içerlek ve daha küçük punto ile gösterdim.

Bu yazıların bugüne dek yaygın ve örgün eğitim kurumları, mecraları, aygıtları tarafından, bize doğru diye belletilenlerin arkasında yeni, farklı bir şey var mı diye bakmaya heves uyandırması umuduyla herkese iyi okumalar diliyorum.

Ayşe Hür

İstanbul, 9 Eylül 2012

MONDROS MÜTAREKESİ

Dünyanın yeniden paylaşımından pay almak için 11 Kasım 1914'te resmen Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı İmparatorluğu, savaş boyunca 10 cephede (Kafkasya, Irak, Filistin-Suriye, Çanakkale, Galiçya, Makedonya, Romanya, Hicaz-Yemen, İran ve Libya'da) savaşmış, Çanakkale dışındaki tüm cephelerde yenilmişti. Ancak, İttihatçı paşaların bu gerçeği idrak etmeleri uzun süre almıştı. Öyle ki dönemin Posta ve Telgraf Nazırı Hüseyin Haşim (Sanver) Bey'den öğrendiğimize göre, Enver Paşa Ağustos 1918 başlarında hâlâ Filistin'de bir atağa geçileceğini ve Kudüs'ün geri alınacağını vaadediyor, Nafıa Nazırı Ali Münif Bey ise Enver Paşa'ya, "Ya siz bize yalan söylüyorsunuz, ya da size birileri yalan söylüyor," diyordu.

Enver Paşa gerçekle bağını koparmıştı ama eylül ayı boyunca Avusturya ve Almanya ile durumu müzakere eden Talat Paşa, dönüş yolunda Almanların diğer müttefiki Bulgaristan ordularının perişan halini görünce, "b..u yedik" demişti. Nitekim Bulgaristan, 29 Eylül 1918 günü İtilaf Devletleri'yle ayrı bir anlaşması imzalayarak savaştan çekildi. Aynı gün Almanlar ABD Başkanı W. Wilson'a bir barış konferansı toplanmasını önerme kararı aldılar. Bunu İstanbul'daki elçileri Bernstroff'a bildirdiler; o da Talat Paşa'ya iletti. Talat Paşa teklifi memnuniyet verici buldu. Mevcut kabineyle iyi bir barış yapılmasının mümkün olmadığını bildiğinden Enver Paşa, Halil Bey (Menteşe), Dr. Nazım Bey ve Cemal

Paşa'nın karşı oyuna rağmen hükümeti istifaya razı etti. Vahdeddin 8 Ekim'de hükümeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya verdi, Tevfik Paşa bunu başaramayınca, bu sefer Ahmed İzzet Paşa'yı görevlendirdi ve nihayet kabine kuruldu.

Bütün bunlar olurken Vahdeddin'in kendi adamı Rüşdi Bey, Talat Paşa'nın arkadaşı Dr. Nureddin Bey, İzmir (Aydın Vilayeti) Valisi Rahmi Bey, 1916'da Kut-ul Amare'de* esir alınan İngiliz Generali Townshend ve Hahambaşı Hayim Nahum aracılığıyla İtilaf Devletleri** nezdinde, gizli ya da açık, ama her biri ayrı telden çalan barış girişimleri yapılıyordu.

İstanbul'un temsilcilerinden gelen değişik teklifleri değerlendiren Britanya Savaş Kabinesi, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılacak 'ayrı' bir anlaşma, İtilaf Devletleri'ni rahatlatacak, Almanya'yı dize getirmek için gereken yerlere daha fazla kuvvet ayrılmasını sağlayacak bir fırsat olarak görmüştü. Buna sadece yeminli Türk düşmanı Lord Curzon itiraz etmişti. Curzon'a göre "Türkler fena halde yenilmişlerdi" ve Britanya'nın eli güçlüydü. Başbakan Lloyd George ise yeni kurulan Ahmed İzzet Paşa hükümetine bir şans verilmesini önerdi. Sonunda Limni Adası'nın Mondros Limanı'nda haber bekleyen Amiral Calthorpe'a, mütareke şartlarını görüşmeye hazır olduklarını Türk tarafına bildirmesi söylendi. Fransızlar, Amiral Calthorpe'un Türk tarafı ile doğrudan temasa geçeceğini duyunca rahatsız oldular ama İngilizler onları ikna etti.

---

* Osmanlı ordularının Çanakkale dışındaki ikinci ve tek başarısı Irak Cephesi'ndeki Kut'ül-Amare mevkiinde General Townsend komutasındaki İngiliz birliklerini 3 Aralık 1915'ten 29 Nisan 1916'ya kadar süren amansız bir kuşatmadan sonra teslime zorlamalarıydı. Townsend teslim alındıktan sonra İstanbul'a getirilmiş, Büyükada'da 'misafir' edilmişti.

** Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan'dan oluşan cepheye 'İttifak Devletleri', 'Mihver Devletleri' veya 'Merkezi Devletler' denildi. Britanya, Fransa ve Çarlık Rusyası'ndan oluşan üçlüye ise 'İtilaf Devletleri' dendi.

Damat Ferid'e karşı Rauf Bey

Bunun üzerine Vükela Heyeti (Bakanlar Kurulu) 24 Ekim 1918 günü Mondros'a gönderilecek delegeleri (murahhasları) belirlemek için toplandı. Vahdeddin'in (V. Mehmed Reşad'ın ölümü üzerine 3 Temmuz 1918'de tahta geçmişti) Damat Ferid Paşa'nın gönderilmesini önermesi, heyette büyük şaşkınlık yarattı. Sonunda Vahdeddin ikna edildi ve Bahriye Nazırı Rauf Bey üzerinde anlaşıldı.

Rauf Bey, 1912-1913 Balkan Savaşları sırasında kumandanı olduğu Hamidiye Zırhlısı ile büyük kahramanlıklara imza atmış başarılı bir askerdi ama diplomasi tecrübesi, 1917'de Bolşevik Devrimi'nin ardından savaştan çekilen Rusya ile yapılan Brest Litovsk görüşmelerini izlemekle sınırlıydı. Rauf Bey hatıratında, hem Bahriye Nezareti'ndeki işlerini, hem de diplomasi tecrübesi olmadığı için teklifi kabul etmek istemediğini ancak görevden kaçamadığını anlatacaktı.

Sonunda ikna edilen Rauf Bey, yanında Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet Bey ve Kurmay Yarbay Sadullah Bey olmak üzere Peyk-i Şevket Destroyeri ile Bandırma'ya, oradan da trenle İzmir'e gitti. 26 Ekim günü Zafer Römorkörü ile İzmir'den denize açılan heyeti, Sığrı açıklarında İngilizlerin Liverpool Kruvazörü karşıladı. Aynı günün gecesi 22.00 sularında Limni Adası'nın Mondros Limanı'na varıldı. Ertesi gün 9.00'da limanda demirlemiş olan Agamemnon Zırhlısı'nın güvertesinde Amiral Calthorpe ve ekibi kendilerini gayet nazik ve sıcak bir tavırla karşıladı ve 27 Ekim 1918 tarihinde görüşmeler başladı. Bu arada not edelim: Amiral, anadili gibi Fransızca biliyordu. Rauf Bey'in İngilizcesi iyiydi ancak Fransızcası tutuktu. Reşad Hikmet Bey ile Sadullah Bey ise sadece Fransızca biliyorlardı. Bu durum görüşmeler boyunca çeşitli sorunlara neden olacaktı.

"İlk dört maddeyi kabul ettir, yeter"

Rauf Bey'in Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa nasıl girdiğiyle başlayan, hükümetin İngiltere ile uyum içinde davranma arzusunda olmasıyla devam eden, Türk tarafının ağır şartlara razı olmaktansa sonuna kadar savaşacağı tehdidiyle biten açış konuşmasını İngiliz heyeti sakince dinledi. Ardından Amiral Calthorpe söz aldı ve hükümetinin kendisine, birazdan okuyacağı maddelerden ilk dördünü değişiklik olmaksızın geçirmeyi emrettiğini, ancak diğer maddeler üzerinde değişiklikler yapılabileceğini söyledi ve maddeleri okumaya başladı. Kabul edilmesi şart koşulan ilk dört madde özetle şöyleydi: **1.** Çanakkale ve İstanbul Boğazları uluslararası geçişlere açılacak, Boğazlardaki istihkâmlar İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecektir. **2.** Osmanlı sularındaki tüm torpil tarlaları ve torpido kovan mevzileri ve benzeri engellerin yerleri gösterilecek, tarama ve kaldırma işlerinde gerekirse yardım edilecektir. **3.** İtilaf Devletleri'ne mensup savaş esirleriyle Ermeni esir ve tutuklular İstanbul'da toplanacak ve kayıtsız şartsız İtilaf Devletleri'ne teslim edilecektir. **4.** Karadeniz'deki torpil yerleri hakkında bilgi verilecektir.

İlk büyük tartışma, Boğazların işgaline dair madde üzerinde oldu. Türk tarafının, "İşgal izzet-i nefsimizi kırar, efkâr-ı umumiyeyi üzer," itirazına "Bu istihkâmlar Almanların elindeyken de efkâr-ı umumiye vardı," diye cevap verdi Amiral Calthorpe. Israr üzerine, savaşı uzatanın da şu anda barış isteyenin de Türk tarafı olduğunu, dolayısıyla bu tür tedbirlere itiraz etmeye haklarının olmadığını nazikçe hatırlattı. Çay molasından sonra "İtilaf Devletleri'nin gerekli gördükleri tüm yerleri işgal etmesini" mümkün kılan 7. Madde ile "Ermeni Vilayetleri'nde karışıklık çıktığında bu vilayetlerin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesini" mümkün kılan 24. Madde üzerine tartışıldı. Amiral 24. Madde'nin değiştirilemez olduğunu, ancak bütün vilayetleri değil,

sadece Sis, Haçin, Zeytun ve Antep'i işgal etmeyi düşündüklerini belirtti. Bu konuda anlaşma sağlanamayınca, taraflar konuyu merkezlerine danışmaya karar verdiler. Ertesi gün Londra'dan gelen cevap okundu. Londra maddelerin aynen geçmesini istiyordu. Türk tarafı ise, İstanbul'dan beklediği telgrafı henüz alamamıştı, çünkü gece fırtına çıkmış ve Limni ile İstanbul arasındaki telgraf hatları kopmuştu. Dolayısıyla verecekleri bir cevap yoktu.

Kaçırılan fırsatlar

28 Ekim sabahı başlayan ikinci tur görüşmelerde "Hudutların muhafazası ve asayişin korunması için gerekli olanlar dışındaki tüm askerlerin terhisine dair" 5. Madde ile "bütün harp gemilerinin limanlarda enterne edilmesini" öngören 6. Madde itirazsız kabul edildi. 7. Madde'deki "gerekli görülen tüm yerlerin işgal edileceği" ifadesi üzerine yeniden tartışma başladı. Sonunda konu daha sonra görüşülmek üzere kenara kondu. "Osmanlı limanlarından İtilaf Devletleri gemilerinin yararlanmasına" ilişkin 8. Madde ufak tefek değişiklerle kabul edildi. Ardından Amiral, Fransızların da görüşmeye katılmak istediklerini bildirdi. Yeni bir taraf demek, yeni talepler demekti. Bu nedenle görüşmeler biraz daha hızlandı. "İtilaf Güçleri donanmasının İstanbul'u üs olarak kullanmasını ve ülkedeki tüm tersanelerin ve limanların bu donanmanın tamir, bakım vs. işlemleri için tahsisini" öngören 9. Madde ile "Toros Tünelleri'nin işgalini" öngören 10. Madde'ye yapılan itirazlar da reddedildi. 11. Madde, "İran'ın kuzey kısmındaki ve Kafkasya'daki Osmanlı birliklerinin harpten önceki sınırlar içine çekilmesiyle" ilgiliydi. Türk tarafı, konunun Kars-Ardahan-Batum sancaklarının hukuki statüsüyle ilgili olduğunu belirterek, bu konunun İtilaf Devletleri tarafından daha sonra ele alınmasını önerdi ve bunu kabul ettirdi. "Hicaz, Irak, Suriye, Kilikya'daki Osmanlı kuvvetlerinin teslimine" ilişkin 16. Madde,

"Libya ve Bingazi'deki Osmanlı kuvvetlerinin teslimine" ilişkin 17. Madde, "Trablus ve Bingazi'deki limanların teslimine" ilişkin 18. Madde, üzerinde anlaşmaya varılamadığı için sonraya bırakıldı. "Alman ve Avusturya-Macaristanlı sivil ve askerlerin en yakın İngiliz ve Müttefik kuvvetlerinin kumandanlarına teslimine" ilişkin 19. Madde, Rauf Bey tarafından 'insanlık kaidelerine aykırı" bulunarak reddedildi. İkinci günkü görüşmeler bu tartışmayla kesildi. Türk tarafı derhal telgraf hatlarının başına geçti ve İstanbul'a varılan noktayı rapor etti.

Vahdeddin'in İngilizperestliği

29 Ekim günü İstanbul'dan ilk telgraf geldi. Vükela Heyeti, "İngilizlerin Türklere hamilik yapacağına inanmıyorsa da", mütarekenin kabulüne şu şartlarla razı olmuştu: 1. Madde, Boğazların sadece İngiliz ve Fransız birlikleri tarafından kontrol edilmesi şartıyla kabul edilmişti. 8. Madde, limanları Yunan birlikleri ve gemilerinin kullanmaması şartıyla kabul edilmişti. 24. Madde, Ermeni vilayetlerinin sadece İngilizler tarafından, o da barış anlaşması yapılıncaya kadar işgal edilmesi şartıyla kabul edilebilirdi. "Gerekli görülen yerlerin işgaline" izin veren 7. Madde ile Osmanlı kuvvetlerinin silah ve cephanelerinin nakliyesi ile erzak ve levazımın İtilaf Güçleri'nce denetlenmesini içeren 20. ve 21. Maddeler'le ilgili olarak İtilaf Devletleri'nden daha fazla açıklama istenmekteydi. Eğer İtilaf Devletleri bu şartları kabul etmezse, Rauf Bey ve arkadaşlarına masadan çekilmeleri; ancak çekilmeden önce İstanbul'la tekrar temas etmeleri emrediliyordu.

30 Ekim sabahı başlayan son turda, Amiral Calthorpe İstanbul'un işgalinin mümkün olan en yumuşak ve rahatsız etmeyen türden olacağını, Yunan gemilerinin ve birliklerinin katiyen işgale katılmayacağını tekrar belirtti ve Türk tarafını bir an önce imzayı

atmak için sıkıştırmaya başladı. Amiral'e göre "Türk heyeti savaşı kaybeden taraf olduğunu unutmuş gibi" davranıyordu. "Eğer mütareke anlaşmasını şimdi imzalamazlarsa, bir dahaki sefere bu şartları bile bulmaları mümkün olmayabilirdi."

Rauf Bey ve arkadaşları artık karar anının geldiğini fark etmişlerdi. Son bir hamleyle İstanbul'la temas kurmaya çalıştılar. Ancak akşam saat 19.40'a kadar İstanbul'dan herhangi bir cevap gelmedi. Muhtemelen İngilizler telgraf hatlarını kesmişlerdi. Artık anlaşmayı imzalayıp imzalamamak Rauf Bey'in inisiyatifindeydi. Sadullah Bey birkaç hafta önce geldiği Filistin Cephesi'nin durumunu gayet iyi biliyordu. Reşad Hikmet Bey Avusturya-Macaristan'ın düşmesinden sonra Batı Cephesi'nde de sonun yaklaştığını görmüştü. Bu kısa değerlendirmeden sonra üç arkadaş anlaşmayı imzalamaya karar verdiler.

Sonuçta aynen Rauf Bey gibi, diplomat olmayan Amiral Calthorpe, "ilk dört maddesini kabul ettir gerisini dert etme" talimatıyla geldiği Mondros'tan büyük bir zaferle ayrıldı. Bunu, Türk tarafının askerî açıdan güçsüzlüğüne mi, asırlardır Osmanlı İmparatorluğu'nu şu veya bu nedenle desteklemiş olan İngilizlere duyulan geleneksel güvene mi, Amiral Calthorpe'un gayet dostane ve yumuşak tarzına ve *Agamemnon*'un Kaptanı Litchfield-Speer'in ikram ettiği konyaklara mı bağlamak gerekir, bilmiyoruz. Hepsi de olabilir çünkü Rauf Bey İstanbul'a dönüşünde yaptığı basın toplantısında şöyle demişti: "İstanbul'dan ayrılırken, bugünkü gibi sevinçle ve gururla geri döneceğimizi katiyen düşünemezdim. Ülkemizin hakları ve Sultanlığın geleceği imzaladığımız anlaşma ile tamamen güvence altına alındı. Bu mütareke muzafferle kaybeden arasında değil, savaşın bitmesini isteyen iki eşit taraf arasında imzalanmıştır." Bir gazetecinin "Hangi nedenler sizi böyle mesut ediyor?" diye sorması

üzerine de şöyle demişti: "Evvela, İngilizlerin Türklüğün imhasını hedef almayacaklarını anladım. İkincisi, zannedildiğinin aksine olarak, memleketimizin işgal altına alınmayacağını gördüm. Sizi temin ederim ki, İstanbul'a tek bir düşman askeri bile çıkmayacaktır. Devletin istiklali, Saltanatın hukuku, milletin izzet-i nefsi tamamen kurtulmuştur. (...) Evet, imzaladığımız mütareke anlaşması umduğumuzun ötesinde..."

Rauf Bey basın toplantısından sonra raporunu sunmak üzere Saray'a gitti. Uzun bir süre bekledikten sonra içeriden şöyle bir bilgi geldi: "Zat-ı Şahane yorgundurlar. Harem dairesinde bulunuyorlar. Bugün kendilerini ziyaret mümkün değildir. Heyeti önümüzdeki salı günü kabul buyuracaklardır." Rauf Bey'in bu cevabı aldığında neler hissettiğini tahmin etmek zor olmasa gerek.

İttihatçılar ne yaptılar?

Padişah cephesindeki sakin duruma karşılık, İttihatçılar cephesinde son derece heyecanlı bir hava hâkimdi. 31 Ekim 1918'de, İTC'nin Şeref Sokağı'ndaki Merkez-i Umumisi'nde bir toplantı düzenlenmişti. İTC'nin üç liderinden sadece Cemal Paşa'nın bulunduğu bu toplantıda parti ileri gelenlerinin yurtdışına çıkıp çıkmamaları hususu görüşüldü, özellikle Kara Kemal'in ısrarıyla çıkmaları kararı alındı. Kısa bir süre sonra, Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında ikinci kez toplanıldı. Enver, Talat ve Cemal paşalar ve İTC'nin diğer önde gelen üyeleri katıldığı toplantıda İTC'nin feshi ve yeni bir fırka (Teceddüt Fırkası) çatısı altında toplanma kararı alındı. Enver, Talat ve Cemal paşalarla Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Bedri Bey ve Azmi Bey'den oluşan yedi kişilik kilit grubun yurtdışına çıkacağı açıklandı. Nitekim bu yedi kişi, 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan saatlerde bazı kaynaklara göre bir

Alman denizaltısıyla, bazı kaynaklara göre de savaşta el konmuş bir Rus gemisiyle ülkeyi terk ettiler.

Sadrazam Ahmed İzzed Paşa bu olayı 'gaybubet' (kaybolma, göz önünde olmayış) olarak tarif etmişti. Ahmed İzzed Paşa'nın İttihatçı liderlerin kaçışına göz yumduğu iddiaları yüzünden istifa etmesinden sonra kurulan Tevfik Paşa Kabinesi ise söz konusu kişilerin gittikleri Almanya ve İsviçre'yle yaptığı resmî yazışmalarda 'firar' kelimesini kullanacaktı. Gazetecilerin tepkisi ise daha sert oldu. Örneğin 5 Kasım 1918 tarihli *Ati* gazetesinde şöyle yazıyordu: "[B]inlerce halkı derelerde boğdurarak, geçitlerde öldürerek, milleti umutsuz, vatanı kan ve ateş içinde bırakıp kaçtılar (...) halkın en pespaye grubunu kendilerine destekçi edindiler, çeteler teşkil ettiler (...) siz madem mücrim değilsiniz, kadın kıyafetine girerek hainler gibi, caniler gibi niçin kaçıyorsunuz?" Aynı gün, *Zaman* gazetesinde Refik Halid (Karay) Bey de şunları söylüyordu: "Efendiler, nereye? Tahtakuruları nereye? Tok kurtlar nereye? Eli sopalı, beli palalı, gözü kanlı paşalar, damdan dama nereye? Şimdi böyle sinsi sansar gibi tavandan tavana nereye?"

Mustafa Kemal'in itirazları

Mondros Mütarekesi'nin şartlarının ağırlığını ilk fark edenlerden biri, Enver Paşa ile yıldızı bir türlü barışmadığı için İTC içinde sürekli ikinci plana itilmiş Mustafa Kemal'di. Mütareke arifesinde Suriye'deki 7. Yıldırım Orduları Kumandanlığı'nı yürütmekte olan Mustafa Kemal, 11 Ekim'de Halep'teki karargâhından Vahdeddin'in Baş Yaveri Naci Bey'e hitaben "çok gizli" bir telgraf göndermişti. Telgrafta kabineyi kurma görevinin Ahmed İzzed Paşa'ya verilmesini ve kendisinin de kabinede görevlendirilmesini öneriyordu. Ancak telgraf İstanbul'a 14 Ekim'de ulaşmış,

bu sırada kabine kurulmuş, Mustafa Kemal'in talip olduğu anlaşılan Harbiye Nazırlığı'nı da Ahmet İzzet Paşa üstlenmişti.

31 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Kumandanlığı'na atanan Mustafa Kemal, grubunu toplamak için Adana'ya gitti ve komutanlığı Liman Von Sanders'ten teslim aldı. Ardından Adana ile İstanbul arasında, mütarekenin uygulanması konusunda bir dizi yazışma yaşandı. Mustafa Kemal'in 8 Kasım tarihli telgrafı bu yazışmaların bir özeti gibiydi:

> "İngilizlerin tekliflerine bugüne kadar olduğu gibi mukabele edilmekte devam olunursa, şimdi Payas-Kilis hattına kadar olan araziyi isteyen İngilizlerin yarın Toros'a kadar olan Kilikya mıntıkasını ve daha sonra Konya-İzmir hattının işgali gibi tekliflerin birbirini takip edeceği ve ordumuzun kendileri tarafından sevk ve idare, hatta vükelamızın (bakanlarımızın) Britanya hükümeti tarafından intihap edilmesi (seçilmesi) gibi teklifler karşısında kalmaklığımız ihtimalden uzak değildir. Acizimiz ve zaafımızın derecesini pek iyi bilirim. Bununla beraber devletin yapmaya mecbur olduğu fedakârlığın derecesini de tayin ve tahdit etmek lazım geleceği kanaatini muhafaza ederim. Yoksa Almanya ile ittifak halinde sonuna kadar harbe devam edilerek büsbütün bozguna uğradığımıza göre İngilizlerin elde etmek istediklerini onlara kendi yardımımızla bahşetmek, tarihte Osmanlılık için, bilhassa bugünkü hükümet için pek kara bir sayfa vücuda getirir."

Sonunda İstanbul, Mustafa Kemal'in dik kafalılığının mütarekenin ihlalle sonuçlanabileceğinden korktu ve Yıldırım Ordular Grubu'nu lağvederek Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırdı. Tarih 10 Kasım 1918'di.

Bilindiği gibi Mustafa Kemal'in öngörüsü doğru çıktı. İtilaf Güçleri'nin *Ariane* adlı mayın tarama gemisi 8 Kasım günü Galata'ya yanaştı. 13 Kasım günü 60 parçalık İtilaf Devletleri donanması geldi. Bu gemilerin arasında, Mondros'ta verilen sözlerin

aksine Yunan savaş gemisi *Averof* da vardı. 23 Kasım günü ise İtilaf Güçleri Doğu Orduları Başkumandanı Franchet d'Esperey Sirkeci Garı'nda zuhur etti ve Enver Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısına yerleşti. Aynı günlerde İtilaf Güçleri İskenderun, Musul, Çanakkale ve Batum'a da asker çıkardılar; kıyılarda Samsun, Ereğli, iç bölgelerde Eskişehir, Konya gibi stratejik noktalara yerleştiler. Türk tarafının bu işgallere tepkisi için epey beklemek gerekecekti.

Özet Kaynakça: Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım,I*, Emre Yayınları 1993; Gwynne Dyer, "The Turkish Armistice of 1918: 1-The Turkish Decision for a separate Peace, Autumn 1918", *Middle Eastern Studies*, Mayıs 1972, s.143-178; a.g.y., "The Turkish Armistice of 1918: 2-A Lost Opportunity: The Armistice Negotiations of Moudros", *Middle Eastern Studies*, Ekim 1972, s. 313-348; Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, İstanbul 1948; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, Nehir Yayınları, 1993; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C.3, Kısım 4, 1983; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Türk İstiklal Harbi (T.İ.H.) Serisi C.I, Genelkurmay Yayını, 1962.

İSTANBUL DİVAN-I HARB-İ ÖRFİ YARGILAMALARI

Mondros Mütarekesi'nin ardından İtilaf Devletleri, savaş ve Ermeni Kırımı* suçlularının yargılanması için kolları sıvadılar. Konunun neden böyle önemsendiğini anlamak için biraz geriye gidelim. 1915 Ermeni Kırımı'ndan sonra, Britanya Başbakanı Lloyd George şu itirafta bulunmuştu: "Ermenistan bizim kurduğumuz zafer sunağında kurban edildi (...) Zavallı Ermeniler bir kez daha eski efendilerinin ökçesi altında kaldılar (...) Türklerin kötü yönetim sicilinde bile eşi bulunmayan bu vahşet eylemiyle Ermeni nüfusu sayıca bir milyon azaltıldı. Bu tecavüzlerin gerçekleşmesindeki payımızı göz önünde tutuyor, elimize geçecek ilk fırsatta yaptığımız hatayı düzeltmek için ahlaki bir sorumluluk taşıyorduk."

ABD'de ise, ilk sürgün kafileleri yola çıktığından beri ciddi bir kamuoyu hassasiyeti vardı. Sadece *The New York Times* gazetesi olaylarla ilgili 194 makale yayınlamış, bunların yüzde 70'i ilk dört sayfada yer almıştı. İstanbul'dan 1916 kışında ayrılan ABD'nin eski İstanbul Büyükelçisi H. Morgenthau, İstanbul'dan Washington'a yolladığı 'mahrem' ve 'gizli' raporları kaydettiği günlüğünü 1918'de kitap halinde yayımlayınca bu hassasiyet katlanarak arttı.** 20 bin Protestan ve Katolik kilisesi, 40 vali, bir kar-

* *Öteki Tarih I*'de, '1915-1917 Ermeni Kırımı' terimini kullanmıştım. Bu kitapta, bu alanda çalışan saygın tarihçilerle ortak bir dil kullanmak için '1915 Ermeni Kırımı' terimini kullanacağım.

** Halbuki Morgenthau, İstanbul'da iken, ABD Hükümeti'ne ve Protestan misyonerlere, Osmanlı İmparatorluğu'na bu konuda baskı yapmamasını tavsiye etmiş-

dinal, 85 piskopos, Harvard, Chicago, Princeton, Michigan gibi Amerikan'ın en prestijli üniversitelerinin içinde bulunduğu 250 kurumun rektör ve yöneticisi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda büyükelçilik yapmış O. Straus, H. Morgenthau ve A. Elkus gibi isimlerin de yer aldığı bir sivil toplum hareketinin önderliğinde Ermeniler için düzenlenen bağış kampanyasında 115 milyon dolar toplandı. Bu, o dönem için son derece büyük bir paraydı.

Beşinci Şube Komisyonu

Başını Britanya ve ABD'nin çektiği uluslararası ağır baskıların yanı sıra, içeriden gelen baskılar da ciddiydi. *Peyam-ı Sabah*, *Hadisat*, *İleri*, *Alemdar*, *Yeni İstanbul*, *İkdam*, *Yeni Gazete* ve *Zaman* gibi İTC karşıtı gazetelerin yürüttüğü kampanyaların yanı sıra, 10 Ekim 1918'de yeniden açılan Meclis-i Mebusan'ın ilk oturumlarından birinde, İTC kökenli Trabzon Milletvekili Mehmet Hafız Bey'in, savaş ve tehcir sırasında yaşanan cinayet ve katliamların soruşturulmasını talep etmesiyle hem Meclis-i Mebusan'da hem de Ayan Meclisi'nde ateşli tartışmalar başlamıştı. Sonunda "savaş ve tehcir suçlarını kovuşturmak için" Meclis bünyesinde bir komisyon kurulmasına karar verildi. Beşinci Şube Komisyonu adıyla anılan bu komisyonu Tedkik-i Seyyiât Komisyonu (Kötülükleri, suçları inceleme komisyonu) izledi.* O güne dek pek sesi çıkmayan Vahdeddin, 24 Kasım 1918 tarihli *Daily Mail* gazetesine verdiği mülakatta, "Bazı siyasi komiteler tarafından Ermeniler hakkında icra edilen muamelenin nihayet soruşturulmaya başlamasından duyduğu sevinci" belirtiyordu.

12 Aralık'ta Padişah Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulması için tebliğ yayımladı. 8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne,

ti. Gerekçesi, 1896'da benzer baskıların Abdülhamid'i, Ermenilere karşı sertleştirmiş olmasıydı.

* Başkanından dolayı halk arasında Mazhar Komisyonu diye anıldı.

Samsun ve Ayıntab (Gaziantep) mahkemeleri kuruldu. İstanbul'da da üç Divan-ı Harb-i Örfî vardı. İttihatçıların 23 Ocak 1913'te gerçekleştirdiği Babıâli Baskını'ndan sonra dağılan Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF), bu ortamdan cesaretlenip, 14 Ocak 1919'da ikinci kez kuruluş toplantısı yaptı ve İttihatçılara karşı cephenin liderliğine soyundu. Baskılar iyice artınca 100 kadar zanlı dönemin ünlü hapishanesi Bekir Ağa Koğuşu'na konuldu.

Beşinci Şube tarafından yürütülen soruşturmalar sonunda, "Bir milyon Ermeni ile 550 bin Rum'un öldürüldüğü, gayrimüslim azınlıklardan oluşturulan Amele Taburları'nda ise 250 bin kişinin açlık ve yoksulluktan öldüğü" gerekçesiyle, savaş ve kırım suçlularının yargılanmasına 5 Şubat 1919'da başlandı.

Bekir Ağa Bölüğü

İşbirlikçi Damat Ferid Paşa'nın ve İttihatçıların can düşmanı Hürriyet ve İtilafçıların etkisi ortadayken, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfî yargılamalarının siyasi karakterde olmadığını söylemek zordu. Ancak sanıklar herhangi bir baskı ya da kötü muamele görmedikleri gibi duruşmalarını beklerken de son derece gevşek koşullarda gözaltında tutulmuşlardı.

Sanıkların konduğu Bekir Ağa Bölüğü Beyazıt'ta, Harbiye Nezareti'nin (bugün İstanbul Üniversitesi Merkez Binası) kuzeydoğusunda yer alıyordu. 1870'lerden beri hapishane olarak kullanılan bölükte kalanlara tarihi boyunca uygulanan muamele hakkında birbirinin tam zıttı anlatımlar çoksa da, 'savaş ve kırım suçluları' ile ilgili koşullar iyi bilinmektedir. Örneğin, 10 Mart 1919'da başka bir olaydan dolayı gözaltına alman gazeteci Ahmed Emin (Yalman) anılarında şöyle der:

> "Polis Müdürlüğü'nün üst katındaki açık teras kısa bir zamanda bir piyasa yeri haline geldi. Talat, Enver, Cemal, Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım hariç olmak üzere bütün harp devrini temsil eden

adamlar, eski sadrazam Said Halim Paşa'sıyla Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'siyle orada idi. Vekiller Heyeti kararıyla mevkuflarla ihtilat (tutuklularla konuşma) yasaktı. Bununla beraber yüksek makamlardan izin alabilen imtiyazlı ziyaretçiler akın ediyordu. Bu arada Mustafa Kemal Paşa da geldi. Mevkuflar arasındaki tanıdıklarıyla ve bilhassa Fethi Bey'le uzun zaman görüştü. Evlerden güzel yemekler geliyor, herkes birbirine ikram ediyordu. Okuyacak şey de boldu..."

Mustafa Kemal tutukluları daha sonra da ziyaret etmişti. Aynı şekilde Kâzım Karabekir de 13 Şubat 1919'da, yani Doğu'ya atanmasından bir gün önce, Bekir Ağa Bölüğü'ne veda etmeyi ihmal etmemişti.

Bir İngiliz raporu da Bekir Ağa Bölüğü'ndeki rahat havayı doğruluyordu:

"a) Toplam 112 kişi olan mahkûmlar hapishanede istedikleri gibi gezinebiliyorlar ve bütün gün bir arada bulunuyorlar. b) Mahkûmların arkadaşları için ziyaret saatleri güya 12 ile 14 arası ama bu saatlere uyulmuyor ve isteyen istediği zaman cezaevine gelip gidiyor. c) Cezaevine gelen ziyaretçiler, girişleri sırasında tesadüfî göz atmalar dışında herhangi bir aramaya tabi tutulmuyorlar ve bu kişiler bazen yiyecek olduğunu iddia ettikleri büyük paketlerle geliyorlar, hâlbuki bu paketlerin içinde her şey olabilir. d) Kadınlar tüm gün istedikleri zaman gelebiliyorlar ve hiçbir aramaya tabi tutulmuyorlar. e) Türk askerleri güya mahkûmları gözetlemekle görevliler ama bütün gün onlarla birlikteler, eğer rüşvete dayanıklı değillerse, rahatlıkla mahkûmların kaçışına yardımcı olabilirler."

İTC'nin Ege Kâtib-i Mesulü Celal (Bayar) Bey'in aktardığına göre de, sanıkların çoğu istediği zaman hapishaneyi terk edebiliyorlar ve ancak birkaç gün sonra, o da kendi deyimleriyle, "hapishane müdürüne ayıp olmasın diye" geri dönüyorlardı. Örneğin Eski Diyarbakır Valisi Dr. Reşid, 25 Ocak 1919'da bölükten

çıkmış ve bir daha da geri dönmemiş, 3 Şubat'ta yakalanacağını anlayınca intihar etmişti. Feyyaz Ali adlı bir suçlu da, başka bir ildeki davasına gidebilmesi için hapishaneden serbest bırakılınca, Ankara'ya gitmiş, Kemalist güçlere katılmıştı. Tutuklu İttihatçıları hapishaneden kaçırmak için bir plan hazırlayan ve kendisi de bir İttihatçı olan Yunus Nadi, daha sonra anılarında, teklifini yalnız Halil (Kut) Paşa ile Küçük Talat'ın (Muşkara) kabul edip kaçtığını, diğerlerinin, "Nasıl olsa yakında hepimiz çıkacağız," diyerek reddettiklerini aktarmıştı.

Benzer koşullar duruşmalarda da vardı. Duruşmalar, basına ve izleyicilere açık olarak yapılmıştı. Duruşmalarda Dahiliye Nazırlığı ile 3. ve 4. Ordu Komutanlığı, 5. Kolordu ve 15. Tümen Komutanlığı, Teşkilat-ı Mahsusa, Ankara Vilayeti ve İstanbul Merkez Komutanlığı'ndan çeşitli vilayetlere ve kaymakamlıklara gönderilen çoğu şifreli belgeler sunuldu. Bunlar, gerçek oldukları sanıklar ve ilgili kurumlarca tescil edildikten sonra dosyaya konuldu. Sanık avukatları, savunmalarını 'Ermeni katliamına dair suçların adi suçlar olmayıp hükümet tarafından çıkarılan ve padişah tarafından onaylanan tehcir kanunu uygulamaları çerçevesinde gerçekleştiği' üzerine kurmuşlar, yani tehcirin merkezî hükümetin işi olduğunu kabul etmişlerdi.

Kemal Bey'in idamı

İlk ceza, Boğazlıyan Kaymakamı (daha sonra Yozgat Mutasarrıf Vekili) Kemal Bey'e verildi. 10 Nisan 1919'da idam sehpasına çıkarken "Sevgili Vatandaşlarım! Ben bir Türk memuruyum, Aldığım emri yerine getirdim. Vazifemi yaptığıma vicdanım emindir!" diyen Kemal Bey, böylece asıl suçluların kimler olduğuna dair tarihe not düşmüştü. Ancak cenaze töreni İstanbul'da büyük bir İttihatçı gösterisine neden oldu. Gösterinin şiddeti ile Hükümet idam hükmünün İtilaf Devletleri'ne verilen bir taviz olduğunu düşünmeye başladı. Padişah, idam hükmünü onayladığı halde, "işin

intikam ve bilahare mukatele (karşılıklı katliam) şeklini almasından" duyduğu endişeyi belirtti.

15 Mayıs 1919'da İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilince, psikolojik ibre tamamen İttihatçılardan yana döndü. 28 Nisan'da başlayan İttihat ve Terakki yöneticilerinin davasına tepki olarak 20 ve 23 Mayıs günlerinde İstanbul'da kitlesel gösteriler yapıldı. Damat Ferid Paşa Kabinesi'nin, halkı yatıştırmak için Bekir Ağa Bölüğü'nde tutuklu bulunan 41 kişiyi serbest bırakmasından telaşlanan İngilizler 28 Mayıs 1919'da Bekir Ağa Bölüğü'ndeki 67 tutukludan 12'sini Mondros'a, geri kalanını Malta'ya götürdüler. Daha sonra bunlara savaş sırasında görevde olan kabinelerin bakanları eklendi. 3 Haziran'da Malta'ya götürülenlerin dosyaları ayrılarak duruşmalara devam edildi. 13 Temmuz'da Enver, Talat, Cemal paşalar ile 13 kişi gıyaplarında ölüm cezasına çarptırıldıktan bir süre sonra davalar durdu. İdama mahkûm edilenlerden sadece ikisi; Erzincan Jandarma Komutanı 'Hayran Baba' lakaplı Hafız Abdullah Avni Bey 22 Temmuz 1920'de, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ise 5 Ağustos 1920'de idam edildi. Gelişmelere bakınca Malta Sürgünleri bir anlamda fırtınadan uzaklaşmışlardı.

Özet Kaynakça: Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York: Doubleday, 1918; *War Memoirs of Lloyd George*, London: Ivor Nicholson & Watson, 1933; *The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press: 1915-1922*, Yayma Hazırlayan: Richard D. Kloian, Berkeley: ACC Books, 1985; *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan: İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986; Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel Yayınları, 1998; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1997; Vahakn N. Dadrian-Taner Akçam, *Tehcir ve Taktil, Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008.

İZMİR'DE İLK KURŞUNU KİM ATTI?

Mondros Mütarekesi'nin İtilaf Güçleri'ne, gerekli gördükleri her yere asker çıkarma hakkı veren 7. Maddesi uyarınca, 6 Kasım 1918 günü, bir İngiliz savaş gemisinin İzmir Limanı'na geleceği haberi duyulduğunda özellikle şehrin 'gâvur' mahallelerinde büyük bir heyecan doğmuştu. İrili ufaklı kiliseler çanlarını, fabrikalar, vapurlar sirenlerini çalıyordu. Saat 15.00 sıralarında orta boy bir İngiliz savaş gemisi limana girdi ve Kramer Palas'la Pasaport arasında demirledi.

Karaya çıkan kumandan Dixon'a birkaç Ortodoks papazı eski bir Ortodoks geleneği uyarınca bir tepsi içinde tuz ve ekmek sundu. Dixon, Vali Vekili 'Sakallı' Nureddin Paşa'ya ziyarette bulunmak üzere Hükümet Konağı'na giderken, Rum Dr. Stefanopulos başkanlığında bir grup, Rum Metropolitlik merkezi Aya Fotios Kilisesi'ne ve Anadolu Bankası'na Yunan bayrağı çekiyordu. Bir diğer grup ise Ege'de ve İzmir'de gözleri olduğu bilinen İtalyanları caydırmak için Garoni adlı bir İtalyan tarafından işletilen Pathe Sineması'na Yunan bayrağı asmaya kalkıştı, Garoni karşı çıkınca da sinemayı tahrip etti. Rumlar sevinçte ölçüyü kaçırınca halkı kontrol altına almak için Adalar Valisi Papazafiropolus İzmir'e gönderilececkti.

İttihatçı yorgunu halk

Bunlar olurken, savaşlardan yorulan halktan ve İttihatçı-İtilafçı çatışması içindeki kanaat önderlerinden ciddi bir tepki gelmemişti. İlerleyen günlerde duruma meşruiyet kazandırma girişimleri hızlandı. Örneğin *Hukuk-u Beşer* gazetesinin sahibi ve başyazarı Hasan Tahsin, "Memleketi kan, sefillik içinde bırakan ve en sonunda önemli bir serveti yüklenerek adi hırsızlar gibi bilinmeyen bir yere giden" İttihatçıların halk arasında nüfuzlarını koruduklarını ve düşünceleri baskı altında tuttuklarını yazmıştı. İttihatçıları ülkeyi felakete sürükleyen ne idüğü belirsiz bir grup olarak niteleyen *Müsavat*'ın 17 Ocak 1919 tarihli nüshasında "Elimizi Kuran'a basarak soruyoruz: Allah için söyleyiniz. İttihat ve Terakki denen cellâtlar kitlesinin bu memleket halkına yaptığı zulmü, kâinat sahnesine gelip hangi Haccac yapabilmiştir? Hangi vahşi hayvanat sürüsünün bu kadar insan parçaladığı, kan içtiği görülmüştür? El aman, zulmün çetin ve zağlı (cilalı) tırnaklarından el aman!" yazıyordu. 22 Ocak 1919 tarihli *Köylü* gazetesinde ise "Büyük şehirlerde İttihat ve Terakki'nin ruhunu yaşatmak için el altından yapılan gayretler hiç de maziyi unutmaya değil, eski mevki hırsını tekrar elde etmeye matuftur," deniyordu. 'El altından yürütülen gayretler'den kasıt, İTC yerine kurulan muvazaa partisi, Teceddüt Fırkası'nın faaliyetleriydi. Kısacası, İzmirli kanaat önderleri ve halkın büyük kesimi İttihatçılardan öylesine yaka silkmişti ki, İtilaf Devletleri'nin işgalini bir kurtuluş gibi görmüşlerdi.

İzmir'de hava böyleyken, 18 Ocak 1919 günü Paris'te başlayan Barış Konferansı'nda İzmir'e Yunan askerlerinin çıkarılması kararı alındı. Haberin duyulması üzerine İttihatçıların Türk Ocağı aracılığıyla İzmir'de yaptıkları direniş toplantılarının İstanbul'da

yarattığı etki, 26-30 Nisan'da bölgeye bir Nasihat Heyeti göndermekle sınırlı kaldı.

14 Mayıs'ta Amiral Calthorpe, İzmir'deki idari ve askerî amirlere, Yunan birlikleri karaya çıkmadan 36 saat önce, İzmir istihkâmlarının İtilaf Devletleri'ne teslim edilmesini emreden bir nota gönderdi. Benzer bir nota, İstanbul'daki Damat Ferid Paşa Hükümeti'ne de verilmişti. İzmir Valisi 'Kambur' İzzed Bey, *Islahat* ve *Köylü* gazetelerinde halkın telaş etmemesi için haberler yayımlatmaya çalışırken, 17. Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa, Foça, Urla istihkâmlarını Fransızlara; Kösten Adası istihkâmlarını İngilizlere ve Yenikale istihkâmlarını da Yunan güçlerine teslim etmişti bile.

Maşatlık toplantısı

Bunlar olurken, 12 Mayıs'ta Selanik yakınlarındaki Eleftheron Limanı'ndan nakliye gemilerine binen Albay Nikolaos Zafirios'un komutasındaki üç piyade alayı ve iki topçu taburundan oluşan bir tümen, üç İngiliz, dört Yunan torpidosu eşliğinde 14 Mayıs günü öğle üzeri Midilli Adası'nın Yera Körfezi'ne demirlemişti.

Filonun kurmay heyeti, Leon Torpidosu'yla İzmir Limanı'na geldiğinde, şehrin önde gelenlerinden Mustafa Necati, Moralızâde Halid ve Ragıp Nureddin Bey'in kurduğu Redd-i İlhak Cemiyeti'nin, halkı Yahudi Mezarlığı'ndaki (Maşatlık) toplantıya çağıran bildirisi de şehirde dağıtılıyordu. Ancak o gece meşalelerle Maşatlık'ta toplanan Müslüman-Türkler, umutsuzca ağlaşmış, bir karar alamadan dağılmışlardı. Ertesi gün, Ali Nadir Paşa, askerleri silahsızlandırmıştı. Rumlar ise bando eşliğinde Kordon Boyu'nda toplanmışlar ve Yunan gemilerini beklemeye başlamışlardı.

15 Mayıs 1919 günü, saat 7.00 civarında ilk Efzun Alayları, Punto'da Avcılar Kulübü önlerinde karaya çıkarak Pasaport ve Punta karakollarını işgal ettiler. Karakollardaki askerî birliklerin mensuplarının Sarı Kışla'da toplanmasına, kiliselerin ve Rum fabrikalarının siren sesleri eşlik etti. İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos ve yanındaki papazlar, Efzun Alayları'nı takdis ettikten sonra geleneksel tuz ve ekmek ayinini yaptılar. Bu sırada Yunan torpidolarından birinin hiçbir direnişin gelmediği Sarı Kışla'ya atış yapması, İşgal Güçleri'nin telaşını gösteriyordu. Ardından askerler ve halk Konak istikametine doğru yola çıktı.

'İlk kurşun' nihayet atılıyor

Saat 11.00'e gelmişti. "Zito Venizelos!" (Yaşa Venizelos!) bağırışları arasında yürüyüş devam ediyordu ki, Konak Meydanı'nı Kemeraltı Caddesi'ne bağlayan köşe dönülürken, alayın önünde Yunan bayrağını taşıyan Teğmen Yannis açılan ateşle yere yuvarlandı. Ardından ortalık karıştı ve Yunan askerleri Kemeraltı girişini, otelleri ve kahveleri yaklaşık yarım saat yaylım ateşine tuttular. Ortalığın kan gölüne döndüğünü gören Ali Nadir Paşa, kışladan sarkıttığı beyaz perdeyle teslim olurken, subaylar ve memurlardan oluşan bir grup, dipçik darbeleriyle *Patris* Vapuru'na bindiriliyordu. O sırada yağmur başladığı için arbede durmuş ve Efzun Alayı limana çekilmişti.

İzmir'in düşman orduları tarafından işgalinden tam 197 gün sonra, 'ilk kurşun' atılmıştı ama bu çok pahalıya mal olmuştu. 'İlk kurşun'un bilançosu konusunda değişik iddialar ortaya atıldı. Albay Zafirios'un Yunanistan Başbakanı Venizelos'a gönderdiği 25 Mayıs 1919 tarihli mektuba bakılırsa, Yunanlar ikisi asker dokuzu sivil 11 ölü; dokuzu asker, 34'ü sivil 43 yaralı vermişlerdi. Türklerden ise beş asker ölmüş; sekizi subay, sekizi er, 41'i sivil toplam 57 kişi yaralanmıştı. Değişik milletlerden de

47 ölü vardı. Ocak ayından beri faaliyette bulunan Paris Barış Konferansı'nın '15 Mayıs Olayları'nın ayrıntılarını araştırmak için kurduğu komisyonun raporuna göre ise, Yunanlardan iki er ölmüş, altı er yaralanmıştı. Türklerin kaybı ise 300 veya 400 ölü ve yaralı idi.

İlk kurşunu kim attı?

Dönemin İzmir Valisi Kambur İzzed Bey İstanbul'a gönderdiği raporda, 'ilk kurşunu atanın' bir Yunan askeri olduğunu, dolayısıyla 'katliamın müsebbibinin' Müslümanlar olmadığını yazmıştı. Mıntıka Müfettişi Yüzbaşı Ziya Bey'in raporunda ilk kurşunu atan kişinin adı belirtilmediği gibi, Hasan Tahsin'in, evinde öldüğüne dair iddialar vardı. Şarköy'deki 60. Fırka Kumandanlığı'nı yürüten ve olaylar sırasında iznini geçirmek için İzmir'de bulunan Kâzım (Özalp) Bey anılarında "İzmir'in işgali sırasında ufak tefek bazı hadise vuku bulmuştur," demekle yetinecek, Hasan Tahsin'den veya 'ilk kurşun' meselesinden bahsetmeyecekti. İşgal sırasında Yunan Basın Kalemi'nde çalışan Mihail Rodas, 27 Mart-18 Eylül 1925 tarihleri arasında *Anadolu* gazetesinde tefrika edilen hatıralarında şöyle demişti: "Hasan Tahsin'i heyecanlı halk arasında gördüğüm zaman kendisinden durumu sordum. Duraksamadan bana gerekirse ertesi gün Türk halkının savunması için ön safta bulunacağı yanıtını verdi. Gerçekten de genç Çerkez yazarın cesedi ertesi gün 15 Mayıs'ta öğleden sonra kışla önünde cansız olarak bulundu." Görüldüğü gibi Rodas, Hasan Tahsin'i 'ilk kurşun'u atarken gördüğünü söylememekte, ancak o gün orada öldüğünü belirtmekteydi.

İlk kurşunu gazeteci Hasan Tahsin attığı iddiası 1972 yılında İzmir Gazeteciler Cemiyeti bir 'İlk Kurşun Hasan Tahsin Anıtı' dikmek için kampanya açtığında kamuoyuna mal olmuştu. Aynı

yıl Zeynel Kozanoğlu, cemiyetin isteğiyle kaleme aldığı *Anıt Adam* adlı kitapta Hasan Tahsin'in adının nasıl olup da 'tarihe geçmediğini' şöyle açıklıyordu: "Cumhuriyetimizin ilk yıllarında, yakın tarihimizde cereyan etmiş birtakım olayların ve yürütülmüş faaliyetlerin açığa vurulması ve tartışılması sakıncalı görülmüştü." Gerçekten de, o güne kadar yazılmış tarih kitaplarında Hasan Tahsin'den veya 'ilk kurşunu atan kişiden' bahsedilmemişti.

Cemiyetin yürüttüğü gürültülü kampanya sonucu, 1974'te Konak Meydanı'na, elindeki tabancayla Yunan askerlerinin geldiği Punta'ya değil de, tam aksi yönündeki, "Reddi-ilhak!" bağırışlarının yükseldiği eski Maşatlık, günümüzün Bahri Baba Parkı varyantına nişan alan bir Hasan Tahsin heykeli dikilmişti. Heykelin açılışını da dönemin Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk yapmıştı. Peki, Cemiyet 'ilk kurşun'u atanın Hasan Tahsin olduğundan nasıl emin olmuştu? İşte orası belli değildi.

Nam-ı diğer: Osman Nevres

Bir an için ilk kurşunu Hasan Tahsin'in attığını kabul edelim ve kahramanımızın hayat hikâyesine göz atalım. Hasan Tahsin'in gerçek adı Osman Nevres'ti. Selanik'te 1888 yılında doğan Osman Nevres, ilkokulu Mustafa Kemal'in de gittiği Şemsi Paşa İptidaisi'nde okumuş, ardından gittiği Feyziye Mektebi'nde İttihat ve Terakki'nin kudretli adamlarından Cavid Bey'in dikkatini çekmiş ve ailesi ticaret yapmak için İstanbul'a göçtüğü halde, Cavid Bey'in gözetimi altında Selanik'te yaşamaya devam etmişti. 1907'de İstanbul'a gelip bir süre Darülfünun'da eğitim gören Osman Nevres, 1908 veya 1909'da, İttihatçıların desteğiyle Paris'e gitmiş, Sorbonne Üniversitesi'nde bir süre siyasal bilimler okumuştu. Burada Belçikalı sosyal-demokrat Emile

Vandervelde'nin konferanslarını izleyen Osman Nevres, bir iddiaya göre 1911 Trablusgarp Savaşı sırasında, Paris'in ünlü sinemalarından Olimpia'da izlediği bir filmde Türklerin zalim ve barbar olarak gösterilmesine kızıp oturduğu sandalyeyi sahneye fırlattıktan sonra kendisi de sahneye fırlayıp (veya tabancasına sarılıp perdeye ateş ederek) "Benim sizlerden ne farkım var? Sorbonne Üniversitesi'nde okuyorum ve sizin dilinizi konuşuyorum. Ben de Türküm. Türkler bu filmde gösterildikleri gibi vahşi ve zalim insanlar değiller, onlar da en az sizin kadar uygarlar!" bağırışıyla ün kazanmıştı.

Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Romanya'yı Almanya'nın başını çektiği Mihver Devletleri'nin yanına çekmek için görevlendirilen İngiliz parlamenterler Noel Buxton ve kardeşi Leland Buxton'u 'etkisiz hale getirmek' üzere Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Romanya'ya gönderilen Osman Nevres'e 'Hasan Tahsin' adına sahte bir pasaport düzenlenmiş ve meslek hanesine 'gazeteci' yazılmıştı. Adını aldığı Hasan Tahsin, *Bomba* ve *Silah* adlı gazeteler çıkardığı için 'Silahçı Tahsin' olarak anılan ve İTC'nin yeraltı örgütü Teşkilat-ı Mahsusa tarafından gizli bir görevle gönderildiği Bulgaristan'dan izinsiz olarak geri dönünce teşkilat tarafından boğularak öldürülen bir militandı.

2 Ekim 1914'te Buxton Kardeşlere suikast girişiminde bulunan Osman Nevres başarılı olamamış, Noel yara bile almadan kurtulurken, Leland hafif yaralanmıştı. Romanya mahkemeleri tarafından beş yıl kalebentliğe mahkûm edilen Osman Nevres, 1916'da, Osmanlı orduları Bükreş'e girdiğinde, Kolordu Komutanı Hilmi Paşa tarafından hapishaneden kurtarılmış ve ülkeye dönmüştü.

İttihatçılardan uzaklaşıyor

Bu dönemde ne olduysa olmuş, Osman Nevres'in İttihatçılardan sıtkı sıyrılmış ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na (HİF) katılmıştı. Bunun üzerine hamisi Cavid Bey tarafından bir süre İsviçre'ye gönderilen, 1917'de geri döndüğünde hissiyatının değişmediği görülen Osman Nevres, Talat Paşa tarafından İzmir'e bir nevi sürgüne gönderildi. İzmir'e gelişinden itibaren sürekli Hasan Tahsin adını kullanan kahramanımız, Frenk mahallesinde bir ev kiraladı, Aya Fotini Kilisesi karşısındaki Bakırcıyan Ferhanesi'nin (Pasajı) 47-49 numaralı odasında ticarete başladı, ancak başarılı olamadı.

İzmir'de *Hukuk-u Beşer* adlı bir gazete çıkaran Hasan Tahsin, gazetede yayımladığı kadın hakları ve özgürlüğüyle ilgili bir yazısı nedeniyle şehrin mutaassıp Vali Vekili Sakallı Nureddin Paşa'yla ters düştü. Daha sonra, kısa süre çıkardığı *Sulh ve Selamet* gazetesinde, Mütareke sonrası türeyen yeni zenginlerle ilgili eleştiri yazıları yüzünden yöneticilerle arası iyice açıldı. İddialara göre, Hasan Tahsin işte böylesi kötü bir ruh halindeyken, Maşatlık toplantısındaki ruhsuz havayı görünce, tek başına eylem geçmeyi kafasına koymuş, ertesi gün Yunan bayrağı taşıyan subaya ateş açmıştı. Bu maceraperest tavrının bedelini hem kendisi hem de yüzlerce kişi canıyla ödemişti.

İlk kurşun Dörtyol'da mı atıldı?

Buna karşılık, 'ilk kurşun'u başkalarının attığına dair iddialar da vardı. Örneğin o günlerin ünlü gazetesi *Ahenk*'in başyazarı Şevki Bey, İzmir'de ilk kurşunu Saatçi Aziz Efendi'nin attığına tanıklık ettiğini yazmıştı. O yıllarda İTC'nin Ege Kâtib-i Mesul'ü olan Celal (Bayar) Bey de, Şevki Bey'in tanıklığına güvenerek, ilk kurşunu Aziz Efendi'nin attığını tekrarlamıştı. Bazı kaynaklara göre,

Giritli Sabri Bey adlı bir komiser, aldığı bir emri ulaştırmak için Yunanlı binbaşıya doğru seğirttiği anda, durumu yanlış anlayan Yunanlı askerler ilk ateşi açmış, olayları kahveden izleyen Germencikli İbrahim adlı bir delikanlı da Parabellum'u ile cevap vermişti. İzmir'in işgal edildiği gün hapishanelerin boşaltılmasında görev alan İsmail Kalender adlı bir Radoviç muhacirine göre ise, ilk kurşunu hapishaneden çıkan Menderes köylerinden Arap Rasim adlı bir genç atmıştı.

Ama daha da ilginci, Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nın (ATASE) 17 Şubat 1992 tarihli raporuna göre 'ilk kurşun', İzmir'de değil, Mondros Mütarekesi'nden sonra galip devletlerin ilk işgal ettiği yerlerden biri olan Hatay'ın Dörtyol İlçesi'nin Karakese Köyü'nde Mehmet Çavuş tarafından 31 Ekim 1918 günü Fransızlara ve Ermenilere karşı atılmıştı. Hatta bu tespit üzerine Dörtyol'da 'İlk Kurşun Anıtı' yapılmış ve her yıl resmî törenler düzenlenmeye başlamıştı. Peki, eğer ilk kurşun ATASE'nin dediği gibi Dörtyol'da atıldıysa, 28 Şubat 1997'de faaliyete geçen Genelkurmay Basın Merkezi'ne neden Hasan Tahsin'in adı verilmişti, buna cevap yoktu.

Karışıklık bununla da bitmiyordu. Atatürk Araştırma Merkezi Kurucu Başkanı Prof. Dr. Utkan Kocatürk'e göre 'ilk kurşun'u 29 Mayıs 1919'da Ayvalık'ı işgal eden Yunan birliklerine karşı, 172. Alay Kumandanı Yarbay Ali (Çetinkaya) Bey atmıştı. Cumhuriyet döneminin ünlü İstiklal Mahkemeleri'nde hâkim olarak acımasız kararlara imza atacak olan Ali Çetinkaya'nın adı, Ayvalık'taki 'TSK Ali Çetinkaya İlk Kurşun Rehabilitasyon Merkezi'ne verildiğine göre, 'ilk kurşun' konusunda Genelkurmay'ın kafası epey karışıktı.

'Türk Düşmanı' Lloyd George

İlk kurşunu kimin attığı kadar sır olan bir durum da, Mondros'ta verilen sözlerin aksine, Anadolu'nun dört bir yanının işgal edilmesi, dahası İzmir örneğinde olduğu gibi bu işgalde Yunan askerlerinin görev almasıdır. Bu öylesine mantıksız bir adımdı ki, o güne kadar kaderlerine razı olarak oturan en teslimiyetçi kesimlerde bile 'Milli Mücadele' fikri bundan sonra şekillenmeye başlamıştı. Bugün bu saldırgan politikanın arkasında, Türkleri 'barbar', Helen kökenli Yunanları 'medeni' sayan ve sıkı bir Venizelos hayranı olan Lloyd George'un olduğu biliniyor. Britanya'nın ilk işçi kökenli başbakanı olan Lloyd George, radikal bir reformcu ve parlak bir hatipti. 1876 yılında Bulgaristan'da gerçekleştirdikleri katliamlar yüzünden Osmanlılar hakkında son derece olumsuz ifadelerle dolu bir broşürle tarihe geçen Liberal Parti Milletvekili William E. Gladstone'un bir müridi olarak 'ezilen, mazlum halklar' fikrinin azimli bir savunucusuydu. Ama aynı zamanda becerikli bir entrikacıydı.

Yunan tarihçisi, A. A. Pallis şöyle demişti: "Her Yunanlının kalbinde Lloyd George için sıcak bir köşe vardır. Anadolu harekat planının uygulanmasında baş sorumluluk şüphesiz ona aittir. Lloyd George, Gladstone geleneğine uygun olarak meslektaşları arasında kendisini 'Helenizm'e büyük ölçüde kaptırmış olduğu gibi, kendi deyimi ile 'Barbar Türklerden' nefret ediyordu.

Bu konuda heyecanı gerçek ve samimi idi. Heyecan ve hırs dolu yaradılışı, Şark Meselesi'ni çok daha iyi bilen arkadaşlarının ve uzmanların itirazlarını bir kenara itmesine yol açıyordu. Demokratik görüş bakımından kendi düşüncelerine son derecede yakın bulduğu Venizelos'un inandırıcı belagatine kendini fazlasıyla kaptırmış, Yunan Başbakanının etkisi altında kalmıştı."

Lloyd George, Boğazların güvenliğini sağlama işini hem Hıristiyan hem de denizci bir halk olan Yunanlara vermeyi ilk teklif ettiğinde pek çok itirazla karşılaşmıştı. Ama Doğu Akdeniz'in en önemli adalarının Yunanların elinde olduğunu, bu adaların, Süveyş yoluyla Britanya sömürgelerine giden doğal bir denizaltı üssü olduğuna diğer politika yapıcılarını inandıran Lloyd George başarılı oldu. Başlangıçta Britanya'nın kaybedeceği şeyin çok az olduğu sanılıyordu. Savaşı Yunanlar yürütecekti. Kazanırlarsa ne âlâ, kaybederlerse, durup dururken savaşa girip İtilaf Devletleri'nin başarısını dört yıl geciktiren, Çanakkale'deki direnişi ile hatırı sayılır zırhlısının sulara gömülmesine, tüm cephelerde milyonlarca askerin ölmesine ve milyonlarca poundun harcanmasına neden olan, dahası Britanya'nın Müslüman tebaasına kötü örnek oluşturan Türklere iyi bir ders verilmiş olacaktı. Ancak daha sonraki olaylardan biliyoruz ki, bu hesaplar tutmadı.

Özet Kaynakça: Necdet Öklem, "Şehit Hasan Tahsin ve İlk Kurşun", *Ege Ekonomisi*, 23-24 Ocak 1973, Sayı:1360-1361; Ümit Sinan Topçuoğlu, *Milli Mücadelede İlk Kurşun*, Milliyetçi Yayınlar 1974; Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Bilgi Yayınevi, 2007; Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi 1974; Turan Akkoyun, "İzmir'de Atılan İlk Kurşun Meselesine Dair Notlar", *Tarih ve Toplum Dergisi*, Eylül 1992, S.105, s.38-40; *İşgalden Kurtuluşa İzmir*, İzmir Büyükşehir Belediyesi ve Cumhuriyet Gazetesi imecesi, 2007; Engin Berber, *Sancılı Yıllar, 1918-1922, Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, 1997.

19 MAYIS 1919 NEYİN TARİHİDİR?

Mustafa Kemal 1927 yılında CHP Kongresi'nde okuduğu *Nutuk*'a "1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Genel durum ve görünüş..." diye başladığından beri, resmî tarihe göre 19 Mayıs kutsal bir gündür. Hâlbuki Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'ye birlikte başladığı muhafazakâr asker Kâzım Karabekir'e göre bu günün Millî Mücadele açısından özel bir anlamı yoktur. Karabekir'e göre 'İstiklal Harbi yapmak fikri' yani 'kurtuluş için silah kullanmak' fikri, ilk kez kendisi tarafından 29 Kasım 1918'de İsmet Bey'e, Zeyrek'te, ağabeyinin Süleymaniye Camii'ne bakan evinde açılmıştı. Karabekir'in iddiasına göre, İsmet İnönü "Bu iş bitti Kâzım, gidip çiftlik satın alalım, sen Kâzım Ağa ol ben İsmet Ağa olayım," demişti. Karabekir'e göre Fevzi Paşa "Ondan beterdi."

5 Nisan 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığı'na atanan Kâzım Karabekir, göreve gitmeden önce Vahdeddin'e düşmana direnme önerisini yapmış, Vahdeddin'i ikna ettikten sonra 11 Nisan'da Şişli'deki evinde hasta yatan Mustafa Kemal'e veda ziyaretine gitmişti. Anadolu'da 'millî bir hükümet kurma' fikrini Mustafa Kemal, "Bu da bir fikirdir, ahval günden güne size hak verdiriyor (...) İyi olayım, size katılmaya çalışırım," diye cevaplamıştı. Karabekir, 13 Nisan'da Gülcemal Vapuru ile yola çıkmış, 19 Nisan 1919'da Trabzon'a gelmiş, oradan da Erzurum'a geçmişti. Mustafa Kemal ise ancak yeni Ahmed İzzed Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nazırı olarak atanmadığını öğrendikten sonra Anadolu'ya

geçmeye karar vermişti. Kısacası Kazım Karabekir'e göre, ilk adımları hep kendisi atmıştı, Mustafa Kemal onu izlemişti.

Tarihçi Lord Kinross ve Stanford Shaw'a göre Mustafa Kemal'in İstanbul'dan umudunu kesen bir diğer olay, İngilizlerle yaptığı temasların sonuç vermemesiydi. İngiliz *Daily Mail* gazetesi muhabiri G. Ward Price'a göre, Mustafa Kemal kendisine "Eğer İngilizler Anadolu'da sorumluluğu üstlenmek niyetinde iseler, tecrübeli Türk idarecilerine ihtiyaçları olacaktır. Bu sıfatla yardımımı arz edebileceğim bir makamla temas etmek isterim," demiş, Price da Mustafa Kemal'i İngiliz istihbaratından bir albayla görüştürmeye çalışmıştı. Price'a göre albay teklifle ilgilenmemiş, "Çok geçmeden iş isteyen daha bir sürü Türk generali olacak," demişti. Bu günlerde İtalyan Başdelegesi Kont Sforza Mustafa Kemal'le bazı görüşmeler yapmış, ancak İtalyanların İstanbul'daki etkileri sınırlı olduğu için bunun arkası gelmemişti. Mustafa Kemal bu arada İstanbul'daki İngiliz Siyasi İrtibat Subayı J. G. Bennett ile de görüşmeye çalışmıştı. Bütün bunlardan bir sonuç çıkmayınca da Anadolu'ya gitmekten başka çaresi kalmamıştı. Gitmek için de, Vahdeddin'in kendisini 30 Nisan'da Ordu Müfettişi olarak görevlendirmesini beklemişti. Padişah tarafından verilen 'Fahri yaver-i hazret-i padişahi' unvanı ile kuvvetlendirilen Mustafa Kemal'in görevi, bir süredir İngilizleri rahatsız eden Türk ve Pontuslu çetecilerin eylemlere sahne olan Karadeniz bölgesinde asayişi sağlamaktı. Dolayısıyla 'Samsun'a gidiş' Millî Mücadele'nin başlama tarihi değildi ve Mustafa Kemal, *Nutuk*'a bu cümleyle başlayıncaya kadar 19 Mayıs 1919 tarihi kimsenin umurunda olmamıştı!

Pontus Rum milliyetçiliği

Mustafa Kemal'in Erzurum'da konuşlu Dokuzuncu Ordu Müfettişliği'ne gitmek üzere Samsun'a gönderilmesini gerektiren durumu anlamak için biraz geriye gitmek gerekir. Hem Yunan Devleti'nin

kuruluşu hem de Karadeniz bölgesinde bağımsız bir Rum burjuvazisinin ortaya çıkışıyla ilintili olan Rum 'ulusal' uyanışı, başlangıçta, aynen Balkanlarda, Kafkaslarda ya da Ortadoğu'da olduğu gibi, esas olarak kültüreldi. Kültürel milliyetçiliğin siyasal milliyetçiliğe evrilişi, 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanıyla başladı, 1912-1913 Balkan Savaşları ve 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı sırasında zirveye çıktı.

Bu savaşlar sırasında Anadolu köylüleri tarafından bir bütün olarak hiç de iyi karşılanmayan seferberlik, Pontuslular tarafından daha da kötü algılanmıştı. Çünkü seferberlik Pontuslular için toplum önderleri tarafından kendilerine 'kurtarıcı' olarak sunulan yabancı ordulara karşı savaşmaları demekti. O tarihe kadar silahaltına alınmamış, sadece kısa süreliğine donanmada angarya hizmetlerinde çalıştırılmış olan Pontus halkının düzenli orduya beslediği nefretle ulusal duyguların etkisini ayırmak zor olsa da, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında, aynen Müslüman askerler gibi, gayrimüslim askerlerin de ordudan kitlesel bir biçimde kaçtıkları bilinmekte. Bunda, Rumların ve Ermenilerin yoksul kesimlerinin çalışma kamplarında ya da yol yapımında görevlendirildiği 'Amele Taburları'nda uğradıkları kötü muamelenin büyük etkisi vardı. Aralık 1914'teki Sarıkamış felaketinden sonra İTC'nin Amele Taburları'na karşı tavrı sertleşmiş ve Sivas, Erzurum, Muş, Diyarbakır, Urfa ve Trabzon'da bazı taburlar imha edilmişti. Bu taburlardan kaçarak silahlı ya da silahsız olarak memleketlerine dönen gayrimüslimler 1900-1907 yılları arasında Kastoria Metropoliti iken Makedonya'daki Bulgar isyanında epey tecrübe edinen Samsun Metropoliti Germanos'un yardımlarıyla silahlı birlikler halinde örgütlenmişlerdi.*

* Bu çetelerin Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta sözünü ettiği *Mavri Mira* örgütüyle ilişkisi yoktu. *Mavri Mira* hakkındaki bilgilerimiz resmî tarihin anlattıklarıyla kısıtlı olmakla birlikte eğer böyle bir örgüt mevcutsa Batı Anadolu ve Trakya'da çalıştığı anlaşılıyor.

1915 sonbaharında hükümetin Samsun'daki bazı köylere Balkanlar'dan gelen Müslüman göçmenleri yerleştirmek istemesi ve köylüler karşı çıkınca hükümet kuvvetlerinin üç köyü ateşe vermesi üzerine bölgede eli silah tutan Rum gençleri örgütlenmişlerse de, Rus donanması 4 Nisan 1916 tarihinde Yomra'yı topa tutuncaya kadarki dönem esas olarak sessiz geçmişti.

Trabzon Metropoliti Hrisantos ise Germanos'un aksine, Anadolu'daki Rum topluluğunun Türk topluluğuyla işbirliği yaparak barışçıl bir şekilde ilerleyebileceğine ve birlikte yaşamanın, kaçınılmaz olarak Rum öğesinin üstünlüğüne yol açacağına inanan adem-i merkeziyetçi şahsiyetlerden biriydi. Nitekim göreve seçilir seçilmez, Türklerle iyi geçinme konusunda kendi topluluğuna yönelik yoğun bir propaganda kampanyası başlatmış, 1914 seferberliği sırasında Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'le görüşerek şehrin silahaltına alınan Rum halkının, Trabzon'da sivil işlerde görevlendirilmesini sağlamış ve böylece 1915'te Rumların tehcire ve kırıma uğramasını önlemişti.

İlişkilerin ne düzeyde olduğunu ve Ruslar 18 Nisan 1916'da Trabzon'u işgal ettiğinde yaşanan gelişmeleri, babası 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Batum'da kurulan Pontus Parlamentosu üyesi olan, Yorgo Andreadis şöyle anlatır:

> "Bu [Trabzon'un düşmesi] kesinleştiği için Türk yönetimi Başpiskopos Krisanthos'u ve Rum ileri gelenlerini çağırdı, kenti onların eline teslim etti, kaçma olanağı olmadığı için orada kalan, kentin yoksul Müslümanlarının kaderini de bu insanlara emanet etti. Tarihî bir gündü. Trabzon Valisi Mehmed Cemal Azmi ve Jöntürk hükümetinin Trabzon temsilcisi Ali Rıza, kenti Başpiskopos Krisanthos başkanlığındaki geçici bir yönetime bıraktı (...) Kısa bir devir teslim töreninden sonra, Vali Azmi, Krisanthos'a şöyle dedi: Bu memleketi Rumlardan aldık, şimdi de Rumlara iade ediyoruz.

O gün Ruslar Trabzon'a girdiklerinde, karşılarında bir Türk yönetimi değil, Rum yönetimi buldu."

Rıza Nur ve Vasil Usta

Ancak Ruslar, Osmanlı ordusunun ardında ikinci bir cephe açmak için Bafralı Rumları silahlandırmaya başlamış, halk arasında Vasil Usta olarak tanınan Vasilis Anthopoulos temmuz ayında adamlarıyla Sivas'ta bir askerî hapishaneyi basarak bir Rus generalini kaçırmıştı. Bu hareketi ile Rusların sempatisini kazanan Vasil Usta yanında on adamıyla Trabzon'a geldi ve buradaki Rus istihbaratıyla temas kurdu. Bir Rus torpidosu ile Samsun'a çıkarılan ve burada Rum çeteleri kurarak Türkleri oyalamakla görevlendirilen Vasil Usta, 1917 sonbaharında Çarlık rejiminin yıkılmasını takiben Rusların çekilmeye başlaması üzerine inisiyatifi ele aldı ve civarındaki Türk köylerini basarak Rumlara eziyet eden kişileri öldürmeye başladı. Ancak hükümet kuvvetlerince köşeye sıkıştırılınca dokuz adamıyla Trabzon'a sığındı ve savaşın sonuna kadar orada kaldı ve orada öldü. Ancak azılı bir Türk milliyetçisi (daha doğrusu ırkçısı) olan Sinop Milletvekili Dr. Rıza Nur bile, anılarında Vasil Usta için "Sinop'un Müslüman'ı, Rum'u, erkeği kadını kendisine hürmet ederdi. Şahsen pekiyi adamdı. Fakirlere Müslüman'dır demez bakardı, öldüğünde Rumlar kadar Türkler de ağladı," diyecekti.

Giresun'un eski Belediye Başkanı Kaptan Yorgi'nin oğlu Konstantin Konstanidis, Bolşevik Devrimi'nin önderi Lenin'in 'halkların kendi kaderlerini tayin hakkı' yolundaki tezlerinden cesaret alarak, 4 Şubat 1918'de Marsilya'da, çeşitli ülkelerden Pontus temsilcilerini bir araya getiren Tüm Pontuslular Kongresi'ni topladı. Kongre, Bolşevik liderlerden Leon Troçki'ye bir telgraf çekti. Telgrafta Sovyet Rusya'nın, Sinop'tan Batum'a kadar uzanan bölgede

bağımsız bir Pontus devletini desteklemesi isteniyordu. Ancak Bolşevikler bu çağrıya yanıt vermediler. Bu sırada, Rus işgaliyle birlikte, daha önce Osmanlı hükümetleri tarafından yerlerinden sürülen ve bir kısmı Rusya'ya geçen Rumlar geri gelmeye başlamış ve Rum çeteleri Samsun, Merzifon, Amasya bölgelerinde örgütlenmeye devam etmişlerdi. Hatta 1918 yılının Kasım ayında çeteler, Merzifon yöresindeki bazı Türk köylerini yağmalamışlardı. Hamdi adlı bir teğmenin askerleriyle dağa çıkması ve Türk köylülerini örgütlemeye başlaması üzerine İtilaf Devletleri, İstanbul'daki hükümeti, durumu kontrol etmemekle, dolayısıyla Mondros Mütarekesi'ni ihlal etmekle suçlamışlardı.

Mustafa Kemal'in sahneye çıkışı

İşte, 19 Mayıs 1919'da Dokuzuncu Ordu Müfettişi sıfatıyla Samsun'a ayak basan Mustafa Kemal'in esas görevi, mütarekeyi tehlikeye düşüren bu çatışmaları önlemekti. Bu dönemi *Kutsal İsyan* adlı romanında anlatan Hasan İzzettin Dinamo'ya göre Mustafa Kemal, Samsun'dan Havza'ya gelir gelmez bölgenin namlı kabadayılarından 'Topal' Osman Ağa ile görüşmüş ve "Pontus belasından kurtulmayı Topal Osman'ın tecrübeli ellerine bırakmıştı." Topal Osman da "Siz hiç merak etmeyin Paşam. Bu Pontus Rumlarına öyle bir tütsü vereceğim ki, hepsi mağaralarda eşek arısı gibi boğulacak," demişti.

Topal Osman o tarihlerde İstanbul Divan-ı Harbi tarafından Ermeni Kırımı'ndaki suçlarından dolayı aranıyordu. Muhtemelen Mustafa Kemal'in ricası ile Temmuz 1919'da Osman Ağa hakkındaki tutuklama kararı Vahdeddin tarafından kaldırıldı ve Topal Osman, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ve Giresun Mutasarrıfı gibi yerel yöneticilerinin itirazına rağmen Trabzon havalisinde Pontuslu Rumları temizleme işine başladı. Falih Rıfkı'ya göre Topal

Osman basılan her Türk evine karşı üç Rum evini basmak, mezarını kendine kazdırıp diri diri adam gömmek, vapur kazanlarında kömür yerine canlı adam yakmak gibi zulüm ve işkencelerle bölgeyi Rumlardan tamamen temizlemişti. Rıza Nur Topal Osman'a "Rum köylerinde taş üstünde taş bırakma" demiş, o da "Öyle yapıyorum ama kiliseleri ve iyi binaları lazım olur diye saklıyorum," karşılığını vermişti. Rıza Nur'un "Onları da yık, hatta taşlarını uzaklara yolla, dağıt. Ne olur ne olmaz, bir daha burada 'kilise vardı diyemesinler' demesi üzerine "Sahi öyle yapalım. Bu kadarı akıl edemedim," diyecekti.

Bunlar olurken Pontuslular Yunanistan'dan yardım istediler ama Venizelos Hükümeti onlara cevap bile vermedi; çünkü Venizelos'un Ege ve Trakya gibi daha somut ve gerçekçi hedefleri vardı. Sovyet Rusya ise, İtilaf Devletleri'ne karşı savaşan Kemalist hareketle yakınlaşma politikası uyarınca Batum'daki Pontus çetelerini dağıttığı gibi bunların liderlerini de Kemalistlere teslim edecekti.

Daha sonra, İtilaf Devletleri'nden umudu kesen Trabzon Metropoliti Hrisantos rotayı içeriye çevirecek ve Kemalistlerle İstanbul arasında köprü görevi gören Sadrazam Ahmed İzzed Paşa ile bir protokol imzalayacaktı. Buna göre, bölgedeki kilise ve Rum okullarının statüsü olduğu gibi korunacak, özel hukukun özerkliği garanti edilecek, idare mahkemeleri ortaklaşa oluşturulacak, yerel meclislerde ve jandarmada iki topluluğa eşit pay verilecek, Rumca ikinci resmî dil olarak tanınacaktı. Hrisantos bu metnin bir kopyasını Mustafa Kemal'e ulaştırması için İttihatçıların önde gelenlerinden Kara Vasıf Bey'e de vermişti. Ancak hem Türk tarafı ilgilenmediği, hem de olayların kontrolünden çıkmasını istemeyen Venizelos tarafından onaylanmadığı için, bu adımların ardını getiremedi.

Pontus Meselesi'nin Sonu

Yunanistan'da 30 Eylül 1920'de bir maymunun ısırdığı Kral Aleksandros bir ay sonra ölmüş, Venizelos, hanedan bunalımlarının eşliğinde yapılan seçimde iktidarı kaybetmiş, 19 Aralık'ta Alman yanlısı Kral Konstantinos Atina'ya dönmüştü. Komuta kademelerindeki dağınıklık Anadolu'daki Yunan ordusuna yansımış ve 6-11 Ocak 1921'de Birinci İnönü mevkiinde Yunan ordusunun geri çekilmesiyle birlikte Ankara'nın eli güçlenmişti. 16 Mart 1921'de Bekir Sami (Kunduh) Bey, Sovyet Rusya ve İngilizlerle anlaşmalar imzalayınca Pontus hareketinin (elbette Anadolu'daki Yunan güçlerinin de) kaderi belli olmuştu.

Bu tarihten itibaren Ankara Hükümeti Pontuslu Rumlara karşı tutumunu iyice sertleştirdi. Şubat ayında, Samsun ve Bafra eşrafından bir grup tutuklandı. Rum gençlerinin bu sefer de Ankara'nın Amele Taburları'na alınması için tamim çıkarıldı, katılmayanlar tutuklanmaya başladı. Nisanda 'Sakallı' Nureddin Paşa komutasındaki Merkez Ordusu, Bafra bölgesindeki Rum çetelerine karşı ilk operasyonu başlattı. Haziran ayında Yunan Kruvazörü *Kilkis*'in İnebolu'yu bombalaması üzerine Ankara, bölgedeki tüm Rumların iç bölgelere sürülmesine karar verdi ve Samsun, Bafra ve Alaçam bölgelerinden ilk kafileler yola çıktı. Kafileler yolda Topal Osman'ın çetecilerinin saldırıları altında büyük can kaybı verdi.

Ancak harekâtın komutanı Sakallı Nureddin Paşa, 1921 baharında patlak veren Koçgiri Kürt İsyanı'nı bastırırken "kanunsuz uygulamalar yaptığı için" TBMM tarafından görevinden alındıktan ve 8 Şubat 1922'de Merkez Ordusu da lağvedildikten sonra, Pontus Harekâtı'nı yürütme görevi Cemil Cahid Bey'in komutanlığındaki 10. Fırka'ya verildi. Asker ve teçhizat bakımından güçlendirilen fırka, ordunun önünden

kaçarak Harput ve Malatya bölgesindeki dağlara sığınan son çetecileri de temizleyerek, 1923 Şubatı'nda Pontus Meselesi'ne resmen nokta koydu.

Mustafa Kemal'in 1927'de *Nutuk*'ta anlattıklarından başlayarak günümüze kadar gelen Türk resmî tezi esas olarak 1922'de Matbuat ve İstihbarat Matbaası tarafından basılmış *Pontus Meselesi* adlı propaganda kitabındaki tezlerin tekrarlanmasından ibarettir. Yunan kaynaklarına göre ise 1914-1923 arasında 300 bin Pontuslu Rum hayatını kaybetmişti. Stefanos Yerasimos'un hesaplamalarına göre 1916-1923 arasındaki Rum kaybı 65-70 bin arasındaydı. Genelkurmay rakamlarına göre aynı dönemde Rum çeteciler tarafından öldürülen Türk sayısı ise 1.817 idi. Sayıların da gösterdiği gibi, Pontus Rumları, milliyetçilik ideolojisinin baştan çıkarıcılığına kapılan, karşısındakinin gücünü küçümseyen; kendi gücünü ve uluslararası desteği ise abartan, üstüne üstlük toplumlarını örgütlemeyi beceremeyen hayalperest liderlerinin kurbanı olmuşlardı.

Özet Kaynakça: Cumhur Odabaşı, *Trabzon. 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaası, 1980; Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, İş Bankası Kültür Yayınları, 2012; Yorgo Andreadis, *Gizli Din Taşıyanlar*, Belge Yayınları, 1999; A. Faik Hurşit Günday, *Hayat ve Hatıralarım*, Çelikcilt Matbaası, 1960; Stefanos Yerasimos, *Türk-Yunan İlişkileri: Mitler ve Gerçekler, Türk-Yunan Uyuşmazlığı*, Yayına Hazırlayan: Sedat Vaner, Metis Yayınları, 1989; a.g.y., "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim*, 43/44 Güz 1988-Kış 1989, s. 35-76.

MUSTAFA KEMAL İTC ÜYESİ MİYDİ?

Resmî tarihçiler bu konuyu konuşmayı çok sevmese de Mustafa Kemal'in İTC üyesi olduğu, ancak Enver Paşa ile çekişmesi yüzünden kenarda kaldığı konusunda artık şüphe yok. İTC ve Millî Mücadele'nin önderlerinden Ali Fethi (Okyar) Bey kendisinin ve Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girişini şöyle anlatır: "Benim cemiyete girişim, Manastır Kolordusu'nda vazifeli İsmail Hakkı Bey aracılığı iledir. Enver, Cemal beylerle, daha sonra Şam'daki vazifesinden Selanik'e gelen Kolağası Mustafa Kemal'in girişleri de aynı kanaldan oldu. Benim, Mustafa Kemal'in, Cemal'in ve diğer bazı arkadaşların ordu kurmay kadrosunun kilit noktalarında oluşumuz subaylar arasında cemiyetin benimsenmesine geniş ölçüde yardım etti."

Bir başka İttihatçı Hakkı Baha (Pars) Bey'e göre ise Mustafa Kemal İTC'ye 29 Ekim 1907'de Hakkı Baha'nın Selanik'teki evinde yemin ederek üye olmuştu; üyelik numarası ise 322'di. Millî Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet döneminde Mustafa Kemal'in en yakınlarından olan Falih Rıfkı (Atay) göre de Mustafa Kemal 1909'daki İTC Kongresi'ne Bingazi (veya Trablusgarp) delegesi olarak katılmıştı.

Kendisi de İTC üyesi olan İsmet (İnönü) Bey, Mustafa Kemal'in İTC nüfuzluları arasında Fethi Bey'le beraber ayrı bir grup teşkil ettiğini iddia eder. Şevket Süreyya (Aydemir), Mustafa Kemal'in Selanik Şubesi'nin yöneticisi olduğunu; Mustafa Kemal'in Cumhurbaşkanlığı sırasında sekreteri olan, tarihçi Yusuf Hikmet

(Bayur) ise daha ileri giderek İTC'nin Genel Merkez üyesi olduğunu ileri sürer.

Mustafa Kemal bu iddialar hakkında konuşmaz ama Ekim 1918'de, İTC'nin kapatılmasına karşı tedbir olarak kurulan Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası'nın yayın organı olan *Minber* gazetesinde "Mensup olduğum İttihat ve Terakki için öylesine çirkin ve haksız bir neşriyat başlamıştı ki, bunları cevapsız bırakmak ve sükûtla karşılamak mümkün değildi..." diye yazması; 1919'da Pera Palas'ta görüştüğü İngiliz istihbarat görevlisi Rahip Frew'e "Başlangıçtan çok zaman sonrasına kadar ben de bu cemiyet içinde bulundum" demesi ya da 15 Nisan 1923 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde çıkan bir mülakatında "Vaktiyle zaten bir çoğumuz o Cemiyet'in müessisi (kurucusu) veya azasından (üyesi) bulunuyorduk" demesi bu iddiaları doğrular niteliktedir.

Teceddüt Fırkası ve Karakol

Mustafa Kemal'le İTC ilişkileri, Mondros Mütarekesi'nden sonra yeni bir merhaleye girmişti. İddialara göre, Mustafa Kemal'in Millî Mücadele'nin başına geçirilmesi İttihatçı kadroların kararı sonucu olmuştu. Dönemin tanıklarına göre, İTC'nin içinden bir bölüm Mondros Mütarekesi'nden 10 gün kadar sonra bir kongre toplamış ve Teceddüt Fırkası'nı kurmuştu. Cavid Bey'in deyimiyle, "İTC yeni bir adla vaftiz" olmuştu. Celal Bey ve Ahmed Faik (Barutçu) gibi önde gelen İttihatçılar bu oluşuma karşı çıkmışlar, 'asıl' İTC'ye bağlılıklarını belirtmişlerdi. Yeni partide, iktidarı Enver Paşa'ya muhalefet eden kanat ele geçirmişti. Bunlar arasında Mustafa Kemal de vardı. İttihatçı önderler 1-2 Kasım 1918 gecesi ülkeyi terk ederken Talat Paşa, Kara Kemal ve Kara Vasıf beylere bir gizli örgüt kurma emri vermişti. İlk toplantısını 5 Şubat 1919'da Avukat Refik İsmail Bey'in Sultanhamam'daki yazıhanesinde yapan örgütün başkanlığına Boğaz Komutanı Galatalı

Şevket Bey seçilmişti. Örgütün adı Baha Sait Bey'in isteği üzerine, Kara Vasıf Bey ve Kara Kemal'in adlarından esinlenilerek Karakol (veya Kara-Kol) olmuştu.

Teşkilat-ı Mahsusa'dan Yenibahçeli Şükrü'ye göre Karakol, Mustafa Kemal'i 'siyaset-i âliyye'yi idare etme' görevine, Karakol'un beş albayından biri olan İsmet Bey'i ise cephe kumandanlığına uygun görmüştü. İkili bu teklifi Tokatlıyan Han'dan Mustafa Kemal'in Şişli'deki evine kadar yürürken konuşmuşlardı. Mustafa Kemal teklifi kabul etmiş, İsmet Bey ise reddetmiş, onu Anadolu'ya geçirmek için üç gün bir eve hapsederek baskı yapmak gerekmişti.*

Enver Paşa'nın amcası Halil (Kut) Paşa, İTC'nin Milli Mücadele'nin lideri olarak kendisini düşündüğünü ancak, Enver'le akrabalığı dolayısıyla bunu kabul etmediğini söyler. Fethi Bey ise, İTC'nin liderlik için kendisini uygun bulduğunu ima eder. Ona göre, 10 Mart 1919'da İngilizlerce tutuklanarak Malta'ya gönderilmesi üzerine, liderlik hakkı Mustafa Kemal'e geçmişti.

Gerçekten de, Mustafa Kemal'in 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi'ne katılımı sorunlu olmuştu. Mustafa Kemal'le birlikte kongreye gelenlerden Kara Vasıf da muhtemelen Karakol'un temsilcisi olarak oradaydı. Ama bir dizi olaydan sonra Mustafa Kemal kişisel olarak öne çıkmayı başaracaktı.

Sivas'ta ilk hesaplaşma

4-11 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi sırasında Kara Vasıf'ın kendisine Karakol teşkilatının nizamnamesini sunması üzerine Mustafa Kemal "Sizlerin maksadı mülga (kaldırılmış) İttihat ve Terakki'yi ihya etmektir. Bu suretle iktidarı yeniden ele geçirmek

* İsmet Bey ancak 8 Ocak 1920'de Anadolu'ya geçecekti.

istiyorsunuz. Bunların farkındayım. Sizin gizli başkumandanınızın adını da söyleyeyim. Bu Enver Paşa'dır," demişti. Bunun üzerine Kara Vasıf da "Hayır Paşam, yanılıyorsunuz, bizim başkumandanımız sizsiniz!" diye cevap vermişti. Bu konuşmanın anlamı, Mustafa Kemal'in İTC ile ilişkili görünmeyi istemediğiydi. Buna rağmen, İTC, Mustafa Kemal'in liderliğinin hayati olduğunu farketmiş gibiydi. Nitekim Talat Paşa, Berlin'den gönderdiği talimatta "Bundan böyle Başkumandanınız Mustafa Kemal Paşadır. Onun açtığı bayrak altında birleşiniz," diyecekti.

Ancak, Mustafa Kemal, 2 Ekim 1919'da kurulan Ali Rıza Paşa Kabinesi, Anadolu ile ilişki kurmak için "Sivas'ta oluşturulan Heyet-i Temsiliyye'nin İttihatçılıkla ilişkisi var mı?" diye sorduğunda İttihatçıları korumaktan geri durmadı. Başta, hareketin İttihatçılıkla hiçbir ilişkisi olmadığını söyleyecek, daha sonra İttihatçılık düşmanlığını doğru bulmadığını, İttihatçıların yönetiminde ülkeyi yıkıma götüren küçük bir topluluk dışındakilerin yansızlığını korumuş, kötülüğe alet olmamış namuslu insanlar olduğunu uzun uzun anlatacaktı. Ali Rıza Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa katılmasına neden olanların kovuşturulması talebini ise, "Savaşa girmemenin mümkün olmadığını, dolayısıyla harp mesulü aramanın mantıksız olduğunu" söyleyerek savuşturmuş, savaş sırasında işlenen her türden cinayetin faillerinin yargılanması konusunda söz vermekten kaçınmıştı.

Ancak Mustafa Kemal, bu tarihten sonra adım adım İttihatçılarla ilişkisini kesti. 11 Ocak 1920'de Karakol'un kurucularından Baha Sait Bey'in bütün Anadolu'yu temsil ettiğini söyleyerek Bakü'de "Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Hey'et-i İcraiyyesi adına" Bolşeviklerle bir anlaşma imzalaması üzerine Mustafa Kemal Kara Vasıf'ı şöyle uyardı: "Memlekette tek egemen Heyet-i Temsiliyye'dir. Karakol ve Uşak Kongresi diye bir şey tanımıyoruz."

Mustafa Kemal'in liderlik sürecine İngilizlerin de bilmeden katkısı olmuştu. 12 Ocak 1920'de açılan son Osmanlı Meclisi'nde Rauf Bey'in başkanlığında faaliyet gösteren eski İttihatçı, yeni Millî Mücadeleci mebuslar, hareketin inisiyatifini Mustafa Kemal'den almak için epey çalışmışlardı. Ama 16 Mart 1920'de Meclis-i Mebusan'ın İngilizler tarafından basılması ve Galatalı Şevket, Kara Vasıf, Ali Said Paşa, Refet Paşa, Ali İhsan Paşa, Hacı Mehmed Paşa ve Rauf Bey gibi önemli şahsiyetlerin Malta'ya sürülmesi bu durumu köklü biçimde değiştirdi. Tutuklanmaktan kurtulan İttihatçı kadrolardan, Enver'le çalışmak isteyenler Kafkaslara doğru yola koyuldular. Geri kalanların ise Ankara'dan başka gidecek yerleri yoktu. Giderek başsız kalan İttihatçı kadrolara, Mustafa Kemal'in liderliği etrafında toplanmaktan başka çare kalmamıştı.*

Enver Paşacıların tasfiyesi

Mustafa Kemal 1921 yılının başında önce ülkedeki sol muhalefeti tasfiye ettikten sonra, Moskova'ya, "Anadolu Büyük Millet Meclisi Hükümeti namına hiçbir suretle mezun olmadıklarının Enver, Talat ve Cemal paşalara tebliği" konulu bir mektup yolladı. 15 Mart 1921'de Talat Paşa'nın Berlin'de öldürülmesi ise Talat'ın adamlarının Mustafa Kemal'e yanaşmak zorunda kalmalarına neden oldu. Geride bir tek Enver Paşa ve şürekâsı kalmıştı. Cemal Paşa, Mustafa Kemal için bir rakip değildi. Enver Paşa'ya yakınlıkları ile bilinen Yeşil Orducuların ve Kuva-yı Seyyare'nin kurucularından 'Çerkez' Edhem Bey'in tasfiyesi ise 6-11 Ocak 1921'de

* Galatalı Şevket, Kara Vasıf ve Rauf Bey gibi tecrübeli istihbaratçıların tutuklanacakları belliyken Meclis'e gitmeleri, dolayısıyla Anadolu yerine Malta'ya geçmeleri düşündürücüdür. Bu kişilerin, yurtdışındaki Enver Paşa'nın İngilizlerle yaptığı temaslara fazla bel bağlayıp bağlamadıkları bilinmez ancak, bilinen odur ki, bu tutuklamalardan sonra, Meclis'in İstanbul'da toplanmasının sakıncalı olduğunu söyleyen Mustafa Kemal haklı çıkmış, bu durum itibarını iyice artırmıştı.

Birinci İnönü Muharebesi'nin kazanılmasından sonra gerçekleşti. Edhem Bey ve arkadaşları Yunanlara sığınırken, Yeşil Orducular ve gıyabında Edhem Bey ve arkadaşları 9 Mayıs 1921'de çeşitli cezalara çarptırıldılar. Böylece Mustafa Kemal, iktidarını biraz daha pekiştirdi.

Ancak 10 Temmuz 1921'de başlayan yeni Yunan taarruzuyla Türk ordusunun Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmek zorunda kalması, ardından Afyon, Kütahya ve Eskişehir'in Yunan işgaline uğraması, iktidarı ele geçirmek için iyi bir fırsat yakaladığını düşünen Enver Paşa'yı yeniden cesaretlendirdi. Anadolu'ya geçmek üzere 30 Temmuz 1921'de Moskova'dan ayrılan Enver Paşa, Batum'da amcası Halil Paşa, Küçük Talat (Muşkara) ve Dr. Nâzım gibi bazı önemli İttihatçılarla, 5-8 Eylül 1921'de küçük bir kongre düzenledi. Hatta İslâmcı, sosyalist ve korporatist unsurların bir karışımı olan Halk Şuralar Fırkası'nı kuracak kadar ileri gitti. Fakat Yunan ordusunun Sakarya'dan püskürtüldüğü haberi, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçip liderliği ele alma hayallerine son verdi. 16 Temmuz 1921'de Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta Ankara Hükümeti'nce 'rakip' hatta 'hasım' sayılmasından yakınan ve "hiçbir kanuni sebep olmadan memleket dışına sürülmesine ilelebet tahammül" etmenin çok ağır ve onur kırıcı olduğunu belirten Enver Paşa, iki hafta sonra Türkistan'a gitmek zorunda kaldı.

Mustafa Kemal, İttihatçı paşalar ile kendi arasındaki farkı, TBMM'de* 1 Aralık 1921'de yaptığı konuşmada şöyle koyacaktı:

* Başlangıçta Büyük Millet Meclisi (BMM) denirken, Mustafa Kemal bazı konuşmalarında 'Anadolu Büyük Millet Meclisi', bazı konuşmalarında 'Türkiye Büyük Millet Meclisi' demeye başladı. Nihayet 8 Şubat 1921 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) adı resmileşti. Bu nedenle, 8 Şubat 1921'e kadarki dönemi ele alan yazılarda BMM, daha sonraki dönemi ele alan yazılarda TBMM kısaltmasını kullandım.

"Büyük hayaller peşinde koşan, yapamayacağımız şeyleri yapar görünen sahtekâr insanlar değiliz. Efendiler, büyük ve hayali şeyleri yapmadan yapmış gibi görünmek yüzünden bütün dünyanın husumetini, garazını, kinini bu memleketin ve bu milletin üzerine celbettik. Biz Panislâmizm yapmadık. Belki 'yapıyoruz, yapacağız' dedik. Düşmanlar da 'yaptırmamak için bir an evvel öldürelim' dediler. Panturanizm yapmadık. 'Yaparız, yapıyoruz' dedik ve yine 'öldürelim' dediler (...) Bütün dava bundan ibarettir (...) Haddimizi bilelim!"

'Haddini bilen' Mustafa Kemal ülkede olmanın avantajıyla ipleri yavaş yavaş elinde toplarken, sürgünde onun bunun himmetiyle hareket etmeye çalışan İttihatçı paşaların hayatı hazin biçimde noktalanacaktı.

Özet Kaynakça: Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Yayınları, 1980; Erik-Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, 1987; Emel Akal, *Milli Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav Yayınları, 2002; Fethi Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, TTK Basımevi, 1988; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, C.1, 1998; a.g.y., *100 Soruda Jöntürkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, 1980; Sait Çetinoğlu, "İttihat ve Terakki'den Kemalizm'e, Jön Türklerin İki Dönemi-İki Yüzü", *Resmi Tarih Tartışmaları-3*, Editör: Fikret Başkaya, Sait Çetinoğlu, Özgür Üniversite Yayınları, 2007, s. 45-96.

MİLLÎ MÜCADELE'DE KÜRTLER

İTC'yi kuran beş kişiden ikisi, Arapkirli Abdullah Cevded ve Diyarbakırlı İshak Sukûtî, Kürt'tü. Cemiyetin önde gelenleri arasına bulunan Bağdat Milletvekili ve Darülfünun Hocası Babanzade İsmail Hakkı, İslamcı çevrelerde itibar gören Darülfünun Hocası Babanzade Ahmet Naim, sosyolog Ziya Gökalp önemli Kürt aydınlarıydı. Ayrıca 1847'de ayaklanan Botan Emiri'nin oğlu Bedirhan Bey, Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyid Abdülkadir Bey ve Bitlisli Saidi Nursî gibi Kürt kanaat önderleri de İTC üyesiydi.

İlk Kürtçe gazete, 22 Nisan 1898'de Mısır'da yayın hayatına başlayan *Kürdistan* gazetesiydi. Gazete hem ekonomik hem de siyasi nedenlerle Kahire, Cenevre, Londra ve Folkston'da yayımlandı. Folkston ve Londra dönemlerinde, Jöntürk (İttihat ve Terakki) gazetesi *Osmanlı* ile *Kürdistan* gazetesinin aynı matbaalarda basıldı. *Osmanlı* gazetesinde *Kürdistan* gazetesi lehine yazılar çıkması, *Osmanlı* gazetesinin yayın kurulu üyesi İshak Sukûtî öldüğünde *Kürdistan* gazetesinin başsağlığı mesajı yayımlanması, *Osmanlı* gazetesini 1896-1898 yılları arasında yöneten Abdullah Cevded'in ileriki yıllarda çeşitli Kürt gazetelerinde Kürtçe yazılar yazmasını da eklersek, o yıllarda, Türk milliyetçiliğinin amiral gemisi İttihat ve Terakki'nin paradoksal biçimde Kürt milliyetçiliğinin gelişiminde büyük payı olan *Kürdistan* gazetesine destek verdiği anlaşılıyordu.

1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanından sonra ortaya çıkan özgürlük ortamında Seyid Abdülkadir, Saidi Nursî, Babanzade

İsmail Hakkı, Hacı Tevfik (Piremerd) ve diğer Kürt aydınları Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'ni (Kürt Dayanışma ve Gelişme Cemiyeti) kurdular. Cemiyet o tarihe kadar aralarında çekişme olan Bedirhanlar, Şemdinanlar ve Babanzadeleri ilk kez bir araya getirmişti. Seyid Abdülkadir'e büyük saygı duyan İstanbullu hamallar da cemiyetin halk ayağını oluşturuyorlardı. Kürtlüğe, İslam'a, Osmanlılığa, anayasaya bağlılığın esas olduğu bir dayanışma örgütlenmesi olan, Kürt aşiretleri arasındaki sorunları çözmek için eğitim, ticaret, zanaatı teşvik etmeyi hedefleyen cemiyete sadece İstanbul'da oturan ve Türkçeyi okuyup yazabilen Kürtler üye yapılıyordu. Kürtçe bilmek ise zorunlu değil, sadece arzulanan bir özellikti. Cemiyetin aynı adı taşıyan bir gazetesi, Meşrutiyet adlı bir de okulu vardı.

Kürtlerle İttihatçıların ilişkisini ilk bozan 1914'te kurulan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdiriyeti'nin (aşiretlerin ve göçmenlerin yerleştirilmesi müdürlüğü) politikaları oldu. Kanun uyarınca önce 1916'da Kürtçe coğrafi ve yerleşim yerlerinin isimlerini Türkçeye dönüştürmeye başladı. Ardından Talat Paşa'nın emriyle savaş sırasında değişik yerlere göç etmiş Kürt nüfusun Türk nüfus içinde yüzde beş oranında dağıtılmasına başlandı. Amaç, Kürtleri daha 'medeni' olduğu düşünülen Türk gruplarının arasında eriterek modernleştirmekti. Dışlama içermeyen bu tutumun nedeni Kürt asıllı sosyolog Ziya Gökalp'ın birbiri ardına yayımladığı raporlardı. Ancak, Kürt tehciri sırasında açlık, soğuk, hastalık ve jandarma şiddeti sonucu büyük can kayıpları oldu.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı ve İttihatçı önderlerin yurtdışına kaçtığı günlerde, Kürdistan Teali Cemiyeti kuruldu. Başkanı yine Seyid Abdülkadir'di. *Jin* (Hayat) adlı yayın organıyla cemiyet Kürt milliyetçiliğinin artık modern anlamda dile getirilmeye başlandığı ilk platform oldu. Ancak, milliyetçi ideolojiyi taşıyacak bir Kürt burjuvazisi henüz oluşmadığı için, milliyetçi

projelerini büyük devletlerin desteği ile tepeden inme gerçekleştirmek istiyorlardı. Diyarbakır'daki Kürt Kulüpleri ise hâlâ İTC'nin kontrolü altındaydı. Cemiyetin içinde, Seyid Abdülkadir gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde kalarak otonomi ile yetinmek isteyenler ile Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler gibi bağımsız Kürdistan için çaba gösterenler arasında büyük bir çatışma vardı. Seyid Abdülkadir önderliğindeki grup İstanbul'daki ABD, Britanya ve Fransa büyükelçilikleri ile temasa geçerek otonomi (özerklik) için destek beklerken, bağımsızlık yanlısı Bedirhanlar ve Cemilpaşazadeler Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti'ni kurdular.*

Kürt liderlere telgraflar

Mustafa Kemal, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktıktan kısa süre sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki bazı Kürt aşiret reislerine telgraflar çekmişti. Telgraflarda kendisinin Sultan tarafından atandığını, yakın bir zamanda Kürdistan'ı ziyaret etmek istediğini söylüyor, aynı zamanda ülkenin işgalci güçlerden kurtuluşu için onlardan destek istiyordu. Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Diyarbakır'daki Kürt Kulübü'nün üyesi Kâmil Bey'e ve Cemil Paşazade'ye çektiği telgraflarda, İngiltere'nin bağımsız Kürdistan'ı Ermeni çıkarlarına kurban etmeye çalıştığını, hâlbuki Kürtlerin ve Türklerin kardeş olduğunu söyledikten sonra "Bizim varlığımızın Kürt'lerin, Türk'lerin ve bütün Müslümanların yardımına ihtiyacı var. Genel olarak hepimiz bağımsızlığımızı korumalıyız ve ülkemizin bölünmesine izin vermemeliyiz. Ben Kürt'lere, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmaması şartı ile onların gelişmesine ve ilerlemesine vesile olacak bütün hukuk ve imtiyazın verilmesinden yanayım," diyordu.

* Bölünme Kürdistan Teali Cemiyeti'nin alcyhine oldu. 1920'de *Jin* yayın hayatına son verdi ve Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bazı üyeleri örgütten ayrıldı. Bir süre sonra da cemiyetin sonu geldi.

'Kürdistanlı Lawrence'ın çabaları

Mustafa Kemal'i bu vaatlerde bulunmaya götüren en önemli faktör İngiltere'nin 1919'un yazında, Kürtlerin 'devlet kurma kapasitesi'ni anlamak için Binbaşı Noel'i Kürdistan'a göndermesiydi. Noel'in misyonunu anlamak için biraz geriye gitmek gerekir. Savaşın son günlerinde Britanya Savaş Bakanlığı'nın Propaganda Dairesi'nde çalışan tarihçi Arnold J. Toynbee, Mondros Mütarekesi taslağına son biçimini vermek için 1916 tarihli Sykes-Picot Anlaşması'nın mimarlarından Sir Mark Sykes'a "Eğer Mezopotamya'da İngiliz denetiminde bir Arap Devleti kurulacaksa, Rusya ile tampon olmak üzere bir de Kürt Devleti'nin de kurulması gerektiğini" hatırlatmıştı. Sykes'ın fikri ise Kilikya'da Fransız yönetiminde bir Ermenistan'ın, Siirt'ten Karadeniz'e uzanan bölgede Kürt-Ermeni yapılanmasının, İran'ın Urumiye bölgesi ile Musul'u içine alan bölgede ise Kürdistan Devleti'nin kurulması yolundaydı. Ancak Britanya'nın Irak'taki Siyasi Komiseri Arnold T. Wilson, Kürtlerin aşiret düzeyinde yaşadıklarını, hem coğrafi hem de toplumsal olarak aşırı derece bölünmüş olduklarını, dolayısıyla kendi geleceklerini belirleme ve kendilerini yönetme yeteneğine sahip olmadıklarını söyledi. Meslektaşlarının 'Kürdistanlı Lawrence' lakabını taktığı Binbaşı Noel ise Kürtlerin bağımsız bir devlet kurabileceklerine yürekten inanıyordu. Eğer bu gerçekleşmezse Kürtlerin düşman oldukları Araplara değil, geniş bir özerklikle Türklere bağlanmalarının daha hayırlı olduğunu düşünüyordu. Ancak bu planlara Britanya'nın baş müttefiki Fransa karşı çıktı. Buna İngiltere'deki siyasal çatışmalar ve ekonomik sorunlarla, Ermeniler ve İran'la ilgili engellerde eklenince bağımsız Kürt Devleti planları rafa kaldırıldı.

İngiliz-Berzenci işbirliği

10 Kasım 1918'de Ali İhsan Sabis Paşa nihayet Musul'u İngilizlere terk etmeye razı olduktan hemen sonra Binbaşı Noel,

Süleymaniye'ye giderek, başta Şeyh Mahmud Berzenci olmak üzere Kürt aşiretleri ile bir Kürt Federasyonu kurulması doğrultusunda anlaştı. Şeyh'e silah, mühimmat ve aylık belli bir miktar para verilecekti. Ancak Kürt Federasyonu bir türlü hayata geçmedi. Çünkü Şeyh Mahmud Berzenci Kadiri, Kürtlerin çoğunluğu ise Nakşibendi idi. Dahası Kadiriler (örneğin Berzenciler ve Talabaniler) de kendi aralarında çatışıyorlardı. Dolayısıyla Şeyh'e kendisininki dışındaki tüm aşiretler karşıydı. Kerkük, Kifri, Erbil gibi şehirlerin yerleşik ve eğitimli ahalisi ise dağlı bir aşiretin yönetimi altına girmeyi istemiyorlardı.

İngilizler Şeyh Mahmud'un liderliğinde hayal ettikleri türden bir yapı oluşturamayacaklarını anlayınca Şeyh'in yetkilerini kısıtladılar. Bunun üzerine Berzenci, İran'dan bazı Kürt gruplarının yardımıyla 21 Mayıs 1919'da 'cihat' çağrısı yaptı, Süleymaniye'deki İngiliz birliklerini esir alıp bağımsız Kürdistan Hükümeti'ni ilan etti. İngilizlerin buna tepkisi sert oldu. 17 Haziran 1919 günü Baziyan Geçidi'nde yapılan savaşta İngilizler Barzani güçlerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Yaralı elc geçirilen Mahmut Berzenci, Bağdat'ta yargılandı, idam cezasına çarptırıldı ama idamının yaratacağı sonuçlar düşünülerek, Britanya sömürgesi Hindistan'a sürgüne gönderildi.

Güney Kürdistan'da başarısız olan Binbaşı Noel şansını Kuzey Kürdistan'da denedi. Noel'in, 'Kuzey Kürdistan'daki ziyaretine özellikle Celâdet Bedirhan Bey ve Kâmran Bedirhan Bey başta olmak üzere Bedirhaniler yardımcı olmuşlardı. Bu haber Mustafa Kemal'e ulaştığında Noel ve arkadaşlarının tutuklanması için emir çıkardı. Mustafa Kemal, 17 Haziran 1919'da, Erzurum'da bulunan 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği telgrafta Kürt milliyetçiliğine ve onu kışkırtan İngilizlere duyduğu kızgınlığı şöyle belirtiyordu: "Diyarbakır'daki Kürt Kulübü İngilizlerin kışkırtmasıyla İngilizlerin koruyuculuğunda bir Kürdistan kurmak

amacını takip ettiği anlaşıldığından kapattırılmıştır. Üyeleri hakkında yasal kovuşturma yaptırılıyor. Kürdistan'ın tanınmış beylerinden aldığım birçok telgraflarla dağıtılan bu Kürt Kulübü'nün hiçbir Kürt'ü temsil etmediği, birkaç serserinin girişimlerinin sonucu bulunduğu ve vatan ve milletin bütünüyle bağımsız ve özgür yaşaması uğrunda her fedakârlığa ve bu konuda emirlerimize hazır bulunduklarını belirtmektedir."

Hâlbuki Binbaşı Nocl'in Nisan 1919'da Musul'dan çıkarak birçok merkeze uğradıktan sonra haziran ayında Diyarbakır'da sona eren gezisi, Kürtlerden ziyade Yunanların Ege'ye yaptığı çıkartmadan sonra hemen hepsi eski İttihatçı olan Kürt Kulübü üyelerinin hâkim olduğu bölgede, bir katliama uğramaktan korkan gayrimüslimlerin durumunu tespit etmeye yönelikti. Noel gezi sırasında bazı önemli Kürt aşiretlerinin 'ulusal' bir yapıyı taşıyacak güçte ve gelişmişlikte olmadığını da tespit etmişti. Bir süre sonra başka gerekçeler de araya girince İngilizler 'bağımsız bir Kürdistan' projesinden vazgeçtiler. Bunun üzerine Mustafa Kemal Kürtleri, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin (VŞMHC) Erzurum'da yapılacak genel kongresine davet etmeye karar verdi.

Wilson'un 14 İlkesi

VŞMHC, 1918'de İttihatçılar tarafından İstanbul'da kurulmuştu. Amacı, Doğu Anadolu bölgesinde bir Pontus devleti ya da Ermenistan kurulmasını önlemekti. Erzurum'a giderken hem Türk hem de Kürt tarafının temel beklentisi, Mondros Mütarekesi ile her köşesi yabancı işgaline uğramış Anadolu'da, ABD Başkanı Wilson'un 14 İlkesi (veya Wilson Prensipleri) uyarınca bir çıkış yolu bulmaktı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, 1917 yılında ABD Başkanı Wilson'un formüle ettiği '14 İlke' adlı fikirler dizgesinin 12. Maddesi'nde şöyle deniyordu: "Şimdiki Osmanlı İmparatorluğu'nun

Türk kısımlarına güvenli bir egemenlik sağlanmalıdır; ancak bugün Türk yönetimi altında bulunan öbür uluslara yaşam güvencesi ve her türlü kısıtlamadan uzak özerk bir gelişim imkânı da garanti edilmelidir. Boğazlar uluslararası güvenceler altında ve kalıcı olarak bütün ulusların gemilerine ve ticaretine açılmalıdır."

Wilson'un 'Türk kısımları' dediği bölge ile İtilaf Devletleri'nin gizli antlaşmalarının Türklere bıraktığı bölümlerin aynı olmadığı açıktı. Wilson'a göre, Anadolu bir bütün halinde Türklere bırakılmalıydı ancak Ermeniler, Rumlar, Kürtler ve diğer azınlıklara "yaşam güvencesi ve her türlü kısıtlamadan uzak bir özerk gelişim imkânı" sağlanması kaydıyla! Bu da 1915 Ermeni Kırımı'nın acı hatıraları düşünüldüğünde son derece makul bir sınırlamaydı. Wilson'un Ermeni mandası konusunda isteksiz olması da eklenince Kürtler ve Türkler, ABD'ye iyice sempati duymaya başlamışlardı.

Erzurum ve Sivas kongreleri

Erzurum Kongresi'ni örgütleyen ve katılan delegelerin ağırlıklı çoğunluğu Erzurum'daki Vilayat-ı Şarkıyye-i Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yöneticisi, üyesi veya taraftarlarıydı. Cemiyetin başlıca amaçları Ermeni tehlikesine karşı milli sınırlar içindeki toprakları savunmak ve Kürdistan Teali Cemiyeti'nin örgütlenip gelişmesine karşı çıkarak tedbir almaktı.

Kongreyi örgütleyenlerden Cevad Dursunoğlu, 1946'da kaleme aldığı *Milli Mücadele'de Erzurum* adlı hatıratında "Kongreye katılan gençler, Türkçü ve Batıcı, bu açıdan Ziya Gökalp'çiydiler. Hepimiz onun manevi öğrencisiydik. Fikir gıdamızı *Yeni Mecmua*'dan almıştık," diye yazmıştı. Cevad Bey'e göre o günlerde Erzurum'da toplanan Türk aydınlarının en büyük endişesi Seyid Abdülkadir'in lideri olduğu Kürt Teali Cemiyeti'nin, Şark vilayetlerinde meydana getirilmesine çalışılan birliği bozmasıydı. Erzurum Kongresi'nin bir diğer düzenleyicisi Süleyman Necati

(Güneri) Bey ise günlüğüne şöyle yazmıştı: "Heyet-i merkeziye, Kürtlerin muhterem ve faziletli bir siması olan Cibranlı Miralay Halid Bey'e bir mektup yazdı, kongreye davet etti. Halid Bey gayet vatanperverane bir cevapla kendisinin ve Kürd aşiretlerinin Erzurum'a merbut (bağlı) olduğunu ve kararlarımızı şimdiden kabul ettiklerini yazıyor ve bazı mazeretleri dolayısıyla mes'ud toplantımızda bulunamayacaklarını beyan ediyordu. Şu suretle Erzurum [Kongresi] geniş bir muhitte mukteda (örnek alınan) ve vekil tanınmıştı."

25 Mayıs'ta Samsun'dan ayrılan Mustafa Kemal, Merzifon, Havza, Amasya, Tokat, Sivas ve Erzincan yoluyla 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a vardı. Yolculuk sırasında unvanı Üçüncü Ordu Müfettişi olarak değişmişti. Yanında Eski Bahriye Nazırı General Rauf (Orbay), Üçüncü Ordu Müfettişi Kurmay Başkanı Manastırlı Kurmay Albay Kâzım (Dirik), Üçüncü Ordu Müfettiş Erkânı Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede), Harp İstihbarat Şube Müdürü Dr. İbrahim Tâlî (Öngören), Üçüncü Ordu Müfettişi Binbaşı Refik (Saydam), Eski İzmit Mutasarrıfı İbrahim Süreyya (Yiğit), Yüzbaşı Cevad Abbas (Gürer) ve daha küçük rütbeli askerler vardı.

Erzurum'da İttihatçılar tarafından "Doğu'daki Ermeni tehlikesine karşı toplanan" Erzurum Kongresi arifesinde hem kişiliği, hem de üzerinde 'damad-ı hazreti şehriyarî' işaretleri taşıyan askerî giysileri yüzünden çok eleştirilen Mustafa Kemal, İstanbul'dan ve Erzurum'dan gelen yoğun baskılar sonucunda 9 Temmuz 1919 günü müfettişlik ve askerlik görevlerinden istifa etmek zorunda kaldı. Artık sıradan bir sivil olduğu bu günlerde 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'in "Ben ve Kolordum emrinizdeyiz. Bundan sonra dahi ne emirleriniz varsa uymayı bir şeref bilirim," demesi Mustafa Kemal'in hayatında tarihî bir dönüm noktası oluşturmuştu.

Erzurum Kongresi'nde Kürt temsili

23 Temmuz 1919 tarihinde Kilise Mahallesi'nde Ermenilerden kalma külliyenin bir bölümünü oluşturan Sultani Mektebi'nde başlayan kongreye,* Türklerin ağırlıklı olduğu Erzurum Vilayeti'nden 24 (bazı kaynaklara göre 26) kişi, Sivas Vilayeti'nden 12 (bazı kaynaklara göre 10) kişi, Trabzon Vilayeti'nden 18 (bazı kaynaklara göre 16) kişi katılırken, Kürtlerin ağırlıklı olduğu Bitlis Vilayeti'nden dört kişi, Van Vilayeti'nden iki kişi katılmıştı. Kongreye katılanlardan 33'ü (bazı kaynaklara göre 53'ü) İttihatçı, ikisi Hürriyet ve İtilafçı idi. Delegelerin 22'si Kürt asıllıydı ama Kürtleri temsil etmiyorlardı. Aksine, İttihatçıların Türkçülük ideolojisini benimsemiş kimselerdi.

Öte yandan, Kongre'ye Kızılbaş Kürtlerin ve Zazaların yurdu olan Dersim Vilayeti'nden kimse seçilmemiş ve katılmamıştı. Ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Elaziz'den katılacak dört kişiyle, Mardin'den katılacak üç kişiyi Elaziz Valisi Ali Galib engellemişti. Diyarbakır'dan seçilen üyeleri ise (kaç kişi bilinmiyor) Diyarbakır Valisi engellemişti. Kürt milliyetçiliğinin önderlerinden olan Cibranlı Miralay Halid Bey Kongre'ye davet edildiği halde mazeret gösterip katılmamıştı. Seyid Abdülkadir'in başını çektiği Kürt Teali Cemiyeti, Erzurum Kongresi'nce gönderilen heyeti sessizce dinleyip başlarının çaresine bakmalarını söylemişti. Bağımsız Kürdistan peşindeki Bedirhaniler ise yurtdışına çıkmışlardı.

Böylece Kürt milliyetçiliğinin temsilcileri olmadan toplanan Erzurum Kongresi'nin 7 Ağustos 1919 tarihli Beyanname'nin 1. Maddesi'nde Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Van, Bitlis Vilayeti dahilindeki toprakların ve üzerlerinde yaşayanların

* Aslında Kongre'nin Rumi Takvime göre Meşrutiyet'in ikinci kez ilan edildiği 10 Temmuz 1324'e atfen, 10 Temmuz'da düzenlenmesi planlanmıştı fakat delegelerin bir bölümünün Erzurum'a ulaşamaması yüzünden, aynı olayın Miladi Takvim'deki karşılığı olan 23 Temmuz 1908'e atfen, 23 Temmuz günü toplanmıştı.

ayrılamayacağı ifade ediliyordu. Beyannamenin 8. Maddesi'nde "Milletlerin kendi kaderlerini kendilerinin tayin ettiği bu tarihî çağda, Merkezî Hükümetimizin de, milletin iradesine uyması zorunludur. Çünkü millî iradeye dayanmayan herhangi bir hükümetin kendiliğinden alacağı kararlara, milletçe itaat edilmeyeceği gibi, bu kararların, dışta da geçerli olmadığı ve olamayacağı, şimdiye kadar bu yoldaki davranışların olumsuz sonuçlarıyla ispatlanmıştır. Bu nedenlerle, milletimizin, içinde bunaldığı sıkıntı ve tasalardan kurtulmak çarelerine kendiliğinden başvurmasına lüzum kalmadan, Merkezî Hükümetimizin, Millet Meclisi'ni vakit kaybetmeksizin hemen toplaması ve böylece yurt ve milletin kaderi hakkında alacağı bütün kararları, Millet Meclisi'nin onayına ve denetimine sunması zorunludur," denilerek deyim yerindeyse, Kürtlere 'havuç' uzatılıyordu.

Sivas Kongresi'nde Kürt temsili

Sivas'a gitmek üzere Erzurum'da seçilen 8 kişilik 'Heyet-i Temsiliyye' şu üyelerden oluşmuştu: Mustafa Kemal, Rauf Bey, Hoca Raif Efendi (Eski Erzurum Milletvekili), İzzet Bey (Eski Trabzon Milletvekili), Servet Bey (Eski Trabzon Milletvekili), Ahmet Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşibendi Şeyhi), Sadullah Efendi (Eski Bitlis Milletvekili), Hacı Musa Bey (Mutki Aşiret Reisi).

Bu sekiz kişiden son beşi, Erzurum Kongresi'ne delege olarak bile katılmamışlardı. Trabzonlu delegeler o günlerde Millî Mücadele'ye katılmak yerine özerk bir Trabzon oluşumu peşinde koşan Trabzonluları ikna etmek için seçilmişlerdi. Kürt delegeler ise Türk-Kürt ittifakı görünümünü pekiştirmek için listeye yazılmışlardı. Mustafa Kemal'in Erzurum'a özel olarak davet ettiği Mutkili Hacı Musa Bey, bölgesinde zorbalığıyla tanınan bir aşiret reisiydi, korkusundan bölgesinden çıkamadığı için Sivas'a da gidememişti.

29 Ağustos'ta 3 otomobil ile üç at arabası ile Sivas'a doğru yola çıkan 28 kişilik heyet, şehre vardığında Şekeroğlu İsmail Efendi'nin evine yerleştirildiler. (Konuklar tam 32 boyunca bu evde ağırlanacaktı.) 4 Eylül 1919'da açılan Sivas Kongresi'ne Heyet-i Temsiliyye dahil katılanların sayısı çeşitli kaynaklara göre 31 ilâ 41 arasında değişir. Kongreye Osmanlı dönemi yöneticilerinden İttihatçı Mazhar Müfid'in (Kansu) dışında herhangi bir Kürt asıllı katılmamıştı. Diyarbakır temsilcisi olarak giden İhsan Hamid, Sivas'a yetiştiğinde kongre sona ermişti. Ancak, İhsan Hamid, Sadullah Efendi ve Hacı Musa'nın 12 üyeden oluşan başkanlık heyetine seçilmeleriyle Türk-Kürt ittifakı zahiren de olsa kuruldu. (Bu arada, İstanbul Hükümeti'nin Elazığ Valisi Ali Galip Bey aracılığıyla Mustafa Kemal ve arkadaşlarına yönelik tertibi de boşa çıkarılmıştı.) Kongreye İttihatçılık ve manda meseleleri damgasını vurduğu için, Erzurum Kongresi'nin 8. Maddesi'nde değinilen 'kendi kaderini tayin hakkı' gibi konular ele alınmadı. Kongrenin sonuç bildirisinde sadece "Millî iradeyi temsil etmek üzere Millet Meclisi'nin derhal toplanması mecburidir," gibi muğlâk bir ifadeyle yetinildi ve Ankara'ya doğru yola çıkıldı.

Özet Kaynakça: Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Koral-Fırat Yayınları, 1991; Celile Celil, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Basın Yayın, 2000; Andrew Mango, "Ataturk and Kurds", *Middle Eastern Studies*, Vol. 35, No. 4, 1999, s. 1-10; Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, Kaynak Yayınları, 2000; *Süleyman Necati'nin Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, Dergâh Yayınları, 1999; Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, TTK Basımevi, 1999; Hasan Yıldız, *Fransız Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Doz Yayınları, 2005.

MİLLÎ MÜCADELE'DE TARİKATLARIN ROLÜ

Millî Mücadele boyunca sadece İstanbul'un, din adamlarını, dinî söylemi veya tarikatları Millî Mücadele karşıtı eylemlerde kullandığını biliriz ama Mustafa Kemal ve arkadaşlarının tarikatlarla ilişkisini pek bilmeyiz.

İttihatçı kadrolar Millî Mücadele'nin ilk yıllarında dine karşı pragmatik bir tavır takındılar. Kürtler, Çerkezler, Lazlar gibi Türk olmayan unsurların Türklerle birliği için İslam dinini sonuna kadar kullandılar. Halide Edib ünlü Sultanahmet Mitingi'nde "Müslümanlar, Türkler, Türk ve Müslüman bugün en kara gününü yaşıyor!" derken, İstiklal Marşı'nın güftesinin yazarı Mehmed Akif (Ersoy), halkı düşmana karşı savaşa çağıran vaazlar vermek üzere Anadolu camilerini geziyordu.

Düşmana ilk direniş fetvasını Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi verdi. Mustafa Kemal Mayıs 1919'da Samsun'a, ardından Havza'ya gittiğinde, Ali Baba adlı nüfuzlu bir Bektaşi şeyhinin Mesudiye adlı otelinde (kiracı olarak) kalmış, kendisini halka Ali Baba takdim etmişti. Millî Mücadele'nin en önemli belgelerinden olan Amasya Tamimi'ni imzalayanlar arasında Bektaşi dedesi Cemaleddin Çelebi de vardı. Erzurum'dan Hoca Raif Efendi ve Erzincan'dan Nakşibendi Şeyhi Ahmed Fevzi Efendi Erzurum ve Sivas kongrelerine katıldılar. Millî Mücadele'nin temel metinleri olan Amasya Tamimi'nde, Sivas ve Erzurum kongrelerinin kararlarında defalarca İslâm'a, Halifeliğe atıf yapıldı. Örneğin Sivas Kongresi'ndeki ant içme cümlesi şöyleydi: "Makam-ı

Celil-i Hilâfet ve Saltanata, İslamiyet'e, Devlete, Millete ve Memlekete manen ve maddeten hizmetten başka bir gaye takip etmeyerek (...) çalışacağıma (...) namusum ve bilcümle mukaddesatım namına vallah, billâh."

Tarikatların Mustafa Kemal'e verdiği desteğin en gösterişli örneği, Mustafa Kemal'in Ankara'ya girdiği gün, 27 Aralık 1919'da yapılan Seğmen Alayı'ydı. Oğuz boylarının Orta Asya geleneklerden biri olduğu ileri sürülen Seğmen Alayı'na, özel giysileri ile Nakşibendîler, Sadîler, Rifâiler, Kadirîler, Mevlevîler, Bayramîler, Bektaşîler gibi pek çok tarikatın temsilcileri ve esnaf örgütleri katılmıştı. Alayı, o sıralarda halk tarafından pek tanınmayan Mustafa Kemal'e itibar kazandırmak için Halvetiyye tarikatının Sinaniyye koluna bağlı bir şeyh olan Yahya Galib (Kargı) düzenlemişti.

Mustafa Kemal, İstanbul'un 11 Nisan 1920'de Şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'den "Anadolu harekâtına girişenlerin katli vacip olduğuna" dair fetvasını (tarihe Dürrizade Fetvası diye geçti) Ankara Müftüsü ve Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Börekçizade Rifat Efendi'nin Millî Mücadele'nin meşru olduğuna dair fetvasıyla etkisiz hale getirecekti. Börekçizade Fetvası'nı 150'den fazla din âlimi ve müftü tasdik etmişti.

En dindarane tören

23 Nisan 1920'de Hacı Bayram Camii'nde yapılan Meclis'in açılış töreninde (özellikle cumaya denk getirilmişti) Kuran'dan ayetler okunduktan sonra hatim indirilmiş, Hacı Bayram Veli'nin türbesi ziyaret edilmişti. Millî Mücadele'nin muhafazakâr liderlerinden Kâzım Karabekir bile töreni "gereğinden fazla aşırı", "koyu dindar" ve "dervişane" bularak, "tarihimizde hiçbir meclis böyle açılmadı," diye yakınmıştı. Hâlbuki 8 şeyh, 61 din adamının milletvekili olduğu bir meclis için bu tören doğal ve kaçınılmazdı. Şeyhlerden ikisi Nakşibendî, biri Bayramî, ikisi Halvetî,

biri Mevlevî, ikisi ise Bektaşî şeyhi idi. Hem işlevsel hem de sembolik açıdan büyük önemi olan meclis başkan vekillerinden biri Mevlana Celaleddin Rumî'nin 19. göbekten akrabası olan Abdülhalim Çelebi, diğeri ise Hacı Bektaş Veli soyundan gelen Cemaleddin Çelebi idi. Dahası, Abdülhalim Çelebi Meclis çalışmalarına uzun Mevlevî külahı ve özel Mevlevî kostümü ile katılırdı. Meclis'in başkanlık kürsüsünün arkasında 'birbirinize danışınız' anlamına gelen ("ve emrehüm şura beynühüm") Şurâ Suresi'nin 38. Ayeti yazılıydı.

Mustafa Kemal, 1 Mayıs 1920'de BMM'ye hitap ederken "Efendiler, meselenin bir daha tekerrür etmemesi ricasıyla bir iki noktayı arz etmek isterim: Burada maksud olan ve Meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkez değildir, yalnız Kürd değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiyedir, samimi bir mecmuadır," demişti. Ardından ülkedeki tüm Sûfî şeyhlerine bir çağrı yapmış ve bazı şeyhlere de özel mektuplar yazmıştı. Bu mektuplarda "zat-ı alinize kalben pek büyük hürmetim var", "muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ederim" gibi son derece nazik ve saygılı bir dil kullanmıştı.

Bu sırada Kuzey Afrika'da yaygın olan Senûsiyye tarikatının şeyhi Ahmed Şerif Senûsî de ülkedeydi ve Millî Mücadele'yi destekleyenler arasındaydı. Esas derdinin Halifelik olduğu anlaşılan Şeyh'ten Ankara'nın da bir beklentisi olduğu, 800 bin kuruş toplu para ödemesinden ve kendisine bin, maiyetine 300 lira aylık bağlanmasından anlaşılıyordu. Aynı şekilde Hacıbektaş'taki ana tekkenin Nakşî şeyhi Hacı Hasan Efendi'ye de aylık 500 kuruş 'mükâfat' maaşı bağlanmıştı. Böylece birçok Sünni tarikat ehli ve Alevi/Bektaşi Millî Mücadele'de görev almaya başladı.

İstanbul'daki Gülşeniyye Tarikatı'nın Şeyh Visalî Dergâhı, Millî Mücadele kadrolarının toplantı yeriydi. Genellikle Bektaşi dergâhı olarak sunulan ancak Nakşibendiyye'ye bağlı olan İstanbul-Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi, Anadolu'ya silah ve adam geçirmeye yardım ediyordu. Tekkenin şeyhi Atâ Efendi, Kâzım Karabekir tarafından gönderildiği Türkistan'da üç yıl boyunca hem Anadolu'ya para topladı, hem Enver Paşa'yı oyalama görevini yaptı. Isparta'da Hafız İbrahim Efendi, 'Demiralay', Afyonkarahisar'da Hoca Şükrü Efendi 'Çelikalay' adlı alayları kurdu. Nakşibendî şeyhleri Hacı Hasan Efendi ile Servet Efendi (Akdağ) de vaazlarıyla katkıda bulundular. Melami şeyhlerinden Müslüm Penahî Anadolu'ya silah kaçırırken Fransızlara yakalanmış ve ağır işkence sonucu felç olmuştu.

Ankara'daki Celvetî Taceddin Dergâhı, Millî Mücadele kadrolarının uğrak yeriydi. Konya'daki Mevlevî Söylemez Tekkesi matbaa olarak kullanıldı. Bektaşi Tarikatı'nın Merdivenköy (Nerdübenköy), Karyağdı Baba ve Erikli/Eryek Baba tekkeleri silah saklayan tekkelerdi.

Tek tip bir tavır var mıydı?

Bugünkü yaygın kanının tersine, Alevi/Kızılbaş/Bektaşilerin de Milli Mücadele yıllarında tek tip tavrı olmamıştı. Bektaşilerin Babagân kolu ağırlıklı olarak Millî Mücadele'yi desteklerken, Çelebiyan kolu çelişkili tutumlar izlemişti. Örneğin Babagân kolundan Salih Niyazi Baba başta olmak üzere Mazlum Baba, Tevfik Baba, Hüseyin Kâzım Baba, Asım Baba, Samih Rifad

gibi Bektaşi 'babaları' halkı Millî Mücadele'ye katılmaya ikna etmek konusunda önemli roller oynamışlardı. Buna karşılık, her iki koldan da Millî Mücadele'ye şiddetle karşı çıkanlar olmuştu. Örneğin Babagân kolundan Rıza Tevfik (Bölükbaşı) Sevr 'Barış' Antlaşması'na imza koyan heyete katılmış, Kiraz Hamdi Paşa Millî Mücadele karşıtı Tarikat-ı Salâhiyye * adlı teşkilatı kurmuş, aynı tarikatın üyesi Sakallı Rıfkı, Cemalî Baba, Didar Hanım gibi Bektaşi ileri gelenleri ise İngiliz 'muhibleri' olarak Padişah'ın yanında yer almıştı. Dersim'in Kızılbaş Kürtleri ve Zazaları ise Milli Mücadele'nin en kritik yılı olan 1921'de Koçgiri İsyanı'nı örgütlemişlerdi.

Mustafa Kemal Bektaşiliğe girdi mi?

Bektaşiler, Mustafa Kemal'in 22-23 Aralık 1919'da Hacıbektaş'a yaptığı kısa ziyareti Mustafa Kemal'in Bektaşiliğe girişi olarak ele alma eğilimindedirler. Bu ziyaretten dolayı, Mustafa Kemal'i 'don (kıyafet) değiştirmiş' Hazreti Ali veya Hacı Bektaş Veli sayanlar, hatta 'mehdi' gibi görenler bile vardır. Onlara göre bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal, kendisine cumhuriyet hakkında ne düşündüğünü soran Cemaleddin Çelebi'nin kulağına, Millî Mücadele'nin başarıya ulaşmasından sonra Saltanat ve Hilafet'in kaldırılacağını fısıldamıştı. Bektaşiler de Mustafa Kemal'e destek sözü ile birlikte 1.800 altın vermişlerdi. Bektaşilerin övünerek aktardığı bu hikâyenin Sünnî kesimden bazı kişileri ne kadar kızdırdığını söylemeye herhalde gerek yok. Peki, bu iddialar doğru muydu?

* Tarikat-ı Salâhiyye, 1925'te Ankara İstiklal Mahkemesi yargılamaları ve 11 üyesinin 16 Ağustos'ta idam edilmelerinden sonra kapandı. Ahmed Refik Altınay da bu davada yargılanmıştı ancak kendisinin olaya tesadüfen karıştığı sanılır. Örgütün üyesi olduğu ileri sürülenlerden İstanbul Barosu Başkanı Dersimli Lütfi Fikri (Düşünsel) ve Nazmi Paşa hakkında delil bulunamamış, daha doğrusu bu kişiler Mustafa Kemal'in aracılığıyla suçsuz ilan edilmişlerdi.

Aslında, Eylül 1919'da hem Millî Mücadeleci kadrolar, hem de muhalifleri (örneğin Ankara Valisi Muhiddin Paşa) Hacıbektaş'ı ziyaret etmişti. Çünkü Bektaşi çelebilerinin Alevi Kürtler üzerindeki etkisinden faydalanmak istiyorlardı. Bilindiği gibi Mustafa Kemal, Samsun'a çıkar çıkmaz pek çok tarikat şeyhine telgraflar çekmiş, mektuplar yazmış, kendilerine bazı görevler vermişti. Mustafa Kemal'in, Bektaşilerin Millî Mücadele'ye katılmasını istemesi kadar doğal bir şey olamazdı.

1.800 altın mı verdiler?

Ziyarete katılanlardan Mazhar Müfid'in anlattığına göre heyeti yolda karşılayan Babagân kolunun 'Dedebabası' Salih Niyazi Baba, Mazhar Müfid ve Rauf beylerin bulunduğu arabaya binmiş, yol boyunca masonluktan söz etmişlerdi. Hacıbektaş'a varıldığında Salih Niyazi Baba dergâhına çekilmiş, misafirlerse Çelebiyan kolundan Cemaleddin Çelebi'nin basitçe döşenmiş odasına alınmışlardı. Gruptakilerden Enver Behnan'a (Şapolyo) bakılırsa, Mustafa Kemal burada "Bektaşilerin havasına uyup kendisini Çelebi'ye adamış güzel kızların sunduğu" içkileri içmişti. Cemaleddin Çelebi ise bir anlatıya göre hasta olduğu için içki içmemiş, bir anlatıya göre ise Mustafa Kemal'e eşlik etmek için bir kadeh içmişti. Konuşma sırasında Cemaleddin Çelebi Millî Mücadele'yi destekleyeceğini ve cumhuriyetten yana olduğunu söylemiş, Mustafa Kemal ise henüz zamanı olmadığı gerekçesi ile cumhuriyet meselesini konuşmak istememişti. Ertesi gün Salih Niyazi Baba ile Cemaleddin Çelebi arasında anlaşmazlık çıkmış, Mustafa Kemal ve arkadaşları oradan ayrılmak zorunda kalmışlardı. Her iki yazar da Bektaşilerin 1.800 altın verdiğinden bahsetmediği gibi, Mazhar Müfid'e göre, asıl Mustafa Kemal ileri gelen Bektaşî babalarına 50'şer lira vermişti.

Görüldüğü gibi gerçek herkese göre farklıydı. Mustafa Kemal'in daha başından beri aklında cumhuriyet kurma fikri olduğu açıktı. Ancak, Millî Mücadele'nin daha başında bu kadar rahatça cumhuriyet adını ağzına alması hele de bir tarikat liderine bu konuda söz vermesi mantıklı görünmüyor. Hacı Bektaş'a yapılan bu ziyaretin o dönemde hareketc yandaş toplamak için pek çok çevreye yapılan nezaket ziyaretleri veya çağrıları içinde yer aldığı anlaşılıyor. Para meselesine gelince, 1.800 altın gibi büyük bir miktardan olayın tanıklarının söz etmemesi bir yana, böyle bir paranın devletin kayıtlarında olmaması, dahası Millî Mücadele'den sonra bütün tarikatlar verdikleri paraları geri istedikleri halde, Bektaşilerin böyle bir talepte bulunmaması bu 'yardım' meselesinin bir Bektaşi efsanesi olduğunu düşündürüyor. Bunu, tarikatın âlicenaplığı diye açıklamak mümkün, ancak aynı tarikat 1923'te Ankara'ya başvurarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan alamadıkları birikmiş alacakları karşılığında bir misafirhane inşa edilmesini istemiş, bu istek Ankara tarafından yerine getirilmişti.

Özet Kaynakça: Hülya Küçük, *Kurtuluş Savaşı'nda Bektaşiler*, Kitap Yayınevi, 2003; Ali Sarıkoyuncu, *Milli Mücadele'de Din Adamları 1-2*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1995; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, 1953; Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara, 1973; Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Milli Mücadele Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, 1958.

MİSAK-I MİLLÎ NEDİR, NE DEĞİLDİR?

Bugün ulusça her başımız sıkıştığında başvurduğumuz Misak-ı Millî nedir, kim hazırlamıştır, ne zaman ve nerede hazırlanmıştır, ne anlama gelmektedir gibi sorulara herkes farklı cevaplar verir. Misak-ı Millî Beyannamesi son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ortaya çıkmıştı. Meclis-i Mebusan, Mondros Mütarekesi'ni takiben, 21 Aralık 1918'de Vahdeddin tarafından seçimlere gidilmek üzere feshedilmişti. Mustafa Kemal'in önderliğindeki kadrolar, önce seçimlere katılmama kararı almışlar, sonra bu kararın sonucu değiştirmeyeceğini düşünerek, meclisi kontrol altına almaya karar vermişlerdi. Plana göre, yeni seçilen mebusların İstanbul'a gitmeden önce Ankara'ya uğramaları sağlanacak, bu mebuslar aracılığıyla Meclis-i Mebusan'da bir Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Grubu oluşturulacak, Millî Mücadele'ye soğuk bakan Ali Rıza Paşa Hükümeti düşürülecek, Meclis Başkanlığı'na Mustafa Kemal'in seçilmesi sağlanacak, Sivas Kongresi kararları Meclis'e onaylatılacaktı. İşte bugün Misak-ı Millî diye bildiğimiz, ancak orijinal adı Ahd-ı Millî olan metin bu bağlamda ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal'in asıl düşüncesi, Ankara'da yeni bir devlet oluştururken, eski düzenin meşruiyetinden ve kurumlarından alabildiğine yararlanmaktı.

Felah-ı Vatan mı, 'Fellah-ı Vatan' mı?

Seçimlerden sonraki Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920'de açılmıştı. Mustafa Kemal'in planlarını İstanbul'da uygulamakla görevli Rauf Bey, 6 Şubat 1920'de Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti. Telgrafta Meclis'te 70 kişilik (bazı kaynaklara göre 88 kişilik) bir

grup oluşturduğunu haber veriyordu. Mustafa Kemal 7 Şubat tarihli telgrafında grubun nizamname ve programını, kimlerin katıldığını, kimlerin katılmadığını, hangi seçim çevresinden olduklarını soruyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, gelişmeler kontrolünden çıkmaya başlamıştı. Nitekim Mustafa Kemal'in Meclis-i Mebusan'a gönderdiği tebrik mesajı okunmamış, Mustafa Kemal Meclis-i Mebusan'da kurulacak grubun adının 'Müdafaa-i Hukuk' olmasını istediği halde grubun adı Vahdeddin'in meclisi açan mektubunda (Padişah açılışa gelmemişti) geçen bir ifadeden dolayı 'Felah-ı Vatan' (Vatan'ın Kurtuluşu') konmuştu. Mustafa Kemal bunlara çok kızmıştı. Bu öyle bir kızgınlıktı ki, 1927'de okuduğu *Nutuk*'ta Felah-ı Vatan üyeleri için "imansız", "cebin" (korkak) ve "cahil" sıfatlarını kullanacak ve grubu "Fellah-ı Vatan" diye alaya alacaktı. Üstelik aşağılama amacı taşıyan 'fellah' sözcüğünü gelecek kuşaklar bir basım hatası sanmasınlar diye *Nutuk*'un elyazmasına "bililtizam şeddeli [bilerek çiftlc ile] yazılmıştır," şeklinde dipnot bile düşecekti.

1907'de oluşturulan harita mı?

Misak-ı Millî metnini kimin hazırladığı konusundaki iddialar çeşitlidir. Mustafa Kemal'in sınıf, askerlik ve siyaset arkadaşı Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'ya göre, Mustafa Kemal 'Misak-ı Millî haritasını' daha 1907'de oluşturmuş, zamanı geldiğinde de bunu uygulamıştı. Mustafa Kemal'in yeminli düşmanı Rıza Nur veya sadık adamı Yunus Nadi'ye (Abalıoğlu) ve bizzat Mustafa Kemal'in kendisine göre ise Misak-ı Millî fikirleri ilk olarak 'Doğu sınırları için' 23 Temmuz 1919'da toplanan Erzurum Kongresi'nde benimsenmiş, 4 Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi ile tüm ülkeyi kapsar hale gelmişti. Rıza Nur'un deyişiyle "esasen Erzurum Kongresi'nde başlamış, Sivas'ta nemalandırılmıştı." Falih Rıfkı'ya göre de "sonu Ankara'da bağlanmıştı."

Rıza Nur'a göre ortada bir metin falan yoktu, sadece verilmiş sözler vardı. Meclis-i Mebusan'ın başkan vekillerinden Hüseyin Kâzım Bey metni kendisinin hazırladığını ileri sürmüştü.

Millî Mücadele hakkında önemli çalışmalar yapan G. Jaeschke'ye göre ise, Misak-ı Millî Beyannamesi'nin ilk müsveddeleri, Ocak 1919'da Mustafa Kemal ve İsmet Bey tarafından kaleme alınmıştı.

Mehmet Şeref Bey'in gayretleri

Müellifi kim olursa olsun, Misak-ı Millî Beyannamesi, son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın gündemine 12 Ocak 1920 tarihindeki açılıştan sonra gelmişti. Konunun kahramanlarının iddialarına göre, konu ilk kez 28 Ocak 1920 tarihli 'gizli oturumda' tartışmaya açılmıştı. Ancak Meclis-i Mebusan'da o tarihte gizli ya da açık bir oturum yapılmadığı bugün gayet iyi bilinmektedir. Anlaşılan, mebusların gayri resmî bir toplantısı söz konusuydu. Ancak Mustafa Kemal'in beklediği, söz konusu andın kamuya ilan edilmesiydi. Nitekim Rauf Bey'e yazdığı 7 Şubat 1920 tarihli cevabında "Dünyaya ilân edilmesi lazım gelen bir sulh programının gizli tutulmasındaki fayda ve sebebin açıklanmasını rica ederiz," diyordu. Rauf Bey ise 11 Şubat 1920 tarihli telgrafında "Biz elbette yayınlanması taraftarıyız. Fakat milletvekillerinin bir kısmı siyasî bir mahiyete sahip olan bu beyannamenin yayınlanmasının dışişleri memurlarından oluşan bir kurulda düşünülerek karar verilmesi ve tercüme edilmesini teklif eylemişlerdir. Bu kişiler çalışmalarında gecikmiştir. Binaenaleyh, önce Fransızca tercümesini yaptırdık. Aynı zamanda yayınlanma sebeplerinin tamamlanması ile uğraşıyoruz. Genel arzu da bu merkezdedir efendim," diye cevap verecekti.

Sonunda 17 Şubat 1920 tarihli oturumda Misak-ı Millî Beyannamesi'nin mebuslara onaylatılması için harekete geçildi. Ancak ilk ağızda, konuyu görüşmeye açmak için yeterli imza toplanamadı. Bunun üzerine Edirne Milletvekili Mehmet Şeref (Aykut) Bey inisiyatifi ele aldı, belgeyi kürsüden ateşli bir biçimde okumaya başladı. Sonunda oturumda bulunan mebuslarca (sayı bilinmemekte) belge alkışlar arasında kabul edildi. Misak-ı Millî'nin yabancı parlamentolara ve basına sunuluşu 2 Mart 1920'de oldu.

Bu tarihçeden anlaşılacağı gibi Misak-ı Millî, Osmanlı İmparatorluğu'nu köşeye sıkıştırmaya çalışan İtilaf Devletleri'ne sunulmuş bir çeşit 'Barış Programı' idi. Ancak bu barış çağrısı İtilaf Devletleri'nce dikkate alınmayacak ve İtilaf Devletleri, 16 Mart 1920'de İstanbul'u 'resmen' işgal edecekti. İşgalin ardından son kez 18 Mart'ta toplanan Meclis, İşgal Güçleri tarafından basılacak, 11 Nisan 1920'de ise Padişah tarafından kapatılacaktı.

Misak-ı Millî'nin maddeleri

Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilen Misak-ı Millî'nin maddelerinin sadeleştirilmiş şekli şöyledir:

Birinci Madde: Osmanlı İmparatorluğu'nun münhasıran Arap çoğunluğunun yaşadığı ve 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'nin yapılması sırasında düşman ordularının işgali altında kalan kısımlarının geleceği, halkının serbestçe bildirecekleri oylara göre belirlenmek gerekeceğinden adı geçen antlaşmanın içinde din, ırk ve amaç bakımından birleşmiş ve birbirlerine karşılıklı saygı ve fedakârlık duygularıyla dolu, ırk hukuku ve sosyal haklarıyla çevre şartlarına bütünüyle saygılı Osmanlı-İslâm çoğunluğunun oturduğu kısımların hepsi gerçekten veya hükme bağlı olarak hiçbir sebeple parçalanamaz bir bütündür.

İkinci Madde: Ahalisi ilk serbest kaldıklarında kendi istekleriyle anavatana katılmış bulunan Elviye-i Selase (Üç Liva: Kars, Ardahan, Batum) için istenirse tekrar halkoyuna başvurmayı kabul ederiz.

Üçüncü Madde: Türkiye sulhuna bağlanan Batı Trakya'nın hukukî durumunun tespiti de oturanların tam bir hürriyetle bildirecekleri oylara bağlı kalarak yapılmalıdır.

Dördüncü Madde: İslâm Halifeliğinin, Osmanlı Saltanat ve hükümetinin merkezi olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü zarardan korunmuş olmalıdır. Bu esas saklı kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz boğazlarının dünya ticaret ve ulaştırmasına açılması hakkında bizimle öteki bütün ilgili devletlerin ortaklaşa verecekleri karar geçerlidir.

Beşinci Madde: İtilaf Devletleri ile hasımları ve bazı ortakları arasında kararlaştırılan anlaşma esaslarına göre azınlıkların, komşu ülkelerdeki Müslüman halklarla aynı haklardan faydalanmaları tarafımızdan teyit ve temin edilecektir.

Altıncı Madde: Millî ve ekonomik gelişmelerimizi sağlamak ve devlet işlerini çağdaş bir yönetimle işlerimizi yürütebilmemiz için her devlet gibi bizim de tam bağımsızlığa ve özgürlüğe ihtiyacımız vardır. Bu, yaşam ve varlığımızın temelidir. Bu yüzden siyaset, adalet, maliye alanları ile öteki alanlarda gelişmemize engel olan bağların karşısındayız. Ortaya çıkacak devlet borçlarımızın ödeme şartları da bu esasa aykırı olmayacaktır.

Misak-ı Millî'nin çelişkileri

Birinci Madde'de geçen 'ırk' (orijinal metinde 'ırken') sözcüğünü bazı tarihçiler 'irfanen', bazı tarihçiler ise 'örfen' diye okur. Metnin orijinali olduğu iddia edilen belge bozulmuş olduğu için hangi okuma doğrudur kestirmek kolay değil ama 'ırken' olması dönemin ruhuna pek uygun görünmüyor. Çünkü Misak-ı Millî'de Osmanlı ülkesinin bölünmezliği ilan edilmekle birlikte Türklerle birlikte Araplara da kaderlerini tayin hakkı tanınıyordu. (Kürtlere herhangi bir hak tanınmadığına dikkatinizi çekerim.) Maddede hem bölünmezlikten hem de halk oylamasından söz edilmesi belgeyi hazırlayanların kafasının iyice karışık olduğunu gösteriyordu.

Öte yandan 1. Madde'de yer alan "sözü edilen mütareke hattı dahilinde ve haricinde" ifadesindeki 'haricinde' sözcüğü yakın tarihe kadar resmî ve yarı resmî nitelikli yayınlarda hiç zikredilmemişti. Çünkü bu şeklini esas alınca, 'millî' sınırların nereden geçtiği, hangi toprakları içerip hangilerini içermediği tartışması manasız bir hale geliyor, böylece şimdi birilerini pek heyecanlandıran toprak iddiaları meşruiyetini yitiriyor ve Misak-ı Millî belgesi basit bir propaganda metnine dönüşüyordu. Bu yüzden bazı resmi tarihçiler usta bir manevra ile bu kelimeyi sansürleyivermişlerdi.

Gerçi beyannameyi kabul eden mebusların kafalarından geçenin Mondros Mütarekesi'yle çizilen sınırların içi olduğu belliydi ancak Genelkurmay Başkanlığı yayınlarından *Türk İstiklal Harbi Tarihi* adlı eserin *Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı* adlı 1. cildinde yer alan resmî bir haritaya göre İskenderun, Miyadin ve Musul Türkiye sınırları içinde iken, Antakya ve Kerkük'ün sınır dışında gösterilmesi o günkü sınır ile bugün bazılarımızın kafasındaki sınırın farklı olduğunu gösteriyordu.

Türk *Magna Carta*'sı mı?

İngiliz tarihçi Arnold J. Toynbee, 1922'de yayımladığı *The Western Question in Greece and Turkey* adlı eserinde Misak-ı Millî'nin önemi üzerinde uzun uzun durur. Kitapta andın Fransızca ve İngilizce metinlerini verdikten sonra parantez içine büyük harflerle "Osmanlı İmparatorluğu öldü! Yaşasın Türkiye!" sloganını ekler. Bu slogan, Toynbee ve bir dizi yabancı tarihçinin Misak-ı Millî'yi Kemalistlerin Batı'nın ulusçuluk fikrini tamamen benimsemesinin belgesi olarak görmesi fikriyle ilintilidir. Misak-ı Millî için yabancı yazarlar tarafından kullanılan başka adlar da vardır. Bunlar 'Declaration of Independence, 'The Bill of Rights', 'Türk *Magna Carta*'sı', 'Social Contract' gibi, Avrupa ve ABD tarihinden kopya edilmiş kavramlardır. Ahmet Ağaoğlu'na göre ise Misak-ı Millî, 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi ve 1215 *Magna Carta*'sından daha önemlidir! Yerli yazarların bir başka özelliği ise Misak-ı Millî'yi 'kutsallık' ve 'değişmezlik' kavramlarıyla birlikte ele almalarıdır.

Hâlbuki Misak-ı Millî'nin Kemalistler tarafından ele alınış şekli zamana ve mekâna tarihinde değişmiştir. Örneğin, BMM'nin 23 Nisan 1920 Cuma günü öğleden sonra 13.45'te yapılan ilk oturumunda en yaşlı üye sıfatıyla açış konuşmasını yapan Sinop Milletvekili Şeref Bey'in nutkunda veya bu töreni anlatan 24 Nisan tarihli yarı resmî *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin haberinde Misak-ı Millî'nin adı geçmemiştir. Misak-ı Millî'ye ilk doğrudan atıf 9 Mayıs 1920 tarihli oturumunda okunup onaylanan İcra Heyeti'nin programında olmuştur.

Bundan sonra, Mustafa Kemal ve dönemin önde gelen siyasi liderleri sık sık Misak-ı Millî'ye olumlu ya da olumsuz atıfta bulunmuşlardır.

Örneğin Mustafa Kemal, Moskova'da bulunan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'e gönderilen, Sovyet Rusya'nın Van ve Bitlis'in Ermenilere verilmesi isteminin geri çevrilmesine ve antlaşmanın imzalanmasına yetkili olduğunu bildiren 16 Ekim 1920 tarihli şifreli telgrafında Misak-ı Millî'ye atıfta bulunur. Meclis'in 17 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda Sovyet Rusya ile ilişkiler görüşülürken de Misak-ı Millî'ye atıfta bulunulur. 4 Şubat 1921'de Londra Konferansı'na delege gönderilmesi söz konusu olduğunda, 15 Ekim 1921'de Fransızlarla Ankara Anlaşması imzalandığı sırada, ya da 3-11 Ekim 1922'de Mudanya Konferansı ve 20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Barış Görüşmeleri'nde de Misak-ı Millî'ye atıfta bulunulmuştur.

Ancak Lozan'da Lord Curzon, Misak-ı Millî'nin çelişkilerini öylesine etkili eleştirmiştir ki, İsmet (İnönü) Bey bir daha Misak-ı Millî'nin adını anmamıştır. Lozan'a gidecek delegasyonun oluşturulmasına eleştiri getiren muhaliflerden İzmit Milletvekili Sırrı Bey'in Misak-ı Millî Beyannamesi'ni bizzat kaleme alanlardan biri olduğunu söylemesi üzerine Mustafa Kemal 'Keşke yazmaya idiniz. Başımıza çok belalar koydunuz!" demesi ise pek hatırlanmaz. Aynı şekilde, 6 Mart 1923 tarihli TBMM oturumunda Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması konusunda milletvekilleri ayak dirediğinde "Misak-ı Millî'nin ne olduğunu evvela anlamalı, ondan [sonra] mütecavizlerin kimler olduğunu ortaya koymalı (...) Misak-ı Millî hiçbir zaman bu hat şu hat diye hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celile'nin iabet-i hazarıdır..." demesinin üzerinde de durulmamıştır.

'İkinci Doğuşun' kitabı

Öte yandan, genç Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki ilk İngilizce eserlerden biri olan *Turkey Today*'in (1928) yazarı Grace Ellison Misak-ı Millî'nin o yıllarda ne anlama geldiğini bakın nasıl anlatıyor:

"Türkiye hâlâ resmî olarak İslam dinini izlerse de ülkeye gelen birisinin halkın dininin millîcilik, Kuran'ı Kerim'inin Misak-ı Millî, Yeni Ahit'inin [İncil] bağımsızlık savaşının hikâyesi olduğunu anlamak için fazla zaman ve çaba harcaması gerekmez. Her yerde, yatağın başucunda söz konusu andın bir kopyasını bulabilirsiniz, çok kişi onu ceplerinde taşır. Birisi bana 'benim için özgürlüğümü veren kitaptan daha kutsal ne olabilir?' diye sordu. 'Ondan bir pasaj seç, sana metin üzerinden saatlerce vaaz vereyim. Biz her zaman olduğu gibi, Kuran'ı hocaların sözlerini anlamadan, duyumsamadan ve düşünmeden okuyoruz. Oysa Misak-ı Millî'deki her sözcüğü çocuklarım da biliyor. İslam'ın günü geçmiştir. Bizim halkı uyarmaya yardımcı olacak yeni bir dine gereksinmemiz var. Bunu da milliyetçilikte ve ikinci doğuşumuzun öyküsünde bulmuş durumdayız..."

Misak-ı Millî Meclis'te Onaylandı mı?

Yeri gelmişken, bugüne dek bilinen bir yanlışı da düzeltelim. Bugüne dek neredeyse tüm ciddi kaynak kitaplarda, ilk olarak 17 Şubat 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda onaylanan Misak-ı Millî'ye 18 Temmuz 1920 tarihinde, Ankara'da, BMM'de bağlılık andı içildiği ileri sürülür. Tarihçi Nejat Kaymaz'ın 1985 yılında *Tarih ve Toplum* dergisinde yayımlanan beş makalesinde ayrıntılı bir biçimde anlattığı gibi, bu yemin töreni 18 değil, 10 Temmuz 1920 tarihli oturumda yapılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirecek olan Sevr Barış Antlaşması'nın kotarıldığı San Remo Konferansı dolayısıyla iman tazeleme gereği duyulmuş, 6 Temmuz 1920 tarihli oturumda "Makam-ı Hilafet ve Saltanatın ve vatan ve milletin istihlâs (kurtarılması) ve istiklâlinden (bağımsızlığından) başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi..." şeklinde bir kısa metin kaleme alınmıştır.

Üyeler arasında bu yemine bir de 'din' ifadesi eklenmesini öneren olmuşsa da oturumu yöneten Celaleddin Arif Bey, "Bizim kaybettiğimiz vatan ve istiklaldir. Dinimizi kaybetmedik, dinimiz metindir, imanımız kavidir," diyerek teklifi reddetmiş,

Kütahya Milletvekili Besim (Atalay) Bey'in 24 saat düşünme önerisi de reddedildikten sonra bu metin oylanarak olduğu gibi benimsenmiştir. Kâtibin adını okuduğu mebus sayısı 311 olup, oturuma katılan ve metni onaylayan üye sayısı 144'tür. Bu mebuslar arasında Mustafa Kemal yoktur. İlk gün bulunmayan 166 milletvekilinin adı beş gün sonraki (15 Temmuz 1920) oturumda tekrar okunmuş, bu sefer Mustafa Kemal'in de aralarında bulunduğu 34 üye daha yemine imza vermiştir. Böylece sayı 178'e ulaşmıştır.

Sonuç olarak ortada bir yemin töreni varsa da bu yemin 17 Şubat 1920'de son Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda onaylanan Misak-ı Millî metni üzerine yapılmış değildir. Aynı metin olmadığı gibi, yemin töreni sırasında Misak-ı Millî belgesine atıfta bile bulunulmamıştır. Tarih ve içerik konusundaki yanlışın nedeni ise, Türkiye'nin en ciddi tarihçilerinin bile, söz konusu tarihlerde Meclis'te bir toplantı olup olmadığını belgelerden tahkik etmeye girişmek yerine, ilk yanlışı yapan kaynağı sorgusuz sualsiz esas almalarıdır. Nejat Kaymaz, bu basit ama zorunlu işi yaparak, tam 60 yıl boyunca bilinen bir yanlışı düzeltiği halde, o tarihten beri de (Nejat Kaymaz'ın kendisi ve bir gazete yazısında olmak üzere ben dahil) pek çok kişi bu yanlış bilgiyi tekrarlamaya devam etmişiz.

Özet Kaynakça: Nejat Kaymaz, "*T.B.M.M'nde Misâk-ı Millî'ye Bağlılık Andı İçilmesi Konusu-I, II, II, II*, *Tarih ve Toplum*, S.19-23, 1985 ilgili sayfalar; Ahmet Ağaoğlu, "Millî Misâk'ın Tarihî Kıymeti", *Ülkü Seçmeler*, C.I, S.I, 1933; Hasan Dilan, *Mehmet Şeref Aykut ve İzmir'de İlk Fikir Hareketleri*, Türk Kütüphaneciler Derneği Edirne Şubesi Yayınları, 1996; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridleri;* TBMM Kültür ve Sanat Yayınları, 1992; A. Nezihi Turan, *Millî Misâk'ın 70. Yılı, Milli Kültür*, S. 69, Şubat 1990; Ali Fuad Cebesoy, *1907'de Misâk-ı Millî*, Yayına Hazırlayanlar: Faruk Sükan, Cemal Kutay, Acar Matbaacılık Yayınları, 1989; Seda Altuğ, "Misak-ı Milli: 'Sınırlar'ı zorlayan tartışmalar", *Toplumsal Tarih*, S. 118, Ekim 2003, s.50-53.

SEVR 'BÜTÜN KÖTÜLÜKLERİN ANASI' MIDIR?

İtilaf Devletleri, savaş sonrası hesapları görmek için 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı'nı toplamışlardı. 32 devletin davet edildiği bu konferansta, konular önemine göre ayrılmış ve bunları ele almak üzere ABD, Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan 'Onlar Meclisi' ile sadece dört büyük ülkenin hükümet başkanlarının katıldığı 'Dörtler Meclisi' oluşturulmuştu. ABD Başkanı Wilson'un şubat ayında ülkesine dönmesinden sonra konferansın ipleri Britanya ile Fransa'nın eline geçmişti.

İstanbul'da ise, Paris'teki konferans heyetine muhtıra göndermekle, Britanya'ya Osmanlı İmparatorluğu için Mısır benzeri bir manda teklif etmek gibi aşağılayıcı ve tutarsız tepkiler veren Tevfik Paşa Hükümeti, İngilizlerin de baskısıyla yerini 4 Mart 1919'da, Vahdeddin'in kız kardeşi Mediha Sultan'la evli olduğu için 'Damat' diye anılan Ferid Paşa'nın Hükümeti'ne bırakmıştı. İngilizlerin fark etmediği ise, Damat Ferid Paşa'nın Fransızlara yanaşarak Osmanlı İmparatorluğu lehine bir sonuca ulaşma hayaline kapılmış olduğuydu. Damat Ferid Paşa Paris Barış Konferansı'na katılmak için çeşitli manevralar yaptı ancak davet edilmesi için, 15 Mayıs 1919'da, İtilaf Devletleri'nde bile büyük infiale neden olan bir olayın gerçekleşmesi, Yunanların İzmir'i işgal etmesi gerekti.

'Demokrasi' Zırhlısı

İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri, 1 Haziran 1919 tarihinde Babıâli'ye gelerek Sadrazam'ı ziyaret edip Osmanlı İmparatorluğu'nu resmen konferansa davet ettiğinde Damat Ferid Paşa pek sevinmişti. Durumu Padişah'a müjdelerken 'mevcudiyet-i siyasiyemizin resmen tasdiki' demişti. Yanına eski Sadrazam Tevfik Paşa'nın delege, Maliye Nazırı Mehmet Tevfik Bey ile Şura-yı Devlet Reisi Rıza Tevfik Bey de Murahhas Müşavir olarak atandı. Dört 'Tevfik'ten oluşan heyet, 6 Haziran'da Fransızların tahsis ettiği 'Demokrasi' zırhlısıyla Toulon üzerinden Paris'e gitti ve 12 Haziran'da konferansa dahil oldu. Damat Ferid Paşa ile aynı gemide olmak istemeyen Tevfik Paşa siyatik ağrılarını bahane etmiş, 14 Haziran'da *Ceres* adlı bir İngiliz gemisiyle yola çıkmıştı. Hastalığın bahane olduğu belliydi. Tevfik Paşa o günlerde Fransızlara fazlasıyla meyletmiş görünen Damat Ferid Paşa'ya tavır koymak istemişti.

Damat Ferid Paşa, Tevfik Paşa'yı beklerken muhtemelen 'rol çalmak' için, Onlar Meclisi'nde bir konuşma yaptı. 11 Haziran 1919 tarihli konuşmada özetle Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinin tek sorumlusunun İttihatçılar olduğunu, ayrıca Almanların kışkırtmasının önemli rol oynadığını, İTC ileri gelenleri cezalandırıldığı için Osmanlı milletinin aklandığını söylüyordu. 'Osmanlı milletinin bundan böyle ekonomiye ve kültüre öncelik vereceğini taahhüt ettikten sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunmasını rica ediyordu.

Konferans heyeti bu konuşmayı alaycı bir tavırla dinlemişti. Damat Ferid Paşa, tepkilere aldırmayarak 17 Haziran'da bir konuşma daha yaptı. Bu sefer tepki daha acı oldu. "Avrupa'da, Asya'da, Afrika'da Türklerin fethettiği hiçbir yer yoktur ki orada maddi mamuriyet durumunun eksildiği, medeniyet seviyesinin düştüğü görülmesin..." diye söze başlayan Fransa Başbaşkanı Clemenceau

"Efendiler, siz harbe sebepsiz girdiniz ve Çanakkale'yi yıllarca kapattınız, muharebenin dört sene uzamasına, milyonlarca insanın ölmesine sebebiyet verdiniz. Bundan dolayı bugün size teklif etmekte olduğumuz muahede şartları çok ağırdır. İçindeki maddeleri asla müzakere ve katiyyen münakaşa etmeyeceğiz. Onların bir kelimesini bile değiştirmeyeceğiz. Hepsini aynen ve birkaç gün içinde kabul etmenizi istiyoruz!" dediğinde konferansın diğer üyeleri bile bu sert tonlamaya şaşırmıştı.

23 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî tezleri okunduğunda ise ABD Başkanı Wilson "Ömrümde bundan daha aptalca bir şey duymadım" derken, Britanya Başbakanı Lloyd George "iyi espri", "Türklerin siyasi kabiliyetsizliğinin iyi bir kanıtı," diyecekti.

Sadrazamın Paris'ten kovuluşu

27 Haziran'da İtilaf Devletleri'nin Osmanlı heyetine verdiği son mektupta heyete 'muhtıra'dan dolayı teşekkür edildikten sonra, "konunun hak ettiği dikkatli irdelemeden geçirileceği, ancak bu konuların Türkiye'ninkiler dışında bazı çıkarlara da değindiği için derhal çözüme ulaştırılmasının olanaksız olduğu, dolayısıyla heyetin Paris'te daha çok kalmasında yarar olmadığı" belirtiliyordu. Damat Ferid Heyeti, konferanstan hiçbir sonuç alamadan ayrılmak zorunda kaldı. (Daha sonra Kâzım Karabekir bu olay için "Sadrazam Paris'ten kovulmuştur" diyecekti.) Bir süre Lozan'da dinlendikten sonra İstanbul'a dönen heyetten Mehmet Tevfik (Biren) Bey, hatıratında heyet üyelerinin Lozan'da çarşı pazar dolaşarak giysi satın almaya çalıştıklarını, terzilere elbiseler ısmarladıklarını, Sevr'in ne kadar küçültücü bir antlaşma olduğunu unutarak, hiçbir şey olmamış gibi davrandıklarını yazacaktı. Aslında Damat Ferid Paşa, süreç boyunca, kendi çapında ciddi bir direniş

göstermiş, üstelik bu direnişi, İtilaf Devletleri temsilcilerinin tepesini iyice attırmıştı.

Konferansa ara veriliyor

'Onlar Konseyi', aynı gün ABD Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermeni mandasını üzerine alıp alamayacağını bildirinceye kadar konferansı durdurma kararı aldı. ABD aradan uzun bir süre geçmesine rağmen cevabını vermeyince, Müttefikler barış görüşmelerini tamamlamak için 12 Şubat 1920'de Londra'da bir araya geldiler. Konferans sırasında Fransa'da Clemenceau'nun yerini, Türklere karşı daha ılımlı bir tutum içinde olan Millerand'a bırakması Türkler hakkında karar vermeyi geciktirdi.

Tartışmalar esas olarak Rusya, Almanya ve Adriyatik meseleleriyle, Boğazların ve İstanbul'un statüsü üzerineydi. Britanya'nın Hindistan Bakanı Montagu "Tanrı aşkına, Müslümanlara ne düşünmeleri gerektiğini söylemeyelim. Gelin ne düşündüklerini dinleyelim," derken Mareşal Sir Winston, Yunanlara rol verilmesine karşı çıkıyor ve "artık başımız dertte" diye söyleniyordu. Hırçın Lord Curzon, Yunanlar konusunda Montagu gibi düşünürken, Kemalistlerin motivasyonunu yok etmek için, İzmir'in Yunanlardan alınıp Türklere verilmesini, Kemalistlerin başarılı olması ihtimaline karşı da İstanbul'un elde tutulmasını istiyordu. Curzon'a göre "İstanbul ve Padişah geçmişin anıları ve prestijiyle yaşayan milliyetçi bir grubun elinde kalırsa, İngiliz tebaasındaki Müslümanlar Türklerin hiç yenilmediklerini" ileri sürebilirlerdi. Curzon'un halefi Lord Balfour'a göre de "Hindistan ve Mısır'daki Müslümanlara Türklerin tamamen yenildiklerini göstermek önemliydi. İslamizmin ve Turanizmin siyasi istismarına bir son vermek gerekliydi." Koalisyon hükümetindeki Muhafazakâr Parti temsilcisi Churchill, Avam Kamarası'nda iyice kırpılan askerî bütçeyi savunurken "Ordularımızı dağıttıktan sonra artık inanıyorum ki Türk

halkını çaresizliğe itecek ya da bize yeni zorunluluklar getirecek adımlar atmayacağız. Çünkü kaynaklarımız, onların sarf ettiklerini karşılamaya yetmez," demişti. Kısacası Britanyalı karar alıcılar, Türklere ne yapılması gerektiğinde bölünmüşlerdi.

Fransa ve İtalya havlu atıyor

Fransa'daki genel kanı ise anlaşmanın, Yunanistan'ın değil İngiltere'nin zaferi olacağı yolunda idi. *Le Temps* gazetesi işi, 'Türk delegelerinin talihsiz konumlarından' bahsetmeye kadar vardırdı. Osmanlı İmparatorluğu'nda 750 milyon franklık yatırımı olan Fransa'nın ilgi alanına giren Arap topraklarında Kemalistlerin gözünün olmaması Fransa'yı adeta Türk dostu yapmıştı. Nitekim Şubat'ta Anadolu'da direniş güçlerinin Ege'de bazı ilerlemeler kaydetmesi ve Maraş-Antep yöresinde Ermenilerle ve Fransızlarla savaşan halk güçlerinin başarılı olması üzerine, Fransa General Gouraud'un yardımcılarından birini Mustafa Kemal'le görüşmeye gönderdi.

Fransızların Yakındoğu'yu İngilizlere sattığını iddia ederek antlaşmayı lanetleyen İtalya'da ise tepki öyle büyüktü ki, Başbakan Nitti "İtalya'nın bundan böyle çıkacak ölümcül bir savaşta" hiçbir rol almayacağını açıklamak zorunda kaldı. Türk yanlısı olarak bilinen Dışişleri Bakanı Kont Sforza ise "Türk egemenliğini zayıflatmadan ekonomik ve ahlaki nitelikte dostane ve kalıcı işbirliği önerisinde" bulundu. Sonunda İstanbul'un Türklere bırakılmasına karar verildi. Ancak kontrol İtilaf Devletleri'nin elinde olacaktı. Nitekim 17 Şubat 1920'de Meclis-i Mebusan'da kabul edilen bir çeşit 'barış programı' olan Misak-ı Millî kararlarına kulak asılmadı ve 16 Mart 1920'de İstanbul resmen işgal edildi.

Tartışmalar 19-26 Nisan 1920 tarihlerinde İtalya'nın San Remo şehrinde toplanan konferansta da sürdü. Sonunda anlaşma

sağlanınca Osmanlı Heyeti Paris'e davet edildi. Tevfik Paşa başkanlığındaki heyete 11 Mayıs'ta antlaşma metniyle birlikte bir ay süre verildi. 12 Haziran'da Osmanlı İmparatorluğu'nun itirazlarını bizzat Damat Ferid Paşa iletti. Almanların daha ağır şartlar taşıyan Versailles Antlaşması'nı ses çıkarmadan kabul etmesine rağmen Türklerin ayak dirediğini gören İtilaf Devletleri, 20 Haziran'da Britanya Adası'nın güneyindeki Hythe'de toplandılar ve Venizelos'a Yunan ordusunun ileri harekâtı için izin verdiler. Sir Winston gibi düşünenler yüzünden lojistik destekten yoksun bırakılan Yunan birlikleri, herkesi şaşırtarak 22 Haziran'da Akhisar'ı, 23 Haziran'da Kırkağaç'ı, Soma ve Salihli'yi, 25 Haziran'da Alaşehir'i, 30 Haziran'da Balıkesir'i, 2 Temmuz'da Kırmasti ve Karacabey'i, 3 Temmuz'da da Nazilli'yi işgal ettiler ve İzmit'teki İngiliz garnizonu üzerindeki ablukayı kaldırdılar.

7 Temmuz'da Belçika'nın Spa şehrinde yapılan diğer bir konferansta İtilaf Devletleri 27 Temmuz akşamına kadar barışın imzalanması için Osmanlı İmparatorluğu'na süre tanıdı. Antlaşmanın kabulünü teşvik etmek için de, Yunan kuvvetlerinin Bursa-Uşak çizgisine doğru ilerleyerek 8 Temmuz'da Bursa'yı işgal etmesi sağlandı. Bu arada Doğu Trakya da Yunanların eline geçmek üzereydi. Kulaklara İstanbul'un da Osmanlı'dan alınacağı fısıldanıyordu. Ege felaketinden sonra, Anadolu'daki İttihatçı kuvvetlerle arası zaten iyi olmayan Vahdeddin, işlerin daha da kötüye gitmesinden korkarak antlaşmayı bir an önce kabul etme telaşına düştü ve 20 Temmuz'da aile meclisinden ve kabineden (resmî adıyla) Sevr Barış Antlaşması'nın imzalanması konusunda görüş aldı. Yakın çevresinin olumlu kararına meşruiyet kazandırmak için de 22 Temmuz'da Ayan Meclisi'nden ve devlet erkânından 43 kişiyi Saray'da topladı.

Saltanat Şurası'nda ne oldu?

Bundan sonra olanlar çok net değildir. Resmî tarihçilere göre lehte ve aleyhte görüşlerin belirtilmesinden sonra katılanları teşvik etmek için ayağa kalkan Vahdeddin'in "Kabul edenler ayağa kalksın" sözleri üzerine Topçu Ferîki Rıza Paşa dışında herkes ayağa kalkmıştı. Mustafa Kemal de *Nutuk*'ta Vahdeddin için "Sevr muahedesini bizzat ayağa kalkmak suretiyle kabul etmiştir," der. Saray Başmabeyncisi Lütfi (Simavi) Bey'e göre, Vahdeddin açılış nutkunu okuduktan sonra başkanlığı Damat Ferid Paşa'ya bırakarak salondan çıkmıştı.

Son Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu İsmail Hakkı Okday'ın anlatımı ise şöyledir: "Nihayet Sevr'i kabul edenler ayağa kalksın denildi. Damat Ferid Paşa bu sırada Padişah'ın salonu terk etmesi için işaret verdi. Vahdeddin dışarı çıktı, yandaki odaya geçti. Padişah ayağa kalkınca da salondakiler Hünkâra bir saygı eseri olarak ayağa kalktılar. Kendisini bu suretle selamladılar. Öyle ki, bu ayağa kalkışın Sevr'in kabulü anlamına mı geldiği, yoksa Padişah'a hürmeten kıyam mı edilmiş olduğu açık olarak belirmedi. Hatta Ayandan Topçu Ferîki Rıza Paşa, 'Biz Padişaha hürmeten ayağa kalktık, Sevr'i kabul ettiğimizden değil' diye haykırarak Damat Ferid'in oyununu açıkça protesto dahi etti."

Hangi anlatım doğrudur bilinmez ama sonuçta eski Maarif Nazırı Bağdatlı Hâdi Paşa, Şûra-yı Devlet Eski Başkanı Rıza Tevfik ve Bern Büyükelçisi Reşad Halis'ten oluşan bir heyet Paris'e gitti ve 10 Ağustos 1920'de, Paris yakınlarında Sevr kasabasındaki Porselen Fabrikası'nda, Osmanlı İmparatorluğu'nu parça parça etmeyi hedefleyen 433 maddelik Sevr Barış Antlaşması imzalandı. Dikkat edileceği gibi bugün pek çok kimsenin sandığının aksine, antlaşmayı imzalayanlar arasında resmî tarihçilerin gözünde en büyük

vatan hainlerinden biri olan, İslamcılara göre de Vahdeddin'i yanlış yapmaya iten 'kötü adam' Damat Ferid Paşa yoktu!

Sevr uygulandı mı?

Sevr Barış Antlaşması (bundan böyle 'Sevr' diyeceğim), zafer kazanan ülkelerce 1914-1918 yıllarındaki Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ülkelere dayatılan anlaşmalar sisteminin bir parçasıydı. İtilaf Devletleri 19 Haziran 1919 tarihli Versailles Antlaşması ile Wilhelm Almanya'sını dizlerinin üstüne çökertmişlerdi. 10 Eylül 1919 tarihli Saint-Germain Antlaşması ve 4 Haziran 1920 tarihli Trianon Antlaşması ile Avusturya Macaristan İmparatorluğu'nu tarihe gömmüşlerdi. 27 Kasım 1919 tarihli Neuilly Antlaşması ile yayılmacı Bulgaristan'ı zapt-u rapt altına almışlardı.

Aslında bu antlaşmalar Sevr'den daha ağır şartlar taşıyordu. Dahası bu antlaşmaların hepsi de hukuki nitelik kazanıp uygulanmıştı. Yunanistan hariç imzacı ülkeler tarafından imzalanmadığı için hiçbir zaman hukuki nitelik kazanmayan Sevr ise, yaklaşık yüz yıldır parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun, Wilson'un 14 İlkesi uyarınca ulus-devletlere bölünmesi planıydı. Yani bazılarının sandığının aksine, Anadolu'nun Türklere ait bir bütün olarak korunması fikrine dayanıyordu.

Bu bağlamda, Millî Mücadele nasıl Sevr zihniyetine karşı gelişen ya da ondan güç alan bir süreçse, Sevr süreci de Millî Mücadele zihniyetine karşı gelişen bir süreçti. İtilaf Devletleri, Millî Mücadele kadrolarının o günlerde henüz çok az açık vermekle birlikte kafalarında bir Türk ulus devleti kurmak olduğunu fark etmişlerdi. Bunda bir sorun da görmüyorlardı. Sorun, İtilaf Devletleri'nin kamuoyları açısından bakıldığında, bu yeni ulus-devletin ABD Başkanı Wilson'un 14 İlkesi ve Sovyet Rusya * lideri Lenin'in çerçevesini

* Tam adı: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC).

çizdiği "halkların kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesi uyarınca Anadolu'da yaşayan gayrimüslim, gayri Türk azınlıkların haklarının korunup korunmayacağı meselesinde kilitleniyordu.

Diğer mağluplarla antlaşmaların imzalanması birkaç ay içinde bitirildiği halde Sevr görüşmeleri anlattığımız nedenlerle çok uzun sürmüştü. Sonuçta Sevr'in ana hatları şekillendiğinde Millî Mücadele çoktan başlamış, Anadolu'da Osmanlı İmparatorluğu'nun otoritesi neredeyse yok olmuş, onun yerine bir 'Ankara Hükümeti' çıkmış, yepyeni bir karar mercii olan BMM faaliyete geçmişti. Bu çift başlılıkta Sevr'in uygulanamayacağını İtilaf Devletleri'nin karar yapıcıları ve kamuoyları anlamıştı. Öte yandan, İtilaf Devletleri'nin Anadolu'daki pozisyonları da planı uygulamaya imkân vermeyecek şekilde köklü değişiklikler geçirmişti.

Gecikmiş bir antlaşma

Antlaşmaya göre, Çatalca'ya kadar bütün Trakya, Ege Adaları ve İzmir, Yunanistan'a; Suriye ve Çukurova, Fransa'ya; Irak ve Filistin, İngiltere'ye; Antalya ve havalisi İtalya'ya veriliyor; İstanbul ve Boğazlar İngiltere ile müttefiklerinin işgali altına giriyor, Boğazların yönetim ve denetimi milletlerarası bir komisyona devrediliyordu. Doğu'da bağımsız bir Ermenistan, Güneydoğu'da Kürdistan kurulması planlanıyordu.

Britanya'nın Anadolu'da değil, Ortadoğu coğrafyasında gözü vardı. Ancak bu coğrafyanın paylaşımı Sevr'e kalmadan, daha 1918'de bitmişti. Fransa daha 1919 yılının Aralık ayında Türk tarafına, uzlaşmaya hazır olduğunu bildirmiş, 30 Mayıs 1919'da ise Kilikya (Adana) yöresine çekilmişti. (Fransa 1921 yılının ocak ayında Kilikya'dan tamamen çekilerek sahneden çıkacaktı.)

İtalya, Sevr süreci boyunca 'barış koşullarını' uygulamak için gireceği açık olan 'ölümcül bir savaşta' kesinlikle yer almayacağını

defalarca belirtmişti. Çünkü o tarihlerde Sevr'in ancak 'silah zoruyla' kabul ettirilebileceğinin herkes farkındaydı. Örneğin Fransız Mareşali Foch'un Mart 1920'de yaptığı hesaba göre, Türkleri yenmek için en az 27 tümene ve 400 bin askere ihtiyaç vardı. Oysa o tarihlerde İstanbul'daki Müttefik askerî varlığı yedi bin, Yunan ordusunun toplamı ise 80-100 bin civarındaydı.

Sevr sürecinde, aslan payını almayı uman Yunanistan ise o tarihlerde Bursa'ya kadar gelmişti. Hâlbuki Sevr ile Yunanistan'ın kazancı değil kaybı olacaktı. Çünkü o güne kadar işgal ettiği yerleri Sevr'e göre tahliye etmek zorunda kalacaktı.

ABD mandaya yanaşmıyor

Müttefikler Rusya'ya karşı tampon olarak düşündükleri Kürt ve Ermeni mandasını sürdürecek durumda olmadıklarından sorumluluğu ABD'ye yıkmak istiyorlardı. Ancak o yıllarda izolasyonist bir politika izleyen ABD, Türkiye ile savaşa girmediği için ne antlaşmanın hazırlanmasında rol aldı, ne de nihai belgeyi imzaladı. Sevr'de kurulması düşünülen 'Büyük Ermenistan'ın hamiliğini üstlenmeyeceğini daha 1920 Martı'nda ilan etti. Bunu izleyen aylarda Britanya, Fransa, İtalya ve Norveç, Ermenistan'ın savunmasıyla ilgili herhangi bir askerî yükümlülük üstlenmeyeceklerini açıkladılar. (Bunun üzerine Erivan'daki Taşnak Hükümeti Ankara ile uzlaşmak zorunda kalacak, 2-3 Aralık 1920 tarihli Gümrü Antlaşması ile Ermeni tarafı Sevr Barış Antlaşması'nda kendisine tanınan haklardan feragat ettiğini açıklayacaktı.)

Kürtlerin büyük bir bölümü, Erzurum ve Sivas kongrelerine ve Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi'ne katılmışlar, Sevr'de Ermenilerle ortak bir Kürt devleti kurmak için kulis yapan Şerif Paşa, Doğu'daki bazı Kürt aşiret liderlerinin protesto telgrafları üzerine Paris Barış Konferansı masasından çekildiğini açıklamak zorunda kalmıştı.

Sevr'in fiilen uygulanamaz oluşu bir yana hukuki olarak da hiçbir zaman yürürlüğe girmediğini söylemek gerekir. Antlaşma, Osmanlı Meclis-i Mebusanı 11 Nisan 1920'de Padişah tarafından kapatıldığı için görüşülmedi bile. Ankara Hükümeti ise Sevr'i hiçbir zaman kabul etmedi. Antlaşma, Yunanistan dışında İtilaf Devletleri ve müttefiklerinin parlamentoları tarafından da onaylanmadı. Ancak Batılı devletlerin Türkiye'yi parçalama fikrinden hiç vazgeçmedikleri şeklinde özetlenebilecek olan 'Sevr Paranoyası' günümüze kadar sürdü.

Kürt-Ermeni İttifakı Nasıl Bozuldu?

Paris Barış Konferansı'nda İngiliz ve Fransızların kendi kontrolleri altındaki bölgelerden gidecek Kürt delegelerine çıkardıkları engeller yüzünden Kürtleri konferansta Kürtçe bilmediği bile söylenen Osmanlı İmparatorluğu'nun Stockholm Büyükelçisi Şerif Paşa temsil etmişti. Kürt halkı ile organik bir bağı olmayan Şerif Paşa, meslekten gelen becerisi ve hırsı ile muhayyel bir Kürdistan'ın pazarlığını yapmaya başlamıştı. Şerif Paşa'nın Sevr'de Ermeni Heyeti'nin Başkanı Boğos Nubar Paşa'yla imzaladığı muhtıra, Kürt ülkesinin sınırlarını Van Gölü'nün güneyinden geçirdiği ve fazlaca toprak tavizleri içerdiği için Bedirhanlar tarafından; Ermeni 'gâvuruyla uzlaştığı' için de Şemdinanlar tarafından reddedildi.

Kürtlerle Ermenilerin yakınlaşması, sadece Kürtleri kapsayan bir çözümden yana olan Kahire'deki Kürdistan Bağımsızlık Komitesi'ni de endişelendirmişti. Komite adına Mardinzade Mehmed Arif Paşa, Şerif Paşa'ya bir mektup göndererek, Kürdistan'ı oluşturan yedi vilayetten Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Harput ve Musul'dan bir karış toprağı Ermenilere bırakmanın imkânsız olduğunu, bir Kürdistan Hükümeti oluşturulduğunu,

Kürdistan'ın ne İran'a ne de Mekke Emirliği'ne katılabileceğini, bağımsızlığını temin için, ne Avrupalı güçlerden, ne de barış konferansından bir şey beklediklerini söylüyordu. Mektup, "Avrupalı güçler eğer askerî kuvvetlerine dayanarak, bu Müslüman bölgeleri Osmanlı İmparatorluğu'ndan zorla ayırıp, bir Ermeni devleti kurarsa 24 saat içinde bu bölgede tek bir canlı Ermeni'nin kalmayacağını bilsinler," diye bitiyordu.

Kürt-Ermeni yakınlaşmasını önlemek isteyenlerin başında gelen Mustafa Kemal de Doğu'daki bazı Kürt aşiretlerini örgütleyen İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliği'ne protesto telgrafları göndertmeye başlamıştı. 22 Şubat 1920 tarihinde Baban Aşireti Reisi Paşa, Basuranlı Aşireti Reisi Yusuf, Bodmanlı Aşiret Reisi Seyit Yusuf, Bal Aşireti Reisi Eyüp, Medanlı Aşireti Reisi Çiçek, Göçerli Aşireti Reisi Yusuf, Abbas Aşireti Reisi Seyit Ali, Rol Aşireti Reisi Hasan, Şadi Aşireti Reisi Yusuf ve Şişanlı Aşireti Reisi Muhsin imzalı bir telgrafta şunlar yazıyordu:

"Gazetelerde öğrendiğimize göre şu anda Paris'te oturan ve Kürt olduğunu iddia eden Şerif Paşa, Türkiye'deki entrikalarında başarılı olamadığı için, Boğos Nubar ile birlikte, gerçekte kişisel çıkarlar için çalışmasına rağmen, güya bağımsız Kürdistan için barış konferansına başvurmuştur. Bu nedenle barış konferansına bildiririz ki Kürtler, soy ve din olarak Türklerle aynı ülke içerisinde birleştikleri yasal kardeşlerdir. Osmanlı hükümetinden başka hiç kimsenin Kürtler adına konuşma hakkı yoktur (...) Osmanlı tarihi boyunca Kürtler arasında hiçbir ayrım yapılmamıştır. Ve bütün savaşlarda Kürtler ön saflarda kanlarını akıtmışlardır. Acaba Rus orduları ülkemizden çekildikten sonra, Ermeniler tarafından katledilen Müslüman halkın yüzde 80'inin Kürt olduğunu bu gün Bogos Nubar'la uzlaşan Şerif Paşa bilmiyor mu? Öyleyse Ermenilerle iş birliği yapma çabaları sonuçsuz kalacaktır. İmparatorluk topraklarından bir

kısmını ayırıp Kürtlere vermek, gelecekte Ermenilere yeni bir ülke hazırlamak demektir. Barış Konferansının dikkatine sunuyoruz ki bizi Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayırmak için varlığımızdan hiçbir şey bırakmaksızın yok etmeleri gerektiğini kendilerine bildiririz."

Benzer telgraflar 19 Şubat'ta Van'dan; 23 Şubat'ta Tercan ve Hasankale'den de gönderildi. Telgraflarda kullanılan dil, bu aşiretlerin Mustafa Kemal'in hedefleri konusunda en ufak bir bilgisi olmadığını gösteriyordu. Onu Padişahın temsilcisi sanıyorlardı ve Ermeni tehlikesi ile korkutuldukları anlaşılıyordu. Osmanlıların masada yalnız bırakılmaması yolunda bir telgrafı da Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyid Abdülkadir çekti. Sonuçta telgraflarla yapılan baskı en sonunda etkisini gösterdi ve Şerif Paşa, 5 Mayıs 1920'de Paris Barış Konferansı masasından çekildiğini açıklamak zorunda kaldı.

Özet Kaynakça: Rıza Tevfik Bölükbaşı, *Biraz da Ben Konuşayım*, Yayına Hazırlayan: Abdullah Uçman, İletişim Yayınları, 2008; Mehmet Tevfik Biren, *Bir Devlet Adamının Mehmed Tevfik Bey'in İkinci Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları 1-2*, Hazırlayan: F. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, 1993; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâp Tarihi*, Cilt III, TTK Basımevi, 1991; Ahmet Şükrü Esmer, *Türk Diplomasisi, 1920-1950, Yeni Türkiye*, Nebioğlu Yayınevi, 1959; Mehmet Gönlübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997; Orhan Koloğlu, *Mondros'tan Mudanya'ya, Son Tartışmalar*, Doğan Kitap, 2008; Tolga Ersoy, *Sevr, Bir Öcü Masalı*, Özgür Üniversitesi Kitaplığı, 2009.

LENİN VE MİLLİYETLER MESELESİ

1917 Bolşevik Devrimi'nin hemen ardından Lenin ve Stalin'in imzasını taşıyan ve "Rusya Müslümanları, Volga ve Kırım Tatarları, Sibirya ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, Kafkas Ötesi'nin Türk ve Tatarları, Çeçenler ve Kafkas dağlıları, sizler! Camileri ve ibadethaneleri yıktırılmış, inanışları ve gelenekleri Çarlar ve Rusya'nın baskıcıları tarafından ayaklar altına alınmış olan sizler! Farisîler, Türkler, Araplar, Hintliler!" diye devam eden ünlü çağrı, yüzyıllardır cahilliğe, yoksulluğa, baskıya, zorbalığa ve sömürüye mahkûm edilmiş Doğu halklarına ilaç gibi gelmişti. Troçki de boş durmamış ve "Annam'ın, Cezayir'in, Bengal'in, İran'ın ve Ermenistan'ın işçi ve köylülerinin kurtuluşu ancak İngiltere ve Fransa'nın işçileri Lloyd George ve Clemenceau'yu devirdikten ve devleti ellerine geçirdikten sonra gerçekleşecektir," diyerek kurtuluş formülünü vermişti.

Rosa Luxembourg'dan esinlenen bu Batı merkezli devrim fikri Komünist Enternasyonal'in Birinci Kongresi'nde aynen kabul edildi. Ancak Ocak 1919'da Spartakistlerin önderliğindeki Alman devriminin ezilmesiyle Avrupa proletaryasının bırakın Doğu'yu, kendini kurtaracak hali olmadığı anlaşılınca Bolşevikler gözlerini Doğu'ya çevirdiler.

Lenin'in, ilk uygulaması Anadolu'da yapılacak olan 'Sömürgeler ve Geri Kalmış Ülkelerle İlgili Tezleri'ne göre, geri kalmış

ülkelerin komünist partileri, millî burjuvaları önderliğinde girişilen özgürlük hareketine destek vermeliydiler. Ancak devrimi ileri aşamaya götürmek üzere ittifak kurulan sınıflarla da kavgaya hazır olmalıydılar. Geri kalmış ülkelerdeki din adamlarına, tepkici hareketlere ve Ortaçağ unsurlarına karşı da mücadele edilmeliydi. Buna bağlı olarak, Avrupa ve Amerikan emperyalizmine karşı girişilecek kurtuluş hareketlerini, toprak sahiplerinin ve mollaların gücünü artırma çabasıyla birleştirmeye çalışan Pan Türkçülük ve Pan-İslamcılıkla da savaşılmalıydı. Nihayet emperyalistlerin 'bağımsızlık' vaadiyle ayarttıkları unsurlara, kurulacak Sovyet Cumhuriyetler Birliği'ne bağlanmadıkları takdirde hiçbir zaman gerçekten bağımsız olmayacakları hatırlatılmalı ve 'federasyonun çeşitli ulusların ezilen kesimlerinin geçici bir iktidar biçimi olduğu' güvencesi verilmeliydi.

Moskova-Ankara hattı

Bolşeviklerle Kemalistler arasındaki ilk ilişkiler Temmuz 1919'da Ömer Lütfi'nin Bakü'ye, Fuad Sabit'in Moskova'ya gönderilmesi ile başlamıştı. Resmî ilişkiler ise, 26 Nisan 1920'de Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin'e gönderilen mektupla başladı. Mektupta emperyalistlere karşı Bolşeviklerle beraber çalışma, Türk kuvvetlerinin Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın Bolşevik yapılması yolunda gayret sarf edilmesi karşılığında para, erzak ve cephane hususunda yardım talep edilmekteydi. Ancak geç kalınmıştı, çünkü Kızıl Ordu 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiş ve Bolşevikleştirmişti bile. O zamanlar Moskova ile Anadolu arasında doğrudan bağlantı yoktu, bu yüzden mektup ancak 1 Haziran'da yerine ulaştı. Çiçerin'in 3 Haziran tarihli cevabında, Kürdistan, Lazistan, Batum bölgesi, Doğu Trakya ve Türk-Arap halklarının

yaşadıkları toprakların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etmesi ile mülteci ve göçmenlerin yerlerine dönmeleri gibi Türk tarafını endişelendiren hususlar vardı ama, gün pragmatik olma günüydü.

24 Haziran'da Kâzım Karabekir, Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı Türkçü bir hareket örgütlemeye çalışan Halil Paşa'ya bu tavrını eleştiren bir telgraf çekti. Bunun üzerine Halil Paşa nedamet getirip Moskova'ya geçti (bu tarihten sonra Karabekir kendisine "Halil Yoldaş!" diye hitap edecekti), 19 Temmuz'da Bekir Sami başkanlığındaki bir Türk heyeti de Moskova'ya ulaştı ve 24 Ağustos'ta taraflar arasında bir dostluk anlaşması parafe edildi. Yıl sonundan itibaren Sovyet Rusya'nın para ve silah yardımı Anadolu'ya akmaya başladı.

Bakü Kurultayı

Durum bu merkezde iken, 1-8 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü'de Doğu Halklarının Birinci Kurultayı (kısaca Bakü Kurultayı) toplandı. Amacı "milliyetler meselesinin işçi sınıfının önderliğinde nasıl çözüleceğine dair yol haritasını hazırlamak" olan kurultay, Zinovyev tarafından "Yoldaşlar, kardeşler, sizi İngiliz emperyalizmine karşı kutsal savaşa çağırıyoruz!" sözleriyle açıldığında patlayan alkış ve tezahürat sağanağı neredeyse şehrin en ücra köşelerinden bile duyulmuştu.

Zinovyev'in "Dünya tarihindeki en önemli olay" olarak nitelediği kurultaya 3.280 delege bekleniyordu, ancak 37 milletten 1.891 delege katıldı. Tutanaklara göre 469 Azeri, 461 Kafkasyalı, 322 Türkistanlı, 197 İranlı ve Farisi, 157 Ermeni, 100 Gürcü, 104 Rus ve 235 Türk delegeye karşılık, koskoca Çin ve Hindistan'dan sadece 22 delege gelmişti. Tutanaklara 'Kürt' olarak geçen sekiz delegeden biri, daha sonra *Azadi* örgütünde görev alan İsmail Hakkı Şaweys idi; diğerleri ise büyük ihtimalle Türkiye dışındandı.

Ancak, tertip heyeti başkanı 'ak saçlı' Bayan Stasova'nın raporuna bakılırsa, delegelerin çoğu, siyasi bilinçten yoksundu ve Bakü'ye halı, deri ve benzeri mallarını satın alacak yeni müşteriler bulmak ümidiyle gelmişlerdi. Azerbaycan heyetinin çoğunluğunu ise mallarının müsadere edilmesini önlemek için kamuflc olmaya çalışan büyük toprak sahipleri oluşturuyordu. Bir İngiliz ajanı raporuna, "Rusça, Azerice, Türkçe ve Farsça dışındaki dilleri bilmeyen delegeler konuşmalardan çok birbirlerinin kıyafetleri ve silahları ile ilgileniyorlar, geri kalan zamanlarda ise uyukluyorlar," diye yazmıştı.

Enver Paşa'nın gördüğü itibar

Türklerden adı bilinenler arasında Mustafa Suphi, Süleyman Nuri, Tahsin Bahri ve İsmail Hakkı ve kardeşi Naciye Hanım gibi komünistler; Dr. İbrahim Tâlî, Trabzon Milletvekili Hafız Mehmed, Erzurum Milletvekili Cevad ve Süleyman Necati gibi Ankara'nın temsilcileri; Halil Paşa gibi hem Ankara hem İttihatçılarla ilişkisi olanlar; Albay Arif ve Teğmen Asım gibi Kâzım Karabekir'in gözlemcileri; Bahaeddin Şakir, Azmi, Küçük Talat, Yenibahçeli Nail gibi eli kanlı İttihatçılar vardı. Ama en ilginç delege, Fas, Cezayir, Tunus, Trablus, Mısır, Arabistan ve Hindistan İhtilal Teşkilatları Birliği'ni temsil ettiğini söyleyen Enver Paşa'ydı. Dahası Enver Paşa ve İbrahim Tâlî, Bakü'ye Zinonyev'in treni ile gelmişlerdi. Başında papaklarıyla Enver Paşa ve 30-40 kişilik ekibi delegeler arasında büyük heyecan yaratmış, Müslüman delegelerin Enver Paşa'nın atını havaya kaldıran, ellerini ayaklarını öptüğünü gören Zinovyev, "Anlaşılan büyük bir aydınlanma hamlesi yapmamız gerekiyor," diye mırıldanmıştı.

Kurultayın ikinci ve üçüncü gününde Efendiyev, Gayderhanov, Narbutabekov, Korkmazov gibi Azeri ve Dağıstanlı komünistler, İttihatçıların 1917-1918'de Kafkasya'da bağımsızlık hareketlerini

bastırmadaki rollerini eleştiren konuşmalar yaptılar. Enver Paşa 4 Eylül'de akşam oturumuna katıldı. Azerbaycan delegesi olarak katılan Şevket Sürcyya'nın anlattığına göre Enver Paşa ile Zinonyev arasında kısa bir konuşma geçtikten sonra, Enver Paşa arkasında bir tomar kâğıt bırakarak dışarı çıktı. Bu kâğıtlardan bir bölümü İbrahim Tâlî'nin bildirisi, diğer bölümü, Orta Asya'ya yayılma hayali kurarken koca bir imparatorluğu tarihe gömdüğünü unutan Enver Paşa'nın 'İngiliz emperyalizminin ezdiği Türk köylüsü ve işçisinin temsilcisi' sıfatıyla kongreye yazdığı mektubun metniydi. İçinde bolca "Yoldaşlar" lafı geçen mektubun okunması sırasında Türk komünistleri "Halk Mahkemesi'ne!" diye bağırdılar ancak mektubun Türkçesini, Enver Paşa'nın en şiddetli muhaliflerinden olan komünist Mehmed okumayı sürdürdü. Kısacası sapla saman birbirine karışmıştı...

Lafta kalan dilekler

Bakü Kurultayı'nın "Doğu'nun Müslüman Halklarına Çağrı" başlıklı sonuç bildirisinde kendilerine seslenilen 12 Doğu halkı arasında Kürtlerin adı yoktu. Enternasyonalin daha önceki bildirilerinde de Kürtlere sadece bir kere, o da 1915 Ermeni Kırımı'ndaki rollerinden dolayı değinildi. Kapanış konuşmasını yapan Macar komünisti Belá Khun ve Zinovyev bunun son değil ilk kurultay olduğunu ateşli biçimde tekrarladılar. Ama bu öngörü hiçbir zaman gerçekleşmedi. Komünist Enternasyonal'in en şık işlerinden biri olan Bakü Kurultayı ezilen halkların ilk ve son buluşması oldu. Çünkü kurultayla Britanya İmparatorluğu'na gözdağı vermeye çalışan Bolşevikler hem emperyalizme karşı koymanın o kadar kolay olmadığını hem de Batı yardımı olmadan kalkınamayacaklarını çabuk fark etmişler, İngilizler ise Bolşeviklerin Asya'nın Müslüman halklarını yanlarına çekerek Britanya İmparatorluğu'nun altını oyabileceklerini hissetmişlerdi.

Sıra İngilizlerle Bolşeviklerin, birbirlerinin elinden alamayacaklarını anladıkları Asya'yı etki alanlarına bölmelerine gelmişti. Bunun için taraflar 16 Mart 1921'de bir ticaret anlaşması imzaladılar. Anlaşmanın koşulları arasında İngilizlerin Bolşeviklere karşı, Bolşeviklerin de Doğu'da, Afganistan ve Hindistan başta olmak üzere İngilizlere karşı propagandaya son vermesi vardı. Böylece Türkiye'de Mustafa Kemal, Afganistan'da Emanullah Han, Çin'de Çan Kay Şek gibi milliyetçi liderler başa geçerken bu ülkelerdeki sosyalist hareketler ezildi. Moskova'da kendi 'İttihat ve Terakki' örgütlerini kuran Sultan Galiyev, Zeki Velidî Togan, Turar Rıskulov, Tursun Hocayev, Ahmed Baytursunov, Veli İbrahimov ve Feyzullah Hoca gibi İslamcı-Türkçü önderlere boylarının ölçüsü verildi. Ve bunların hepsi Lenin'in sağlığında oldu.

Cengeli Savaşçıları ve Mirza Küçük Han

Lenin'in Tezleri'nin nasıl uygulandığına dair zihin açıcı bir örnek İran'da yaşananlardı. İran'daki Meşrutiyet hareketinin 1907 senesinde Rusya ve İngiltere tarafından kanla bastırılıp İran'ın bu iki ülke arasında paylaşılmasının ardından İranlı ihtilalciler Mirza Küçük Han'ın önderliğinde Geylan Bölgesi'nde toplanmışlardı. Mirza Küçük Han, ilk gençlik yıllarında, hem Kafkaslar üzerinden gelen fikir akımlarından, hem de klasik ulema çizgisinde yer alan Takizâde, Devletâbâdî ve Musavât gibi bağımsızlıkçı aydınlardan etkilenmişti. Mirza Han'ın başını çektiği Cengeli Hareketi'nin düsturlarını dört cümle ile özetlemek mümkündü: Yabancı güçleri vatan topraklarından çıkarmak, güvenliğin tesisi, adaletsizliğin ortadan kaldırılması, şahsi menfaat ve istibdat ile mücadele.

Cengeli Savaşçıları (Farsçada 'jengel', sık ağaçlı ve ormanlık yer anlamına geliyordu. Savaşçılar, Geylan bölgesindeki balta girmeyen ormanlarda saklandıkları için bu ismi almışlardı.)

ormanda uzun süre kaldıkları için uzayan saç ve sakalları yüzünden hırpani bir görünüme sahiptiler. Başlarında siyah keçe külah, üzerlerinde çuha pantolon, ayaklarında manda derisi ayakkabı, ellerinde bir değnek ve omuzlarında Hüsn-ü Musa dedikleri tüfeklerle geziyorlardı. Mirza Küçük Han'ın kıyafeti de aynıydı.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilgisi

Cengeli Savaşçıları elbette, İTC'nin dikkatini çekti. Cemiyetin desteğini göstermek üzere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rus ordularına karşı uzun süre savaşmış olan Hüseyin Efendi, Geylan'a gönderildi. Hüseyin Efendi, yanında Mirza Küçük Han'a dua ile teslim edilmek üzere bizzat Enver Paşa'nın talimatı ile hazırlanan 300 tüfek, bol miktarda mermi, bir koltuk saati, altın ve mücevherlerle süslü kılıç ve bir Kuran-ı Kerim götürmüştü. Mirza Küçük Han, bu Kuran-ı Kerim'i hep yanında taşıyacaktı.

Aslen Tebrizli olan Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Hüseyin Efendi, Cengeli Savaşçıları ile birlikte Rus cephaneliğine düzenledikleri bir baskın sırasında savaşarak öldü. Fakat İTC'nin Cengeli Hareketi'ne yardımları devam etti. Teşkilat-ı Mahsusa subaylarından Binbaşı Yusuf Ziya, Yüzbaşı Yakub, Ömer Efendi ve Osman Efendi zaman içinde bölgeye geldiler. 1917'ye gelindiğinde Cengeli Savaşçıları Kuzey İran'ın en büyük gücü haline gelmişti. Aynı yıl gerçekleşen Bolşevik Devrimi ardından İngilizlere yakın olan Şah iktidarını devirme olasılığı ortaya çıkınca, İran'daki muhalifler arasında Rus karşıtlığının yerini Rus sempatizanlığı aldı. Nitekim kaç yıl sonra, Rasnalnikov önderliğindeki Kızıl Ordu Donanması'nın Hazar kıyısındaki Enzeli'de dalgalandırdığı kızıl bayrağa, Mirza Küçük Han'ın destek vermesiyle Mayıs 1920'de İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeri ilan edildi.

İslamcı-Komünist işbirliğinin hazin sonu

Ancak, 21 Şubat 1921'de, emrindeki 1.200 askerle Tahran'a giren Albay Rıza Han 140 yıldır iktidarda olan Türk asıllı Kaçar Hanedanı'na son verince Geylan'ın kaderi değişti. Darbe hükümeti, Sovyet Rusya'nın sempatisini kazanmak için ilk olarak 1919 yılında imzalanan İran-İngiliz Antlaşması'nı iptal etti. Mirza Küçük Han'ın Tahran'a yaptığı başarısız hamleden sonra, Albay Rıza, Cengeli Savaşçıları'nı dağıtmak ve Mirza Küçük Han'ın başını almak için ordularını Geylan içlerine sürdü. Rıza Han'ın birlikleri o güne dek Cengeli Hareketi'ne destek için bölgede tampon vazifesi gören Kızıl Ordu ile karşılaştığında durum Lenin'in Tezleri'ne göre gelişti. İngilizlerin müdahalesine meydan vermekten korkan Bolşeviklerin tavsiyesi üzerine, 22 Ekim 1920'de İran Komünist Partisi "İran'da proletarya devrimi, burjuva devriminin tamamlanmasını beklemeli!" diye fetvayı verdi. Kızıl Ordu, Albay Rıza Han'ın askerlerinin önünü açtı ve Cengeli Savaşçıları tasfiye edildi. Mirza Küçük Han, teslim olmadı ve yanında bir arkadaşıyla Cengeli içlerine doğru ilerledi. Kendisine ulaşıldığında soğuktan donarak hayata veda etmişti. Rıza Han'ın askerleri, başını gövdesinden ayırdılar ve uzun süre teşhir ettiler. Böylece bu ilk ve son İslamcı-komünist işbirliği tarihe gömüldü.

Özet Kaynakça: *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü 1920 (Belgeler)*, Kaynak Yayınları, 1999; Nermin Menemencioğlu-Streater, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, S. 88, Nisan 1991, s. 46-50; Muhammed Rashid Rida, "Socialism, Bolshevism and Religion", *Contemporary Arab Political Thought*, Yayına Hazırlayan: Anouar Abdel-Malek, Zed Books Ltd 1984, s.156-159; Stephen White, "Communism and the East: The Bakû Congress, 1920", *Slavic Review*, XXXIII, S. 3, 1974, s.492-514; Halit Kakınç, *Sultan Galiyev ve Milli Komünizm*, Bulut Yayınevi, 2003; Peren Birsaygılı, "İran Cengeli Hareketi ve Teşkilat-ı Mahsusa" http://www.haber10.com/makale/8200.

ERMENİLER VE GÜMRÜ ANTLAŞMASI

Savaş bittiğinde dünyanın dört bir yanındaki Ermeniler, Wilson'un 14 İlkesi uyarınca İtilaf Devletleri'nin kendilerine Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Harput, Sivas, Kilikya'yı (Adana havalisi) içeren bağımsız ya da özerk bir devlet sağlayacağına inanıyorlardı. Bu amaçla Erivan'daki hükümet, Avetis Aharonian'ı Paris Barış Konferansı'na temsilci olarak yollamıştı. Ancak kardeş Gürcistan Cumhuriyeti, Trabzon Vilayeti'nin Lazistan Sancağı'nı isteyince, Ermeniler durumun hiç de kolay olmadığını anlamışlardı. Öte yandan Pontus Rumları, Ermenilerden kat be kat fazla idiler ve Ermeni idaresi altında yaşamak istemiyorlardı. Üstelik Trabzon'daki Rum Metropoliti Hrisantos, Paris Barış Konferansı'nda Trabzon Vilayeti'ni kapsayan ayrı bir Pontus Devleti kurulmasını talep etmişti. Ancak İtilaf Devletleri için asıl mesele, Trabzon'un nüfusunun Rum veya Ermeni değil, hâlâ Müslüman (Türk, Laz, Hemşinli ve Kürt) ağırlıklı olması idi.

Anadolu'da Ermeni yurdu

Ermeniler, savaşın galibi İtilaf Devletleri ile savaşın mağlubu Almanya arasında imzalanan 1919 Versailles Antlaşması ile yeni yaratılan Polonya devletine Baltık kıyısındaki Danzig şehri nasıl verildiyse Trabzon'un da Ermenistan'a verilebileceğini ileri sürdüler. Bu teklifleri Trabzon'un Ermenilere bırakılması karşılığında, kurulması planlanan Pontus devletinin Ermeniler tarafından

desteklenmesini isteyen Yunanistan Başbakanı Venizelos tarafından da onaylandı. Dahası, Venizelos Kilikya'yı (Adana havalisi) da içeren bir Ermenistan'a "Evet!" diyordu. Ancak bu sefer de Britanya'nın politika yapıcıları arasında görüş ayrılıkları vardı. Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Osmanlı İmparatorluğu ile barış anlaşması yapılmasından yanayken Kahire'deki Doğu Bürosu, Türklere Anadolu'nun bırakılmasını ancak, bırakılacak parçanın kuzeyde Samsun, güneyde Silifke'den öteye gitmemesini istiyordu. Büronun tasarısına göre, Giresun, Sivas ve Mersin hattındaki karışık bölgeye Ermenistan adı verilecek, Trabzon, Batum, Poti ve Bakü serbest liman olacaktı.

King-Crane Komisyonu

Ağustos 1919'da, Kilikya, Suriye, Lübnan ve Filistin'e bir ABD heyeti geldi. İlerde King-Crane Komisyonu olarak anılacak olan bu heyet Ermenilerin kendi çıkarlarına olmak üzere, devletlerinin Rusya Ermenistan'ı ve Rus ordusunun 1916'da işgal ettiği Doğu Vilayetleri ile sınırlı kalmasını tavsiye ediyordu. Bu daha küçük bir Ermenistan demekti ama Hemşin'in büyük bir bölümünü ve Trabzon limanını içeriyordu.

Ancak İtilaf Devletleri'nin, 1915'ten itibaren tehcir edilen Ermenilerin tekrar Osmanlı vatandaşlığına dönmelerine izin verilmesi yönündeki tüm başvuruları karşılıksız kaldı. ABD Başkanı Wilson Kongre'yi Ermeni mandası için razı etmeyi başaramadığı gibi Almanya ile imzalanan Versailles Antlaşması'nın onaylanmasına da razı edemedi. Dolayısıyla Ermenilerin hamisi olması beklenen ABD artık resmin içinde değildi. Bu sırada Britanya, Fransa ve İtalya, Ankara Hükümeti ile anlaşma yolunu seçtiler. Artık 'Büyük Ermenistan' diye bir şeyin mümkün olmadığını ilan eden Lord Curzon, yine de Ermenistan'a

Lazistan'ın bir bölümünü vermeye hazırdı. Fransa Dışişleri Bakanı Berthelot ise, perde arkasından Ermenistan'a Karadeniz'e demiryolu ile bağlanma garantisi altında İsviçre modelini öneriyordu.

Bunun üzerine İtilaf Devletleri, Şubat 1920'de bir Ermeni Komisyonu kurulmasına karar verdiler. Komisyon, Ermenistan'ın temsilcisi Aharonian ve Osmanlı Ermenilerinin temsilcisi Nubar Paşa başta olmak üzere tüm ilgililer ile yaptığı görüşmelerden sonra, "Trabzon'un Ermenistan'a verilmesi arzu edilir olmakla birlikte, bölgedeki Ermeni nüfusunun çok azaldığını, dolayısıyla bu durumun sürdürülebilir olmadığını, daha küçük bir bölgede Ermenistan'ın daha çabuk toparlanabileceğini" rapor etti. Erzurum ve Trabzon'un eteklerinden Bayburt, Muş, Urfa-Sason, Bitlis ve Van'ı kapsayacak 'Küçük Ermenistan'ın denizle bağlantısı için, demiryolu veya karayolu ile Çoruh Vadisi'nden Batum'a ulaşılması öneriliyordu. Lazistan (Batum ve Doğu Karadeniz bölgesini kapsıyordu) Sancağı Ermenistan'a bağlı otonom bir bölge olacaktı.

Ancak Ermeni yanlısı lobilerin tüm baskılarına rağmen ABD Senatosu 24 Mart 1920'de ikinci kez Versailles Antlaşması'nı onaylamadı. İtilaf Devletleri toplantılarına, İtalya'nın San Remo şehrinde devam ettiler. Britanya'nın Dışişleri Bakanlığı ve Savaş Bakanlığı arasında çıkan görüş ayrılıkları, San Remo'da iyice belirginleşti. Lord Curzon, Erzurum'un Ermenistan'a verilmesini istiyor, Churchill ise buna karşı çıkıyordu. Başbakan Lloyd George 24 Nisan 1920'de, her iki tarafın da kararı uygulandığı takdirde ortaya çıkacak riskleri göz önüne alarak Başkan Wilson'a bir kez daha Ermenistan meselesini danıştı.

ABD Dışişleri Bakanlığı bu konuyu görüşürken, Yunan orduları 8 Temmuz'da Bursa'yı, 25 Temmuz'da Edirne'yi ele geçirdiler. Bu olumsuz koşullar altında, Vahdeddin'in delegasyonu, İsviçre'nin Sevr şehrinde, 10 Ağustos 1920'de etkisi yıllarca sürecek olan 'makûs' anlaşmayı imzaladı. Antlaşmanın 89. Maddesinde, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'in Ermenistan'a bırakıldığı; Türkiye ile Ermenistan'ın sınırlarını belirlemek için ABD'nin arabuluculuğunun kabul edildiği belirtiliyordu. Ancak Başkan Wilson, yine Ermeni mandasına yanaşmadı.

Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması

Bunlar olurken, Doğu Cephesi'nin kumandanı Kâzım Karabekir, Ermenistan'a karşı bir harekât için Mustafa Kemal'e baskı yapıyordu. Mustafa Kemal ise buna direniyor, Ermenistan meselesinin Türkler lehine hallini Sovyet Rusya'ya bırakmak gerektiğini ileri sürüyordu. Ancak Anadolu'da durum giderek Türklerin aleyhine gelişiyordu. Temmuz 1920'de Yunan ordularının Trakya ve Anadolu'da ilerlemeye başlaması Mustafa Kemal'i Bolşeviklerle ittifaka iyice mecbur etti. Böyle bir ortamda, Sovyet Rusya'dan Ermenistan'a baskı yapmasını istemek mümkün değildi. Bekir Sami başkanlığındaki bir Türk heyeti Moskova'ya gitti ve 24 Ağustos'ta taraflar arasında bir dostluk anlaşması imzalandı. Anlaşmanın koşulları arasında Doğu Anadolu'da Ermenilere toprak verilmesi de vardı. Ardından Sovyetlerin altın ve silah yardımı Anadolu'ya ulaştı. Fakat eylül ayında Kızıl Ordu birliklerinin Çarlık yanlısı Beyaz Rus ordularına yenilerek Polonya önlerinden geri çekilmek zorunda kalması ile durum tekrar Ankara'nın lehine döndü. Bu sefer Kâzım Karabekir'in planları uygulanacaktı.

Gümrü Antlaşması imzalanıyor

30 Ekim 1920 günü Kâzım Karabekir'in 15. Kolordusu Kars'a doğru yürüyerek Ermeni ordularını yendi. Bir grup Ermeni yanlısının, İtilaf Devletleri temsilcilerine ve ABD'ye Trabzon'da bulunan deniz kuvvetleri ile Türklere baskı yapmaları ricasını kimse dikkate almayınca, 7 Kasım'da Gümrü düştü. Taşnaklardan Kars Vilayeti'ni isteyen Ankara Hükümeti, iç güvenliklerini sağlamak için ancak 1.500 kişilik askerî birlik ile 8 top ve 24 makineli tüfek bulundurmalarına izin verdi. İşte böylesi bir ortamda, 2-3 Aralık 1920 gecesi, Türkiye ile Erivan'daki Taşnak Hükümeti arasında Gümrü Antlaşması imzalandı. Antlaşma ile 1918'de Sovyet Rusya tarafından Ermenilere verilen Kars Sancağı ve Kulp (Tuzluca) Kazası Türk tarafına veriliyor, Ermeni tarafı 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nda kendisine tanınan haklardan feragat ediyor, iki ülke arasındaki sınır çiziliyordu. Gümrü Antlaşması, Ankara Hükümeti'nin uluslararası alandaki ilk askerî ve siyasi başarısıydı.

Ancak ertesi gün, Lenin ve Stalin'in Ermenistan'ın Bolşevikleştirilmesi için emir verdiği Kızıl Ordu Erivan'a girdi, 'burjuva' Taşnak Hükümeti'ni düşürerek, Ermeni Bolşevikleri ile birlikte Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ni ilan etti. Yeni hükümet 10 Aralık 1920'de Ankara'ya bir nota vererek, Gümrü Antlaşması'nı tanımadığını ilan etti. Böylece Gümrü Antlaşması yürürlüğe girmedi. Benzer bir nota 10 Şubat 1921'de Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Behzadyan tarafından Ankara'ya verildi. Behzadyan Moskova'da yeni bir konferans toplanmasını, Gümrü'deki Türk birliklerinin çekilmesini ve Ermeni savaş esirlerinin iadesini istiyordu. Ancak, Batı Cephesi'nde Yunanlara karşı kazanılan başarılar sayesinde ibre tekrar Ankara'dan yana dönmüştü. Ankara Hükümeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında

16 Mart 1921'de* imzalanan Moskova Antlaşması ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması ile Ermenistan sınırı kesinleşti. Böylece Mustafa Kemal ve arkadaşları artık tüm dikkatlerini Batı Cephesi'ne verdiler.

Özet Kaynakça: W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge University Press, 1953; James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, Kent State University Press, 1967; Richard G. Hovannisian, "The Allies and Armenia, 1915-18," *Journal of Contemporary History*, S.3:1, 1968, s.45-55; Harry N. Howard, *The King Crane Comission, An American Inquiry in the Middle East*, Beyrut, 1963.

* Antlaşma 18 Mart 1921 günü imzalanmıştı ama İstanbul'un 1920'de İtilaf Devletleri tarafından işgal edildiği gün olan 16 Mart 1920 tarihine nazire olsun diye, Türk resmî tarihi tarafından 16 Mart 1921'de imzalanmış gibi sunulmuştu.

MUSTAFA SUPHİ'Yİ VE 29 KÂNUN-İ SÂNÎ'Yİ UNUTMA!

III. Enternasyonal'in veya daha çok kullanılan adıyla Komintern'in* 21 Temmuz-6 Ağustos 1920'de toplanan ikinci kongresinde kabul edilen Lenin'in 'Sömürgeler ve Geri Kalmış Ülkelerle İlgili Tezleri'nden 11. Tez'in 5. Fıkrası ve 12. Tez'e göre, Mustafa Kemal'in öncülüğündeki 'kurtuluş hareketi', bir 'burjuva demokrat hareketi' olduğundan, ona komünist rengi verilmesine çalışılmamalı, ama Batılı devletlerle savaşında yardım edilmeliydi. Bunun karşılığında tek şart, Komintern yoluyla Moskova'ya bağlı bir komünist parti kurulmasına izin verilmesiydi. Temmuz 1920'den itibaren Balıkesir ve Bursa Yunanların eline geçtiğinden Mustafa Kemal'in bu teklifi kabul etmekten başka çaresi yoktu. Ağustos ayında Bolşeviklerin altın yardımı gelmeye başladı. 1-8 Eylül 1920 tarihlerinde Bakü'de toplanan Doğu Halklarının Birinci Kurultayı'nın hemen ardından Türkiye Komünist Fırkası (TKF veya daha bilinen adıyla Türkiye Komünist Partisi, TKP) resmen kuruldu.

* 1848 yılında tüm Avrupa'yı sarsan bir dizi 'devrim'in başarısız olmasından sonra Sosyalistlerin ilk uluslararası örgütü 1866 yılında kurulan I. Enternasyonal'di. Bu örgütün ömrü kısa oldu. 1871'de Paris Komünü deneyiminin başarısız olmasından yıllar sonra 1889'da II. Enternasyonal toplandı. Alman Sosyal Demokrat Partisi'nin liderliğindeki II. Enternasyonal partileri, Birinci Dünya Savaşı sırasında savaş yanlısı hükümetleri destekleyince, II. Enternasyonal fiilen çöktü. III. Enternasyonal veya Komintern ise, 1917'de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin lideri Lenin'in öncülüğünde kuruldu ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar ayakta kaldı.

11 Ocak 1921'de Birinci İnönü Muharebesi'nin kazanılmasıyla Kemalist hareketin Sovyet Rusya politikaları değişmeye başladı. İtilaf Devletleri Ankara Hükümeti'nin temsilcisini Londra'da yapılacak toplantıya çağırınca Kemalistler Moskova altınlarının diyeti olan TKP konusundaki sözlerinden dönmekte beis görmediler. Bu politika değişikliğinin en acı sonucu da Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesi oldu.

İttihatçılıktan komünistliğe

TKP'nin lideri olan Mustafa Suphi, Osmanlı bürokrat sınıfına mensup bir ailenin evladı olarak 1882'de Giresun'da dünyaya gelmişti. Babası, çeşitli devlet kademelerinde görev almış ve sonunda vali olmuştu. Mustafa Suphi, idadi'yi (liseyi) Erzurum'da okudu, İstanbul'da hukuk tahsil etti. Paris'te L'École Libre des Sciences Politiques'te Ziraat Bankası ve tarım kredileri üzerine teziyle lisansüstü eğitimini tamamladı. 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanıyla ülkeye döndü ve Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nde muallimlik yaptı, Yüksek Ticaret ve Tarih Mektebi'nde siyasi iktisat dersleri verdi. *Tanin*, *Servet-i Fünûn* ve *Hak* gazetelerindeki makalelerinde kâh özel teşebbüsçülüğü, kâh devletçiliği öneren Mustafa Suphi, 1911'de Selanik'te İTC'nin 4. Kongresi'ne katıldı. Kongrede İktisat Vekili olmak isteği yerine getirilmeyince İttihatçılara küstü ve Ferid (Tek) ve Akçuraoğlu Yusuf beyler ile Millî Meşrutiyet Fırkası'nı kurdu. İttihatçılığa göre daha sağ bir çizgiyi temsil eden fırkanın yayın organı *İfham*'ın editörlüğünü yaptı.

Bahr-ı Cedid sürgünleri

Mustafa Suphi, 23 Ocak 1913'te Babıâli Baskını ile iktidara el koyan İttihatçıların başa geçirdiği Mahmut Şevket Paşa'nın 11 Haziran 1913 günü siyasi bir suikasta kurban gitmesi üzerine, muhalifler ve İstanbul'daki serseri ve işsiz takımından oluşan 322 kişilik

grupla Bahr-i Cedid Vapuru'na bindirilerek Sinop'a sürüldü. 1914'te Mustafa Suphi'nin gayretiyle Ahmet Bedevi (Kuran) Bey ve birkaç kişi daha Sinop'tan deniz yoluyla Kırım'daki Sivastopol'e kaçtılar. Kaçakların tümü Mısır'a ve Batı ülkelerine giderken, Mustafa Suphi Kafkasya'ya geçti. Jön Türk hareketinin tarihçisi sayılan Ahmet Bedevi Bey'e göre Mustafa Suphi Kafkasya'da "bir Türk ve İslam farmasonluğuna karşı milli bir farmasonluk kurumunu tecrübe etmek" istiyordu. O sırada patlayan Birinci Dünya Savaşı aleyhine yazıları yüzünden Çarlık Rusyası tarafından Urallara sürüldü. Sosyalizm ve komünizm fikirleriyle burada tanıştı. 1917 Bolşevik Devrimi'yle kaderi değişti. Şubat 1918'de Moskova'da, Tatar Başkut devrimcileriyle *Yeni Dünya* adlı bir gazete çıkardı. 20 Temmuz 1918'de, Asya'nın Müslüman halklarını komünizm düşüncesine çekmeyi hedefleyen Stalin'in girişimiyle Türkiye Komünist Fırkası'nın ilk toplantısını yaptı. Moskova, Kazan, Samara, Saratof, Rezan ve Astrahan gibi merkezlerde Türk komünist teşkilatlarının kurulmasına öncülük etti. Ocak 1919'da Kırım'a, karşı devrimci Denikin'in orduları Kırım'a saldırınca önce Odessa'ya, ardından Taşkent'e geçti. 27 Mayıs 1920'de Azerbaycan'da Sovyet devrimi gerçekleşince, Bakü'ye taşındı. 1-8 Eylül 1920'de Bakü'de düzenlenen Doğu Halklarının Birinci Kurultayı'na katılan Mustafa Suphi, aynı zamanda Anadolu Hareketi'nin başı olan Mustafa Kemal'le de temas sağlamaya çalışıyordu.

"Cevat Yoldaş! Bizim meslek dervişlik! Gideceğiz!" demişti Anadolu'ya doğru yola çıkmadan önce. 'Baş düşman' olarak bir zamanlar bağrından çıktıkları İTC'yi gören Mustafa Suphi ve arkadaşları, hemen hepsi İTC'den gelen Mustafa Kemal ve arkadaşlarıyla ittifak yapmak üzere, Ankara'ya gitmeye karar vermişlerdi.

Bakü'den peyderpey yola çıkan TKP kafilesinin beş kişilik ilk grubu, Sovyet Rusya'nın Ankara'ya sefir olarak atadığı Budu Mdivani'nin heyeti ile birlikte, 28 Aralık 1920'de Kars'a

ulaştı. 'Dost' ülke Sovyet Rusya'nın diplomatları ile birlikte gelen TKP'liler törenle karşılandılar. Ardından Kâzım Karabekir, Mustafa Suphi'ye, Ankara'ya bir telgraf yollamasını ve gelişini haber vermesini tavsiye etti.

Ancak 29 Aralık 1920'de Mustafa Kemal'in, Kâzım Karabekir'e yolladığı telgraf hiç iç açıcı değildi. Telgrafta "Ankara'da komünist cereyanları arzu hilafınadır. Bakü Türk Komünist Fırkası Reisi Mustafa Suphi'nin bu cereyanları körüklemesi sakıncası akla gelmektedir. Bir defa kendisini gördükten sonra devletlilerinin görüşlerinin bildirilmesini rica ederim," diye yazıyordu telgrafta. Bu ricanın karşılığı bugüne dek yayımlanmadı. Ancak telgrafın ikinci satırı TKP'yi TBMM çatısı altında eritme yanlısı olan Kâzım Karebekir'e bu eğiliminden vazgeçmesi için Ankara tarafından tanınmış bir fırsat gibi görünmekteydi.

"Zeki, bilgili, fazla kurnaz..."

Gruba birkaç gün içinde başkaları da katıldı. O günlerde Kars'ta olan Ankara Hükümeti'nin Moskova'ya elçi tayin ettiği Ali Fuad Bey, 2 Ocak 1921 günü Mustafa Suphi ile görüştü. Bu görüşmeyi değerlendiren uzun raporunda "[Mustafa Suphi] zeki, bilgili, fazla kurnaz, konuşmalarında ihtiyatlı ve acelesiz. Rus Sefiri ile memleket içine girmek ve Ankara Hükümeti prensiplerine inanmış gibi görünmek istediğine bakılırsa bu kişinin yumuşak düşünce ve prensiplerle Anadolu hareketini yönetenlerin güvenini kazanmak ve böylece bir mevki yaptıktan sonra, Rus komünizminin gizli başı olmak suretiyle memlekete [bu düşüncesini] duyurmak ve uygulamak düşüncesinde olduğunu zannediyorum," diye yazmıştı. Bu görüşme Ankara ile TKP yönetimi arasında siyasi konuların ele alındığı üst düzeydeki son görüşmeydi.

TBMM'nin 3 Ocak 1921 tarihli oturumunda, Mustafa Kemal, muhaliflerin oluşturduğu İkinci Grup'un lideri, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni'ye (Ulaş) hitaben şöyle diyordu: "Komünizm yayılması meselesine gelince; kendileri buyurdular ki, istense de istenmese de bu bir mikroptur, girer. O halde çaresi yok demektir. Mademki maddi tedbirle önüne geçmek imkânı olmayan bir yayılmadır, bu mutlaka bulaşıcı olacaktır. Zannediyorum ki, buna karşı tedbir düşünmek meselesiyle söz konusu olan siyasi meseleleri birbirinden ayırmak ve seçmek daha uygun olur..."

Yıldırma harekâtı

Bu konuşmadaki bazı vurgular, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının akıbeti hakkında ipuçlarını veriyordu. Nitekim Kâzım Karabekir aynı gün Erzurum Valisi'ne (günümüz Türkçesiyle) şöyle yazmıştı: "Adı geçenin ve arkadaşlarının Erzurum'a varışları gününden başlayarak gerek gazete yayınları ve gerekse halkın uygun göreceği gösteriler ve baskılarla daha içeri yolculuğun ve memlekette kalmanın ve çalışmanın mümkün olmayacağı hakkında kendilerinde gereken izlenimler yaratılması..."

Karabekir Paşa, Trabzon'da özellikle Bolşeviklerin gözleri önünde aynı tezahüratın yapılmasını fakat tepkilerin Bolşevikliğe değil söz konusu kişilere olduğunun gösterilmesini istiyordu. Benzer bir telgrafı Gümüşhane Valisi'ne de göndermişti.

Mustafa Suphi, İsmail Hakkı yoldaşına gönderdiği 5 Ocak 1921 tarihli mektupta Kâzım Karabekir tarafından, Moskova'ya gönderilen Yusuf Kemal (Tengirşenk) ve Rıza Nur'un Kars'a gelişini bekleme bahanesiyle alıkonduklarını; bu zorunlu bekleme sırasında (Kafkas Dağları'nın eteklerindeki) Tuapse'den Abid adlı bir yoldaşın Kars'a gelmesi üzerine, Karabekir'in 'ihtilalci' niyetleri konusunda iyice şüphelendiğini yazıyordu.

Halk galeyana getiriliyor

Mustafa Suphi ve beraberindeki 17 kişi (?) 18 Ocak'ta Erzurum'a gitmek üzere Kars'tan trenle yola çıktı. Heyet dört günlük bir tren yolculuğunun ardından 22 Ocak'ta Erzurum'a vardığında kendilerini Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'nin örgütlediği eylemler bekliyordu. 'Modern Türkiye'nin ilk 'komünizmle mücadele derneği' olan Cemiyet'in 18 Ocak'ta yayımladığı beyannamede "Rusya'dan gelmiş, anası babası belirsiz, mazileri karanlık, cani iblislerin, Allah, Peygamber, Halife ve şeriat yok dediği, kadınlardan başlayarak namahremliği ortadan kaldıracağı, kadınların kamuya açık yerlere erkeklerle karışık girip çıkması, erkeklerle çalışması ve erkeklere hizmet etmesinin mecbur kılınacağı, üç yaşından büyük çocukların umumi depolarda toplanacağı, cinayet ve diğer suçlara ait kanunları kaldıracağı, çalışmayanın ekmek yiyemeyeceği, Başkırdistan, Taşkent ve Buhara'daki milyonlarca Müslüman'ın bütün servetlerinin, ırz ve namuslarının ellerinden alınacağı" gibi sıradan insanlar için muhtemelen tüyler ürpertici ifadeler yer alıyordu. Bu iddialarla galeyana gelmiş göstericileri yönlendirenler arasında polis teşkilatından kişiler de vardı. Mustafa Suphi ve arkadaşları Erzurum'a sokulmadılar ve dekovil hattıyla Karabıyık'a (Aşkale yakınlarında bir köy) yollandılar.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin olayları anlatan telgrafı TBMM'de okunduğunda, Mustafa Kemal, önce her şeyden haberdar olduğunu gösteren ve Erzurumlularla hemfikir olduğunu beyan eden bir konuşma yaptı. Mustafa Kemal aynı oturumda yaptığı diğer konuşmada Kâzım Karabekir tarafından Mustafa Suphi ve arkadaşları için yapılan plandan övgüyle bahsetti. Ardından Erzurum Valisi Deli Hamid Bey'e acele bir telgraf yolladı. Telgrafta "Mustafa Suphi Efendi'nin refakatinde kaç kişi olduğunun ve onların da kendisiyle birlikte gönderilip gönderilmediğinin bildirilmesini rica ederim," deniyordu.

İmha planı yürürlüğe konuyor

Bayburt'tan kızaklarla aç bi-ilaç yola çıkan TKP kafilesi hiçbir yerde doğru dürüst konaklama fırsatı bulamayarak 27 Ocak'ta Maçka'ya vardı. Caminin yanındaki Yorgaki Otel'de bir gece konakladılar. Heyettekilerden Baytar Abdülkadir'in, Maçka Kaymakam Vekili Murat Efendi tarafından gruptan ayrılması sağlandı. Mahmut Goloğlu'na göre, Abdülkadir, Kars'tan Trabzon'daki kardeşi Mehmed Efendi'ye gelişlerini müjdelemiş, Mehmed Efendi, vekilliğini yaptığı Kayıkçılar Kâhyası Yahya'ya haberi verdiğinde, Yahya kendisine Mustafa Suphi ve arkadaşları konusunda Ankara'dan emir aldığını, eğer kardeşini kurtarmak istiyorsa şehre girmesini engellemesini tavsiye etmişti. Bu uyarı Abdülkadir'in hayatını kurtaracaktı. Bir başka iddiaya göre de, Merkez Komite Üyesi Mehmed Zeki ile üst düzey parti kadrosundan Süleyman Sami hasta oldukları bahanesiyle Erzurum'da veya Maçka'da alıkonulup, Ankara Hükümeti'nin himayesine mazhar olmuşlardı.

Böylece geride Mustafa Suphi ve 14 yoldaşı kalmıştı. 28 Ocak'ta Trabzon'da olağanüstü bir hareketlilik vardı. Tellallar, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Başkanı ve eski Teşkilat-ı Mahsusacı Barutçuzade Ahmet Bey'in oğlu Faik Bey'in gazetesi *İstikbal*'in kışkırtıcı yayınlarıyla galeyana getirilen halka cuma günü öğleden sonra "Rusya'daki esir kardeşlerimizi kurşuna dizdiren dinsiz vatan hainlerinden intikam almak üzere" mağaza, dükkân ve kahvehaneleri kapatarak Değirmendere'ye gelmeleri çağrısı yapıyorlardı. Şehirdeki Sovyet Rusya Konsolosluğu'nun elemanlarına da sokağa çıkmamaları tembih edilmişti. Cuma günü, bütün esnaf dükkânlarını kapatarak, kapatmayanlar ise polis ve inzibat memurları tarafından kapatmaya zorlanarak, Değirmendere'ye doğru sevk edildiler.

TKP heyeti, 28 Ocak 1921 akşamı saat 17.20 civarında Trabzon'a vardı. Kayıkçılar Kâhyası Yahya ve adamları Mustafa Suphi ve

arkadaşlarının yolunu Değirmendere mevkiinde keserek Çömlekçi Mahallesi'nin alt yolundan doğruca iskeleye (Buhti'ye) çevirdi. Burada heyet tükürükler, küfürler ve tekmeler eşliğinde bir motora doğru sevk edildi. Hemen arkalarından Kâhya'nın silahlı adamlarını taşıyan bir motor daha kalktı. Motorlar 29 Ocak sabahı, saat 4.00-5.00 sıralarında boş olarak geri döndü. Bu arada kimsenin iskeleye yanaşmasına izin verilmiyordu. Birkaç gün sonra tayfalardan birisi, motordakilerin birkaç mil açıkta, elleri ve ayakları bağlanarak denize atıldıklarını söyledi.

Meryem yoldaşın trajik sonu

İddialara göre Sürmeneli Kınalıoğlu Ahmed Yakub adlı kişi, motora bindirilmeyip Yahya Kâhya'nın evinde alıkonmuş, Tayyareci Tevfik adlı bir diğer kişi ile Mustafa Suphi'nin bazı kaynaklara göre Rus, bazılarına göre Türk, bazılarına göre Rus Yahudisi asıllı eşi de denizden geri getirilmişti.

Adı çeşitli kaynaklara göre Meryem, Maria ya da Semiramis olan bu hanım, önce Yahya Kâhya'nın evine götürülmüş, kadıncağız tutulduğu yeri Sovyet Rusya Konsolosluğu'na bildirmeye çalışmış, notu götüren adam Kâhya'nın adamı çıkınca, ceza olsun diye Nemlizade Ragıp Bey'in evine verilmişti. Bir süre, Kâhya tarafından Rizelilere verilen kadıncağız bir oturak âlemi sırasında öldürülmüştü.

Sovyet Rusya'nın tutumu

Katliamın ardından Trabzon'daki Sovyet Rusya Konsolosu Ali Oruç Bagirov, Trabzon Valisi'ne Mustafa Suphi ve arkadaşlarının akıbetini soran bir mektup yazdı. Trabzon Vali Vekili İsmail Sabri, cevabî mektubunda, halkın tepkisi karşısında Trabzon'da kalamayacaklarını anlayan ekibin, bir motor kiralanarak sağ salim

Rusya sahillerine yollandığını belirtti. Aynı gün *İstikbâl* gazetesinde, "Bakü Seyyahları Geldiler ve Gittiler" başlığı altında çıkan haberde olay daha ağır ifadelerle anlatılıyordu.

Mustafa Kemal'in 31 Ocak 1921'de Erzurum'daki Muhafaza-i Mukaddesat ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığı'na yazdığı telgrafta "Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası [TKP'yi kastediyor] efradından bazılarının vatana hıyanet suçundan dolayı haklarında takibat ve soruşturma icra edilmektedir. Adı geçen fırka, hükümetçe itibar ve itimada değer değildir, Efendim," denmekteydi. Yani, Ankara, Mustafa Suphi ve arkadaşlarının akıbetinden habersiz görünüyordu. 14 Şubat'ta Bagirov, Trabzon Vali Vekiline Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Batum'a ve hiçbir Sovyet sahiline gelmediğini, dolayısıyla nerede olduklarını merak ettiklerini yazdı. Vali cevabında "Üçüncü Enternasyonal Heyeti'nden hiç kimse buraya gelmedi ve hiç kimse de buradan gitmedi. Bu konuda bizde hiçbir bilgi yoktur," dedi. Sovyet Rusya Dışişleri Komiseri Çiçerin, radyogramla Ankara'dan Mustafa Suphilerin akıbetine dair bilgi talep etti. Ankara Hükümeti ise, Mustafa Suphi ve yoldaşlarının bir deniz kazasında öldüklerine ilişkin açıklamasında ısrar etti. Kısacası, Mustafa Suphi ve arkadaşları 'kim vurduya' gitmişti...

Kaç kişi öldürüldü?

Bugün yaygın olarak 'Mustafa Suphi ve 14 yoldaşı' ifadesi kullanılırsa da, TKP belgelerine göre, Anadolu'ya hareket edenlerin sayısı 30'du. TKP Harici Bürosu, haberin alınması ardından, Doğu Halkları Propaganda ve Faaliyet Kurulu Başkanlığı'na gönderdiği mektupta, isim belirtmeksizin 16 kişinin öldürüldüğünü yazmıştı. Aynı organ adına Ahmed Cevad (Emre) Bey'in 2 Nisan 1921 tarihli mektubunda ise, "M. Suphi, dört Merkez

Komite üyesi ve on iki diğer yoldaşlarımız" denmekteydi ki, burada verilen rakamlarla öldürülenlerin toplam sayısı 17'ye ulaşıyordu. Tarihçi Mete Tunçay'a göre motorda öldürülenlerin sayısı, Mustafa Suphi ile birlikte 14'tü. Tunçay, listeye Meryem Hanım'ı da ekliyordu. Bu konuda en kapsamlı araştırmayı yapmış olan Emrah Cilasun ise başka kaynaklarda geçen isimleri de dikkate alarak öldürülen komünistlerin sayısının daha çok olabileceğini söylüyor.

TBMM Hükümeti'yle Sovyet Rusya Hükümeti arasında dostluk anlaşmasının imzalandığı 16 Mart 1921 günü Mustafa Kemal Yahya Kâhya'ya "Vatanperverâne hissiyat ve temennilerinize teşekkür ederim," şeklinde kısa bir telgraf yolladı. Bu telgraftan iki ay sonra kanlı bir tasfiye hareketi başladı. Çünkü Trabzon'daki yerel güçlerin Batum civarında Anadolu'ya geçmek için hazır bekleyen Enver Paşa ile flört etmesi, Ankara'yı rahatsız etmişti. 300 kişilik çetesiyle Yahya Kâhya, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın en has adamıydı. Dahiliye Vekili Fethi Bey, durumu 'Trabzon'daki İskele Hükümeti' diye nitelemişti.

Tasfiye harekâtı 26 Ağustos 1921'de Ebubekir Hazım (Tepeyran) Bey'in Trabzon Valiliği'ne getirilmesiyle başladı. 7 Kasım 1921'de Miralay Sami Sabit (Karaman) Trabzon'daki 13. Fırka Kumandanlığı'na atandıktan sonra Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyeti adına toplanan paraları zimmetine geçirme suçuyla Yahya Kâhya hakkında soruşturma başladı. Kâhya uzun bir direnişten sonra 12 Ocak 1922'de Sivas Bidayet Mahkemesi'nde yargılanmak üzere tutuklanarak Sivas'a gönderildi. Ancak mahkeme heyetine yapılan baskılar sonucu beraat ederek Trabzon'a geri döndü.

Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey konuyu Meclis gündemine getirdi ve Mustafa Kemal ile arasında sert tartışmalar yaşandı.

(Ali Şükrü Bey, 27 Mart 1923 Ankara'da, Yahya Kâhya'nın bağlı olduğu çeteci Topal Osman Ağa tarafından öldürüldü.) Yahya Kâhya'nın sonunu ise Suphilerin öldürülmeleri meselesini de ima ederek etrafa "Sanki bütün bu işlerde ben tek başıma mıydım; her şeyi olduğu gibi ortaya dökeceğim," diye tehditler savurması getirdi. 3 Temmuz 1922'de Yahya Kâhya ve dört kişiyi taşıyan otomobil, Kâhya'nın Trabzon-Soğuksu'daki yazlık konağına giderken saldırıya uğradı. Kâhya ve iki kişi öldürüldü. Arkadan ve önden atılan 40 kadar mermiye rağmen olaydan karanlıkta kaçarak kurtulan Kâhya'nın Mustafa adlı silahlı uşağı, olaydan sonra nedense yoldaki askerî kışlaya ve şehirde önünden geçtiği hükümet, polis ve jandarmaya olayı haber vermemiş, bütün gece ortadan kaybolmuştu.

Halk arasında olayı Sami Sabit Bey'in tezgâhladığı inancı yaygındı. Durumu soruşturan heyet, 13 Eylül 1922 tarihli raporunda "Kâhya öldükten sonra askerî kışlaya doğru kaçtıkları görülen katiller hakkında zamanında gereken araştırma yapılmamış olduğundan bulunmaları imkânsız hale gelmiştir," diyerek soruşturmayı kapattı.

Yıllar sonra Mustafa Kemal'in Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı (Tekçe) Bey, Yahya Kâhya'yı, Ali Şükrü Bey'i öldüren Giresunlu Topal Osman'ın iki adamıyla birlikte kendisinin öldürdüğünü açıkladı. O tarihe kadar herkes cinayeti Mustafa Suphi ve arkadaşlarının intikamını alan Bolşeviklerin işlediğine inanıyordu.

O günden beri Mustafa Kemal'in Mustafa Suphi ve yoldaşlarının öldürülmesindeki rolü aydınlanmadı. Yıllar sonra Mustafa Kemal ile yolları ayrılacak olan Kâzım Karabekir uzun bir süre yasaklı kalan anılarında, bu olayla ilgili olarak, "Hayatımla ve namusumla oynadılar," diyecekti.

Olayın dünya solculuğu açısından ne anlama geldiğini ise Mete Tunçay şöyle özetlemişti (ki buna ben de katılıyorum): "Mustafa Suphi ve arkadaşlarının yok edilmeleri karşısında Sovyetlerin ve Komintern'in takındığı tavır dünya solculuğunun gelişme süreci bakımından da çok önemli bir başlangıç noktası olmuştur. Bu olayda sosyalist anavatanın dış politika çıkarlarıyla bir kardeş partinin varlık sorunu çatışmış ve komünistler bir tercih yapmak zorunda kalmışlardı. Mustafa Kemali tutmayı seçmiş olmaları, sonradan (özellikle Troçkistler tarafından) Stalin'e izafe edilen bir fırsatçılık kalıbının ilk örneğini vermiştir. Oysa, bu siyaset kararı alındığı zaman, Lenin resmen ve fiilen Sovyet devletinin başında bulunuyordu."

Özet Kaynakça: Emrah Cilasun, *Mustafa Suphi'yle Yoldaşlarını Kim Öldürdü?*, Agora Kitaplığı, 2008; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Sevinç Matbaası, 1967; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Merk Yayıncılık, 1988; Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başı Dışarda Akımlar", *Belleten*, S.140, 1971, s.567-654; Cumhur Odabaşıoğlu, *Trabzon, 1869-1933 Yılları Yaşantısı*, İlk-San Matbaacısı, 1980; *TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri-2*, Çeviren: Yücel Demirel, Tüstav, 2004; Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, 1982; Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayınları, 2007.

1921 KOÇGİRİ İSYANI

Resmî tarihe göre, 1919 ile 1921 sonu arasında, Ankara Hükümeti'ne karşı 23 isyan gerçekleştirildi. Bu isyanlardan sadece dördü Kürtlerin oturduğu bölgelerdeydi ve sadece üçüne Kürt/Zaza* aşiretleri katılmıştı. Diğerleri Saltanata ve Halifeye bağlı Türkler ve Çerkezler tarafından çıkarılmıştı. Kürt/Zaza isyanlarından en önemlisi Dersim'de (bugünkü Tunceli havalisi) meydana gelen Koçgiri İsyanı idi.

Dersim'deki Kızılbaş Zaza aşiretleri (İbolar, Geriyalar, Sefolar, Sarolar, Balolar, Laçinler ve diğerleri) bölgenin ulaşılmazlığı ile Osmanlı İmparatorluğu'na vergi ve asker vermeyen özerk beyliklerdi. Hafik (Koçhisar), Zara, İmranlı, Refahiye, Kemah, Divriği, Kangal, Kurucay ve Ovacık coğrafyasındaki 135 köy, Koçgiri konfederasyonunun kontrolündeydi. Koçgililer, 1916'da Ruslar yaklaştığında Sivas merkezli bir Kürdistan için görüşmelere başlamışlar, fakat Ruslar bölgede bağımsız bir Ermenistan kurulmasını tercih ettiği için anlaşma sağlanamamıştı. Bu aşiretler daha sonra 1918'de kurulan Kürt Teali Cemiyeti ile işbirliği yaptılar ve

* Kürtlük ve Zazalık tartışmaları bu yazının konusu değil. 1911 yazında Dersim'i ziyaret eden L. Molyneux-Seel'in seyahatnamesinde Zaza teriminin geçtiğini söylemekle yetineceğim. Ancak kitaba konu olan dönemde, resmi belgelerde Zaza terimi değil Kürt terimi kullanılıyordu. Bugün ise Dersimlilerin büyük bir bölümü kendilerini Zaza olarak tanımlıyor. 1925'te isyan eden Şeyh Said'in de Zaza olduğu belirtiliyor. Bu yüzden, her iki terimi de kullandım. Bugün Kürtlük-Zazalık tartışması daha çok dille ilgili görünüyor. Dersim aşiretlerinin büyük bir bölümünün konuştuğu Zazacanın (Dersimlilerin diliyle Kırmancki veya Dımılkinin) Kürtçeden ayrı bir dil olduğunu söyleyenlerle, Zazacayı Kürtçenin bir lehçesi sayanlar arasındaki savaşı kimin kazanacağını zaman gösterecek.

Ankara'daki yeni meclise temsilci göndermediler. Şubat 1920'de, Wilson'un 14 İlkesi uyarınca özerklik taleplerini yaşama geçirmek üzere hareketc geçtiler.

Meclise giren ağalar

Hareketin liderliğini II. Abdülhamid tarafından paşalık rütbesi verilen İboların reisi Mustafa Paşa'nın oğulları Alişan ve Haydar beyler ile bu beylerin maslahatgüzarı olan Alişer (Alişir) yapıyordu. Hareketin fikri önderi ise Baytar Nuri Dersimi'ydi. Temmuz 1920'de aşiret güçleri Kangal-Zara bölgesini kontrol etmeye başladılar. Ağustos ayında Şadan Aşireti'nin Reisi Paşo'nun adamları bir birliğe saldırdılar. Ardından Alişan Bey Refahiye'yi, kardeşi Haydar Bey İmranlı'yı kontrol altına aldı. Kasım ayında aşiret liderleri Hozat'ta bir araya geldiler. Toplantıda Ankara Hükümeti'ne yönelik bir bildiri hazırladılar. Bildiride Ankara'ya Sevr Barış Antlaşması'nın ilgili maddeleri uyarınca Kürtlere özerklik verilmesi çağrısı yapılıyordu. Ayrıca Elaziz (Elazığ), Malatya, Sivas ve Erzincan hapishanelerindeki tutuklu Kürtlerin salıverilmesi; Türk memurların ve askerlerin Kürtlerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerden çekilmesi talep ediliyordu. Ardından Batı Dersim aşiretlerinin telgrafı Ankara'ya ulaştı. Bu telgrafta özerklik talebinin ötesine geçiliyor ve Diyarbakır, Elazığ, Van ve Bitlis'i de kapsayan bağımsız bir Kürdistan talebi dile getiriliyordu.

Ankara bölgeye bir Nasihat Heyeti gönderdi ve Diyap Ağa, Meço Ağa, Ahmed Ramiz, Mustafa, Hasan Hayri gibi Koçgiri liderlerini Dersim milletvekili olarak meclise katılmaya ikna etti. Dersimli liderlerin kulaklarına Sevr'in sadece Kürtler ve Zazalar için değil Ermeniler için de bazı fırsatlar sunduğu fısıldanmıştı. Ermeni tehlikesinin hatırlatılması derhal sonuç verdi.

Dönemin tanıklarından Enver Behnan'ın, 27 Temmuz 1931 tarihli *Yenigün* gazetesinde yayımlanan röportajında Diyap Ağa nasıl milletvekili olmayı kabul ettiğini şöyle anlatmıştı:

"Gâvur Anadolu'yu sardı: Hepimizi bir düşünce aldı. Din ve diyanet, ırz ve namus,Türklük tehlikeye düştü. İşittik ki Erzurum taraflarında can kurtaran bir Paşa çıkmış. Meclis kuracakmış. Onu hep gözledik. Öğrendim ki bu Paşa'nın adı Mustafa Kemal imiş. Onun büyük yüzünü görmeğe can attım. Fakat o zaman olmadı. Sonra Sivas'a oradan da Ankara'ya gelmiş. Bu zaman bizden iki mebus istedi. Herkes korktu, ihtiyar halimle vatanı kurtaranların yanına koşmayı, hatta başımı bile vermeyi göze aldım. Bana 'gitme ölürsün' dediler. 'Zaten herkes mahvoluyor, varam, gidem, onlara ulaşam, hep beraber ölek' dedim. Benimle mebus seçilen Ayas Uşağı aşiretinden Zeynozade Mustafa Ağa korktu, gelmedi. Ben yanımda bir uşağım, atlara atladık, Elâziz'e geldim. Elâziz'de bana harcırah verdiler. Oradan bir yaylı araba tuttum. Malatya, Sivas, Kayseri yolu ile on sekiz günde Ankara'ya vardım."

Aynı günlerde 72 Kürt ve Zaza Milletvekili, üzerlerinde yerel giysileri olduğu halde Meclis'e getirildiler ve İtilaf Devletleri'ne Ankara Hükümeti ile beraber olduklarını bildiren bir telgraf çektiler. Nuri Dersimi "Dersim'de özerklik kazanmak üzere oldukları bir dönemde, bu soysuzların indirdiği darbeyi hükümsüz bırakmak için Dersimliler adına mufassal bir rapor tanzim ederek, Kürdistan Teali Cemiyeti vasıtası ile İtilaf Devletleri mümasillerine (temsilcilerine) gönderdik. Bu raporda Ankara hükümetinin tazyiki ile çektirilen ve mahiyeti yukarıda yazılı telgrafta bahis konusu olan iddiayı red ve tekzip etmekle beraber, bağımsız bir Kürdistan yaratılmasını istedik," diye yakınacaktı.

Sıra 'Lo' diyenlerde

Elbette ne İngilizler ne de Fransızlar, yekvücut davranmaktan aciz bir topluluk uğruna giderek konumu güçlenen Kemalist Hareketi karşısına alacak kadar maceracı değildi. 72 Kürt/Zaza beyinin

'ihanetini' içlerine sindiremeyen Alişir ve adamları, 6 Mart 1921 günü Ankara'nın gönderdiği birliklere saldırmaya başlayınca, asileri tepelemek için, Sivas, Erzincan ve Elazığ'da sıkıyönetim ilan edildi. Ardından 13 Mart 1921'de Sakallı Nureddin Paşa komutasındaki Merkez Ordusu bölgeye gönderildi. Rivayete göre Nureddin Paşa görev yerine giderken, "Zo [Ermeniler] diyenleri temizledik. Lo [Kürtler] diyenlerin köklerini de ben temizleyeceğim," demişti. Gerçekten de Topal Osman'ın 47. Müfrezesi'nin de yardımıyla Nureddin Paşa kısa sürede görevini başarıyla (!) tamamladı. 500 asiyi kendi deyimiyle "temizledi", "tepeledi" 2 bin kişiyi Anadolu'nun çeşitli yerlerine sürdü.

Hükümet isyanın bastırılmasını yeterli görüyordu ama Nureddin Paşa bölgeye yönelik sert tedbirlerin devam etmesinden yanaydı. Özellikle Dersimli Kızılbaş aşiretlerin "bir daha ayağa kalkamayacak şekilde dağıtılmasında ve Anadolu'nun değişik yerlerine serpiştirilmesinde" ısrarlıydı. Ancak Meclis bu teklifi reddetti ve mesele küllenmeye bırakıldı.

17 Haziran 1921'de Alişan ve Haydar beylerin etrafı sarıldı ve Ankara duruma hakim oldu. 300 civarında isyancı ölüm dahil çeşitli cezalara çarptırıldılarsa da kaçmayı başaran Nuri Dersimi ve Alişer dışında kalanlar Ankara tarafından affedildiler. Çünkü Türk tarafı henüz Kürtlerin desteğine ihtiyaç duyuyordu.

Koçgiri İsyanı bastırıldıktan sonra üç aylığına Sivas Valiliği yapan Ebubekir Hazım Bey, Nureddin Paşa'nın "müsademe değil katliam" yaptığı, isyanı "şiddet ve vahşetle bastırdığı" görüşündeydi. Bu iddialar TBMM'de yankı buldu ve Nureddin Paşa hakkında soruşturma açıldı. Bazı milletvekilleri isyanın bastırılış biçiminin dış dünyada tepki çekmesinden endişe ettikleri için konunun gizli celsede tartışılmasını istiyorlardı. Bazı milletvekilleri ise Anadolu Hareketi'nin verdiği samimi mücadelenin

Nureddin Paşa gibi "görevini kötüye kullananlar" yüzünden karalanmasını istemediklerinden açık celseden yanaydılar. Sonunda konunun gizli celsede tartışılmasına, kararın ise açık celsede ilanına karar verildi.

Ancak, gizli celselerde Nureddin Paşa'nın Kürtlere, Zazalara, Ermenilere ve Rumlara karşı acımasızlığı değil, mıntıkasında bir çeşit 'aile hükümeti' kurması tartışıldı. Nureddin Paşa'yı milletvekillerinin gazabından Mustafa Kemal kurtardı, Genelkurmay Başkanı'nın kendisini yargılaması koşuluyla meclis soruşturmasından vazgeçilmesini sağladı. Fevzi Paşa tahmin edileceği gibi Nureddin Paşa'yı cezalandırmadı, sadece askerlik görevine son verdi. Çünkü bu gaddar asker, o güne dek devletin pek çok kirli işini başarıyla halletmişti, devletin ona gönül borcu vardı!

Bunlar olurken ve daha sonra, Dersim milletvekillerinin büyük bir bölümü Kemalist harekete destek vermeye devam ettiler. Örneğin Diyap Ağa, Enver Behnan Bey'in yukarıda sözü edilen röportajındaki "Hiç Millet Meclisi kürsüsüne çıktın mı?" sorusuna da şöyle cevap vermişti:

> "Bir kere de Lozan Konferansı sırasında kürsüye çıktım. Aha bizim memleket ahalisi Kürtmüş, orada bir Kürt Hükümeti kuracaklarmış, bunu duyunca kızdım kürsüye çıkıverdim. Gene sustular: 'Lâilaheillâh Muhammedünresullâllah' dedim. 'Gerek Şafiî, gerek Hambelî, gerek Hanefî hepimizin kıblesi birdir. Meclisimiz, kulübümüz, dinimiz, milletimiz birdir. Biz Türk'üz. Hepiniz Lâilaheillâh demişsiniz. Şimden sonra mı, ayrı bir din, ayrı bir millet olacağız.' dedim. Gene el çırptılar, İsmet Paşa ayakta kürsünün yanına gelmiş, sakalımın dibine yaklaşmıştı. O da coştu, o da el vurdu."

Ziya Gökalp'ın Raporları Ne Oldu?

1921 Mayısı'nın son günleriydi. Samsun'dan yola çıkan yaylı bir arabada, iki önemli adam, Ankara'ya doğru ilerliyordu. Birisi, Rıza Nur'du, diğeri ise Malta'daki bir buçuk yıllık sürgün hayatından henüz yeni dönmüş olan Ziya Gökalp. Rıza Nur, yıllar sonra, yol arkadaşının vasıflarını överken suskunluğundan şöyle yakınacaktı: "Ziya, İttihatçıların içinde yegâne bir düşünür kafa ve âlim adamdı. Memleket ondan istifade etmeli. Vakta on yıl muhasım (karşıt) saflarda bulunduk. Ama vatan işi başka. Kıymetli adamları iş başına koymalı. Yalnız pek az konuşuyor. Siz sormazsanız, hep somurtuyor. Laf ağzından damla damla çıkıyor. Yaylılarla beraber Ankara'ya gidiyoruz."

Ziya Gökalp, savaş sonrasında Kürtler hakkında nasıl bir politika izlenmesi gerektiği sorusunu şimdiden araştırmak gerektiğini düşünüyordu. Rıza Nur'a bu amaçla bir 'İlmi Araştırma Enstitüsü' kurmak gerektiğinden söz etti. Az ama öz konuşuyordu. Ankara'ya varmalarından bir süre sonra, Rıza Nur, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili (Sağlık Bakanı) oldu. Ziya Gökalp'a ise, Maarif Vekâleti (Milli Eğitim Bakanlığı) içinde alt düzey bir görev verildi. Gökalp bu görevde fazla kalmayarak, sonbaharda memleketi olan Diyarbakır'a gitti. Kısa bir süre sonra Rıza Nur, "memleket ondan istifade etmeli" düşüncesiyle, Gökalp'a bir mektup yazdı ve Doğu'daki Kürt aşiretleri hakkında bir araştırma yapmasını rica etti.

Rıza Nur, sonradan bunu şöyle anlatacaktı: "Sıhhiye Vekili iken, isyanın [Koçgiri İsyanı] da o vakit bu vekâlete ait olmasından istifade ederek, Ziya Gökalp'a Kürtleri tetkik ettirdim. Maksadım, bu gibi malumatı toplayıp vaziyeti ilmi, iktisadi bir surette öğrendikten sonra, Kürtlere Türk olduklarını anlatmak için teşkilat yapıp faaliyete geçecektim. Bugün Kürt denilen bu adamların çoğunun Türk olduğunu bilirim. Yalnız onlara bunu bildirmek, öğretmek lazımdı."

Bunun üzerine Gökalp 'Kürt Aşiretleri Hakkında Tetkikler' başlıklı araştırmasını yaptı ve Ankara Hükümeti'ne sundu. Bir sosyolog olarak konunun öneminin bilincinde olan Gökalp, 1924'teki erken ölümüne dek çeşitli dergilerde Kürtleri ele alan, Türklerle Kürtlerin

kaynaşmışlığını ve ayrılmazlığını anlatan önemli makaleler kaleme aldı. Gökalp, raporlarında Türklerle Kürtler arasındaki temel farkı şöyle tarif ediyordu: "Türkler şehir medeniyetine daha istidatlı olduklarından şehirler Türklük merkezi halini almakla beraber, oralara gelen Kürtleri de Türkleştirmektedir. Köylerde ve çadırlarda yaşayan Türkmenler ise, sahra medeniyetinde daha kuvvetli bulunan Kürtlüğe tevessül etmektedirler."

Bu durumda, Kürtleri hem Türklerle kaynaştırmak hem de modernleştirmek için yapılması gereken, onları göçebe ve dağlık yaşamdan yerleşik şehir yaşamına geçirmekti. Bu nedenle Gökalp, raporunda dağlık bölgelerde yaşayan Kürtlerin ovalara indirilmesini ve orada arazi sahibi kılınmalarını savunmuştu. Ancak bunlar yapılırken Kürtler ve Türkler arasında kardeşlik korunmalı, bunun için de ortak inançlar, değerler ve tarihsel birliktelik vurgulanmalıydı.

Gökalp'ın çalışması, dört kopya olarak çoğaltıldı. Birisi doğrudan Mustafa Kemal'e gönderildi. Rapor çok takdir edildi. Hükümet, Gökalp'tan, araştırmayı genişletmesini istedi. Ancak Gökalp hastaydı ve kendisine yardım edecek kimse de yoktu. Bu nedenle çalışmayı ileri bir tarihe erteledi. Fakat Ziya Gökalp Kürt araştırmalarına devam edemedi, çok istediği 'Türkiye içtimaiyatı' incelemelerini yapamadı, yoksulluk içinde vefat etti."

Özet Kaynakça: Mustafa Balcıoğlu, *İki İsyan (Koçgiri, Pontus) Bir Paşa (Nureddin Paşa)*, Nobel Yayınları, 2000; Baki Öz, *Belgelerle Koçgiri Olayı*, Can Yayınları, 1999; Kenan Esengin, *Milli Mücadele'de İç Ayaklanmalar*, Ulusal Basımevi, 1969; Mustafa Akyol, *Kürt sorununu yeniden düşünmek: Yanlış giden neydi? Bundan sonra nereye?*, Doğan Kitap, 2006; Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz Basım Yayın, 1997; Paul J. White, *Primitive Rebels or Revolutionary Modernizers? The Kurdish National Movement in Turkey*, London-New York: Zed Boks, 2000; Uğur Mumcu, *Kürt-İslam Ayaklanması*, Tekin Yayınevi, 1991; Martin van Bruinessen, **"Aslını inkâr eden haramzadedir"**, http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publications/Alevikurds.htm.

'ÇERKEZ' ETHEM: KAHRAMAN MI, HAİN Mİ?

Halide Edib (Adıvar), *Türkün Ateşle İmtihanı* adlı eserinde şöyle der: "Ben onu, ilk defa karargâhta gördüm. Bir gün, büyük odaya girerken bir sürü silahlı adamın arasında kendimi buldum (...) Ayağa kalktı, elimi öptü. Normalden güçlü uzun boyu vardı. Hiç eti olmayan kudretli vücudu canlı bir iskelete benziyordu. Tam Çerkez yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman sarışın bir kafa, kısa bir burun ve gayet solgun gözler. Teni hiçbir hava etkisiyle değişmemişti. Kısa burnu Anglikan bir mizah anlatıyordu. O odada bu kocaman Çerkez herkesi gölgede bırakıyordu." Şevket Süreyya ilkin tarife itiraz etti, ardından da Yozgat isyanını bastıran Ethem Bey'e "Türkçü" bir gönderme yaptı. *Tek Adam*'da şunları yazdı: "Fakat Halide Edip, Ethem'in gözlerini anlatırken kullandığı 'solgun gözler' yerine, 'vahşi bir bunalımla buğulu gözler' deseydi, Ethem'i galiba daha iyi tarif etmiş olurdu."

Halide Edib'in ve Şevket Süreyya'nın sözünü ettiği kişi resmî tarihimizin 'kötü çocuğu' 'Çerkez' Ethem'dir. Mustafa Kemal'e ve Nâzım Hikmet'e göre 'vatan haini', Cemal Kutay'a göre 'büyük Turancı', Doğan Avcıoğlu'na göre 'başıbozuk çeteci', Sabahattin Selek'e göre 'barış çabalarını baltalayan, yeni işgallere ve harbe sebebiyet verecek bir çılgın', Bolşeviklere göre 'Kemalistlerin solun içine yerleştirdiği provokatör'; İngilizlere göre 'Alman ajanı', Almanlara göre 'Antant ajanı' olan bu adam kendini 'belki çok hatalarım oldu; fakat asla vatan haini olmadım' diye

savunur. *Nutuk*'ta bile kendisinden 'Çerkez' diye söz edilmediği halde resmî tarihte 'Çerkez' lakabı ile anılmasını, "hayatında maruz kaldığı en büyük haksızlıklardan biri" olarak gördüğü söylenir. Bu nedenle yazı boyunca kendisinden adıyla bahsedeceğim.

Kafkasya'dan Anadolu'ya göç eden Çerkez boylarından Adigelerin, Şabsığ Oymağı'nın Pşevu Ailesi'nden gelen Ethem Bey, 1886'da Balıkesir'e bağlı olan Emreköy'de doğmuştu. Ziraat ve değirmencilikle geçinen ailenin beş oğlunun en küçüğüydü. İki ağabeyi 1900'lerin başında Rum çetecilerle savaşırken ölmüş, Reşid ve Tevfik beyler ise Harbiye'den mezun olmuştu. (Reşid Bey'in sınıf arkadaşlarından biri Enver Bey'di. Yine Reşid Bey, Mustafa Kemal'in Trablusgarp'taki Kurmay Başkanı idi.) 19 yaşında (1905) subay okuluna gitmek için evden kaçarak İstanbul'a gelen Ethem, Bakırköy Süvari Küçük Zabit Mektebi'nden mezun olduktan sonra Balkan Savaşları'nın sonuna yetişerek, Çürüksulu Mahmud Paşa'nın emrinde Bulgar cephesinde savaştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Teşkilat-ı Mahsusa ile Kafkasya, İran, Afganistan ve Irak'ta gayri nizami harp tecrübeleri edindi. Rauf Bey, Cevdet Bey, Kâzım Bey, Kâzım Karabekir, Ömer Naci, Halil Paşa gibi İTC mensuplarıyla bu yıllarda tanıştı. 1915 Ermeni Kırımı'na ve Süryani Kırımı'nda görev aldığı konusunda ciddi şüpheler olan * Ethem Bey, 1918 yılının başlarında Irak'ta (Musul) yaralandı ve Bandırma'ya döndü, Mütareke'yi burada karşıladı.

Rahmi Bey'in oğlunu kaçırması

Ethem Bey'in ünlenmesi İzmir Valisi Rahmi Bey'in oğlu Alparslan'ı fidye için kaçırması oldu. İTC'nin önde gelen isimlerinden Rahmi Bey, 24 Ekim 1919'da kanunlara muhalefet ettiği gerekçesiyle Talat Paşa tarafından valilikten alınmıştı. Olay sırasında, "İzmir'de

* Bu konudaki iddialar için bkz. Selçuk Uzun, "Çerkes Ethem, 1915/16 ve Çerkesler" http://www.duzceyerelhaber.com/kose-yazi.asp?id=8276

Rumlara kötü davrandığı için" 30 Ocak 1919'da İngilizler tarafından diğer İttihatçılarla birlikte konduğu ünlü Bekir Ağa Koğuşu'ndaydı. Bazı kaynaklara göre İzmir'deki Levantenlerin ve gayrimüslimlerin sevdiği bir adam olan Rahmi Bey'i, İttihatçılar İstanbul'da kabinede görev verip İtilaf Güçlerine şirin görünmek için görevden almıştı. Bazı kaynaklara göre, Rahmi Bey, İzmir'deki Rumlara kötü davrandığı için İtilaf Devletleri'nin İstanbul Hükümeti'ne yaptığı baskı sonucu; bazı kaynaklara göre ise, bazı yolsuzluk olaylarına karıştığı için İttihatçılar tarafından görevden alınmıştı.

Bornova'da Miss Florence adlı bir İngiliz okuluna giden Alparslan, okul çıkışı Ethem'in adamları tarafından, babasına götürüleceği söylenerek bir paytona sokulmuş, Salihli'de Kuşçubaşı Eşref'in evine götürülmüştü. Ethem'in çocuğu serbest bırakmak için 500 bin lira fidye istediği gazetelere yansıyınca, bir yandan Çerkez toplumunun önde gelenleri, bir yandan İttihatçılar Ethem üzerinde baskı yapmaya başladılar. Görüşmeler sonucu fidye parası 53 bin liraya düşürüldü, ardından İzmir'in hemen her caddesine yardım sandıkları konularak fidyenin üçte biri halktan toplandı; Ege'nin önde gelen zenginlerinden borç istendi. Geri kalan meblağı ise, Rahmi Bey'in Alanyalızade Mahmud Bey ve Nazmi adında iki arkadaşıyla Bornova'da fabrikatörlük yapan Fransız asıllı Levanten Henry Giraud tamamladı. Fidyenin ödenmesinden sonra Alparslan 6 Mart'ta Salihli'de serbest bırakıldı. Alparslan yıllar sonra olayı anlatırken Ethem Bey ve arkadaşlarının kendisine iyi davrandıklarını söyleyecekti.

Ethem Bey, eski İttihatçı, yeni Hürriyet ve İtilafçı Hasan Tahsin'in *Hukuk-u Beşer* ve *Müsavat* gazetelerinin 8 Mart 1919 tarihli nüshalarında yayımlanan mektubunda kendini şöyle savunuyordu:

> "1. Hakka istinat eden bir asiyim. Bornova hadisesinden maksat, tazminat, fidye-i necat (kurtuluş fidyesi) almak değil, benim ve memleketimin aleyhine istimal edilecek (kullanılacak) ve binlerce yetimin

ve şehit oğullarının haklarından terekküp etmiş (oluşmuş), tabii pek gayrimeşru toplanmış Rahmi'nin milyonlarını azaltmak, bu vesile ile de iade-i haysiyet ve şeref etmektir. Çünkü Rahmi'yi hükümet tevkif etti. **2.** Alparslan'ı mahsus gündüz aldık. Esbabı (sebebi) Rahmi'nin bizi tanımadaki gafletine hayran bırakmaktır, **3.** Eminim ki Rahmi Merkez-i Umumi'nin kör bir aleti olduğunu nedamet etmiş olsa..."

Görüldüğü gibi Ethem kendisini, zenginden alıp yoksula veren bir çeşit Robin Hood olarak tarif ediyordu. Ethem'e atfedilen *Çerkes Ethem'in Ele Geçirilen Hatıraları* adlı kitapta* ise olayı "İşgalden önce Yunan tehlikesi belirdiği vakit, İzmir Valisi Rahmi Bey'den 50 bin lira ve isyanları bastırma sırasında Adapazarı tüccarlarından bilmem kimden elli bin lira ve bir de Karacabey eşrafından birinden beş bin lira aldım," diye açıklayacaktı. Doğan Avcıoğlu'na göre, İngilizlerin tutukladığı valinin oğlunu kaçırma olayı, Abdülmecid'den beri Çerkezlerin hamiliğine soyunan İngilizlere bir çeşit saygı gösterisiydi. Nitekim Hasan Tahsin'e göre, Ethem, savaş yıllarında Büyükada'da esir tutulan İngiliz Generali Townsend'i de kaçırmayı planlamış fakat General bu teklifi reddetmişti.

Ancak olayın gerçek nedeninin, Ethem'in Rahmi Bey'e kişisel husumetinin olması daha muhtemeldi. Çünkü Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Ethem Bey, Cumaovası yakınlarında Von Hemstra** adlı bir Hollandalı'ya ait çiftliği basmaya niyetlenmiş, bunu

---

* Bu kitabın önsözünde "Çerkes Ethem hatıralarını Atina'da yazmıştır. Bu hatıraların bir kopyesi sonradan atfedilerek memlekete dönen bir arkadaşında kalmıştı. İşte ondan aldığımız hatıraları yayınlıyoruz." yazmaktadır. Önsözdeki bazı ifadelerden, hatıraların sansürlendiği anlaşılmaktadır. Öte yandan Ethem Bey'in anne tarafından akrabası olan araştırmacı Emrah Cilasun'un Reşit Bey'in aile üyelerinden biri vasıtasıyla ulaştığı (sadeleştirilmiş Türkçe ile) "Gerçeklere Doğru Uyarı İçin Şiddetli Bir Haykırış" başlıklı broşürde (yazarın adlandırmasıyla *Ethem Bey Risalesi*), hatıraların Ürdün'de kaleme alındığı, bastırılmak üzereyken, Fransız ajanlarının eline geçtiği ve bir daha geri alınamadığı yazılıdır. *Çerkes Ethem'in Ele Geçirilmiş Hatıraları* adlı kitabın Fransızların el koyduğu hatıralar olup olmadığı belli olmadığından, bu kitaptaki bilgilere ihtiyatla yaklaşmak gerekir.

** Amerikalı film yıldızı Audrey Hepburn'ün dedesiydi.

haber alan Rahmi Bey bölgeye jandarma gönderip baskına engel olmuştu. Ethem Bey'in adamlarından bazıları yaralanmış, bazıları dayak yemişti. Ethem Bey olayın intikamını almak için önce Rahmi Bey'in İstanbul'a gidip geldiği treni bombalamak istemiş, ancak bazı İttihatçı Çerkezler tarafından bundan vazgeçirilmişti. İşte Alparslan'ın kaçırılması bu eski hesapla ilgili olabilirdi.

Millî Mücadele'ye davet

Reşit ve Ethem beyleri Millî Mücadele'ye davet eden kişinin Rauf Bey, Bekir Sami (Günsav), Kâzım (Özalp) veya Hacim Muhittin (Çarıklı) Bey olduğu rivayet olunur. En güçlü ihtimal Bekir Sami Bey'dir. Sonuçta Ethem Bey, Ayvalık Mıntıka Komutanı Yarbay Ali (Çetinkaya) Bey'in talebiyle mayıs sonlarında Ayvalık Cephesi'ne intikal etmişti. Ethem Bey bir iddiaya göre Ali Bey'in tavırları yüzünden, bir iddiaya göre ise Kuva-yı Milliye Kumandanlarından Köprülü Hamdi Bey'le çatıştığı için buradan ayrılıp Salihli'ye geçti.* Gönen, Balıkesir, Kirmastı, Bandırma ve Bursa'da sözünü geçirdiği Çerkezlere çağrıda bulunarak kendisine katılmalarını istedi. Bazı Çerkezler daveti kabul edip Salihli'ye geldiler. Yunanlara karşı baskınlarıyla ün kazanan Parti Pehlivan da Ethem'e katıldı. Bundan sonra gruba, Ustrumcalı Halil, Kako Mehmet, Giritli Şevki ve Sarı Edip Efe gibi önemli çeteciler eklendi. Bu güçlere 'Kuva-yı Seyyare' (gezici güçler) adı verildi.

İsmet İnönü'nün 28 Nisan-6 Mayıs 1968 tarihleri arasında *Ulus* gazetesinde yayımlanan "Hatıralar" adlı diziden bir bölüm, Kuva-yı Seyyare'nin nasıl oluşturulduğunu anlamamıza yardım eder. İsmet Bey, bir gün Reşit Bey'e şöyle der: "Siz gittiğiniz yerde vuruyorsunuz, kırıyorsunuz, yağma ediyorsunuz, sonra da bu halkın içinden bu halkın çocuklarını alıyorsunuz ve bunlar

* Hamdi Bey Arnavut asıllı idi. Marmara bölgesinde olan bir kan davasından dolayı Çerkezlerle Arnavutların arası açıktı.

sizin sadık adamlarınız oluyor. Nasıl yapabiliyorsunuz bunu?" Reşit Bey gülerek şu cevabı verir: "Usulü vardır onun. Gidersin, işin gereğini yaparsın, düşmanı olanlara düşmanlarını vurdurtursun. Suça bulaşmış olurlar. Artık bunlar köylerine gidip de vatandaşları ile doğal ilişkiye giremez duruma gelirler. Bütün yaşamları boyunca kurtuluşları size bağlılıktadır." Reşit Bey ardından İsmet Bey'e "Bunları yapabilir misiniz?" diyecek, İsmet Bey de "Sizin yaptıklarınızın hiçbirini yapamayız," cevabını verecektir.

Ethem Bey, ağırlığını hapishanelerden salıverdiği suçluların oluşturduğu birlikleriyle Salihli Cephesi'ni kurduğunda, ortada Ege'yi işgal eden Yunan kuvvetleriyle savaşacak düzenli ordu diye bir şey yoktu. Dahası yıllardır süren savaşların verdiği büyük bıkkınlık yüzünden sayıları 300 bine ulaşan asker kaçakları ciddi bir sorun haline gelmişti. Nitekim bir süre sonra Ethem Bey'in 'Kuvay-ı Seyyare' denilen kuvvetleri, Ankara'yı zorlayan Birinci Anzavur İsyanı (25 Ekim 1919), İkinci Anzavur İsyanı (16 Şubat-19 Nisan 1920) ile Bolu, Düzce, Adapazarı isyanlarını (13 Nisan–31 Mayıs 1920) kendi usullerince bastırdı.* Mustafa Kemal,

* 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nden sonra, İstanbul Hükümeti, Kuva-yı Milliye hareketini bastırmak için 7 bin kişilik bir Hilafet Ordusu (resmi adıyla Kuva-yı İnzibatiye) kurmuştu. Ordunun başına getirilen Bigalı Ahmed Anzavur, bir Adige ailesindendi. Kız kardeşinin II. Abdülhamid'in sarayında cariye olmasından dolayı Jandarma zabitliğine getirilmişti. Bu dönemde bazı yolsuzluk olaylarına karıştığı için gözden düşerek görevinden ayrılmak zorunda kalan Anzavur, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Biga'da at yetiştirmiş ve at yarışlarına katılarak geçimini sağlamıştı. Savaş sonunda İzmit ve Karesi Mutasarrıflığı görevlerinde bulunan Anzavur 1919 başlarında İstanbul Hükümeti tarafından affedilerek Bursa, Çanakkale ve Balıkesir Umum Jandarma Mıntıka Kumandanı Hamdi Bey'in yardımcılığına getirildi. 18 Nisan 1919'da Halife Ordusu'nun başına getirildi ve Kuva-yı Milliyecilerin dine ve Halife'ye karşı olduğu propagandası ile Marmara ve Kuzey Ege bölgesinden (ağırlıklı olarak Çerkezlerden) topladığı birlikler ile Ankara'ya korkulu anlar yaşattı. Anzavur'un birlikleri Ethem Bey'in çeteleri tarafından yenilgiye uğratıldı ancak yenenin de yenilenin de Çerkez olması, Ethem Bey'in yendiklerine karşı aşırı bir şiddet uygulaması, Çerkez toplumunda etkileri günümüze kadar süren bir bölünmeye yol açtı.

Ethem Bey'i bu göreve tayin eden telgrafında "Kuva-yı Seyyare Umum Kumandanı Ethem Beyefendi" tabirini kullanmıştı.

Bu unvanın da verdiği cesaretle Ethem Bey'in adamları 'çetelerin finansmanını zenginlere yükleme' politikası kapsamında, Düzce'de Hükümet Caddesi'nin iki tarafındaki çınarlara ip astırmış, şehrin ileri gelenlerini çağırıp, 3 ila 10 bin lira arası kurtarmalık ödemezlerse sonlarının ne olacağını göstermişti. Adapazarı'nda Kuva-yı Seyyare'ye yardım etmek istemeyen Arapzade Said Efendi'yi tutuklamışlar ancak 50 bin lira ve iki vagon buğday karşılığında serbest bırakmışlardı. Ardından Bursa'da taciz, yağma ve öldürme olaylarına karışmışlardı. Bütün bunlara rağmen, Mustafa Kemal 2 Mayıs 1920'de Ali Fuad Paşa aracılığı ile kendisine çektiği telgrafta "Başarıları ve hizmetleri kurtuluş tarihimizde en parlak satırları işgal edecektir," demiş, başka mebuslar da kendisine "Ümid-i Halas" (Kurtuluş Ümidi), "Kahraman-ı Millet", "Münci-i Millet" (milletin kurtarıcısı) gibi övgüler düzmüştü.

Çapanoğlu İsyanı'nın bastırılması

Dahası, Ethem Bey haziran başında Ankara'ya gittiğinde istasyonda kahramanlar gibi karşılandı. Karşılayanlar arasında Mustafa Kemal de vardı. Mustafa Kemal ona özel otomobilini tahsis etti. Ethem Bey halkın tezahüratı arasında Ankara sokaklarında turladı. Geceyi, Millî Müdafaa Vekaleti olarak kullanılan Ziraat Mektebi'nde geçirdi. Ertesi günkü toplantıda, muhtemelen bu pohpohlamadan dolayı kendine güveni iyice artan Ethem Bey, 15 Mayıs 1920'de Yozgat'ta patlak veren Çapanoğlu İsyanı'nı bastırması teklif edildiğinde, önce Batı Cephesi'nin durumunu ileri sürerek görevi kabul etmek istemedi. Sonra "Orta Anadolu'da ve bir köşede hiçbir ecnebi ve İstanbul Hükümeti ile irtibatı kalmayan Yozgat İsyanı'nı söndürmekten acizsiniz. Anladığım şudur ki, bidayetten beri hâlâ vaziyeti kavrayamadınız ve yahut

da şahsi ve daha ehemmiyetsiz şeylerle meşgul oluyorsunuz. Ve belki de (...) tamimler, tebliğler, konferanslarla her şey olup bitiverecek sandınız ve aldandınız, af buyurunuz. Bu serzenişten muradım, bu gafletler tekerrür etmesin temenniyatına mebnidir. Ben bu kalan isyan meselesini emriniz üzerine uhdeme alıyorum. Ve sizleri bu gaileden kurtaracağımı ümid ediyorum," diyerek görevi kabul etti.

Haklıydı, çünkü o yıllarda Ankara'nın elinde askerî birlik denilebilecek bir güç yok gibiydi. Mondros Mütarekesi'nden sonra Osmanlı ordusunun tamamı 40 bine düşmüştü. Ege'de 'efeler', Karadeniz'de 'ağalar', Doğu Anadolu'da 'aşiret reisleri' gibi yerel unsurlar çeteler oluşturmuşlardı. Bunlar hem güvenliği sağlıyorlar, hem de bölgelerini haraca kesiyorlardı. Yozgat'ta ise daha nazik bir durum vardı: İsyana katılanlar Sünni Türkler olduğu için ağırlığını Sünni Türk askerlerin oluşturduğu birlikler onlara karşı şiddet kullanmak istemiyordu. Mustafa Kemal bunun farkında olduğundan bu ağır lafları duymazdan geldi.

Ethem Bey'in 'Kuva-yı Tedibiye' (cezalandırma kuvvetleri) diye adlandırdığı birlikleri yormadan Yozgat'a taşımak için 90 adet yaylı araba hazırlandı. 15 Haziran'da Ankara'dan yola çıkan birlikler 23 Haziran sabahı erken saatlerde Yozgat'ı tamamen kuşattığı esnada Çapanoğulları, hükümet meydanında zorla topladıkları halka, Padişah'ın fermanını ve Dürrizade'nin fetvalarını okuyorlardı. Çerkez Ethem'in topçu ateşine başlamasıyla Çapanoğulları neye uğradıklarını şaşırdılar. 23 Haziran'da Kuva-yı Seyyare, iki saat süren müsademe sonucu Yozgat'a girdi. Şehirde cezalandırma eylemleri yapıldı. Kuva-yı Seyyare'nin Yozgat'ta halktan gasp ettiği 2.500 koyun ve 500 sığırın bedeli olan 25 bin lirayı ödemek ise Ankara Hükümeti'ne kalacaktı.

25 Haziran'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak 8 (bazı kaynaklara göre 12) kişiyi yargılayıp idam ettiren Ethem Bey, Ankara'ya gönderdiği telgrafta BMM'nin kendisine verdiği görevi layıkıyla yerine getirdiğini bildirdiğinde Mustafa Kemal'den "Bütün kalbimle zat-ı âlilerinizi ve kahraman savaş arkadaşlarınızı kutlarım," şeklinde bir telgraf alacaktı. Bu telgrafın da etkisiyle olacak, Ethem Bey, 27 Haziran'da isyanda parmağı olduğu gerekçesiyle Ankara Valisi Yahya Galip Bey'in, harp divanında yargılanmak üzere Yozgat'a gönderilmesini istedi. Ayrıca yakınlardaki bir Çerkez boyuna sığınmış olan isyancıların elebaşlarından Çapanoğlu Edip Bey'in af isteğine evet dediği gibi, isyancılara yardım eden Bektaşi Galip Dede'nin Divan-ı Harbe verilmesine de karşı çıktı. Bu taleplere "hayır" demesi üzerine Ethem Bey'in Mustafa Kemal'i BMM'nin kapısına asacağını söylediği haberleri Ankara'ya ulaştığında Mustafa Kemal, yüksek siyasi zekâsı ile ağabeyi Reşit Bey'i araya koyarak Ethem'i yatıştırdı; ama Ethem Bey'in kendi yerine göz koyduğunun iyice farkına varmıştı.

Eskişehir'de Yeşil Orduculuk

Yozgat'ta bunlar olurken Batı'da İngilizlerin çizdiği Milne Hattı'na dayanmış bulunan Yunan kuvvetleri Bursa'nın doğusu ile Uşak'ın batı çizgisine kadar ilerlemeye başlamıştı. Bu nedenle Ethem Bey ve birlikleri 9 Temmuz'da Yozgat'tan ayrılarak Batı Cephesi'ne doğru yola çıktılar.

Dönüş yolunda şehrin ileri gelenlerinden Eskişehir'de konaklayan Kuva-yı Seyyare adına, altı saat içerisinde 80.000 altın vermeleri emredilmiş, çaresiz halk parayı toplayıp vermişti. Ethem Bey, Yozgat'ta halkın moralini bozduğu, kendi verdiği kararları geçersiz bulduğu gerekçesiyle, Dahiliye Vekili Albay Refet Bey'i de Eskişehir İstiklal Mahkemesi'ne şikâyet etmişti.

Ama daha önemlisi, Ethem Bey'in Ankara'da tanıştığı İslamî-komünist Yeşil Ordu Cemiyeti'nin bundan böyle faaliyetlerini Eskişehir'de sürdürecek olmasıydı. 1920 yılının Mayıs ayında Sovyet Rusya'daki Kızıl Ordu'dan esinlenerek Mustafa Kemal'in çevresindeki bazı milletvekilleri tarafından kurulan* Yeşil Ordu'nun cihat bayrağında da şu sözler yer alıyordu: "Asya Asyalılarındır, Yeşil Ordu aileye saygılıdır, yolunu hak yolu bilir, Allah yolu bilir. En ağır suç emperyalizmdir. İdam cezası yalnız emperyalizmden yana olanlara verilir. Yeşil Ordu, Kızıl Devrim Orduları'na en içten kardeşlikle sonsuza dek bağlıdır ve onların dostudur."

Yeşil Ordu'nun giderek Ankara'nın kontrolünden çıkması ve Ethem Bey'in çetelcri sayesinde silahlı bir güce dönüşmesi üzerine Mustafa Kemal Cemiyet'in kapatılmasını emretti ama başaramadı. Yeşil Ordu faaliyetlerini, önemli miktarda sanayi işçisinin yaşadığı Eskişehir'e kaydırdı. Ethem Bey Yeşil Ordu'yu desteklemek için, *Seyyare-i Yeni Dünya* adlı bir 'İslam Bolşevik Gazetesi' çıkardı. Şerif Manatov gibi Rusyalı komünistlerin işçilere seminerler verdiği Eskişehir sokaklarında, subaylık mesleği ve zorunlu askerliğe karşı propaganda konuşmaları yapılıyor, Ethem Bey'i öven marşlar söyleniyordu. Bu havanın etkisiyle, BMM'de düzenli ordu meselesi sorgulanmaya başlanmış, orduda rütbelerin kaldırılması fikri bile gündeme gelmişti. Durumun giderek kontrolünden çıktığını gören Mustafa Kemal'in karşı manevrası gecikmedi. Hem 18 Ekim 1920'de Resmî Türkiye Komünist Fırkası'nı (Resmi TKF) kurdurdu, hem de Ethem Bey'i bu partiye davet etti. Mektubunda "TKF'ye sen, ben, Refet Bey dahi alındık," diyen

* Tokat Milletvekili Nazım Bey'in ifadesine göre cemiyet kurucuları hepsi milletvekili, üçü bakan 14 kişiydi. Merkez yöneticileri şunlardı: "Sıhhiye Vekili Dr. Adnan, Dahiliye Vekili Hakkı Behiç, Tokat Mebusu ve Dahiliye Vekilliğine seçilmiş olan Nazım, *Yenigün* gazetesi sahibi Yunus Nadi, Şeyh Servet, Hüsrev Sami, İbrahim Süreyya, Namık Hamdi, Muhittin Baha, Eyüp Sabri, Reşit, Mustafa, Sırrı, Celal."

Mustafa Kemal, *Seyyare-i Yeni Dünya*'nın da bu yeni partinin yayın organı olarak Ankara'da yayımlanmasını istiyordu.* Tam o günlerde, Ethem Bey'i askerî açıdan köşeye sıkıştıracak, dolayısıyla şöhretini zedeleyecek bir olay yaşandı.

Gediz Muharebesi

24 Ekim 1920'de, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa'nın emrindeki iki piyade tümeni ve Ethem Bey'in Kuva-yı Seyyaresi, Ankara'nın itirazlarına rağmen Gediz'de konuşlanmış olan Yunan tümenine karşı bir baskın yapmış, baskın Ethem Bey'e göre 'başarılı', Ankara'ya göre ise 'başarısız' geçmişti. Daha sonradan, o sırada Ertuğrul Grubu Kumandanı olan Kâzım Bey, her iki tarafın da aynı zamanda geri çekildiğini, yani ortada ne yenilgi ne de yengi olduğunu söyledi ama Ankara'nın yorumu belirleyici olduğundan Ali Fuad Paşa, Moskova'ya elçi olarak gönderildi, yerine Ethem Bey'in hiç sevmediği Albay İsmet Bey getirildi. Bu karara kızan Ethem Bey, İsmet Bey'in karargâhına silahlı bir baskın yaptı. İsmet Bey soğukkanlı davranarak kendisini yatıştırdı. Ardından Ethem Bey Mustafa Kemal'le Bilecik'te buluşmaya çalıştı ama sonuç alamadı. Mustafa Kemal Çerkezler arasında 'Bilge İzzet' diye tanınan Yusuf İzzet (Met) Paşa aracılığıyla Ethem Bey'e birliklerini tasfiye etmesini önerdi. Karara çok kızan Ethem Bey, Ankara'ya geldi ve silahlı adamlarıyla hasta yatağındaki Mustafa Kemal'in karşısına çıktı. Durum öylesine gergindi ki, Mustafa Kemal'in bir eli yatağın altındaki silahının tetiğindeydi. Görüşme, bir çatışma olmadan bitti ama kılıçlar çekilmişti.

* Matbaa Ankara'ya taşındı ve gazete 2 Ocak 1921'e kadar yayın hayatına devam etti. 7 Aralık 1920'de Yeşil Ordu'nun radikal kanadını teşkil eden Tokat Mebusu Nazım Bey, Afyon Mebusu Şükrü Bey, Bursa Mebusu Şeyh Servet Bey'in katılımı ile Mustafa Suphi'nin TKP'sinin Türkiye şubesi sayılabilecek Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası (THİF) kuruldu.

23 Kasım 1920'de Ankara, Simav ve Havalisi Komutanlığı'nı kurdu, ancak Ethem Bey'in kardeşi Tevfik Bey, "Ben, Batı Cephesini tanımam," diyerek kendisine gönderilen heyeti geri döndürdü. Yine de iki taraf barış yapmanın yollarını arıyor olmalıydı ki, 3 Aralık akşamı, Mustafa Kemal, Ethem ve Reşit beylerle bir trende buluştu. Tren Eskişehir'e vardığında Ethem Bey ve arkadaşları kahvaltı yapmak için inmişlerdi. Durumu uyandığı zaman öğrenen Mustafa Kemal, hemen yola devam etmek için inenlerin çağrılmalarını emretti. Fakat Ethem Bey ve bir arkadaşı trene dönmedi. Anlaşılan Ethem Bey yolculuk sırasında başına bir şey gelmesinden korkmuştu.

Telgraf savaşı başlıyor

9 Aralık 1920'de, Ethem Bey Mustafa Kemal'e bir telgraf çekti. Telgrafta "Paşam, hayatınız ve mevkiiniz bendenizce son dereceye kadar mukaddesattan sayılır (...) Bütün maharet ve kudretimizi, gayenin elde edilmesi için sarfedelim. Müşkilat çıkartmasınlar. İnsan hatasız olmaz, ikaz etsinler. Ben, memleketin selameti için amir kabul ettiğimin değil, en aciz mensupların bile mütalaasına müracaat ediyorum," yazıyordu. Mustafa Kemal'in bu telgrafa cevabı gayet yumuşak oldu. Telgrafta iki tarafa da aleyhte söz yetiştirenlerden bahsediliyor, anlaşmazlıkların giderilmesinin hiç de zor olmadığı belirtiliyor, "Samimi kardeşlik hissiyle gözlerinden öperek, her türlü şüphe, tereddüt ve dertlerini bizzat benimle haberleşerek halletmeni ve fakat genel vaziyetimizin ahenk ve intizamının bozulmasında da kimseye müsamaha etmemenizi rica ederim," diye bitiriliyordu.

Karşılıklı iltifatlaşmalar sürerken, BMM'de de Ethemcilerle, Kuva-yı Seyyare'nin artık bir baş belası olduğunu düşünenler arasında ateşli bir tartışma yürüyordu. Sonunda BMM, Kütahya'ya bir Nasihat Heyeti göndermeye karar verdi. Heyet Kütahya'da

görüşmeler yaptı ve Ethem Bey'in barışçı biçimde birlikleri tasfiyeye razı olduğunu rapor etti. Fakat Mustafa Kemal kararını vermişti. 27 Aralık 1920'de, meselenin "kuvvet yoluyla hallolması" için Batı ve Güney Cephesi komutanları İsmet Bey ve Refet Bey'e birer telgraf gönderdi.

Meclis zabıtlarına bakılırsa, Ethem Bey bu telgrafa, 29 Aralık'ta ağır bir telgrafla cevap verdi. Mustafa Kemal telgrafı öfkeyle BMM'de okuduktan sonra milletvekilleri arasında ateşli bir tartışma başladı ve iki gün sonra iki oy farkla Ethem Bey 'hain' ilan edildi. Meclis zabıtlarında sadece "telgraf okundu" ibaresi olup telgraf metninin ekli olmamasından, Ethem Bey'in hangi ifadelerinin 'vatan haini' ilan edilmesine neden olduğu bilinmiyor. Zabıtta yer alınayan bu metin, ilk kez 1955 yılında Yunus Nadi tarafından bastırılan *Çerkes Ethem Kuvvetlerinin İhaneti* adlı broşürde ortaya çıktı. Buna göre telgrafta tarih yoktu ve BMM ve Batı Cephesi Komutanlığı kastedilerek "Bu israflar ve ihtiraslar ile dolu şartlar altında milletin ve memleketin artık harbe tahammülü kalmamıştır. İstanbul'dan gelen ve tevkif edildikleri sabit olan sulh tavassut heyetinin muvafık ve müsait şartlar altında geldikleri de halk arasında şâyi olduğuna göre, bu heyetin serbest bırakılarak sulh müzakerelerine sür'atle başlanmasını bütün asker ve efrat ve milletin tercümanı olarak ihbar-ı keyfiyet eylerim. Ankara'da toplanan Meclisin ne şekilde içtima ettiğini tabii hepimiz biliyoruz. İlk icraatları da bu fakir milletin sırtından kendilerine senede üç bin küsur lira tahsisat yapmaları olmuştur ki, içlerinde yılda yüz lirayı bir arada gören çok azdır. Şimdi bol bol dalkavukluklarla meşguldürler. Bilecik'e gelen Heyet-i Alîyenin hemen İstanbul'a iadesi ehemmiyetle mâruzdur. Kuva-yı Seyyare ve Kütahya Havalisi Umum Kumandanı Ethem," yazıyordu.

İnönü'den 'Son selam'

İddialara göre bu telgraftan sonra Kütahya üzerine harekât kararı alınmıştı. İsmet Bey'in 31 Aralık'ta Ethem Bey'e çektiği son telgrafta şunlar yazıyordu:

"Ordunun size kurşun atmayacağı ve bazı kıtaatın size iltihak edecekleri hakkında ihtimal aldığınız teminata itimat etmeyiniz. İdareniz altındaki hakiki kuvvetlerin miktarı malum. Beş bin miktarında olduğu mesmu olmakla birlikte, on bin hesap ediyorum. Kuva-yı Milliyeyi lağvettiğimiz ve ele geçecek rüesa ve efradın hayatları tehlikede iğfalatı ile herkesin mal ve canını müdafaa kaygusuna düşerek ciddiyetle yemin ettirildiği ve külliyetli topçu ve piyade cephanesi iddihar ettiğiniz kabul edilmiş, velhasıl bu faraziyat en geniş mikyasta tutularak lazım gelen tedbir ittihaz olunmuştur. Hiç kimse size bu kadar açık kardeşlik yapmadı. İşte ben, bu vaziyeti bu suretle hulasa ettikten sonra, Büyük Millet Meclisi'nin kararı veçhile münasip gördüğünüz şekil ve tertipte Kuva-yı Seyyare başından çekilmenizi hem şerefiniz, hem de Kuva-yı Milliye mensupları için faydalı addediyorum. Bugün başka çare-i hal kalmamıştır. Bir defa şifahen görüştüğümüz zaman ne kadar açık surette beyanı fikir ettimse, bu defa da yazı ile aynı vuzuh ve samimiyetle hakikati söylüyorum. Bu telgrafımın mürettep veya pazarlığa vesile addedilmesi yanlış olur. Son selam. Garp Cephesi Kumandanı İsmet."

Ethem Bey'den 'Bâkî ilk selam'

Telgrafı alan Ethem Bey aynı gün İsmet Bey'e meydan okuyan bir cevap yazdı. 2 Ocak 1921 günü BMM'de okunan telgrafta şunlar yazılıydı:

"Şifreli telgrafınızı aldım. Mustafa Kemal Paşa'nın aracılığıyla Büyük Millet Meclisi'nin affına çok sevindim. Benim çektiğim telgraf ve telgraflar tamamıyla bir hakikattir. Büyük Millet Meclisi'nin böyle bir kararı varsa hak ve gerçekten uzak bir nankörlüktür. Meclisin

tamamını bilmekteyim fakat Hükümetin aleyhimde tertip ettiği tuzaklara vakıf olduğum günden itibaren her türlü ihtiyata riayet ettim. Şimdiki meşgalem hadiseleri lehime olarak tarihe uydurmak için taarruzunuzu bekleyeceğim (...) Beni ve benim kuvvetlerimi ezebilecek, vurabilecek imkânınız varmış da bu münasebetsizliklerin vukuundan önce Uşak için teklif ettiğim taarruzu niçin kabul etmediniz? Öyle ise hain cani hep sen, hep siz (...) Sizin ve emsalinizin çekememezliğine, kıskançlığına, şahsi ihtiraslarınıza, şahıslar değil, memleketler feda ettiğinize ve edebileceğinize bu kararlarınızdan başka ne gibi şahit ve ne gibi deliller aranabilir (...) Hepimizden akıllı olduğunu söylediğiniz Reşit Bey değil midir ki, saflığı ile bu fırsatları verdi. Fakat ne yapayım kardeş. Yoksa bana kalsaydı ne Mustafa Kemal Meclis Reisi olurdu ve ne de sen şimdi benim idamıma ferman okuyabilirdin (...) Büyük mücadelelere girişmiş zevatta hayat meselesi bahis konusu olmaz buyuruyorsunuz, bu tavsiyeyi bana söylemek liyakatinde olduğunuzu bana ispat etmek için Uşak cephesine buyurmanız lazımdır (...) iki gözümün biçarelcri! Talim ve Terbiye ile 93'ten [1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nı kastediyor] beri kazandığınız en ufak bir muharebeyi gösterebilecek olursanız bu iddianıza o kadar şaşmayacağım (...) Ah fesâtla malûf vatanseverler! Biçare Millet Meclisi sizin askerî sahte şöhretlerinizi müdrik değil. Binaenaleyh vatanseverlik hissim şu hitapta bulunmamı emrediyor: Bana karşı emniyet bahş bir durum alınız, aksi halde hakikat ve hak muvaffak olacaktır. Tarih bana az, size çok lanet edecektir. Bâkî ilk selâm. Umum Kuva-yı Seyyare Kumandanı Ethem." *

Bu, taraflar arasındaki son telgraftı. Sıra silahların konuşmasına gelmişti. Ethem Bey'in emrinde o sırada 4.650 asker vardı. Kendisini teslim almak için gönderilen tümenlerin toplam mevcudu

* Resmî tarihe göre, Ethem Bey, bu telgrafı da ekleyerek 2 Ocak 1921'de İstanbul'a bir telgraf çekmişti. Telgrafta, BMM'nin kararıyla saldırıya uğradığını, saldırı ve savunma için yeterli gücü olduğunu ancak etraflarının Yunan güçleriyle çevrili olmasından dolayı, harekete geçmeden önce İstanbul'un onayını almak istediğini yazıyordu.

ise yaklaşık 15.300 asker idi. Ayrıca silah ve hayvan sayısı açısından da büyük dengesizlik vardı. Durumun aleyhine olduğunu anlayan Ethem Bey, muhtemelen Yunanlarla ilk olarak bu günlerde görüşmelere başladı. Önce 1. Kolordu Kumandanı General Nider'e başvurdu. Esasını Türklerin teşkil ettiği bir kuvvetin Mustafa Kemal'e karşı savaşmasının Yunanlar için ne kadar faydalı olacağını sezen Nider, Ethem Bey'e mühimmat, haberleşme araçları ve ilaçların verilmesi için Küçük Asya Ordusu'nun idaresini üstlenen General Papulas'a ricada bulundu. Ethem Bey, önce emrindeki 159. Alay'ın askerlerine terhis tezkerelerini verdi, geriye kalan 2.300 kadar adamına düzenli orduya teslim olmak; dağa çıkmak ve Yunanlara sığınmak şeklinde üç seçenek sundu.

Yunanlara sığınıyor

Askerî harekât sürerken Mustafa Kemal 8 Ocak 1921'de BMM'ye Ethem Bey Meselesi ile ilgili izahatta bulundu. 29 Aralık'taki oturumda Ethem Bey'i savunan milletvekilleri şimdi aleyhindeydiler.* Mustafa Kemal'in Ethem Bey'den hain diye bahsetmesini istiyorlardı. Yapılan oylamayla Reşit Bey'in milletvekilliği düşürüldü. 10 Ocak'ta *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde "Ethem'in Hıyaneti" başlıklı bir yazı kaleme alındı. Yazının son bölümünde şu ifadelere yer veriliyordu:

> "Ethem ile kardeşleri, ötedenberi bir şakî ve haydut idiler, bugün birer hain oldular. Aradan bir zaman geçti ki, o devirde herkes bunları vatanın uğradığı felaketler karşısında insanca ve namusça nihayet günahlarını affettirme kararı vermiş saf ve halis nadimler olarak tanımıştı. Hainler hıyanetlerinin cezalarını bulurlar ve zaten buldular. Anadolu, onların hıyanetlerinden sonra elbet de daha ziyade kuvvetlenmiş ve kesb-i saffet etmiştir (temizlenmiştir). Ne

* Ankara, aynı günlerde Sovyet Rusya'ya baskı yaparak, Mustafa Suphi'nin TKF'sinin ve Yeşil Ordu Cemiyeti'nin içindeki 'aşırılar'ın kurduğu Türk Halk İştirak Fırkası'nın (THİF) Ethem Bey'e cephe almasını da sağladı.

kadar yazık ki, onların hulusiarına (temizliklerine) inanmış olanlar bugün dillerinde acı bir hatıra ile müterafik (karışık) derin bir lanet nefret sesi işitiyorlar."

Aynı gün, İsmet Bey'e soyadını kazandıran Birinci İnönü Muhare-besi'nin kazanılmasından sonra Ankara'nın elinin güçlendiğini gören Ethem Bey, 27 Ocak'ta, 64 adamı ile Yunanlara teslim olmak zorunda kaldı. Ethem hatıralarında "Ben, Yunanlılara sığınmadım, onlardan bir geçiş hakkı ve yolu istedim, nitekim İzmir'de sıkı bir kontrol altında hastalık günlerimi atlatıp yola çıkabilecek hale gelince vatanı terk ettim," diyecekti. 1919–1922 yılları arasında Anadolu'da Yunan işgal ordusunda görev alan ve "bütün olayları yüksek bir mevkiden ve bizzat yaşamak imkânı bulduğunu" ifade eden Yarbay Kanellopulos'a göre Ethem Bey cephanesi bittiği, yaralı adamlarını tedavi araçlarına sahip olmadığı için Yunan ordusundan yardım istemeye mecbur olmuştu.

27 Ocak 1921'de Yunanlara teslim olduktan sonra İzmir'de hastaneye yatırılan Ethem Bey, oradan Nisan ayının sonlarına doğru, 19 ay kalacağı Atina'ya, ardından da Almanya'ya götürüldü.* Bu arada Ankara İstiklal Mahkemesi Ethem Bey ve kardeşlerini gıyaplarında yargıladı ve 9 Mayıs 1921'de verilen kararla vatana ihanet suçundan idama mahkûm etti. İstiklal Mahkemesi daha sonra THİF'e ve Kuva-yı Seyyare'ye katıldıkları gerekçesiyle mahkemeye sevk edilenleri yargıladı. Pek çok kişiye idam dahil ağır cezalar verildi. Suçu sabit olmayanlar sınır dışı edildi.

Bunlar olurken, Ethem Bey'in manevi önderi olduğu ileri sürülen Enver Paşa ve çevresi olayları izlemekle yetinmişti. Dahası Enver Paşa'nın yakın adamlarından Küçük Talat Bey'in Trabzon'dan,

* Ethem Bey, bütün heybetli görüntüşüne rağmen çok ciddi sağlık sorunlarıyla savaşıyordu. Bedeninde savaşlardan kalma 17 kurşun yarası taşıyordu. Sık sık kanamalara varan ülseri vardı. Kırık kaburga kemiklerinin ciğerlerine batmasından dolayı kemik vereminden mustaripti.

Moskova'daki Enver Paşa'ya gönderdiği 12 Mart 1921 tarihli mektupta şunlar yazılıydı: "Resmi tebliğlerde o kadar acı şeyler yazıldı ki, hadd-i zatında az çok hizmetleri ile beraber birer şaki olan, Türk köylerini gaddarane bir suretle soyup soğana çeviren bu üç kardeş, bugün haklı haksız, her ne ise, halkın çok menfuru oldular. Bence artık böyle adamlardan el etek çekilmeli. Bazen bize en yakın ve namuslu ve hamiyetlerine tamamen inandığımız arkadaşlara tahammül edilmezken, böyle bütün varlıkları mağdur kanları ile bulanan bu insanları nasıl tesahüp edebiliriz?"*

Tarihi kazananlar yazar

Bu hikâye ne anlama gelmektedir? Düşmana teslim olmak gibi aşağılayıcı bir eylemde bulunduğu için kendisini 'hain' olarak görenlerle, adeta isyana zorlandığını düşünerek 'çaresiz bir kahraman' muamelesi yapanları anlamak mümkündür. Ancak bu tür öznel değerlendirmeleri bir yana bırakırsak, Ethem Bey ve benzeri 'astığı astık, kestiği kestik' türden çetecilerin, Millî Mücadele'nin mali gücünü sağlayan servet sahibi yerel eşraf ve tüccarlardan zorla haraç alması gibi eylemleri, henüz yeni palazlanan 'millî burjuvazi'yi korkutmuş olmalı. Ayrıca tam o dönemde, Fransız ve İtalyanlar'ın ısrarı ile 21 Şubat 1921 tarihinde Londra'da toplanması planlanan konferansta, Sevr Barış Anlaşması'nın Türkiye lehine değiştirilmesini uman Ankara'nın, Batılı güçlerin güvenini sağlamak için, Yeşil Ordu başta olmak üzere tüm komünist hareketlerle arasına mesafe koymak istemesi de Ethem Bey'in sonunu getirmişe benziyor. Ethem Bey, hatıratında bu durumu şöyle ele almıştı: "Bana ilk defa Damat Ferit Paşa'nın Şeyhülislamı hain

* Bir Yunan Dışişleri belgesine göre Ethem Bey, iki yıl içinde 3 milyon pound haraç toplamış, 25 bin Türk'ü öldürmüştü. Elbette, aynı dönemde Ankara'nın düzenli birliklerinin iç isyanlarda kaç kişiyi öldürdüğünü veya Sakarya Meydan Muharebesi arifesinde, 7 Ağustos 1921'de çıkarılan Tekâlif-i Milliye Kanunu gibi uygulamalarla, halktan kaç lira toplandığını tam olarak bilmiyoruz.

demişti, daha sonra memleketi kendilerinden evvel müdafaa ettiğim adamlar hain dediler. Birincilerin bana hain demeye hakları yoktu, fakat menfaatleri icabı idi. İkinciler buna neden lüzum gördüler? Hâlâ bilmiyorum." Ethem Bey, tarihi galiplerin yazdığını unutmuşa benziyordu.

Sonuç olarak, düzenli ordunun desteği ile merkezi elinde tutan kesimler, çetecilikle merkezi ele geçirmeye çalışan ve bir bölümü düpedüz 'İttihatçı', bir bölümü ise 'İslamcı-solcu' çevresel güçleri tasfiye etmişti. Ethem Bey düşmana teslim olmasaydı bile muhtemelen tasfiye edilecekti. Bu çatışmanın ikinci katmanını Balkan kökenli İttihatçılarla Çerkez kökenli İttihatçıların mücadelesinin oluşturduğunu ileri sürenlerle, Ethem-İsmet çatışmasının belirleyici olduğunu düşünenleri bir yana bırakırsak, Ethem Bey'in, Mustafa Kemal'le karşılaştırıldığında, askerî anlamda 'başarılı' sayılsa bile, siyasi anlamda gayet "başarısız" bir figür olduğunu kabul etmek gerekir.

Sürgün Yılları

10 Ocak 1922'de Erkân-ı Harbiye Umumiye Riyaseti'ne (Genelkurmay Başkanlığı) Harbiye Nazırı Ziya Paşa tarafından Ankara'ya verilen rapora göre Ethem Bey ve bir grup Çerkez Anadolu'ya geçmek istiyordu. Ankara Hükümeti bu isteği, 22 Ocak 1922'de çıkardığı bir kararname ile reddetti. Anadolu'ya dönme ümidini yitiren Ethem Bey 22 Kasım 1922'de Frankfurt yakınlarındaki Königstein kasabasındaki Kohnstam Sanatoryumu'nda bir süre kaldıktan sonra muhtemelen 1923 sonunda Bağdat'a geçti. 1925 ve 1926 yıllarında, bazı istihbarat raporlarında Ethem Bey'in, Musul ve Bağdat'ta bazı Kürt milliyetçileriyle temasa geçtiğine dair iddialar yer aldı.

1938'de kendisinin de arasında olduğu 150'likler için çıkarılan genel aftan kardeşleri Tevfik Bey 1939'da (bazı kaynaklara

göre 1942'de), Reşit Bey 1950'de yararlandı, ama Ethem Bey Türkiye'ye dönmedi. Ürdün'ün başkenti Amman'da tek odalı kerpiç bir evde, hasta, yalnız ve yoksul biri olarak sürekli ölüm korkusu içinde yaşadı. 21 Eylül 1948'de öldüğünde Amman'daki Kabartay Mezarlığı'na gömüldü.

Sürgün yıllarında, Yunanların uçaklarla Türk ordusuna dağıttığı bildirilerden birine imzasını attığı iddiası dışında aktif bir Yunan destekçiliğinden söz edilmedi. Yine yabancı arşiv belgelerine göre, sürgün yıllarında Yunan veya İngiliz makamları tarafından itibar görmediği ve maaşa bağlanmadığı gibi, her zaman kuşkulanılan bir kişiydi.

1 Nisan 1946 tarihini taşıyan (sadeleştirilmiş Türkçe ile) "Gerçeklere Doğru Uyarı İçin Şiddetli Bir Haykırış" adlı broşürde olayları kendi açısından anlatırken, Mustafa Kemal için 'Neron', 'canıbazbaşı', 'Mustafa Deccal' gibi ağır ifadeler kullandı ve Anzavur meselesinde kendisini yanıltanın kardeşi Reşit Bey olduğunu iddia etti. Yine aynı broşürde Mustafa Kemal'in Türkçülük politikasını ve zafer kazanıldıktan sonra Kürtlerin dışlanıp ezilmesini şiddetle eleştirdi.

Özet Kaynakça: Halide Edip Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı*, Can Yayınları, 2011; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi Kitabevi, 2009; Emrah Cilasun, *Bâki İlk Selam*, Agora Kitap, 2009; Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, C. 3, İstanbul Matbaası, 1974; Hakan Eken, "Ethem Bey Dosyası", *Nart* Dergisi, S. 47-54, ilgili sayfalar; Cemal Şener, *Çerkes Ethem Olayı*, Altın Kitaplar, 2007; Ahmet Mehmetefendioğlu, "İzmir Valisi Rahmi Bey'in Oğlunun Kaçırılması", *Tarih ve Toplum*, Nisan 1991, S. 88, s.32-36; Uluğ İğdemir, *Biga Ayaklanması ve Anzavur Olayları*, TTK Yayınları, 1989; Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, TTK. Yayınları, 1985; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Burçak Yayınevi, 1968; Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK Yayınları, 1990.

PAPA EFTİM'İN CEMAATSİZ KİLİSESİ

Millî Mücadele yıllarının ilginç olaylarından biri de, İstanbul'daki Fener Rum Patrikliği'nin etkisini kırmak için kurdurulan Türk Ortodoks Kilisesi'dir. Kilisenin kurucusu tarihe 'Papa Eftim' adıyla geçecek olan Pavlos Karahisaridis (Karahisarlıoğlu), 1884'te Ankara Vilayeti'ne bağlı Yozgat Sancağı'nın Akdağmadeni Bucağı'ndaki İstanbulluoğlu Mahallesi'nde doğmuştu. Mahalleye bu ad, II. Mahmud döneminde İstanbul'dan göçürülen Rum ve Ermeniler yüzünden verilmişti. O yıllarda Akdağmadeni nüfusunun dörtte üçü gayrimüslimdi. Soyadından anlaşıldığına göre Pavlos'un ailesi Şebinkarahisar'dan gelmiş olmalıydı.

Anadolu'nun değişik bölgelerinde yaşayan, Rumca bilmeyen, Türkçeyi kendilerine özgü bir ağızla konuşan, buna karşılık Grekçe dua eden ve Grek harfleriyle yazan Ortodoks Karamanlılar cemaatinin * üyesi olan Karahisaridis, Rüştiye'yi bitirdikten sonra Ankara'da manifaturacılığa başlamış, ancak yaklaşan savaş yüzünden bu işte başarısız olmuştu. 1914'te askere alınmamak için Ankara'dan ayrılmış, 1915'te Akdağmadeni'ne papaz olarak atanmıştı. 'Eftim' adını bu sırada almıştı.

1918 Mondros Mütarekesi'nden sonra Keskin Metropolit Vekili olan Eftim bu dönemde, gayrimüslimleri korumak üzere yerel Ermeniler ve Rumlar tarafından kurulmuş olan *Phtanai o İpnos* adlı örgütle yakınlaşmıştı, ama Ankara güçleri Anadolu'da

* Karamanlılara dair ayrıntılı bilgi *Öteki Tarih-I*'de verildiğinden burada sadece isimlerini vermekle yetiniyorum.

duruma hâkim olmaya başlayınca orta yolcu bir tavır izlemeyi seçti. Çünkü Keskin, Ankara ve Sivas gibi Türk milliyetçiliğinin kalbi olan iki merkezin tam ortasına düşüyordu.

Papa Eftim, Ankara'nın temsilcileriyle yakın ilişkileri nedeniyle Ethem Bey'in 1920'de Yozgat'ta; Topal Osman'ın 1921'de Koçgiri isyanlarını bastırırken yaptıkları katliamlardan Keskin Hıristiyanlarını kurtarmayı başarmıştı. Simav'dan Keskin'e sürülen Rumların güvenli biçimde İstanbul'a gitmelerini sağlayan Eftim'in 'Kuva-yı Seyyare'ye adam ve malzeme toplayan Ethem Bey ve Çolak İbrahim Bey'e yardımcı olması Ankara'nın dikkatini çekti. Nitekim Eftim'in iddiasına göre kuzeni Pantelis, 1922'de Fener Patrikliği'nin ihbarı sonucunda 'Pontusçuluk' yaptığı gerekçesiyle İstiklal Mahkemesi'ne sevk edilecekken, Edirne Mebusu Şeref Bey tarafından kurtarılmıştı.

Türk Ortodokslarının desteği

Ancak Papa Eftim'in tavrı tek örnek değildi. Ekim ve Kasım 1919'da Erbaa ve Vezirköprü Ermenileri, Mayıs 1921'den itibaren Safranbolu, Çorum, Isparta, Tosya, Taşköprü, Havza, Maçka, Gümüşhacıköy, Kayseri gibi yerlerde kalan az sayıdaki gayrimüslimler, ya katledilmekten korktukları ya da Ankara'nın adamları tarafından 'ikna edildikleri' için, Ankara'ya yakınlıklarını ifade eden telgraflar çekmişlerdi. (O yıllarda Ankara'da bulunan Sovyet gazeteci K. Yust'a göre bu mektuplar sahteydi.) Ancak, ister samimi, ister zorla ya da sahte olsun, bütün bu destekler, Ankara'yı hem Yunan milliyetçiliğinin öncüsü konumunda gördüğü Fener Rum Patrikhanesi'nin gücünü kırmak hem de Anadolu'daki gayrimüslimlere 'Türk mezalimi' yapıldığı yolundaki yabancı propagandayı zayıflatmak için ayrı bir kilise kurma konusunda cesaretlendirecekti. Bu karar aynı zamanda, Anadolu'nun gerçek sahibinin Türkler olduğuna, dolayısıyla Anadolu Hıristiyanlarının

da 'aslında Türk kökenli olduklarına' dair teori ile de uyumlu bir adımdı. 'Yerli malı' kilisenin yönetmeliğini İttihatçı kökenli Baha Said Bey hazırladı. (Rıza Nur'un hatıratında 'mostralık' diye andığı Baha Bey, 1915-1916'da İTC'nin Alevilik ve Bektaşilik çalışmalarını yürütmüş, 1922-1923'te Lozan'da Patriklik meselesine danışmanlık yapmıştı.)

Kapadokya turu

8 Aralık 1921'de, bir süredir boş bulunan Fener Rum Patrikliği'ne o sırada görevden ayrılmış olan Venizelos yanlısı Meletios'un atanması, kilisenin vücuda kavuşturulmasını acil hale getirecekti. Karadeniz bölgesinde Rumların tasfiyesi tüm hızıyla sürerken ve Ortodoks papazları 'devlete ihanet' ya da 'casusluk' suçlamasıyla İstiklal Mahkemeleri'ne sevk edilmemek için sağa sola kaçışırken, Ocak 1922'de Eftim Kapadokya'da tura çıktı. Gezisinde, hem 'Türk Ortodoks Kilisesi' projesini anlatıyor hem de para topluyordu. Kendisine 300 altın veren Sinasoslu (bugün Mustafapaşa) Serafeim Rizos, Kayseri'de Eftim'e gerçek amacının ne olduğunu sorduğunda "Maksat, Serafim Efendi, köprüyü geçelim..." demişti.

Mart ayında 68 cemaat okulunu kapatarak öğrencilerinin Türk okullarına gitmesini emreden Eftim, 23 Nisan 1922'de, Birinci İnönü Meydan Muharebesi'nin birinci yıldönümünü kutlamak için Meclisin önünde toplanan 50 bin kişiye Türk Ordusu'nu öven pek duygulu bir konuşma yaparak işbirliğini daha ileri bir mertebeye taşıdı. O günlerde Anadolu Ortodoks liderleri 'İstanbulin' denilen uzunca bir ceket ve siyah uzun fes giyerlerken, Eftim'in başında Mustafa Kemal tarafından verildiği iddia edilen bir kalpak vardı.

Kilise kuruluyor

Bundan sonrası hızlı gelişti. 3-16 Temmuz 1922'de Kayseri'deki Zincidere Manastırı'nda 30-40 kişinin katılımıyla 'Türkiye Büyük Millet Meclisine Tabi Umum Anadolu Türk Ortodoksları Kongresi' toplandı. Kongre kararları uyarınca 22 Temmuz'da Anadoluda *Ortodoksluk Sadası* adlı Karamanca (*Karamanlidika*) bir dergi yayımlanmaya başladı.

4 Ekim 1922'de Zincirdere Manastırı'nda toplanan kongrede Patrik Meletios'un Patriklikten çıkarılarak Fener Patrikhanesi'nin feshedilmesi, Kayseri'de bağımsız bir Türk Ortodoks Patrikhanesi kurulması, Eftim'in 'Papa Eftim' adıyla Müstakil Türk Ortodoks Kilisesi'nin Umumi Vekilliği'ne getirilmesi yolunda kararlar alındı. Böylece, hem Fener Rum Patrikhanesi'nin 'ekümenikliği' reddedilmiş oluyor, hem de Anadolu Rumlarının en azından bir bölümünün 'Yunan milleti' ile bağı kesilmiş oluyordu.*

Lozan'dan sonra

Ancak, bu tarihten sonra Papa Eftim ve 'yerli malı' kilisenin başına gelenler pek hazindir. Yunanistan'la Türkiye arasında, Lozan Barış Antlaşması'nın bir parçası olarak imzalanan Mübadele Anlaşması ile karşılıklı göçe tabi tutulacaklar 'Müslümanlar' ve 'Hıristiyanlar' olarak belirlenince, Türkçe konuşan Ortodoks Karamanlılar da mübadeleye tabi tutulmuştu. Mustafa Kemal böylece "Rumluk meselesine nihai bir nokta koymayı" hedefliyordu. Nitekim Lozan görüşmeleri sırasında, Ankara, bizzat kurduğu bu kilisenin adını bile geçirmemişti. Yani, 'laik' Kemalistler bile

* Ekümenik, Yunanca 'oikoumene' sözcüğünden gelmekte olup, 'evrensel', 'dünyaya ait' anlamlarını taşır. Dini terim olarak ise genel anlamda Ortodoks, Protestan ve Katolik kiliselerin tek bir kilise haline gelmesini; özel anlamda, Fener Rum Patrikliği'nin özerk (otokefal) ve eşit Ortodoks kiliseleri arasında onursal önceliğini belirtmek için kullanılır.

kadim gayrımüslim düşmanlığına yenik düşmüşlerdi. Sonuçta, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden çıkarılarak İstanbul, İzmir ve Mersin limanlarından Yunanistan'a gönderilirken yürek paralayan sahneler yaşanmıştı. "Biz sizdeniz, göndermeyin!" yalvarmaları işe yaramamıştı. Sadece, Mustafa Kemal'in 'Baba Eftim' dediği Papa Eftim ve yakınları, Mustafa Kemal'in emri üzerine 3 Ağustos 1924 tarihinde çıkarılan 3798 sayılı Papa Eftim Tezkeresi ile devletin himayesine alınmıştı. Onca hizmetin bedeli kişisel kurtuluş olmuştu.

Papa Eftim İstanbul'da

Cemaati yaka paça ülkeden atılırken, Ankara'ya ricacı olmaktan başka bir şey yapmayan Papa Eftim ve yakınlarından oluşan 50-60 kişilik bir grup, 21 Eylül 1923'te İstanbul'a geldi. 1922'de yayımlanan *Anadoluda Ortodoksluk Sadası* dergisinin sahibi ve yayımcısı Bodrumlu Pulluoğlu İstamat (Özdamar) da mübadeleden kurtarılanlar arasındaydı.* Hükümet adına Saffet (Arıkan) Bey tarafından karşılanan ve doğruca Tokatlıyan Oteli'ne götürülen grubun, görevli mi geldiği yoksa bir çeşit sürgün mü olduğu konusunda rivayet muhteliftir. Papa Eftim'e göre Ankara Hükümeti kendisinden Fener Rum Patrikhanesi'ne el koymasını istemişti. Ancak, Lozan'da Fener Rum Patrikliği'nin varlığını kabul etmek zorunda kalan Ankara, açıktan destek vermeyeceği için Papa Eftim'i desteklemc işi Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve Fethi beylere havale edilmişti.

Yunan (ve bir açıdan Türk) milliyetçiliği perspektifinden bakıldığında 'kendi milletine ihanet eden bir hain' olan Papa Eftim büyük ihtimalle, Karamanlıların 'Türk asıllı oldukları' yolundaki Türkçü teorilerin kurbanı olmuş, şu veya bu nedenle, Ankara ile

* İstamat Bey, Papa Eftim sayesinde Balıklı Hastanesi'ne 'Tek Mütevelli' olarak atanacak, 1935'ten 1946'ya kadar Eskişehir mebusu olacaktı.

Kapadokya Hıristiyanları arasında hakemlik rolü oynamış, pek çok olayda Hıristiyan Türkleri Türk milliyetçiliğinin gaddar eylemlerinden korumuştu. Ancak, Lozan'dan sonra işlevi kalmadığından Ankara tarafından bir kenara atılmıştı. Daha doğrusu, Ankara'nın da aynen İttihatçı selefleri gibi, Türklüğü konusunda en küçük kuşku duyduğu küçücük bir gruba bile tahammülü yoktu.

Hamdullah Suphi'nin Gagavuzları

Ankara'nın yönlendirmesiyle Papa Eftim ve şürekası 1930'a kadar Fener Rum Partikhanesi'ni taciz etmeye, mülklerini gasp etmeye devam etti. 1930'da Yunanistan'la ilişkilerin iyileşmesi ile unutulmaya terk edilen Papa Eftim, 1934'te çıkan Soyadı Kanunu'ndan sonra Zeki Erenerol adını aldı. Amcasının oğlu Sokrat'a 'Ermiş', yeğeni Nikola'ya 'Doran' adları vererek onları papaz ilan etti. Oğlu Yorgi'ye 'Turgut' adı vererek onu da diyakozluğa getirdi. Bu tarihten sonra Papa Eftim'in tek umudu, 1931'de Bükreş'e Büyükelçi olarak atanan Hamdullah Suphi'nin Romanya'nın Besarabya bölgesinden getirmeyi vaat ettiği 250 bin Hıristiyan Türk Gagavuzdan kilisesine bir cemaat yaratmaktı.

Bu amaçla 1935'te Romanya'dan 10'u kız olmak üzere 70 Hıristiyan Türk gencini getirip Türkiye'deki çeşitli okullara yerleştirdi. 1940'ta Besarabya'nın Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesi üzerine bu işin arkası gelmediği gibi iş rotasından çıktı. 16 Eylül 1943'te Türk vatandaşlığına kabul edilen bu 70 kişinin nüfus kâğıdına 'Türk Ortodoks' yazıldı ve eğitimlerini tamamladıktan sonra Müslüman-Türk kızlarıyla evlendirilerek 'Türk kültürüne adapte olmaları' sağlandı. Rivayete göre, Papa Eftim'in sabrı ilk ve son kez bu olayda taşmış ve Hamdullah Suphi'yi arayarak, "Hamdullah Bey, hani ya benim 70 kişilik cemaatim? Müslümanlığın defterinde 70 kişi mi eksikti?" diye sitem etmişti.

1946'da oğlu (Yorgi) Turgut'un askerlikten muaf tutulması için başbakanlığa yazdığı başvuruda kilisesini "asla dinsel değil, yalnız ulusal ideal ile kurulan kilisemiz" diye tarif eden Papa Eftim, 27 Mayıs 1960 darbecilerinden Alparslan Türkeş'in ilgisini çekmeyi başarmış ama Türkeş'in darbe sonrasında sürgüne gönderilmesi üzerine yeniden yalnız kalmıştı.

Papa Eftim 1962'de felç geçirdi. Kıbrıs Olayları yüzünden Yunanistan'a ders vermek üzere Yunan uyrukluları 1964'te sınır dışı etmesi sırasında İsmet İnönü ile Papa Eftim arasında sert tartışmaların yaşandığı ileri sürüldü. Yerine 1964'te oğlu Turgut Erenerol Papa II. Eftim adıyla geçti. Papa Eftim 1968'de öldü. Turgut Erenerol'un da 1991'de ölümü üzerine kardeşi Selçuk Erenerol Papa III. Eftim oldu. 1990'ların başında SSCB'nin dağılmasıyla Hıristiyan Gagavuzları Türkiye'ye getirtme projesi yeniden canlandırıldı. Ancak bu operasyon da başarısız oldu. Selçuk Erenerol 2002'de ölünce yerini oğlu Ümit (Paşa) Erenerol'a bıraktı. 1991'den itibaren Türk Ortodoks Patrikhanesi'nin Basın ve Halkla İlişkiler Sorumlusu Sevgi Erenerol, Ümit Erenerol'un kızı ve halen Ergenekon Davası'nın tutuklu sanıklarından.

Özet Kaynakça: Foti Benlisoy, "Papa Eftim and the foundation of the Turkish Orthodox Church", Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2002'de kabul edilmiş yüksek lisans tezi; Teoman Ergene, *İstiklal Harbinde Türk Ortodoksları*, İstanbul Neşriyat Servisi, 1951; Mustafa Ekincikli, *Türk Ortodoksları*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998; Mustafa Baş, *Türk Ortodoks Patrikhanesi*, Azizi Andaç Yayınları, 2005.

TALAT PAŞA SUİKASTI VE ERMENİLERİN NUREMBERG'İ

Birinci Dünya Savaşı'nı kaybeden Almanya'nın Versailles Antlaşması'nın şartları uyarınca adeta İngilizlerin kontrolüne girdiği karanlık günlerde Berlin'de gündeme bomba gibi düşen bir olay yaşandı. 15 Mart 1921 günü, Berlin'in Charlottenburg semtindeki Hardenberger Sokağı'nda bir cinayet işlenmişti. Öldürülen İTC'nin üç liderinden biri olan Talat Paşa'ydı.

Suç mahallini terk

Daha sonra eşinin anlattığına göre, Hardenberger Sokağı'nda 4 numaralı evde ikamet eden Talat Paşa, o günün sabahı çok tedirgindi. Saat 11'e doğru tütün ve eldiven almak için evinden çıkmış, birkaç kez geri dönüp evine bakmıştı. Sokak boyunca yürümeye başlamış, sonra kaldırım değiştirmişti. 17 numaralı evin önüne vardığında, karşısından gelen gri paltolu bir genç önce Talat Paşa'nın kendisini geçmesine izin vermiş, ardından dönüp revolverinin tetiğine basmıştı. Talat Paşa ensesinden giren tek kurşunla yere yığılırken, genç adam silahı atıp kaçmaya başlamıştı. Caddeden geçenler adamın üzerine atlayıp yere yatırmışlardı. Etrafındakiler kendisini tekmelerken genç adam kırık dökük bir Almancayla "Ben yabancıyım, o da yabancı! Sizle ilgili bir durum yok!" demişti.

Bundan sonrasını anlatmadan önce, Talat Paşa ve altı arkadaşının İstanbul'dan ayrıldıktan sonra neler yaptığını hatırlayalım:

1/2 Kasım 1918 gecesi bir Alman denizaltısı (ya da torpidosuyla, ya da bir Rus gemisi ile) İstanbul'dan kaçan Talat Paşa ve şürekâsı önce Sivastopol yakınlarındaki Gözleve'ye (Evpatorya), oradan Almanların hazırladığı bir trenle Almanya'ya geçmiş, Alman Hükümeti'nce önce Berlin'in 50 km. uzağında, Postsdam şehri yakınlarında ünlülerin sayfiye yeri olan Neubabelsberg'e yerleştirilmişlerdi. Firar İstanbul'da duyulunca, yeni hükümeti kuran Ahmed İzzet Paşa Almanlardan İttihatçıların hiç değilse askerî kanadından olan Enver Paşa ve Cemal Paşa'nın iade edilmesini talep etmişti. Ancak Alman Hükümeti özellikle Talat Paşa'yı iade etmeyi düşünmüyordu. Çünkü Talat Paşa hem üst düzey Alman yöneticileriyle dostluklar kurmuştu, hem de Alman kamuoyu kendisini, Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleştirmek için uğraşan bir devrimci ve kadim Alman dostu olarak tanıyordu. Talat Paşa bir süre sonra eşi Hayriye Hanım'la birlikte Berlin'in şık semti Charlottenburg'daki dokuz odalı geniş eve yerleşecekti.

İhtiraslı ve kayıtsız

'Cafer Saî', 'Ali Saî', 'Mehmed Saî" gibi takma adlar altında bu adreste üç yıl yaşayan Talat Paşa, İstanbul'dan kaçarken "Bizim siyasi ömrümüz artık sona ermiştir," dediğini unutmuşa benziyordu. Çünkü bu üç yıl içinde evi yalnız Almanya'daki değil, Avrupa'daki eski Jöntürklerin buluşma yeri olmuş, Talat Paşa Avrupa'nın çeşitli köşelerine dağılmış olan İttihatçıları örgütlemeye çalışmış; İsviçre ve İtalya'da üst düzeyde siyasi temaslarda bulunmuştu. Bankacısı Davidoff aracılığıyla İngilizlerle Anadolu hareketinin başına geçmek için pazarlıklar yapmış, Mustafa Kemal'e ve TBMM'deki bazı İttihatçılara mektuplar yazmıştı. O salı sabahı Talat Paşa son nefesini verirken yıllardır sarf ettiği

"Ben yatağımda ölmeyeceğim," cümlesinin acı bir şekilde doğrulandığını aklından geçirmiş olmalıydı.

İki saat kadar yerde kalan cesedin üzerinden 'Mehmed Sai' adına düzenlenmiş bir kimlik çıkmıştı ancak gerçek kimliğini yakınlardaki tütüncü dükkânını işleten eski İttihatçılardan Dr. Nazım ve Dr. Bahaeddin Şakir teşhis ettiler. Ceset morga kaldırıldı, tahnitlendi ve geçici olarak Neukölln'deki Türk mezarlığına defnedildi.

Olay Lübnan'dan ABD'ye kadar Ermenilerin yaşadığı coğrafyada büyük heyecan; Türk ve Müslüman dünyasında ise büyük üzüntü uyandırmıştı. Fransa'da *Le Figaro*, İngiltere'de *The Outlook*, *The Times*; ABD'de *The Public Ledger of Philadelphia*, *The New York Times*, Osmanlı İmparatorluğu'nda *Peyam-ı Sabah* ve *Journal d'Orient* gibi gazetelerde suikastı onaylayan yazılar çıkmıştı. *The New York Times* 16 Mart tarihli sayısında 1915 Ermeni Kırımı'nı ABD'nin eski Türkiye Büyükelçisi Morgenthau'nun ağzından özetliyor, 18 Mart tarihli sayısında ise Talat Paşa'nın Berlin'de çok konforlu bir hayat sürdüğünü, iddialara göre bir Berlin bankasında 10 milyon markının olduğunu belirtiyordu.*

Cinayeti işleyen Soghomon Tehliryan, 24 yaşında bir üniversite öğrencisiydi. Yakalandığında cebinde 12 bin mark bulunmuştu. Kendisini derdest edenlerden birinin, başında kırdığı bastonun yol açtığı 20 santimlik derin yaradan dolayı kan kaybeden ve o geceyi ateşler içinde kıvranarak geçiren Tehliryan ertesi gün, cinayet masasından Müfettiş von Manteuffel tarafından bir tercüman aracılığıyla sorgulanmıştı. Tehliryan sorgusunda "Almanya'ya sadece Talat Paşa'yı öldürmek için geldim (...) Ailem Ermeni tehcirinde öldü. Ben tesadüf eseri ölümden döndüm. Daha o zaman

* Bu iddia, İttihatçıların yanlarında büyük miktarda para ile kaçtıkları iddiasıyla örtüşüyordu. Ancak eşi Hayriye Hanım yıllar sonra "Berlin'de beş parasız kaldığımız günlerimiz oldu. Parmağımdaki yüzükleri sattık. Nihayet kendisine verilen son hatıraları ve nişanları bile," diyecekti.

Talat Paşa'yı öldürmeye ant içtim (...) Ermeni asıllı bazı vatandaşlar bana Talat Paşa'yı öldürmem için para verdi (...) Talat Paşa'nın öldüğünü duyan vatandaşlarım, rahat bir nefes alacak ve bu başarımdan ötürü benimle iftihar edeceklerdir. Bunu düşününce seviniyorum. Cinayeti sadece bu duyguyu tatmak için işledim," demişti.

"Bir insan öldürdüm ama katil değilim!"

Tehliryan 2 Haziran 1921 günü saat 9.30'da Charlottenburg Üçüncü Eyalet Mahkemesi'ne çıkarıldı. Onu savunmak için, büyük bir bölümü Avrupa'daki ve ABD'deki sürgündeki Ermeniler tarafından toplanan 426 bin mark ile Almanya'nın en ünlü üç avukatı tutulmuştu. Yargıç Dr. Lehmberg şahitlere ve avukatlara, davanın Ermenistan'da değil Berlin'de görüldüğünü hatırlatıp, politik yorumlara girmemelerini, iddialarını hukuk sınırları içinde tutmalarını söyledikten sonra duruşma başladı. Yargıç, Tehliryan'a "Talat Paşa'yı öldürmek istediniz mi?" diye sorduğunda, Tehliryan'ın cevabı "Soruyu anlamıyorum. Öldürdüğümü söyledim ya!" olmuştu. Yargıcın "Pişman mısınız," sorusunu ise sanık, "Hayır" diye yanıtlamıştı, "bir insan öldürdüm, ama katil değilim..."

Sanığın o güne dek yaşadıkları, tanık ve uzman tanıkların ifadeleri dinlendikçe davanın rengi değişmeye başladı. 3 Haziran 1921 tarihli *The New York Times* gazetesinin yazdığı gibi, sanık sandalyesinde artık Soghomon Tehliryan değil İttihat ve Terakki'nin güçlü adamı, son büyük Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ve İttihatçı zihniyet oturuyordu. Nitekim dava o günden sonra 'Tehliryan Davası' olarak değil 'Talat Paşa Davası' olarak bilinecekti.

Mahkemede anlattığına göre Soghomon Tehliryan 2 Nisan 1897'de İran'daki Pakariş'te doğmuştu. Dört yaşına geldiğinde, tüccar olan babası Erzincan'a göç etmişti. O zamanlar Erzincan 20 bin kadar Ermeni ile 20-25 bin civarında Türk'ün yaşadığı

bir şehirdi. Protestan olan Tehliryan Ailesi Erzincan'da 14 yıl boyunca rahat bir hayat sürmüştü. Soghomon'un iki ağabeyi, evli ve bir çocuklu ablası, biri 15, diğeri 16 yaşında iki kız kardeşi vardı. Birinci Dünya Savaşı başladığında ortanca ağabeyi askere alınmış, 1915'te Soghomon 18 yaşındayken, Tehliryan Ailesi Erzincan'daki ve ülkenin diğer bölgelerindeki Ermenilerle birlikte Der Zor'a doğru ölüm yolculuğuna çıkarılmıştı. Kafile şehirden henüz ayrılmıştı ki, jandarma ve ahaliden oluşan gruplar konvoyu soymaya başlamış, ardından da jandarma konvoya ateş açmıştı. Kız kardeşlerinden biri jandarmalar tarafından çalılıklara götürülmüş, orada tecavüze uğramıştı. Başına bir darbe yiyen Soghomon iki gün sonra kendine geldiğinde ağabeyinin ölüsünü üzerinde bulmuştu. Başı baltayla parçalanmış olan ağabeyinin bütün kanı üzerine akmıştı. Yol cesetlerle doluydu. Cesetlerin arasında annesi de vardı. Kafilenin ön taraflarında yürüyen babasının ve ağabeyinin, kucağında bebeği ile yürüyen ablasının akıbetlerini ise o günden beri bilmiyordu.

Sonrası uzun hikâyeydi. Yaşlı bir Kürt kadını onu saklamıştı. Yaraları iyileştikten sonra, Kürt giysilerine bürünmüş ve İran'a doğru yola çıkmıştı. Dersim'de iki ay saklanmış, Harput katliamından kurtulan iki Ermeni'yle birlikte gündüzleri saklanıp geceleri yol alarak, ot ve bitki kökleriyle karınlarını doyurarak sürekli doğuya yürümüşlerdi. Arkadaşlarından biri ot zehirlenmesinden ölmüş, kalan iki arkadaş iki ay yürüdükten sonra Rus askerlerine sığınmışlardı. Önce İran'da Salmast'a, sonra Gürcistan'da Tiflis'e geçmişlerdi. Tiflis'te uzun süre hasta yatan Soghomon bir yıl sonra Rus ordularının Erzincan'ı işgal etmesi üzerine cesaretlenip Erzincan'a gelmiş, harabe halindeki evlerini bulmuş, ailesinin eve sakladığı 4.800 altını alıp Tiflis'e geri dönmüştü. 1919 Şubat'ında İstanbul, Selanik, Sırbistan, tekrar Selanik, Paris, Cenevre yoluyla

1920 başında Berlin'e varacak olan Soghomon Tehliryan bu seyahatleri sırasında sık sık sara nöbetleri geçirmişti. İddiasına göre ilk nöbet Erzincan'daki yıkılmış evlerini gördüğünde gelmişti.

Mahkemede farklı tavır

Tehliryan mahkemedeki ifadesinde, polis sorgusundayken söylediklerini hatırlamadığını belirterek, Talat Paşa'nın Berlin'de yaşadığını bilmediğini, kendisini cinayetten beş hafta önce tesadüfen gördüğünü, o tarihten beri annesinin sık sık rüyasına girerek "Biliyorsun, Talat burada, ama sen buna aldırmıyorsun. Artık benim oğlum değilsin!" dediğini anlattı. Rüyalar sıklaşınca 5 Mart 1921'de Talat Paşa'nın Hardenberger Sokağı'ndaki evinin tam karşısındaki 37 numaralı Bayan Dittman'ın evine taşınmıştı. 15 Mart Salı sabahı, odasında kitap okuyup volta atarken, Talat Paşa'yı önce balkonda, sonra sokağa çıkarken görmüştü. Annesinin hayali tekrar gözünün önüne gelmiş ve bavulundaki silahı kaptığı gibi yola düşmüştü. Hayvanat Bahçesi'ne doğru yürüyen Talat Paşa'yı tek kurşunla öldürmüştü. Tutuklandığında cebinde bulunan 12 bin mark, Erzincan'dan getirdiği 4.800 altından arta kalmıştı.

İlk gün suikastın görgü tanıkları, Tehliryan'ı tanıyanlar ve uzman tanıklar dinlendi. Tehliryan'ın iki ev sahibi sanığın sessiz, terbiyeli, düzenli bir genç olduğunu, dans ve dil dersleri aldığını, geceleri karanlıkta mandoliniyle acıklı şarkılar söylediğini, arada düşüp bayıldığını, bazı geceler uyuyamadığını söylediler.

Uzman tanıklardan 1890'lı yıllardan beri Doğu Anadolu'da görev yapan Protestan Rahibi Johannes Lepsius, 1890'lardan başlayarak 1915'e kadarki dönemi özetleyen uzun konuşmasında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan 1.850.000 Ermeni'den 1.400.000'inin tehcir edildiğini bunların yüzde 80'inin yollarda ve Der Zor'da imha edildiğini anlattı. Ardından, tehcir sırasında İzmir'de ordu

kumandanı olan Alman General Liman von Sanders dinlendi. Sanders, Talat Paşa'nın tehcirin sorumlusu olduğunu ancak Talat Paşa'dan öldürmelerle ilgili herhangi bir emir almadığını söyledi. 24 Nisan 1915'te İstanbul'da tutuklanarak Çankırı ve Ayaş'a gönderilen Ermeni toplum liderlerinden biri olan Metropolit Krikoris Balakian ise, sadece 16 kişinin sağ kurtulduğu o ölüm yolculuğunu anlattı. Aram Andonyon adlı tanık, Halep'te iken Talat Paşa'nın imzaladığı tehcir emrini gördüğünü anlattı.

Mahkemenin tayin ettiği Berlin'in en ünlü psikolog ve nörologları Tehliryan'ın sara hastası olduğunda mutabık kalmakla birlikte, cinayet sırasında bilincinin yerinde olup olmadığı konusunda çelişik görüşler bildirdiler. Bu konu önemliydi çünkü yürürlükteki 1870 tarihli Alman Ceza Kanunu'na göre öldürme fiili kasten işlendiyse 211. Madde'ye göre ölüm cezası verilirdi. Öldürme kasıtlı değilse 212. Madde'ye göre beş yıldan hafif olmamak kaydıyla ağır hapis cezası; öldürme ağır tahrik altında işlenmişse 213. Madde'ye göre altı aya kadar hapis cezasına hükmedilirdi. 51. Madde'ye göre ise, sanık cinayeti işlediği anda şuursuz veya ağır akıl hastası ise 'özgür iradesinin çalışmadığı' (cezai ehliyetinin olmadığı) kabul edilerek serbest bırakılabilirdi. Ertesi gün 12 kişilik halk jürisi kararını açıkladı: Sanık 51. Madde'ye göre beraat ettirilmişti. Kararın gerekçesi açıklanmamıştı, çünkü yasalara göre buna mecbur değillerdi.

Tehliryan neden beraat etti?

Karardan sonra Tehliryan Almanya'yı derhal terketti. Ardından tartışmalar hız kazandı. Yargılamanın çok kısa sürmesi, tanık seçimi ve bunların çok azının dinlenmesi, sanığın polis sorgusundaki ifadeleriyle mahkemedeki ifadeleri arasındaki çelişkilerin üzerine gidilmemesi, olayın arkasında bir örgüt olup

olmadığının sorgulanmaması, sanığın ruh sağlığı konusundaki çelişik bilirkişi raporlarına rağmen katilin suçsuz bulunması, savcının temyize gitmekle birlikte daha sonra yeterli belge olmadığı ve Tehliryan Almanya'yı terk ettiği için temyizden vazgeçmesi, Alman yargısıyla ilgili kuşkular yaratmıştı. Ancak bu kararın Birinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan yeni dünya düzeniyle ilişkisi olduğu açıktı. Bunun bir kanıtı savcılık makamının Prusya Adalet Bakanlığı'na gönderdiği 26 Mayıs 1921 tarihli yazıydı. Yazıda savcı davanın politik bir boyut kazanabileceği, savunma makamı tarafından suikasta yol açan motifin öne çıkarılacağı, hatta Almanya'nın 1915 Ermeni Kırımı'ndaki rolünün bile sorgulanabileceği, bununsa Almanya'yla Türkiye arasındaki ilişkileri zedeleyeceği ihtimalinin altını çiziyordu. Nitekim sanık avukatları müvekkillerini savunurken, Alman İmparatorluğu'nun çıkarlarını da kollayan bir yol izlemişlerdi. Ayrıca, Tehliryan'ın, arkadaşlarının ve uzman tanıkların anlatımları jüri üyelerini derinden etkilemişti. Bu arada eklemek gerekir ki jüri sisteminin yargılama usullerine eklenmesi 1919'da olmuştu yani henüz bu konuda hukuksal normlar oluşmamıştı. Jürinin kararını gerekçe göstermeden alabilmesi de kararı etkilemiş olmalıydı.

Tarihin üstün iradesi

Peki, Tehliryan'ın şu veya bu nedenle hukuk ilkelerine aykırı biçimde beraat ettirilmesi, Talat Paşa'nın Ermeni toplumuna karşı işlediği korkunç suçu geçersiz, Talat Paşa'yı masum mu kılardı? Ülkesinde yargılanmamak için Almanya'ya kaçan, gıyabında idama mahkûm olduğu halde Almanya tarafından ülkesine iade edilmeyeceğinden emin olan, mimarı olduğu trajediden zerrece

pişmanlık duymadığı her davranışından belli olan birinden kim, nasıl hesap soracaktı?

Bunun cevabını mahkemeyi yakından izleyen, sıhhiyeci olarak Türkiye'de bulunmuş olan ve tehcir sırasında 8.000 fotoğraf çeken Armin T. Wegner "Adil Bir Karar" başlıklı yazısında şöyle cevaplamıştı:

> "Çelimsiz Ermeni öğrenci ve geniş omuzlu Talat Paşa bu davada arka planda kalmışlardır. Ön plana çıkan yarısına yakını imha edilmiş bir halkın mezarından ayağa kalkıp, savaşın çirkinliğine ve onun cellâtlarına çürümüş elleriyle uzanmaları ve bu mahkemenin tribünlerinde o tanımlanamaz acıyı dünyaya haykırmalarıydı. İşte bu durum, bu davayı Almanya'nın bu güne dek gördüğü en önemli dava haline getirmiştir. Burada anlatılan olayların gücü öylesine büyüktür ki, jüri apaçık bir cinayete rağmen beraat kararı vermiştir (...) Türk devlet adamının Ermeni halkının yok edilmesindeki suçtan payına düşeni hayatıyla ödemesi haksız bir yargı gibi görünmekle beraber, kendisinin yol açtığı felaket öyle korkunçtur ki; katilin, bütün benzer olaylarda olduğu gibi kınanamaz gereken suçu, bir halkın umutsuzluktan kurtulma çabası olarak algılanmıştır (...) Öldürülen bakanın kara çarşafı, kalkık peçesiyle adliye koridorlarında hayalet gibi dolaşan karısı için de, en az kocasının felakete sürüklediği yüz binlerce kadın kadar üzüntü duymaktayız. Ne var ki halklardan da üstün olan tarihin iradesi, Talat'ın idamını, kendi kurbanlarından biri aracılığı ile infaz ederek yerine getirmiştir."

Said Halim Paşa'nın öldürülmesi

Talat Paşa'dan dokuz ay sonra, 18 Temmuz 1921'de eski Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir, İstanbul Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde Misak Torlakyan adlı bir Ermeni tarafından öldürüldü. Torlakyan İstanbul'da

İngiliz subaylarından oluşan bir mahkemede yargılandı ve aynen Tehliryan davasında olduğu gibi, Cevanşir'in Dahiliye Nazırlığı sırasında Ermenilere karşı işlediği suçlar vurgulandı ve Torlakyan'ın cinayeti sara hastalığının etkisi altında işlediği kabul edilerek beraat ettirildi.

6 Aralık 1921'de, Talat Paşa'dan önceki Sadrazam Said Halim Paşa, Roma'da faili meçhul bir cinayete kurban gitti. Daha sonra cinayeti Arşavir Şıracıyan üstlendi. Ancak 1931'de Kuşçubaşı Eşref, Atina'da kendisini ziyaret eden Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın mutemedi Nafi Bey'e, 1914'te Abbas Hilmi Paşa'ya yönelik suikast girişimiyle ne Said Halim Paşa'nın ne de İttihatçıların rolü olduğunu söylediğinde, Nafi Bey'in üzüntü içinde 'Vah vah... Bir masumun kanına girildi... Yazık oldu... Hata ettik," dediğini anlatacaktı. Daha sonra ortaya çıktığı üzere, Said Halim Paşa suikastını Abbas Hilmi Paşa'nın intikamını almak isteyen çevreler planlamıştı, cinayeti İtalyan Karbonari örgütü tarafından yetiştirilmiş, İtalyan uyruğuna geçmiş bir Bulgar işlemişti. Bu iş için Bulgaristan hükümetine de bir miktar para ödenmişti.

17 Nisan 1922'de Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Dr. Bahaeddin Şakir ve Trabzon'un 'Sopalı Mutasarrıf' lakaplı valisi Cemal Azmi, Berlin'de, Talat Paşa'nın karısı Hayriye Hanım ve Dr. Rusuhi adlı bir İttihatçı ile çıktığı bir akşam gezisi sırasında kimliği belirlenemeyen kişiler tarafından öldürüldü. Suikastçıların Ermeni İntikam Birliği'ne bağlı olduğunu tahmin ettiğini söyleyen Alman polisi failleri bulmak için 50 bin mark ödül koydu ama kimse yakalanamadı. Daha sonra suikastı Aram Yerganian ve Arşak Şıracıyan üstlendi.

Soghomon Tehliryan Ne Oldu?

Suikasttan sonra 'Ermeni Ulusal Kahramanı' ilan edilen Tehliryan beraat ettikten sonra Soghomon Melkian adını alarak izini kaybettirdi. İlk kez 1956 yılında konuştu. Konuşmasında Taşnakların 1919 baharında Erivan'da yapılan 9. Dünya Kongresi'nde Ermeni toplumuna karşı suç işleyen 101 kişinin listesinin çıkarılmasından sonra bu konuda üstüne düşeni yapmanın kendisinde bir takıntı haline geldiğini açıkladı. 64 yaşındayken 23 Mayıs 1960'ta ABD'nin San Francisco şehrinde öldü ve Fresno şehrindeki Ararat Mezarlığı'na gömüldü. Bugün bazı Ermeni kaynaklarında, Tehliryan'ın 1920'de İstanbul'a uğradığında, Mıgırdıç Harutunyan (veya Harutun Mıgırdiçyan) adlı Ermeni'yi de öldürdüğü belirtiliyor. İddialara göre Harutunyan Osmanlı gizli polisine bağlıydı ve 24 Nisan 1915'te İstanbul'dan sürülen Ermeni liderlerinin adını polise o vermişti.

Talat Paşa'nın kemikleri ne oldu?

Murat Bardakçı'nın aktardığına göre, Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım, 1931'de aile dostları, eski Deutche Bank Müdürü Wasserman'dan bir mektup aldı. Wasserman, Alman kanunlarına göre bir cenazenin gömülmeden en fazla on sene bekleyebileceğini söyleyerek, müddetin dolmak üzere olduğunu hatırlatıyordu. Hayriye Hanım, mektubu alıp İzmir Milletvekili Şükrü Saraçoğlu'na gitti. Saraçoğlu "Konu beni aşar" diyerek kendisini Atatürk'le görüştürdü. Çankaya'da başlayan görüşme akşam Erzurum Milletvekili Tahsin Uzer'in evinde devam etti. Bazı bakanların da iştirak ettiği konuşmanın sonunda Atatürk "Cenazesinin naklini benden şu anda istemeyin, Almanya ile bu konuda görülecek hesabımız var, izin verin şimdi gömülsün, zamanı gelince onu bizzat ben getirtirim," dedi ama sözünü

tutamadı. Talat Paşa'nın kemikleri İkinci Dünya Savaşı sırasında, Adolf Hitler'in Türk-Alman ilişkilerini sıcaklaştırmak istemesi sayesinde Almanya'dan getirildi. 25 Şubat 1943 günü Sirkeci Garı'ndan alınan tabut önce Şişli Sıhhat Yurdu'na getirildi, ertesi gün görkemli bir askerî törenle Şişli'deki Hürriyet-i Ebediye Tepesi'ne gömüldü. Tören kıtasının önünde Reisicumhur İsmet İnönü'nün çelengi vardı.

Özet Kaynakça: Mustafa Çolak, "Tehcir Olayı'nın Propaganda Sürecindeki Doruk Noktası: 'Talat Paşa Davası'", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 58, Cilt: XX, Mart 2004; *The Case of Soghomon Tehlirian*, Yayına Hazırlayan: Vartkes Yeghiayan, Center for Armenian Remebrance (CAR), Glendale, California, 2006; Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa 1874–1921 (Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, TTK Yayınları, 2005; Murat Bardakçı, *Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrûkesi*, Everest, 2009; *Talat Paşa Davası, Tutanaklar*, Yayına Hazırlayan: Doğan Akhanlı, Belge Yayınları, 2003.

CEMAL PAŞA'YI KİM ÖLDÜRDÜ?

Cemal Paşa'nın Odessa'dan sonraki durağı Berlin olmuştu. Kısa bir süre sonra İsviçre'nin Davos şehri yakınlarında Kosters adlı bir kasabaya gitmek zorunda kalan Cemal Paşa burada hatıralarını yazmaya başladı. 1919 yılının Kasım ayında tekrar Almanya'ya dönecek, burada Talat Paşa ve Bolşevik liderlerden Radek'le bir araya gelecekti. Cemal Paşa bu görüşmede Afganistan ile ilgili düşüncelerini açmıştı. Cemal Paşa'ya göre, Doğu'nun İngiliz emperyalizminden kurtulup yeniden ayağa kalkabilmesi için, kendisinin Afganistan ve Hindistan'daki; Enver Paşa'nın İran'daki; Mustafa Kemal'in ise Anadolu'daki potansiyel gücü harekete geçirmeleri gerekiyordu. Enver Paşa ve Mustafa Kemal bu hedefe yönelik çalışmalara başlamıştı, sıra kendisindeydi. Eğer Sovyet Rusya ve Afgan Kralı Emanullah Han'ın desteğini sağlayabilirse, Afganistan'ın idari ve askerî yapısını yeniden düzenleyecek ve Britanya emperyalizmine karşı harekete geçirecekti.

Cemal Paşa Radek'i ikna etmiş olmalıydı ki, 18 Mayıs 1920 günü Berlin'den ülkelerine dönen Rus esirlerinin arasına karışarak önce Reval'e (bugün Estonya'nın başkenti Tallinn), ardından Petersburg'a, 27 Mayıs 1920 günü de Moskova'ya ulaştı. Bu tarihten 1922 yazına kadar gerek Sovyet Rusya yetkilileri, gerekse Alman, Fransız ve İtalyan çevreleri nezdinde Afganistan'la ilgili planını gerçekleştirmek için girişimlerde bulundu. Ama hepsinde de başarısız oldu. Nitekim 9 Temmuz 1922'de, birkaç gün önce geldiği Tiflis'ten Mustafa Kemal'e bir mektup yazarak, o

sıralarda gerginleşen Ankara-Moskova ilişkilerinin düzeltilmesini, Enver Paşa'yla bir ilgisinin olmadığının ilanını ve Afganistan meselesini görüşmek üzere Ankara temsilcisi Ali Fethi (Okyar) Bey'le Kars veya Trabzon'da buluşmayı önermişti. Mektubuna cevap beklerken, Osmanlı İmparatorluğu'nun Moskova Büyükelçisi Ahmet Muhtar Paşa'nın Tiflis'teki temsilcilik binasına gidip geliyordu.

O gece Yukovski Sokağı'nda neler oldu?

21 Temmuz 1922'de, saat 22.30 civarında yaverleri Nusret ve Süreyya beylerle bu ziyaretlerden birinden kaldıkları Orient Otel'e dönerken, Büyük Petro Caddesi ile Bolşeviklerin gizli polisi ÇEKA'nın binasının bulunduğu Yukovski Sokağı'nın köşesinde, bir otomobilden çıkan tahminen on kişilik silahlı bir grubun saldırısına uğradılar.

Önce bir el silah sesi duyulmuş, olaya müdahale etmeye çalışan Karakin Dilanyan adlı bir itfaiye neferi vurulmuştu. İkinci silah sesinde adı öğrenilemeyen bir kadın acı acı bağırarak yere yıkılmıştı. Ardından yaylım ateşini andıran patlamalar başlamıştı. Genç yaver Mülazım Süreyya Bey, Paşa'yı korumak istemiş fakat yere serilmişti. Ardından Cemal Paşa ve Nusret Bey vurulmuşlardı. Ensesine ve beline üç kurşun yiyen Cemal Paşa ile beş kurşun yiyen Nusret Bey derhal ölmüşler, tek kurşun isabet eden Süreyya Bey ise hastanede hayata veda etmişti.

O gece, ateş açanlardan kimse yakalanamadı. Ertesi gün Taşnak fedailerinden Karakin Lalayan ve Sergo Vartanyan (veya Mardiyan) isminde iki Ermeni subay tutuklandı. Aynı gün, Cemal Paşa ve yaverlerinin tahnit edilmiş cenazeleri için Tiflis'teki Şah Abbas Camii'nde halkın, yabancı temsilcilerin ve Kızıl Ordu birliklerinin katıldığı görkemli bir cenaze töreni yapıldı.

Soru işaretleri

İstanbul'da yayımlanan *Peyam-ı Sabah*'ın 26 Temmuz 1922 tarihli nüshasında "Cemal Paşa Katledildi" başlıklı haberde, cinayeti bir Ermeni'nin gerçekleştirdiği, fakat ayrıntılı bilginin henüz ellerine ulaşmadığı yazıyordu. Aynı gün, *Tercüman-ı Hakikat*'te Talat Paşa, Said Halim Paşa, Bahaeddin Şakir ve Azmi beylerden sonra Cemal Paşa'nın da öldürülmesiyle siyasi cinayetler silsilesinin devam ettiği yazıyordu. 28 Temmuz 1922 tarihli *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayımlanan "Cemal Paşa Hıyanet ve İhanet Kurbanı" başlıklı uzun yazıda, atılan kurşunların Cemal Paşa'ya değil Türklüğe atıldığı teması işleniyordu.

Aynı günlü *The Times* gazetesinde Cemal Paşa'yı Ermenilerin değil, Cemal Paşa'nın Rusya'nın nüfuzunu kırmak için Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmak üzere olduğundan şüphelenen Rus ÇEKA'sının öldürmüş olabileceğinden söz ediliyordu. Ermeni gazeteleri olayı üzüntü ile karşılamışlar, katilin kim olduğu belli değilken, Ermenileri suçlamanın haksızlığına değinmişlerdi. Rum gazeteleri ise Cemal Paşa'nın bu sonu hak ettiğini, çünkü maktulun gaddar, cebbar ve müstebit biri olduğunu yazmışlardı.

5 Ağustos'ta Ankara'daki yabancı misyon şefleri ve Rus Sefiri Aralof, Başvekil Rauf Bey'i ziyaret etmişler, Aralof "Cemal Paşa, Türkiye'nin büyük bir evladı ve Rus-Türk dostluğunun ateşli bir taraftarı olduğu için, teessürümüz pek derindir," demiş, katillerin şiddetle takip edilerek, kırk kişinin tevkif edildiğini söyleyip muhakeme neticesinde faillerin şiddetle cezalandırılacakları hususunda teminat vermişti. Ancak 10 gün sonra Sovyet Sefareti'nde Aralof'a göre Rauf Bey, Sovyet istihbaratına göre Erzurum Milletvekili Durak Bey tarafından çıkarılan şüpheli bir yangın, taraflar arasındaki ilişkilerin çok gergin olduğunu gösteriyordu.

Bunlar olurken, TBMM'nin aldığı karar uyarınca Cemal Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Kemal (Doğuluoğlu) Bey Tiflis'e giderek cenazeleri Kâzım Karabekir'in sağladığı özel trenle Erzurum'a getirdi. 28 Eylül 1922 günü, Cemal Paşa ve yaverleri Kars Kapısı'nda, 1914'teki Sarıkamış hezimetinin mimarlarından Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanına sade bir törenle defnedildiler. Aynı gün, Ermeni subaylar Lalayan ve Vartanyan'ın yargılanmalarına başlandı. Ancak suçlama için yeterli kanıt bulunamadığı için tutuklular kısa sürede salıverildiler. O günden bu yana tam 90 yıl geçti ve hâlâ Cemal Paşa suikastının üstündeki sis perdesi kalkmadı.

Birinci senaryo: İngilizler mi öldürttü?

Suikastla ilgili iddiaların en zayıfından başlayalım: Teşkilat-ı Mahsusa mensubu, Lübnanlı Dürzî lider Emir Şekib Arslan'a göre, Cemal Paşa bir İngiliz komplosuna kurban gitmişti. Zira Cemal Paşa'nın Bolşeviklerle birlikte yürüttüğü Afganistan projesi, Hindistan'daki İngiliz egemenliğine karşı büyük bir tehdit oluşturmaktaydı. Öyle ki, Cemal Paşa Afganistan'daki İngiliz nüfuzunu kırmak ve bir Rus-Afgan anlaşmasını sağlamak için de büyük çaba göstermiş ve bu konudaki görüşlerini, 1921 sonbaharında İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a yazmıştı. Hatta Kâbil'deki İngiltere Elçisi Henry R. Dobbs'a "Şayet İngilizler Mustafa Kemal ile şerefli bir sulh yapmazlarsa Hindistan'da ihtilal çıkarmak için oraya kuvvetlerimle yürüyeceğim," diyerek tehditte bile bulunmuştu.

Şekib Arslan hikâyeyi şöyle tamamlıyordu: "[Ö]lüm haberi Avrupa'ya 25 Temmuz gibi ulaşmıştı. Hatırladığım kadarıyla o gün Londra'da, İngiltere ve Fransa'nın Suriye ve Filistin hakkında imzaladıkları 'Manda' adı verilen gizli bir antlaşmayı onaylayan Cemiyet-i Akvam kararını protesto ediyorduk. Cecil Oteli'ndeyken bir İngiliz General sevinç içinde yanımıza gelmiş ve 'Cemal Paşa öldürüldü, umarım yakında Enver de kendisine katılır' demişti."

Şekib Arslan, ayrıca İngiliz gazetelerinin de Cemal Paşa'nın ölüm haberine çok sevindiklerini, İngilizlerin Bolşeviklerle mücadele etmesine rağmen Enver ve Cemal paşaları tehlikeli gördüklerini söyleyerek, cinayetin kesinlikle İngilizlerin işi olduğuna inanıyordu. Arslan'a göre, İngilizler bu iş için Ermeni intikamcıları kullanmış olabilirlerdi.

Şekib Arslan'ın Talat Paşa'nın 21 Mart 1921'de Berlin'de vurulduğu gün Enver Paşa'ya yazdığı mektupta, Ermeni fedailerinin Talat ve Cemal Paşa'yı öldürmek için Fransız askeri kılığına girerek, bir sene önceden Berlin'e geldiklerini belirttiği hatırlanınca, bu iddiaları pek inandırıcı görünmese de, 1990'dan sonra açılan Sovyet arşivlerinde çalışan Mehmet Perinçek'e göre de, Türkiye'de görev yapan Sovyet Rusya diplomatlarından Nikolay Raviç, Cemal Paşa'nın öldürülmesini İngiliz istihbarat servisinin bir işi olarak görüyordu. Amaç, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaktı.

İkinci senaryo: Ermeniler mi öldürdü?

Bu tez, hem Türkiye'deki resmî tarihçiler hem de milliyetçi Ermeni çevreleri tarafından savunulur. Türk tarafına göre, suikasttan sonra Tiflis'te Taşnak Partisi üyesi 199 kişinin tutuklanması ve Ankara Hükümeti'nin 23 Ağustos 1922'de Ermenistan Hükümeti'ne sert bir nota göndermesi, suikastı Ermenilerin gerçekleştirdiğinin ilk kanıtıdır. Söz konusu notada, katillerin bir an evvel yakalanarak Türkiye'ye iade edilmesi, eski Türk devlet adamlarına yönelik suikastların devam etmesi halinde bundan Erivan Hükümeti'nin sorumlu tutulacağı tehdidi savrulmuştu. Ermeni Hükümeti ise cinayetin ertesi günü önce Tiflis'teki Osmanlı İmparatorluğu temsilciliğine, daha sonra Kâzım Karabekir'e taziye mesajları göndererek suikast olayı ile hiçbir ilgisinin olmadığını ifade etmişti.

Aynı şekilde, Cemal Paşa'nın ve yaverlerinin cenazelerinin Erzurum'a getirilmesini talep ederken Şark Cephesi Komutanı

Kâzım Karabekir Paşa'nın "Taşnak mezalimi Erzurum'da ebedî bir hatıra bırakmış olur," şeklindeki ifadesi; İttihatçıların eski Maliye Nazırı Cavid Bey'in 22 Temmuz 1922 Cumartesi günü defterine "Zavallı Cemal Paşa'nın şahadeti de teeyyüd etti. Hem şehit oldu, hem pek haksız olarak diğerlerinden daha haksız olarak bir Ermeni kurşunu ile. Belki bunda bir İngiliz parmağı da var. Fakat şüphem yok ki, silahı çeken el bir Ermeni elidir," diye yazması Türk tarafı için 'Ermeni parmağı'nın delili olacaktı.

Ermeni tarafına göre ise, Cemal Paşa'yı Shahan Nathalie adıyla tanınan Hagop Der Hagopian'ın, Ermeni Kırımı'nın intikamını almak üzere kurduğu *Nemesis* adlı örgütün Stepan Dzaghiyan, Bedros D. Boghosyan ve Zareh Melik Şah Nazaryan'dan oluşan timi öldürmüştü. 15 Mart 1921'de Talat Paşa'yı öldüren de *Nemesis* mensubuydu. *Nemesis* üyelerinden Arşavir Şıracıyan'a göre, Taşnaklar 1919 yılı içinde İstanbul'da yayımlanan Ermeni gazetesi *Cagadamard*'ın (Cephe) binasında bir 'suikast takip bürosu' kurmuşlardı. Gelişmeler buradan izleniyor ve talimatlar, ölüm emirleri buradan veriliyordu.

Cemal Paşa'yı severlerdi

Suikast sırasında Moskova'da bulunan Rıza Nur ise bu iddiaları inandırıcı görmemişti. "[Cemal Paşa] Harb-i Umumî'de Ermenilere hiçbir fenalık yapmamıştı. Bilakis birçok Ermenileri Suriye'ye alıp onları ölümden kurtarmıştı. Lâakal elli bin Ermeni'nin canını kurtarmıştı. Bu halde Ermeniler ne diye bunu vuruyorlar," diye sormuştu. Benzer şekilde, İstanbul'daki Ermeni gazeteleri de Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi için hiçbir neden olmadığı; Cemal Paşa'yı Bolşeviklerin öldürmüş olabileceği yolunda yayınlar yapmışlardı.

İttihatçı gazeteci Hüseyin Cahid Bey ise şöyle diyecekti: "Aklımın almadığı bu cinayetin acısını, Lausanne Konferansı esnasında

Sovyet Hariciye Nazırı Çiçerin karşısında hatırladım. Ona ilk sualim: 'Cemal Paşa'yı siz öldürtmüşsünüz', demek oldu. Çiçerin yüzünün hiçbir çizgisi titremeden bu sualimi dinledi. Sakin bir diplomat tavrıyla cinayeti yapanların Ermeni olduklarını ve cezalarını bulduklarını temin etti."

Zeki Velîdî Togan, anılarında Cemal Paşa'yı öldürenlerden bir Ermeni ile görüşmesini şöyle anlatmaktadır: "[1923'te] Biz Herat'a hareket ederken orada olan Rus kuryeleri 17 Haziran'da Carkul denilen yerde arkamızdan gelip yetiştiler. Bunların birisi Rus, diğeri Karapet isminde bir Ermeni idi. Yanlarında gene iki üç Rus askeri vardı (...) Akşam onlarla aynı sarayda kaldık. Ermeni (...) Enver ve Cemal paşaların akıbetlerinden haberdar olarak konuşuyordu (...) Kabil'de öğrendiğimize göre bu Ermeni Karapet Tiflis'te Cemal Paşa'yı öldürenlerden birisi imiş."

Yeni Sovyet belgeleri

Sovyet arşivlerinde çalışan Mehmet Perinçek'e göre, 17 Ağustos 1922 günlü Rusya Komünist Partisi (Bolşevik) Merkez Komitesi tutanaklarında da şu ifadeler vardır: "Cemal Paşa'nın öldürülmesiyle ilişkili Kafkaslar-Ötesi [Mavera-ı Kafkas] Olağanüstü Komisyonu son derece enerjik araştırmalar yapıyor. Suikastın da, herhalde suikast hazırlıklarının da gerçekleştirilmesi Taşnaklara yakın insanlar olduğunu sanmak için bazı ipuçları vardır. Cemal Paşa'nın öldürüldüğü gün Tiflis'te bulunan Taşnak Partisi Merkez Komitesi üyeleri daha sabahtan yani suikasttan evvel kaybolup saklanmışlardır. Sorumlu görevi olan bir sürü Taşnak da saklanmıştır. Taşnaklar arasında tutuklama yapılmıştır." Perinçek'e göre Radek'in hazırladığı ilk taslakta "suikastı Taşnak teröristlerinin işlediği" yazılı olup, bu tür sert ifadeler Stalin tarafından metinden çıkarılmıştı.

Partinin 23 Kasım 1922 tarihli oturumun tutanaklarında şu kısa bilgi yer almıştı: "Cemal Paşa'nın ailesine yardım için alınan karar: Öldürülmüş Cemal Paşa'nın ailesine 5.000 altın ruble vermektir." Mehmet Perinçek'e göre bu, Rusların Cemal Paşa'yı 'önemli ve değerli bir devlet adamı' gördüklerine delildir. Yukarıda sözü edilen Nikolay Raviç'in hatıralarında "Cemal Paşa'nın öldürülmesi İngiliz istihbarat servisinin bir işiydi, amaç, Türk-Sovyet ilişkilerini bozmaktı," dediği de düşünülünce, Sovyet arşivlerinde birbiriyle çelişen çok sayıda belge bulmanın mümkün olduğu anlaşılıyor.

Üçüncü senaryo: Ruslar mı öldürdü?

Bugün giderek ağırlık kazanan teze göre ise Cemal Paşa suikastının ardında Rus ÇEKA'sı vardır. Bu tezin sahipleri arasından bir bölüm ise, suikastı düzenleyenlerin Ruslar olmasına rağmen, tetikçilerin Gürcü mafyası ya da Ermeni komitacılar olduğunu ileri sürüyorlar.

Buna göre Ruslar, 1922 baharında Enver Paşa'nın Buhara'ya geçtiğini, burada kendilerine karşı bir ayaklanma hazırlığı içinde olduğunu öğrenmişlerdi. Afganistan'la ilgili faaliyetlerini bildikleri Cemal Paşa'nın da bu projenin içinde olmasından şüphelenmeleri çok doğaldı. Cemal Paşa, Enver Paşa'yla hiçbir ilgisi olmadığını defalarca söylemişse de Rusları ikna edememişti. Bu nedenle Ruslar kendisinden Moskova'yı terk etmesini istemişlerdi. Cemal Paşa'nın Tiflis'e gelişi bu yüzdendi.

ÇEKA'nın Moskova'yı terk etmesini istediği kişiler arasında bulunan Halil Paşa, Sovyet Merkez Şurası'nda bulunan eski bir arkadaşının kendisine "Şura merkezinde Cemal Paşa'nın öldürülmesine karar verildiğini, ancak bu cinayetin Moskova'da değil Tiflis'te tatbik edileceğini ve suikastı yapanların da Ermeniler olduğunun ilan edileceğini" söylediğini anlatacaktı. Halil Paşa bu

bilgiyi derhal Cemal Paşa'ya ulaştırdığını ancak Paşa'nın "Amma yaptın Halil'ciğim, beni niye öldürmeye kalksınlar, sonra benim Suriye'de Ermenilere yaptığım yardım herkesin bildiği şeylerdir. Neden olsun bu?" dediğini eklemişti.

Aynı şekilde, 10 Mayıs 1922'de Moskova'dan casusluk yaptığı iddiasıyla olaylı bir şekilde uzaklaştırılan Ankara'nın Moskova temsilcisi Ali Fuad Paşa da şehirden ayrılırken (ardından Ahmed Muhtar Bey gönderilmişti) Cemal Paşa'yı hayatının tehlikede olduğu konusunda uyarmıştı. Mustafa Kemal'in döneminde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri olan Tevfik Bıyıklıoğlu da "Bolşevikler, Cemal Paşa Afganistan'a geçerse, Enver'le birlikte Ruslara karşı cephe alacaklarından çekindikleri için, önce Cemal Paşa'yı Tiflis'te, iki hafta sonra da Enver Paşa'yı Buhara'da şehit etmişlerdi," diye yazmıştı.

Tetikçiler Gürcü müydü?

28 Temmuz 1922 günlü *The Times* gazetesinde Cemal Paşa'yı Ermenilerin değil, Sovyet istihbaratının öldürdüğü iddia edilmişti. Suikast olayını en yansız şekilde veren *Peyam-ı Sabah*'ın 30 Temmuz 1922 tarihli nüshasında ise Avrupa gazetelerine atıfla, Cemal Paşa'nın, Mustafa Kemal ile Enver Paşa'yı barıştırmak istemesi yüzünden Ruslar tarafından öldürüldüğü yolundaki haber boy göstermişti. Bu haber üzerine *Vakit* gazetesinin muhabiri, Rus Sefareti yetkilileriyle bir mülakat yapmış, ancak Ruslar suikast olayı hakkında bilgileri olmadığını söylemekle yetinmişlerdi.

1930 yılında, E. V. Dumbadze tarafından Paris'te Rusça yayımlanan *ÇEKA ve Komintern'in Hizmetinde* adlı kitapta Dumbadze şöyle diyordu: "Tiflis'te yurtdışına çıkmadan önce, Batum GPU'sunun (gizli polisi) başkanı ünlü Çekist Edijibiya yoldaşla görüştüm. Onunla sohbet ettim. Eski hatıralarımızı tazeledik ve bu esrarlı konuyu mevzu ettik. İşte o zaman Edijibiya bana, Cemal

Paşa'yı ünlü bir eşkıya olan Sergo Labedze'nin öldürdüğünü söyledi. Labedze bu suikastı Gürcü ÇEKA'sının emriyle gerçekleştirmişti. Gürcü ÇEKA'sına da böyle bir operasyonun yapılmasını Moskova emretmişti. Türk eski nazırının öldürülmesi niçin gerekli olmuştu bilmiyorum. Aynı şekilde Edjibiya da bu konuda bir şey bilmiyordu."

2003 yılında Bakü Devlet Üniversitesi Tarih Fakültesi'nden Musa Kasımov, Gürcistan arşivlerine dayanarak suikastın KGB'nin tetikçisi Sergo Labedze tarafından yerine getirildiği iddiasını tekrarlamıştı. Kasımov'a göre Labedze suikasttan bir süre sonra kimliği belirsiz kişilerce saldırıya uğramış, hastanede 4-5 ay yattıktan sonra KGB tarafından eski suçları bahane edilerek kurşuna dizilerek susturulmuştu. 2005 yılında Abdülvahap Kara bu tezi tekrarlamış ve cinayetin daha sonra Stalin'in gözdesi olarak KGB şefliğine kadar yükselecek olan ve acımasızlığıyla ünlü Lavrenti Beria'nın ilk önemli kanlı operasyonu olduğunu söylemişti. *

Özet Kaynakça: Feridun Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri,", *Yedigün*, Cilt III-IV, s. 73-85, 1 Ağustos-31 Ekim 1934; Hüseyin Cahit Yalçın, "Cemal Paşa", *Yedigün*, Cilt VII, S. 159, Mart 1936; Fehmi Nuza, "Cemal Paşa'yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü?", *Türk Kültürü*, Cilt XXI, S. 243, Temmuz 1983, s. 454-464; Emir Şekip Arslan, *Sürgünde Üç Ölüm*, Yayına Hazırlayan: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, 2004; Mehmet Perinçek, "Cemal Paşa'nın ailesine 5 bin altın Sovyet yardımı", *Toplumsal Tarih*, S.151, Temmuz 2006, s. 60-61; Arşavir Şiracıyan, *Bir Ermeni Terörist'in İtirafları*, Kastaş, Yayınları, 1997; Abdülvalap Kara, "Yeni Bilgi ve Belgeler Işığında Cemal Paşa'nın Son Günleri ve Ölümü", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 156, Haziran 2005, s. 83-92.

* Konu ile ilgili kaynaklarda Sovyet(ler), Rus(lar), Bolşevik(ler), Rusya, Moskova gibi terimler birbirinin yerine kullanıldığından bu yazı da terminoloji birliği sağlanamamıştır.

ENVER PAŞA'NIN TÜRKİSTAN'DAKİ SONU

1-2 Kasım 1918'de firar edenlerden Enver Paşa, iki başarısız teşebbüsten sonra 14 Ağustos 1920'de Moskova'ya ulaşmış, Eylül'de Bakü'deki Doğu Halkları Kurultayı'na katılıp, Batum'da III. Enternasyonal'in ilkeleri doğrultusunda kendi 'Halk Şuralar Fırkası'nı kurduktan sonra, Bolşeviklerin yardımıyla Britanya İmparatorluğu'na karşı, İran ve Orta Asya halklarından müteşekkil bir İslam Devleti kurmak ve bunun başına geçmek üzere 'cihat' çalışmalarına başlamıştı. Ancak 1919 kışında Almanya'da komünist hareketin, 1920 sonbaharında Polonya'da Kızıl Ordu'nun yenilmesi, dünya ihtilali umudunu zayıflatınca, aynı zamanda ekonomik sıkıntılarla da boğuşan Sovyet Rusya'da komünizmin tek bir ülkede yaşayabileceği görüşü egemen olmaya başlamıştı. Bu halcti ruhiye içinde 16 Mart 1921'de Britanya ile Sovyet Rusya arasında imzalanan ticaret ve dostluk antlaşmasının en önemli şartı, Sovyet Rusya'nın Anadolu'da, Kafkasya'da ve Orta Asya'da Britanya aleyhine propagandaya ve faaliyete son vermesiydi. Bu stratejik dönüşüm Enver Paşa'yı Rusya'da işlevsiz kılmıştı. Anadolu'da ise Mustafa Kemal liderliğini giderek pekiştiriyordu. Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra Enver Paşa için Türkistan'dan başka gidecek yer kalmamıştı.

Basmacılar hareketi

O yıllarda Özbekler, Kızıl Ordu'nun Hokant'ta kurdukları 'millî hükümet'i sonlandırmak için şehri yakması ve binlerce kişiyi

öldürmesi üzerine Fergana'da ayaklanmışlardı. Buhara'ya 'Ali Bey' takma adıyla gelen Enver Paşa'nın 1921 yılının Kasım ayında Buhara'daki silahlı kuvvetlerin başkumandanlığını üstlenmesi bölgede büyük sevinç yaratmıştı. Zaten İttihatçı kadrolar epeydir Buhara'da milis kuvvetlerini organize ediyorlar ve bu kuvvetlere subay yetiştirmek için başta Harp Mektebi ve Darülmuallimin olmak üzere çeşitli okullar açıyorlardı. Enver Paşa'dan bir süre önce Buhara'ya gelen Dr. Nazım'la İTC adına yerel idareden 33 kilo altın alıp gitmesi de bu itibarın göstergesiydi.

Gerçi Enver Paşa bir süre Lakay kabilesinin reisi İbrahim Bey tarafından 'Moskova casusu olabileceği' gerekçesiyle üç ay süreyle alıkonmuştu, ancak daha sonra firar edip Bolşeviklere karşı harekete geçtiğinde ordusunun en büyük kesimini yine İbrahim Bey'in kabilesinin mensupları oluşturacaktı. Bu kuvvetlere Bolşevikler 'basan, yağmalayan, haydut, çapulcu' anlamında 'Basmacı' adını vermişti. Daha sonra isyancılar da bu adı benimsemişlerdi. Enver Paşa Bolşevik rejimini devirmek ve Asya'nın Müslümanlarını İslam'ın yeşil bayrağı altında birleştirmek için sağa sola bildiriler gönderiyordu. Kulaktan kulağa Türk gönüllü kıtalarının fillere yerleştirilmiş toplarla İngilizleri alt edeceği haberleri fısıldanıyordu. Büyük İskender de fillerle Orta Asya'ya gelmemiş miydi? Enver Paşa'nın ondan geri kalır nesi vardı?

Kızıl Ordu subayı Melkumov

Ancak hesaplar tutmadı ve Enver Paşa 4 Ağustos 1922'de dramatik bir biçimde hayatını kaybetti. Enver Paşa ile ilgili tüm yayınlarda onun Himalaya'nın Pamir Dağları eteklerinde, Balcuvan'ın Çeğen mevkiinde kılıcı elinde Kızıl Ordu birliklerine karşı savaşarak öldüğü yazılır. Araştırmacı Kevork Pamukcuyan, Kanada'da yayımlanan *Horizon* adlı haftalık derginin 4 Şubat 1985 tarihli sayısında Hayk Hayrabetyan adlı bir yazarın tanıklığına dayanarak

Enver Paşa'yı Kızıl Ordu'nun önemli komutanlarından Ermeni asıllı Hagop Melkumyan'ın (o günkü adıyla Melkumov) öldürdüğünü ileri sürdü.

Melkumov'un, makale yazarı Hayrabetyan'a bizzat anlattığı hikâye şöyleydi: 1885'te Karabağ'ın Şuşa Bölgesi'nde dünyaya gelen Melkumov, 1907'de Frunze Askerî Akademisi'ni bitirdikten sonra Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Prusya Cephesi'ndeki muharebelere katılmış, yaralanıp iyileştikten sonra süvari alayıyla Erzurum, Van ve Bitlis'teki çatışmalara katılmış, daha sonra subay olmuş ve pek çok madalya ve nişanla ödüllendirilmiş başarılı bir askerdi. 1917'de Bolşevik saflarına geçen Melkumov, Moskova'daki Birinci Süvari Alayı Komutanlığı'na atanmış, aynı yıl Komünist Parti üyesi olmuştu. Denikin'in Beyaz Ordu'suna karşı savaştıktan sonra Buhara'daki Basmacı Hareketi'ni bastırmakla görevlendirilmişti. 1921 Şubatı'ndan itibaren de görevini başarıyla yerine getirerek mayıs ayında Basmacıları köşeye sıkıştırmıştı.

Kofrun Kışlası'na baskın

Melkumov'a göre Enver Paşa'nın Doğu Buhara'daki askerî karargâhı Kofrun Kışlası'ndaydı ve emrindeki güçlerin sayısı 17 bin kişiye ulaşmıştı. (Bu sayıları 200 bine çıkaran Türk kaynakları var. Ancak Şevket Süreyya Aydemir, olay günü, Kofrun Kışlası'nda Enver Paşa'nın yanında 4-5'i Osmanlı olmak üzere sadece 25 asker olduğunu ileri sürüyor.) Melkumov'un ise 1.500 süvari ve 800 piyadeden ulaşan küçük bir birliği vardı. Melkumov, sayısal açıdan çok zayıf olduğu için saldırıyı şafak sökerken aniden yapmayı planlamıştı. O gece vadi sisle kaplanmıştı. Bu yüzden, Melkumov'un birlikleri Kofrun Kışlası'na görünmeden yaklaşabilmişti. Kışla büyük bir bağın içindeydi. Melkumov, altın renkli hilalli yeşil bir bayrağın yanında nöbet tutan kırmızı

sarıklı nöbetçileri görünce çok sevindi. Çünkü nöbetçiler, Enver Paşa'nın kışlada olduğuna işaret ediyordu.

Bundan sonrası hızla gelişti. Melkumov'un birliği önce kışlayı topa tuttu. Ardından süngü takarak hücum ettiler. Enver Paşa uykusundan fırlayarak elbisesiz ve yalınayak atına atladığı gibi süratle dağlara doğru uzaklaşmaya başladı. Melkumov'un dediğine göre, Enver Paşa, yaklaşık 25 *verst'lik* (1 verst=1.067 m.) bir takipten sonra Çeğen mevkiinde kıstırıldı ve kanlı bir süngü dövüşünden sonra öldürüldü. Enver Paşa'nın üzerinde "İslam ordularının başkumandanı, Halife'nin damadı ve Hazret-i Muhammed'in vekili' yazılı büyük gümüş mührü ödül olarak Melkumov'a verildi, şahsi Kuran'ı ve tezhipli hilatı ise yörenin resmî makamlarına teslim edildi. Enver Paşa için savaş ebediyen sona ermişti ama Basmacılar için mücadele 1934'e kadar devam etti. Melkumov 1937'de emekliye ayrıldı, 1960'ta *Türkistanlılar* adı altında hatıratını yayımladıktan iki yıl sonra da öldü.

Mustafa Kemal-Enver Paşa çekişmesi

Enver Paşa'nın ölümünü Mustafa Kemal'in nasıl karşıladığını bilmiyoruz. Ama bu ölümün onun açısından bir anlamı olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü Mustafa Kemal ile Enver Paşa hayatları boyunca gizli ya da açık çekişme içinde olmuşlardı. Bunun pek çok nedeni vardı. Enver, Harbiye'den Mustafa Kemal'den önce mezun olmuştu, dolayısıyla rütbesi ondan yüksekti ve İTC'nin kurucuları arasındaydı. 1908'de, Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı sırasında Kahraman-ı Hürriyet diye takdim edilmişti. Mustafa Kemal ise İTC üyeliği ve kongre delegeliğinden ileri gidememişti. Öyle ki Enver doğumundan 23 Temmuz 1908'e kadarki hayat hikâyesini kapsayan hatıralarında Mustafa Kemal'den sadece bir cümle ile bahsetmişti. Meşrutiyet'in ilanından sonra da Mustafa Kemal'in yıldızı parlamadı. Selanik'in Beyaz Kule gazinolarında yaptığı

"ordu kışlaya, siyasetçi siyaset meydanına" mealindeki konuşmalar Envercilerin canını sıkmıştı. Hatta bir keresinde yolu kesilmiş, silahını çekerek kurtulmuştu.

Mustafa Kemal, Ağustos 1908'de teşkilatın sivil lideri Talat'tan bir talimat almıştı. İstikamet Trablusgarp'tı. 1 Ekim 1908'de geldiği Trablusgarp'tan 2,5 ay sonra ayrıldı ama İTC'nin 1909 yazında Selanik'te toplanan ikinci kongresine Trablusgarp ve Bingazi delegesi olarak katıldı. Mustafa Kemal kongrede cemiyetin siyasal parti haline dönüştürülmesi ve ordunun siyasete katılmaması, cemiyetin masonlukla ilişkisini kesmesi, cemiyet içinde ilişkilerin eşit olması ve dinle hükümet işlerinin ayrılması şeklindeki teklifini yapmıştı. Bu da tahmin edileceği gibi Enver'i rahatsız etmişti.

1909'da İstanbul'da yaşanan 31 Mart Olayı'na müdahale eden Hareket Ordusu'na Enver binbaşı rütbesiyle katılırken, Mustafa Kemal 'kolağası' idi. Olay sonrasında II. Abdülhamid taht'tan indirilip yerine Mehmed Reşat çıkarıldığında, Enver Berlin'e ataşe olarak atandı, Talat Dahiliye Nazırı oldu, ama Mustafa Kemal'in esamisi okunmuyordu.

Kuşçubaşı Eşref'ten bir anı

1911'de Trablusgarp Savaşı patlayınca, Berlin'de Askeri Ataşe olan Enver, Trablusgarp'a gitmek üzere harekete geçtiğinde, Mustafa Kemal'in de Trablusgarp'a gitmeye kalkması bu rekabetle ilişkiliydi. Mustafa Kemal'in yolda ve Trablusgarp'ta sık sık hastalanmasının yarattığı manevi ezikliği bir yana bırakırsak, ikili Trablusgarp'ta askeri açıdan benzer başarılara imza attılar. Bu, ilişkileri düzeltmek bir yana daha da bozdu. O döneme ait bir anıyı Kuşçubaşı Eşref'ten dinleyelim:

"Benim o zaman için ender olan güzel bir fotoğraf makinem vardı. Enver bir gün Derne cephesine gelmişti. Bu cepheye Mustafa Kemal

kumanda ediyordu. Kıtaları teftiş etmek istedi. Büyük kısmını urban (şehirli) mücahitlerinin teşkil ettiği kuvvetlerimiz teftiş vaziyeti aldı. Mustafa Kemal, Enver'in yanında, fakat bir at boyu gerisinde idi. İkisi de süvari idiler. Aldığım fotoğraflar içinde bu poz çok net çıkmıştı. O sırada Enver'in refikası Naciye Sultan zevcinden cepheye ait fotoğraflar istiyordu. Enver bunun bir kopyasını gönderdi. Naciye Sultan o sırada İstanbul'da bulunan tanınmış bir Fransız ressamına bu resmin yağlıboya tablosunu yaptırmış. Aradan bir müddet geçmişti. Paşa bir gün beni Yalı'ya davet etmişti. Yemeğe alıkoydu. Duvarda bahsettiğim tablo vardı: 'Beğendiniz mi Eşref Bey? Sizin çektiğiniz fotoğraf...' [dedi.] Tabloya yaklaştım. Cidden sanatkârane idi. Renkler fevkaladeydi. Resimle uğraşmış bir amatör olarak bunları takdir edebiliyordum. Fakat hayret!... Tabloda Mustafa Kemal yoktu. Hâlbuki çok iyi hatırlıyorum ki, fotoğrafın aslında vardı. 'Paşam dedim bu fotoğrafın aslında Mustafa Kemal de vardı. Tabloda neden yok?' Enver Paşa bu sualimi bir sualle cevaplandırdı: 'Fotoğrafta Mustafa Kemal neredeydi?' 'Hatırlıyorum: Kıtaları teftiş vaziyetinde idi ve Mustafa Kemal sizin bir boy arkanızda bulunuyordu.' [dedim.] Paşa güldü: 'İşte onun için tabloda onun yerini boş bıraktırdım. Çünkü Mustafa Kemal hayatında kimseden bir adım geri durmaz. Ya hiç bulunmaz ya en önde durur. Ara sıra buraya da geliyor. Sultan hanıma da anlatarak tablodan onu çıkarttım. Misafirim olarak kırılmasını istemem."

Edirne'yi kim kurtardı?

İkilinin arası 1912'de Birinci Balkan Savaşı sırasında biraz daha açıldı. Edirne'nin düşman eline geçmesi üzerine, yenilgiden bir aylık Kâmil Paşa Hükümeti'ni sorumlu tutan Enver (23 Mayıs 1912'de yarbaylığa terfi etmişti) Mustafa Kemal'in (14 Kasım 1912'de binbaşılığa terfi etmişti) itirazına rağmen 23 Ocak 1913'te Babıâli Baskını'nı yapmış, ardından 21 Temmuz 1913'te Edirne geri alınmıştı. Edirne'nin geri alınışı sırasında, Bahr-i Sefid (Bolayır)

Kuvva-yı Mürettebe Kurmayı olan Mustafa Kemal'e, Enver'in X. Kolordusu'nu beklemesi emredildiği halde, Bolayır Kolordusu, emri dinlemeyip gece de harekâta devam etmiş ve Edirne'ye ilk olarak bu kolordunun süvari tugayı girmişti. Ama daha sonra şehre bir fatih edasıyla giren Enver 'Edirne'yi geri aldığı için' önce albaylığa, 14 gün sonra da tuğgeneralliğe (yani Paşalığa) terfi ederken, Mustafa Kemal yakın arkadaşı Ali Fethi Bey'in yanında pasif Sofya Askerî Ataşeliği'ne gönderilecekti. Falih Rıfkı olay üzerine şöyle yazmıştı: "Gitmeyip de ne yapacaktı? Orduda kalsa bir türlü idi. Ordudan ayrılmak ve politikaya atılmak sonu gelmez bir sergüzeştçilik (maceracılık) olacaktı. Ne orduda kalarak Enver'le uyuşmasına ve çarpışmasına, ne de politikacı olarak İttihatçılarla uzlaşmasına ve savaşmasına imkân yoktu."

Enver Saray'a giriyor

Sofya'ya gidişinden ancak dört ay sonra yarbaylığa terfi eden Mustafa Kemal Sofya'da kıyafet baloları ve ufak tefek flörtlerle gönül eğlendirmeye çalışırken, artık Paşa olan Enver, Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığı'na getirilecek, bir süre sonra da Başkumandan Vekilliği yetkilerini elde edecekti. Bununla da kalmayarak Abdülmecid'in oğlu Şehzade Süleyman'ın kızı Naciye Sultan'la evlenerek Saray'a damat ve Padişah Yaveri olacaktı. Mustafa Kemal ise Vahdeddin'in kızı Sabiha Sultan'la evlenmek isteyecek, ancak Sabiha Sultan'ın gönlü kuzeni Şehzade Ömer Faruk Efendi'de olduğu için bu teklifi reddedecekti.

Fethi Bey'e göre savaşa karşı olan, ancak savaş patlayınca savaşa katılmaktan başka bir şey düşünmeyen Mustafa Kemal, 1914 yılının son günlerinde Sarıkamış'ta tarihin en büyük facialarından birine imza atan Enver'in emriyle İstanbul'daki 19. Tümen Kumandanlığı'na atandı. Ancak Mustafa Kemal İstanbul'a geldiğinde, bu tümenin henüz oluşum halinde olduğunu anlayacaktı.

Sarıkamış'tan yeni dönen Enver Paşa'nın makamına yaptığı ziyaret de hüsranla sonuçlanmıştı. Enver ne Sarıkamış'ı anlatmış, ne Sofya'yı sormuştu. Birkaç cümleyle başından savmıştı Mustafa Kemal'i.

Şubat 1915'te başlayan Çanakkale Savaşı sırasında hâlâ Sofya'da olan Mustafa Kemal, savaşa katılmak için dilekçe yazmış ama Harbiye Nazırı Enver Paşa bu atamayı geciktirmişti. Mustafa Kemal'in atamasını Enver'in İstanbul dışında olduğu bir dönemde, Harbiye Nezareti Müsteşarı 'Topal' İsmail Hakkı Paşa imzalamıştı. Mustafa Kemal cepheye gitmişti ama Enver cepheye yaptığı ziyaret sırasında Mustafa Kemal'in birliğine uğramamış, Mustafa Kemal de kızıp istifasını vermişti. Ancak Çanakkale'de kurulan 5. Ordu'nun başındaki Alman Mareşali Liman von Sanders istifayı kabul etmediği gibi, Enver'den bir yazı ile Mustafa Kemal'in gönlünü almasını istemişti. Enver'in bu tavsiyeyi tuttuğu anlaşılıyordu çünkü Mustafa Kemal'in albaylığa terfi ettirildiğini bildiren 3 Haziran 1915 tarihli mektup iltifatlarla doluydu. Ancak Mustafa Kemal, 8-9 Ağustos 1915 günü kendisine 'Anafartalar Kahramanı' unvanının verilmesine neden olan başarılarından sonra İstanbul'a döndüğünde Enver'in *Harp Mecmuası*'nın kapağına kendisinin resmi konacakken, son anda klişeyi değiştirtip amcası Halil Paşa'nın resmini koydurduğunu duyacaktı.

Ardından Mustafa Kemal'in albaylıktan tuğgeneralliğe terfisi sorun oldu. Millî Mücadele'nin asker üyelerinden Fahreddin (Altay) Paşa'nın anlattığına göre, Talat, Enver'e "Bak, arkadaşlar Mustafa Kemal beyin terfiini istiyorlar. Bir an evvel olsa bitse diyorlar. Yap bari..." demiş, Enver Paşa cevabı yetiştirmişti: "Şimdi terfiini imzaladım (...) Ama müsaade edin de şimdi ben size anlatayım: Siz, Mustafa Kemal'i benim gibi tanımazsınız. Vakıa çok değerli, fakat o nispette de haristir. Emin olun, şimdi liva yaparız. Kolordu kumandanlığı ister. Onu yaparız, ordu kumandanlığı ister.

Ordu kumandanı yaparız, başkumandanlık ister. Ona da peki desek, yine kâfi görmez. Daha büyüğünü ister. Çünkü hırsına hudut yoktur. Bu sebeple, onu azar azar vererek gayet maharetle idare etmek, hoş tutmak lazımdır." Bu konuşma Mustafa Kemal'e aktarıldığında "Ben Enver'in bu kadar zeki ve ileri görüşlü olduğunu bilmezdim," diyerek, hakkındaki yargıları adeta onaylayacaktı. Mustafa Kemal'in Tuğgeneralliğe yani paşalığa terfii ancak 1916 yılında 16. Kolordu Kumandanı olarak Diyarbakır'a gitmesinden sonra olmuştu.

Yakub Cemil'in suikast planı

İTC'nin tetikçisi, 1913'teki Babıâli Baskını'nın baş aktörlerinden Yakub Cemil, Mustafa Kemal'in Diyarbakır'a gitmesinden sonraki bir tarihte, ikinci bir Babıâli baskını yapıp Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı öldürmeyi, yerine de Mustafa Kemal'i getirmeyi planladığını anlatmıştı. Amacı tek taraflı bir barış yaparak savaştan çekilmekti. Her ne kadar Mustafa Kemal'in "Eğer Harbiye Nezareti'ne gelseydim önce Yakub Cemil'i cezalandırırdım," dediği rivayet olunursa da bu planların Enver'in hiç hoşuna gitmediğini tahmin etmek zor değildi. Nitekim Mustafa Kemal Şubat-Temmuz 1917 tarihleri arasında önce vekâleten sonra da asaleten Suriye'de görevlendirilecekti.

Bu görevden hızlı istifasının ardından İstanbul'a dönüş parasını denkleştirmek için değerli atlarını satmasına (satıştan 2 bin altın geçmişti eline) yardım eden kişi Cemal Paşa'ydı, ancak Aralık 1917'de hükümet Alman Kayzeri II. Wilhelm'in İstanbul'a yaptığı ziyareti iadeye karar verdiğinde veliaht Vahdeddin'in yanına askerî müşavir olarak Mustafa Kemal'in verilmesi, iddialara göre Enver'in fikriydi. Vahdeddin'in Yaveri Naci (Eldeniz) Paşa'ya göre Enver, Mustafa Kemal'in, Almanya seyahati sırasında gördüklerinden etkilenerek Osmanlı-Alman ittifakına sıcaklaşacağını

umuyordu. Çünkü Mustafa Kemal 'silahlı tarafsızlık' istiyordu ve bu fikir Enver'inkiyle hiç de bağdaşmıyordu. Ancak beklenen olmadı ve Mustafa Kemal seyahatten Almanya'nın yenileceğini anlayarak döndü.

Mustafa Kemal savaşın son aylarını böbrek rahatsızlığını tedavi ettirmek için gittiği Karlsbad Kaplıcaları'nda (Viyana yakınlarında) geçirmişti. Bu dönemde Mehmed V. Reşad ölmüş, yerine Vahdeddin geçmişti. Mustafa Kemal tedavi dönüşü Vahdeddin'i ziyarete gittiğinde, yol arkadaşlığının verdiği cesaretle bazı tavsiyelerde bulunmaya kalkmıştı. Vahdeddin'in cevabı havayı buz gibi yapmıştı: "Ben icap eden şeyleri Talat ve Enver Paşa hazretleriyle görüştüm..." Mustafa Kemal'in yeniden Suriye'deki 7. Yıldırım Orduları Kumandanlığı'na atanması bu konuşmadan sonra oldu. Atamanın arkasında Enver'in olduğu anlaşılıyordu. Mustafa Kemal'in kaderi, Mondros Mütarekesi'nden sonra değişecekti.

Özet Kaynakça: *Birinci Doğu Halkları Kurultayı Bakü 1920 (Belgeler)*, Kaynak Yayınları, 1999; Nermin Menemencioğlu-Streater, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, S. 88, Nisan 1991, s. 46-50; Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, Remzi Kitabevi, 1986; Kevork Pamukcuyan, "Enver Paşa Nasıl Öldü?", *Tarih ve Toplum*, Aralık 1990, S. 84, s. 13-15; Sina Akşin, "Mustafa Kemal'in İktidar Yolu", Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1986, s. 49-80; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I, Remzi Kitabevi,1999; Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk*, Güven Basımevi, 1970; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Tarih Yayınları, 1980; Cemal Kutay, *Atatürk-Enver Paşa Hadisesi* (...), İklim Yayınları, 2004.

MALTA SÜRGÜNLERİ'Nİ NASIL BİLİRSİNİZ?

Ocak 1920'de İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri'nin hazırladığı listedeki 173 kişiden 80'i, İstanbul'un 16 Mart 1920'de İtilaf Devletleri'nce resmen işgalinden sonra İngilizler tarafından tutuklanmıştı. Bunlar arasında Ankara'nın adamları da vardı. Suçlama "savaş ve Kırım suçlarına karışmak" idi. 11 Nisan'da İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfî Mahkemesi'nin Mustafa Kemal için idam cezası vermesi (o tarihe kadar Millî Mücadele kadroları için verilen idam cezalarının sayısı 100'e ulaşmıştı) Ankara'nın tavrının sertleşmesine neden oldu. 11 Ağustos'ta Ankara hükümeti, "tehcir vesaire" dolayısıyla İstanbul Hükümeti'nce kurulan Divan-ı Harb-i Örfî'yi lağvettiğini ilan etti. Mustafa Kemal, 12 Ağustos'ta Ermeni Kırımı'na katıldıkları gerekçesiyle vatan evlatları idam edilecek olursa, İngiliz Yarbayı Rawlinson'u ve İngiliz esirleri asacağını açıkladı. Rawlinson Doğu Anadolu ve Kafkaslarda Mütareke'nin uygulanmasıyla görevliydi ve Erzurum'da bulunuyordu. Malta'daki tutuklulara karşı rehin olarak bizzat Kâzım Karabekir tarafından tutuklanmıştı. Tehditler etkisini göstermiş olmalıydı ki bu tarihten sonra İstanbul'da yeni tutuklamalar olmadı, yeni bir idam kararı verilmedi. 17 Ekim 1920'de Damat Ferid Paşa Hükümeti'nin istifası İngilizlerin elini iyice zayıflattı.

Kolektif suç, kolektif fail

İngilizler Malta'dakileri yargılasalar bile cezaları infaz etmelerinin mümkün olmadığını kavramışlardı. Öncelikle İTC, Ermeni

Kırımı'nı gerçekleştirirken, hem geniş halk kesimlerini hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, idari ve askerî kadrolarının büyük bir kısmını suça karıştırmıştı. Yani ortada kolektif olarak işlenmiş bir suç vardı. Yine de Malta'da gözaltına alınanları bireysel suçlarından dolayı yargılamak mümkündü ancak bunun için Türk tarafının yoğun işbirliği gerekiyordu. Oysa ne İngilizlerde onları zorlayacak enerji ve istek, ne de Türk tarafında yardım niyeti vardı. Temmuz 1920'de İstanbul Yüksek Komiserliği'nde görevli memur Harry H. Lamb suç kanıtı belge bulmanın önündeki zorlukları şöyle özetlemişti:

> "**1.** Merkezî hükümet veya valilik yetkilileri tarafından bu konuda çıkarılan emir veya talimatlarla ilgili herhangi bir Türk dokümanı sağlamanın imkânsızlığı, **2.** Müttefik hükümetlerin katliam zanlılarının yargılanmalarına katılmakta duraksamaları, **3.** Ortadoğu'daki yetkililerin tam bir kayıtsızlık içinde olmaları, **4.** Vilayetlerde yetişkin erkek Ermeni nüfusun büyük kısmının ve neredeyse bütün entelektüellerin katledilmiş olması, **5.** Ortaya çıkıp kanıt sunabilecek kişilerin cezalandırılmasını önlemek için gerekli kamu güvenliğinin olmaması ve Müttefiklerin bu konudaki niyetlerine güven duyulmaması, **6.** Malta'daki tutukluların sonunda salıverileceğine dair belirtiler."

İngilizler son bir hamle olarak ABD'ye başvurdular. Çünkü onların elinde önemli bir arşiv vardı, ancak oradan da olumsuz yanıt geldi. Çünkü iç siyasi çatışmalarla meşgul olan Amerikalıların Kemalist güçlerle çatışmaya niyetleri yoktu. Kanıt yokluğunun yanı sıra 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Barış Antlaşması'nın uygulamaya sokulmaması da Türk tarafına baskı yapma olanağını tamamen ortadan kaldırmıştı.

Takas anlaşması imzalanıyor

Sonunda İngilizler Malta'daki 150 tutuklu arasından seçtikleri 64 kişiyi Kemalist güçlerin elinde bulunan 29 İngiliz esirle takas

etmenin yollarını aramaya başladılar. Londra'daki görüşmeler sırasında İngilizlerle Ankara Hükümeti'nin Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey, 16 Mart 1921'de bir takas anlaşması imzaladılar. Anlaşmaya göre Malta'dan salıverilecek kişiler, aynen Alman savaş suçlularının Leipzig'de yargılanması gibi Ankara'da yargılanacaklardı. İngilizlerin, 29 Nisan 1921'de salıverdiği dört tutuklu, kendi olanaklarıyla Sicilya'ya gitti. Ertesi gün 33 Türk tutuklu bir İngiliz gemisiyle İtalya'nın Taranto Limanı'na götürüldü. Bunlara ek olarak üç kişi de özel emirle salıverildi.

Sıra İngiliz esirlerin serbest bırakılmasına gelmişti ama 8 Mayıs 1921'de Bekir Sami Bey Londra'da İngilizlerle (ayrıca Fransızlar ve İtalyanlarla) Ankara'nın onayını almadan antlaşmalar imzaladığı gerekçesiyle Dışişleri Bakanlığı'ndan alınınca İngilizler muhatapsız kaldılar. 12 Mayıs'ta İngiliz uyruklu bir Hintli olan Mustafa Sagir'in Mustafa Kemal'e suikast planlama suçundan idama mahkûm edildiğini öğrenen İngilizlerde kuşkular iyice arttı. Mustafa Sagir'in de takas anlaşmasına dahil edilmesini istediler, ancak 26 Mayıs'ta Sagir idam edildi. Bunun üzerine İngiliz tarafı bırakmayı düşündüğü 24 mahkûmu Malta'da alıkoyacağını açıkladı.

Haziran sonlarında Ankara'dan gelen bir mektupta Bekir Sami Bey'in yaptığı antlaşmanın tanınmadığı, İngilizler ellerindeki tüm esirleri serbest bırakmadıkları takdirde İngiliz esirlerin serbest bırakılmayacağı (o tarihe kadar 29 İngiliz esirden sadece beşi salıverilmişti) kesin bir dille belirtiliyordu.

6 Eylül 1921'de Malta'daki gevşek koşulları değerlendiren 16 Türk esir adadan kaçmayı başarınca İngilizler pes ettiler ve tüm esirleri takas etmeye razı oldular. 31 Ekim 1921 günü Türk tutukluları taşıyan *H.M.S. Chrysanthemum* ve *H.M.S. Montenol* gemileri ile İngiliz esirleri götürecek olan *H.M.S. Centaur* gemisi aynı anda İnebolu'da buluştu ve takas gerçekleştirildi. Malta Sürgünleri

Millî Mücadele'ye katıldılar ve tahmin edileceği gibi hiçbir zaman yargılanmadılar. Yani üzerlerine atılı suçtan yargı kararı ile değil, iç ve dış güçlerin siyasi kararlarıyla kurtarıldılar...

Bir İngiliz raporundaki şu cümleler, Malta'dakileri neyin kurtardığını gayet iyi özetliyordu: "Bu insanlar hakkında ne kadar az şey söylersek o kadar iyi (...) Malta'daki Türk sürgünleri neden serbest bıraktığımızı, bu nazik konuyu elimden geldiğince açıklamaya çalıştım. Sanırım herkes benim gibi yapardı (...) Parlamento üyeleri arasındaki güçlü inanç, bir tek İngiliz esirin bir gemi dolusu Türk'e değeceği yönündeydi. Takas bu yüzden yapıldı."

Malta'da bir yargılama yapılamadı ama İstanbul'da 1921'e kadar toplam 63 dava açıldı. Bunlardan sekizi açılma aşamasında 'gereksiz' görülerek reddedildi. Kalan 55 davanın 34'ünde sanıklar çeşitli cezalara çarptırıldılar. 21 dava ise beraatla sonuçlandı.

Referans mektubu olarak Malta

Malta Sürgünleri'nin büyük bir kısmı Cumhuriyet döneminde önemli devlet görevlerine getirildi. Bunlar arasında şu kişiler var:

Abdülhalik Renda: Tehcir döneminin Bitlis ve Halep Valisi olan Abdülhalik Bey, 1917'de kısa süreli Dahiliye Nezareti Müsteşarı idi. Malta dönüşü Çankırı Milletvekilliği ve İzmir Valiliği yaptı. 1924-1930 arasında Maliye ve Millî Müdafaa Vekâletlerinde bulundu, Bahriye Vekilliğine vekâlet etti. 1935'te TBMM Başkanlığı'na seçildi, 1946'ya kadar bu görevi yürüttü. 1947-1949 arasında görev yapan Hasan Saka Hükümeti'nde Devlet Bakanlığı yaptı.

Şükrü Kaya: Tehcir sırasında Muhacirin ve Aşairin (göçmen ve aşiretler) Müdürü olarak Halep ve Adana vilayetlerindeki tehcirden sorumlu olan Şükrü Bey, Malta'dan kaçtıktan sonra bir süre İtalya ve Almanya'da kaldı. Türkiye'ye dönüşünden sonra Lozan'a

giden heyete katıldı. İzmir Belediye Başkanlığı yaptı. 1923'te Menteşe (Muğla) Milletvekili oldu, 1924'ten Mustafa Kemal'in ölümüne kadarki dönemde Tarım, Dışişleri ve İçişleri bakanlıkları yaptı.

Rauf Orbay: Malta dönüşü Ankara'ya gelen Rauf Bey Nafıa (Bayındırlık) Vekilliği, TBMM İkinci Başkanlığı yaptı. 1926 İzmir Suikastı Davası sırasında yurtdışında idi. 1936 döndü, 1939'da Kastamonu Milletvekili seçildi, 1942-1944 arasında Londra Büyükelçisi oldu.

Hasan Tahsin Uzer: Tehcir sırasında Van ve Erzurum Valisi olarak Ermenilere yönelik katliamları yönettiği iddiasıyla gönderildiği Malta dönüşünde sırasıyla İzmir, Ardahan, Erzurum ve Konya Milletvekili olarak Meclis'e girdi. 1935'ten vefat ettiği 1939'a kadar CHP'nin 'Olağanüstü Hal Valiliği' olan 3. Umumi Müfettişlik görevinde bulundu.

Mithad Şükrü Bleda: Kırım sırasında İTC'nin Genel Sekreteri ve Maarif Nazırı idi. Malta dönüşü Mustafa Kemal'in birlikte çalışma teklifini reddederek İzmir'e yerleşti ve ticaretle uğraştı. 1926 İzmir Suikastı Davası'nda yargılanıp beraat ettikten sonra yine Mustafa Kemal'in önerisi ve güçlü desteğiyle Sivas'tan bağımsız milletvekili seçildi. 1950'ye kadar dört dönem milletvekilliği yaptı.

Halil Menteşe: İttihat ve Terakki döneminin Meclis-i Mebusan Reisi, Dahiliye, Adliye ve Hariciye Nazırı olan Halil Bey, Malta dönüşü devlet katında görev almadı. 1924'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) kuruluşuna katıldı. 1926'da İzmir Suikastı Davası'nda yargılandı, beraat etti. 1931'de CHP'den, bağımsız aday olarak İzmir milletvekili seçildi. Milletvekilliğini 1948'e kadar sürdürdü.

Ali Cenani Bey: Tehcir sırasında Halep Milletvekili olan Cenani Bey Antep'teki binlerce Ermeni'nin tehcirinden sorumlu

idi. Malta dönüşünde milletvekilliği ve 1924-1926 arasında Ticaret Vekilliği yaptı.

Ali Çetinkaya: Teşkilat-ı Mahsusa üyesi ve Afyon Milletvekili olan Ali Çetinkaya, 'Kel Ali' lakabıyla İstiklal Mahkemesi başkanlığı ve Nafia Vekilliği yaptı.

Aka Gündüz: Asıl adı Hüseyin Enis Avni iken, Cumhuriyet döneminde Aka Gündüz adını aldı. 1932-1946 arasında milletvekilliği yaptı.

Sabit Sağıroğlu: Kırım sırasında Harput (Elazığ) Valisi idi. Malta dönüşü TBMM'nin Erzincan Milletvekilliği ile ödüllendirildi.

Ahmet Muammer Cankardeş: Kırım sırasında Sivas ve Konya Valisi olan Ahmet Muammer Bey, Ankara tarafından önce Sivas Mutasarrıflığına atandı, ardından Sivas Milletvekili oldu.

Ali Münif Yeğenağa: İTC Merkez Komitesi üyesi olan Ali Münif Bey, 1913-1915'te Nafia Nazırı, 1915-1916'da Lübnan Valisi idi. 1918'de Lübnan'da Ermenilere ve Marunilere karşı katliamlardan dolayı Malta'ya götürüldü, Cumhuriyet Dönemi'nde Seyhan (Adana) Belediye Başkanı, daha sonra Mersin ve Seyhan Milletvekili oldu.

Mustafa Reşad Mimaroğlu: 1915'te İstanbul Siyasi Polis Müdürü, 1917-1918'de Çankırı ve Bolu Mutasarrıfı olan Mustafa Reşad Bey, Malta dönüşü, sırasıyla Tokat Mutasarrıflığı, Mülkiye Müfettişliği, Adana Valiliği, Şûra-yı Devlet Reisliği, İzmir milletvekilliği ve CHP İstanbul İl Başkanlığı yaptı.

Ali İhsan Sabis: Birinci Dünya Savaşı sırasında Kolordu ve Ordu Kumandanı olan Ali Sabis Paşa, Van, Musul ve Urmiye'de Hıristiyan katliamlarını bilfiil yönetmek ve Kut'ul Ammare kuşatması sonrası ele geçirilen İngiliz savaş esirlerini öldürtmek suçundan gönderildiği Malta dönüşü, Batı Cephesi 1. Ordu Kumandanlığı'na

atandı ancak Cephe Kumandanı Albay İsmet Bey ile anlaşmazlık yaşadığından 1922 Büyük Taarruz öncesi görevinden alındı ve emekliye ayrıldı.

Süleyman Necmi Selman: Tehcir sırasında Samsun Mutasarrıfı olan Süleyman Necmi Bey Samsun'da bazı Ermenilerin öldürülmelerinde birinci derecede sorumlu olduğu gerekçesiyle Malta'ya gönderilmişti. 1923'te Kastamonu Valisi oldu ardından Samsun Milletvekili olarak TBMM'de görev aldı.

Zülfü Tigrel: Osmanlı döneminde Diyarbakır Mebusu olan ve Diyarbakır Ermenilerine yönelik toplu katliamlarda rol alan Zülfü Bey, yeni dönemin Diyarbakır Milletvekili'ydi. Lozan'a giden heyete ise 'Kürt temsilcisi' olarak katıldı.

Arif Fevzi Pirinççioğlu: Osmanlı döneminin Diyarbakır Mebusu Arif Fevzi Bey, yeni dönemde Diyarbakır Milletvekilliği ve Nafıa Vekilliği yaptı.

Kara Vasıf: 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgalinden sonra Malta'ya götürülen ve 1921 yılında dönen Kara Vasıf Bey, Millî Mücadele'ye Sivas Milletvekili olarak katıldı ancak Mustafa Kemal'le ters düşerek 1926 İzmir Suikastı Davası nedeniyle idamla yargılandı ancak beraat etti. 1931'de bir trenin altında kalarak öldü.

İsmail Canbulat: İttihatçıların Emniyet Umum Müdürü, İstanbul Şehremini ve Dahiliye Nazırı olan İsmail Bey, Malta dönüşü İstanbul Milletvekili olarak TBMM'ye katıldı. O da 1926 İzmir Suikastı Davası'nda mahkûm olup idam edildi.

Musa Hilmi Demokan: Kırşehir Ermenilerine yönelik suçlarından dolayı Malta'ya götürülen Kırşehir Mutasarrıfı Musa Hilmi Bey, daha Malta'da iken TBMM'ye Kırşehir Milletvekili olarak seçildi.

Veli Necdet Sünkıtay: Diyarbakır Ermenilerinin katledilmesinden sorumlu olarak Malta'ya gönderilen Veli Necdet Bey, Malta dönüşü resmî göreve atanmayan, ticarete atılan nadir kişilerdendi. 1937'de Ankara Ticaret Odası Başkanlığı yaptı.

Galatalı Şevket: İTC döneminde İstanbul Merkez Kumandanı Galatalı Şevket Bey de Malta dönüşü siyasetten uzaklaştı ve ticaretle uğraştı.

Kara Kemal: İTC'nin Merkez Komitesi üyesi, İaşe Nazırı Kara Kemal Bey, Malta dönüşü İTC'yi yeniden canlandırmaya çalıştı. 1926'da İzmir Suikastı Davası'nda gıyabında idama mahkûm edildi. Yakalanacağını anlayınca intihar etti veya öldürüldü.

Malta Sürgünleri arasında bulunan Yakup Şevki (Subaşı) Paşa, Cemal (Mersinli) Paşa, Cevad (Çobanlı) Paşa, Dr. Esad (Işık) Paşa, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahid, Fethi Bey, Rauf Bey, Ahmed Agayef (Ağaoğlu) gibi İttihat ve Terakki politikalarının oluşmasında ve yürütülmesinde önemli rolleri olan kişiler de Cumhuriyet döneminde milletvekilliği, bakanlık, başbakanlık, generallik gibi görevlerle taltif edildiler.

Cumhuriyet'in harcı

Elbette Malta'ya gönderilmemiş yüzlerce Kırım ve savaş suçlusu vardı. Onlar da yargılanmadılar ve Cumhuriyet döneminde önemli görevlere getirildiler. Örneğin İTC Bolu Milletvekili Dr. Mazhar (Germen) Sağlık Bakanı, Kırım'da Ermeni ölülerinin gömülmesinden sorumlu Sağlık Genel Müfettişi Dr. Tevfik Rüşdü (Aras) İzmir Milletvekili ve 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu'ndan Mustafa Kemal'in ölümüne kadarki dönemde Dışişleri Bakanı oldu. Daha sonra da pek çok önemli devlet görevinde bulundu. Kırım sırasında Van Jandarma Kumandanı olan Kâzım Paşa

Meclis Başkanı, İTC'nin Ege bölgesindeki temizlik politikalarının yürütücüsü Celal Bey bakan, başbakan ve cumhurbaşkanı oldu. Teşkilat-ı Mahsusa'da önemli görevler yapan Ahmed Esat (Uras) Emniyet Umum Müdürlüğü, valilik, Türk Tarih Kurumu üyeliği ve mebusluk yaptı. Tehcir sırasında Muhacirin ve Aşairin Müdür Muavini olan Ali Haydar (Yuluğ) Ankara Belediye Başkanlığına, Yozgat Mutasarrıfı Mehmed Ata Bey, milletvekiliğine ve Dahiliye Vekilliği'ne; İstanbul Umum Hapishaneler Müdürü Hüseyin Emrullah (Barkan) milletvekilliğine getirildiler. Kadrolardaki bu süreklilik ideolojik sürekliliğin de garantisi oldu.

Özet Kaynakça: Vartkes Yeghiayan, *Malta Belgeleri, İngiltere Dışişleri Bakanlığı Türk Savaş Suçluları Dosyası*, Çeviren: Jülide Değirmenciler, Belge Yayınları, 2007; Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Kitabevi, 2002; Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, 1985.

MUSTAFA KEMAL'İN ERMENİ KIRIMI'NA DAİR TAVRI

Mustafa Kemal'in 1915 Ermeni Kırımı'na ilişkin tutumuna da göz atalım. İTC üyesi olan, ancak örgütün liderliğini ele geçirme mücadelesinde Enver Paşa'ya yenildiği için arka plana itilen Mustafa Kemal'in, Ermeni Kırımı'na karışmadığı genel olarak kabul gören bir görüştür. Ancak Ermeni Kırımı hakkında 'gerçekten' ne düşündüğünü öğrenmek için bir süre beklemek gerekecektir. Örneğin, 1917'de Şehzade Vahdeddin'le birlikte gittiği Almanya'da Strassburg şehrinin valisi olan Nikolaus von Dallwitz'le konuşmasını şöyle aktaracaktı:

"Alman Vali bana Ermenilerin iyi niyetli insanlar olduğunu ve Türklerin Ermenilere karşı epey kötü saldırıları olduğunu söylemeye yeltendi, çok şaşırdım. Yüksek bir valinin -ki ben misafiri idim- ve biz savaş müttefiki idik -bütün ciddiyetiyle bana geleceğin Türk yöneticisine böyle bir şeyi sorması çok garipti. Ben dedim ki evvela ben sizden şunu öğrenmek istiyorum: Siz neden Ermenilerin lehine bir düşünceye kapılıyorsunuz, tarihin bilinmeyen bir zamanında millet olduğunu iddia ederek ve bu milletin varlığını ispata kalkışanlara böylece dünyayı kandırarak Türkiye'ye zarar vererek maddi ve manevi her türlü desteği veren bir savaş müttefikinizin desteğini riske sokuyorsunuz? Anladım ki bizden pek haberi yoktu. Bu konuşmada kendimi tutamadım. Ve alaycı bir tonla konuşmaya devam ettim. Bu kadar kurban vermemize rağmen Türkiye topraklarında bir Ermeni milletinin olabileceğini düşünmesini

garip buldum. Bunun üzerine Dalwittz cevabında söylediklerinin sadece duyduğu şeyler olduğunu, kendisinin bir iddiada bulunmaktan uzak olduğunu söyledi. Ben de kendimi tutup yumuşatmaya çalıştım. Konuyu bitirmek için: - Biz buraya Ermeni meselesini konuşmak için değil, müttefikimiz Alman ordusunun durumunu öğrenmeye geldik. Ve biz bu müttefikimizi destekliyoruz. Bunu öğrendiğimde ülkeme geri döneceğim.'"*

Eylül 1919'da Sivas'ta kendisini ziyaret eden Amerikan Generali Harbord'un Mustafa Kemal'e yönelttiği ilk sorulardan biri 'Ermeni kıtali hakkında ne düşündüğü' olmuştu. Mustafa Kemal'in cevabı 'Ermenilerin katledilip sürülmelerinin hükümeti ele geçiren küçük bir komitenin eseri' olduğu, kendisinin de bunu 'takbih' ettiği yolundaydı. Yine aynı tarihlerde, ABD Radyo Gazetesi'ne verdiği mülakatta "Hiçbir yayılma planımız yoktur (...) Ermenilere karşı yeni bir Türk vahşetinin olmayacağının garantisini veririz" diyerek uluslararası tepkiyi yumuşatma yoluna gitmişti. İstanbul'daki Ali Rıza Paşa Kabinesi adına Mustafa Kemal'e bir mektup gönderen Harbiye Nazırı Cemal, Mustafa Kemal'in "Harp esnasında yapılan her nevi cinayet faillerinin ceza-yi kanuniyeden kurtulamayacakları," yolunda bir açıklama yapmasını istediğinde savaş suçlularının cezalandırılacağı sözünü vermişti. Üstelik bu cezalandırmanın kâğıt üzerinde kalmayacağını da eklemişti.

İtilaf Devletleri'ni yatıştırmak için son hamle, 18-22 Ekim 1919'da, İstanbul adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ve padişahın başyaveri Naci (Eldeniz) Paşa ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey tarafından imzalanan Amasya Protokolleri vesilesiyle yapıldı. Beş protokolden birincisi ve üçüncüsünde Ermeni Kırımı

* Bu bölümü, Klaus Kreiser'in *Atatürk. Eine Biographie* (C.H. Beck, 2008) adlı biyografisinden çeviren İbrahim Seven'e ve bu çeviriyi bana ileten Sait Çetinoğlu'na teşekkür ederim.

yüzünden aranan İttihatçıların cezalandırılması ve seçimlere katılmalarının engellenmesi konusunda anlaşma sağlanmıştı.

24 Nisan 1920'de BMM'nin açış konuşmasında, "Harbi Umumiye'nin (Birinci Dünya Savaşı'nın) başlangıç safhalarından bahsetmek istemem. Zaten İtilaf Devletleri'nin bahsettikleri de bittabi maziye ait fazahat (geçmişe ait utanç verici işler, alçaklık)" diyordu.

Ancak, bunların taktik adımlar olduğu çok kısa sürede ortaya çıktı. BMM, 8 Mayıs 1920'de "tehcir suçlarından dolayı tutuklu olan" tüm sanıkların tamamının tahliyesine karar verdi. 12 Ağustos'ta tehcir suçlamasıyla "vatan evlatları idam edilecek olursa", kendisinin de yanlarında bulunan İngiliz Yarbayı Rawlinson'u ve diğer İngiliz esirleri asacağını Ahmed İzzet Paşa'ya bildirdi. 16 Ağustos'ta Heyet-i Vekile "tehcir vesaire" dolayısıyla İstanbul hükümetince kurulan İdare-i Örfiye Divanı Harbi'ni lağvetti.

Eylül 1920'de Bolşeviklerin Polonya önlerinden geri çekilmek zorunda kalmasından sonra, General Kâzım Karabekir'in 15. Kolordu'su Kars'a doğru yürüyerek Ermeni ordularını yendi. Sonuçta, 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler taleplerinden vazgeçmek zorunda kaldılar. Bu olayın en önemli sonuçlarından biri o güne dek Ermeni tehlikesine karşı gönülsüz de olsa ittifak kurmuş olan Türk ve Kürt milliyetçilerinin kendi ajandalarına dönmeleri oldu. Ama esas değişiklik, o güne dek İtilaf Devletleri'nin kulağına kar suyu kaçırmamak için gayet özenle seçilen dilin ve politikanın değişmesi oldu. 21 Şubat 1921'de, *Public Ledger-Philadelphia* muhabirinin sorularına verdiği yazılı demecinde, Mustafa Kemal'in sözleri yorum gerektirmeyecek kadar açıktı: "İngiltere'nin sulh zamanında ve harp sahasından uzak olarak İrlanda'ya reva gördüğü muameleye hemen hemen kayıtsız bir şekilde bakan dünya efkârı, Ermeni ahalinin tehciri hususunda almaya mecbur kaldığımız karar için bize

karşı haklı bir ithamda bulunamaz. Bize karşı yapılmış olan iftiraların aksine, tehcir edilmiş olanlar hayattadır ve bunlardan ekserisi şayet İtilaf Devletleri bizi tekrar harp etmeye zorlamasa idi evlerine dönmüş olurlardı."

Dikkat edileceği gibi artık 'katliam', 'katliama katılanların cezalandırılması', 'fazahat' gibi kavramlar kullanılmıyordu. Bu söylemin hem İTC'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında geliştirdiği 'öz savunma' söylemi ile hem de bugünkü 'resmî söylem' ile benzerliği ortadaydı.

Eski söylem dolaşımda

Nitekim bu tarihten sonra, İttihatçıların Ermeniler hakkındaki söylemleri yeniden tedavüle sokuldu. 3 Ocak 1921'de Meclis'te yapılan tartışmalarda Mustafa Kemal'e muhalif mebusların oluşturduğu İkinci Grup'un lideri, Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey'in "Ermeniler böyle kurnaz bir millettir (...) Doğal olarak, Ermenilerin içtenliğine kesinlikle güvenmeyiz. Kesinlikle güvenimiz yoktur. Onların bugün memleketimizin Doğu Cephesinde zararlı bir hal almakta olduklarına inanıyorum. Bunun çaresini hükümetten rica ediyorum (...) Ermeniler desisekâr (hilece) bir millettir," şeklindeki sözlerine Mustafa Kemal "tamamen" katılmıştı.

Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi Paşa, BMM'nin 22 Ocak 1921 tarihli gizli oturumunda 300-400 bini Karadeniz sahillerindeki vilayetlerde, 100-150 bini Niğde, Kayseri, Akdağmağdeni gibi Orta Anadolu vilayetlerinde olmak üzere tüm ülkede toplam 800 bin Hıristiyan bulunduğunu, bunların ekonomik hayattaki yerlerini korumasından duyduğu rahatsızlığı belirtmişti. Generale göre ya bunların imalathanelerde, nafıa işlerinde yani yol, köprü, tünel gibi bayındırlık işlerinde çalıştırılması ya da orta hallilerinden senelik 500, zenginlerinden 1000 lira 'askerlik bedeli' alınması gerekmekteydi. Fevzi Paşa'nın bu önerisi karşısında, Malatya Milletvekili

Feyzi Efendi "Efendiler, Ermenilerin denaeti (kötülüğü), ihancti cümlcce malumdur. Bizde öyle Ermenilcr, öylc Rumlar, öyle Yahudiler var ki, otuz sene memleketimizde yaşamışlar, katiyen ne vcrgi vermişler, ne de asker vermişler (...) Evet, Ermeniler 500 lira bedeli nakdi verirlerse febiha (Pekâlâ). Vermeycnler Sivas'a, Erzurum'a gönderilsin ve yollarda çalıştırılsın" dedikten sonra konuşmasını "Maksadım onların ezilmesi, yıkılmasıdır" diye bitirmişti. Bu sözlerle İttihatçıların 'dahili tümörler' söylemi arasındaki bcnzerlik de dikkat çekiciydi.

Artık Mütareke döneminin temkinliliğinin söz konusu olmadığının bir diğer kanıtı, Tiflis'te bir suikastta hayatını kaybeden Cemal Paşa'nın ailesine maaş bağlanması, İstanbul'daki Divan-ı Örfi Mahkemesi'nde tehcir suçlusu bulunarak idam edilcn iki Osmanlı yöneticisi, Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ile Boğazlayan Kaymakamı Kemal Bey'in 'Millî Şehid' ilân edilmesi ve ailelerinc Emval-i Metruke faslından maaş bağlanmasıydı. Bilindiği gibi Emval-i Metruke, 1915'te kırıma uğratılan Ermenilerin geride bıraktıkları mallardan oluşuyordu.

Eski defterleri kapatmak

Kasım 1922-Temmuz 1923 arasında süren Lozan Barış Görüşmeleri sırasında İtilaf Devletleri'nin tüm ısrarlarına karşılık, Ermeni kayıplarının giderilmesi konusunda en ufak bir taviz vermeyeceklerini gösteren Türk tarafı cn büyük mücadeleyi, tehcir suçlularının yargılanmasından vazgeçilmesi konusunda verdi. Sadecc Türk tarafı değil, Ermeni Kırımı'nda dolaylı da olsa payı olan büyük devletlerin de eski defterleri açmaktan çıkarı yoktu. Asıl önemlisi, yeni kurulan Sovyet Rusya ile Britanya'nın çıkar alanları arasında güvenli bir bölge oluşturulmasını gerekli gören İngilizler, Türkiye'yi güçlendirmeyi seçmişlerdi. Nitekim, Lozan görüşmeleri boyunca, Ermeni Kırımı'nın 'uygarlığa karşı bir

meydan okuma' olduğu söylendi, Ermenilerin çektiği 'acılara', başına gelen büyük 'felaketlere' değinildi ancak 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenmiş bütün 'suçlar' af kapsamına alınarak 'Ermeni tabusu'nun ilk ilmeği atıldı. Böylece daha önce yerel nitelikteki suç ortaklığı, uluslararası müttefiklerle pozisyonunu güçlendirmiş oluyordu.

Mustafa Kemal'in 16 Mart 1923'te Adana esnafıyla konuşurken söylediği şu sözler İttihatçı zihniyetin hâlâ yaşadığı konusunda şüpheye yer bırakmıyordu: "Arkadaşımız beyanatında demişlerdi ki, Adanamızı idaresi altına alan diğer unsurlar, şunlar, bunlar, Ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir vaziyet almışlardır. Şüphesiz haksızlık ve küstahlığın bundan fazlası olamaz. Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleketiniz sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve ebediyen Türk olarak yaşıyacaktır (...) Memleket en nihayet yine sahibi aslilerinin elinde kaldı. Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir."

Nisan 1924'te, Mahsub-u Umumi Kanun Layihası ile Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele sırasında ülkeden ayrılan/ayrılmak zorunda kalan gayrimüslimlerin geride bıraktıkları mal ve mülklere el konulmasına devam edildi. 29 Mayıs 1926'da kabul edilen dört maddelik "Ermeni suikast komiteleri tarafından şehit edilen veya bu uğurda suver-i muhtelife ile duçar-ı gadrolan ricalin ailelerine verilecek emlâk ve arazi veya tazminat hakkında kanun" ile "şehid edilen rical, Talat Paşa, Cemal Paşa, Cemal Azmi Paşa, Bahaeddin Şakir Bey, Cemal Paşa'nın Yaveri Süreyya Bey, Cemal Paşa'nın Yaveri Nusrat Bey ve Said Halim Paşa ile Kürt Mustafa'nın riyaset ettiği Divanı Harp kararıyla idam edilen, Muş Mutasarrıfı Servet Bey, Urfa Mutasarrıfı Nusrat Bey, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey, firar

ve intihar eden Doktor Reşid Bey ve Erzincanlı Hafız Abdullah Efendi'nin ailelerine" Emval-i Metruke faslından 20 bin liraya kadar kıymette arazi verilmesi kararlaştırıldı. 30 Ağustos 1927'de bu isimlere Cemal Paşa ailesi eklendi.*

Özet Kaynakça: *Nutuk*, I-II, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965; *Nutuk*, III, Vesikalar; Milli Eğitim Basımevi, 1950; *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, Cilt I, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, TTK Basımevi, 1961; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, I-IV, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985; *Türk Parlamento Tarihi*, 1923-1927, C. I, TBMM Vakfı Yayınları, 1993; Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, Tercüman Tarih Yayınları, 1980; Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları," *Yakın Tarihimiz Dergisi*, 30 Ağustos 1962, S.179; Bilal Şimşir, *British Documents on Atatürk*, Vol. I, TTK Basımevi, 1973.

* Ayrıca, 5 Ocak 1961 tarih ve 10705 Sayılı Kanun'la Cemal Paşa'nın kızı Kâmran Cemal'e, babasının yapmış olduğu hizmetler karşılığında, ömür boyu olmak kaydıyla, aylık 500 Lira maaş bağlandı. Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'a da 20 bin lira değerinde arsa ve dükkân tahsis edildi. Dahası, Hayriye Hanım'a tahsis edilen binalarda yangın çıkması üzerine, 4.621 liralık değer kaybı daha sonra hükümetçe karşılandı. Mustafa Kemal'le kişisel çatışma içinde olduğu bilinen Enver Paşa için böyle bir uygulama yapılmadı. Sadece, 5 Temmuz 1939 tarih ve 4255 Sayılı Kanun'la Enver Paşa'nın çocukları Mahpeyker, Türkan ve Ali'nin Türkiye'ye gelmelerine izin verildi.

KURTULUŞ SAVAŞI MI MİLLÎ MÜCADELE Mİ?

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basması ile 9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınması arasındaki dönem, resmî tarihçiler tarafından 'yedi düvele karşı verilmiş' Kurtuluş Savaşı veya İstiklal Harbi diye anılır. Ben ise 'Türk ulus-devletinin kuruluş dönemi' anlamında, 'Millî Mücadele Dönemi' diye adlandırmayı tercih ediyorum. Çünkü söz konusu dönem, askerî başarılardan çok siyasi ve diplomatik başarılarla karakterize olmuştu. Askeri başarılar da esas olarak 'Yedi Düvel' denilen işgalci Batı ordularına karşı değil, onların öne sürdüğü Yunan ordularına; ama daha da önemlisi 'iç düşmanlara karşı' kazanılmıştı.

Bilindiği gibi 1917'de Bolşevik Devrimi'nin gerçekleşmesi üzerine Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilen eski Çarlık Rusyası, yeni Sovyet Rusya, başından itibaren Anadolu Hareketi'nin en büyük destekçisi olmuştu. Mustafa Kemal'in isteğiyle Sovyet Rusya'nın yardım olanaklarını araştırmak üzere Moskova'ya gönderilen Halil (Kut) Paşa, Temmuz 1920'de geri dönerken, yanında 400 kilo külçe altın getirmişti. Altınlar Karaköse'deki Tümen Kumandanı'na teslim edilmiş, 200 kilo kadarı Doğu Cephesi'nin ihtiyacı için alıkonulduktan sonra kalanı Ankara'ya gönderilmişti. Aynı yılın Eylül ayında Yusuf Kemal Bey tarafından 1 milyon ruble daha getirildi. Bu ilk yardımları başkaları izledi.

Fahir Armaoğlu'nun Sovyet belgelerinden aktardığına göre, iki ülke arasında imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması'ndan sonraki bir yılda, Sovyet Rusya, Ankara Hükümeti'ne karşılıksız

olarak 39.275 tüfek, 327 makineli tüfek, 54 top, 62.986.000 tüfek mermisi, 147.079 top mermisi, bin atımlık top barutu, 4 bin el bombası, 4 bin şarapnel mermisi, 1.500 kılıç, 20 bin gaz maskesi ve 10 milyon altın rublc yardım göndermişti. Değişik kaynaklarda değinilen Sovyet Rusya'nın veremediği silahların Almanlardan alınması için Almanya'ya gönderilen 1.760.000 rublc, İtalya'daki bir hesaba yatırılan 1 veya 3 milyon İtalyan lireti, Sovyet Rusya temsilcileri Danilof ve Bagirof tarafından getirilen 200 kilo külçe altın ile Sovyet Rusya'nın parasal yardımı 17,5 milyon rublcye yaklaşıyordu. Ayrıca yüksek miktarda gıda ve tahıl yardımları vardı. Ama en önemlisi Moskova Antlaşması ile Batum'un Gürcistan'a verilmesi şartıyla Doğu sınırı güvence altına alındığı için, Türk orduları Batı Cephesi'ne kaydırılmış ve Yunanlara karşı zaferlerin kazanılması mümkün olmuştu.*

Ukrayna ve Kırım'daki Kızıl Orduların komutanı, Komünist Parti Politbüro Üyesi Mikhael Frunze'nin 13 Aralık 1921 tarihinde Ankara'ya gelmesi; 1922'nin ilk günlerinde de Sovyet Rusya'nın ilk Ankara Sefiri Simeon I. Aralof'un göreve başlamasıyla Ankara-Moskova ilişkileri daha da sıcaklaşmış, Sovyet Rusya'nın geniş çaplı askerî yardımları 1922 yılı boyunca sürmüştü. Bu yakın ilişki Lozan Barış Görüşmeleri sırasında Boğazlar konusunda Ankara'nın Britanya'nın tezlerine yaklaşması ile sıcaklığını yitirmekle birlikte Aralık 1925'te iki ülke arasında bir dostluk ve saldırmazlık paktı imzalanacaktı.

* 1920 yılında Buhara Cumhuriyeti'nin ilk ve son cumhurbaşkanı olan Osman Hoca'nın iddiasına göre, Buharalı Müslümanlar, Ankara'ya verilmek üzere Moskova'ya 100 milyon ruble teslim etmişti. Sovyet Rusya'nın yaptığı yardımlar bu paranın bir bölümüydü. Eğer bu iddia doğruysa, Moskova'nın Buhara Cumhuriyeti tarafından yapılan yardımın 82,5 milyon rublesini alıkoyduğunu düşünmek gerekir ki, Alptekin Müderrisoğlu, arşivlerde Buhara Cumhuriyeti'nden gönderilen yardımlara dair bir belgeye rastlamadığını, Sovyet Rusya'nın da böyle bir işe tevessül edeceğini düşünmediğini söylemektedir.

Fransızlarla Ankara Anlaşması

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Fransızlar Dörtyol ve Mersin'e çıkarma yapmışlardı. Daha önceden kendilerine söz verilmiş olan Musul ise İngilizler tarafından işgal edilmiş, dahası İngilizler işgali Adana, Antep ve Maraş yönünde genişletmişlerdi. 15 Eylül 1919 tarihli Suriye Anlaşması ile, İngilizler Musul karşılığında Adana, Antep, Maraş ve Urfa'yı Fransızlara bıraktılar. Bu tarihlerde Fransızların bölgedeki kuvvetleri 500 er, 12 makineli tüfek ve bir süvari takımından ibaretti. Bunlara 500 kadar da Ermeni lejyoner katılmıştı.

Ocak 1920'de Fransa'da Clemenceau'nun Başbakanlıktan ayrılmasıyla barış yanlısı Millerand başbakan olmuştu. Bu değişiklik Fransızların Anadolu'daki kararlılığını etkilemişti. Maraş'ta Fransızlara karşı direniş de bu günlerde başladı. Fransızlar 12 Şubat 1920'de Maraş'ı boşalttılar. Fransızlarla birlikte Mondros Mütarekesi'nden sonra peyderpey şehre dönen Ermeniler de şehri terkettiler. Kuva-yı Milliye milisleri, bu grupların arkasına düştü. Genelkurmay belgeleri üzerine çalışan Celal Erikan'a göre, Maraşlı milislerin kaybı 200 ölü, 500 yaralı iken, ölü, yaralı, kayıp ve hasta olmak üzere 20 bin Ermeni 'zayiatı' vardı.

Urfa'da direniş, Osmanlı döneminde Der Zor Seyyar Jandarma Müfrezesi komutanlığı yapmış Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş) komutasındaki yerel aşiretlerden oluşan 3 bin kişilik milis gücü tarafından başlatıldı. Kuva-yı Milliye milisleri 7 Şubat 1920 tarihinden itibaren Fransızları sıkıştırmaya başlamış, 9 Şubat'ta Urfa hapishanesindeki tutukluların milislere katılmasıyla sıcak çatışmalar olmuş, dört gün sonra Fransızlar şehri terk etmişlerdi. Ali Saip Bey'in anlattığına göre bu süreç sırasında, milisler Rusların gönderdiği 600 tüfek ve 1,5 milyon fişekle mücadelelerini yürütmüşlerdi.

16 Şubat 1920'de İtilaf Güçleri Komutanlığı'na hitaben yazılmış bir iç yazışmada "Fransız Hükümeti'nin Kilikya'da (Adana

havalisi) kalıcı olmaya niyeti yoktur. Nihai amaç muhtemelen Fransa'nın Türkiye'ye önerdiği mali denetim benzeri belirli bir kontrol sağlayarak çekilmektir," deniyordu. Ancak Türk güçleriyle Fransızların arasındaki iyi ilişkilerden rahatsız olan Lloyd George buna karşı çıktı. Bu yüzden Fransızların geri çekilmesi ertelendi. Fransızlar mart ayı boyunca birkaç kez karşı saldırıya geçtiler ancak başarılı olamadılar. Bir Fransız teğmenin "Marsilya'dan ayrılıyoruz, bile bile Türkiye'ye, kendi mezbahamıza sürükleniyoruz," sözlerini içeren hatıra defterinin yayımlanması, kamuoyunda savaş aleyhtarlığını arttırınca Fransızlar nisan başlarında şehri Türklere teslim etmeye razı oldular. 11 Nisan 1920 günü şehirde Türk bayrakları dalgalanmaya başladı. Ancak, Fransızlar yanlarına güvence olarak Teğmen Ömer İzzet Bey komutasındaki bir mangayı alarak şehirden ayrılırken, Şebike Boğazı denilen yerde pusu kuran aşiretler 296 Fransız askerini öldürdüler, 140 kadarını da tutsak ettiler. Olay TBMM'de büyük yankı uyandırdı. Derhal Urfa'ya bir soruşturma heyeti gönderildi. Heyet, Fransızların hiç karşılık vermedikleri halde katledildiklerini belirten bir rapor yazdı. Ancak Fransızlar katliamdan Kuva-yı Milliye milislerinin sorumlu olmadığını söyleyince olay kapandı.

Fransızların son mevzii olan Antep'te de benzer direnişler olunca Fransızlar artık bölgede barınamayacaklarını anlamışlardı. 13 Eylül 1921'de Sakarya Meydan Muharebesi'nin Türk ordusu tarafından kazanılmasından sonra Fransa savaştan çekilmeye karar verdi. 20 Ekim 1921'de Fransa adına Franklin Bouillon ile Ankara Hükümeti adına Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey arasında Ankara Anlaşması imzalandı.

Alptekin Müderrisoğlu'nun Kâzım Özalp'ten aktardığına göre Fransızlar, Ocak 1922'de güney topraklarımızı terk ederken 10 bini aşkın tüfek, 1.505 sandık mermi ile parası ileride ödenmek üzere 10 hangar, 4 yedek uçak motoru, 3 telsiz istasyonu ile 10

Brege tipi uçağı Ankara Hükümeti'ne bırakmış, daha sonra da 1.500 adet hafif makineli tüfek, 2.735 sandık fişek, 200 kamyon, 1 komprasör, 11 top beşik ve kaması, 2 ton şaplı kösele, bazı top yedek parça ve malzemesi satmıştı.

İtalyanların yardımları

19-21 Nisan 1917 tarihli Jean de Maurienne Anlaşması uyarınca Mersin, Antalya, Konya, Aydın ve İzmir İtalya'ya veriliyordu. Ama anlaşmanın Çarlık Rusyası tarafından onaylanması gerekiyordu. Bolşevik Devrimi yüzünden bu şart gerçekleşmeyince İtalya'nın durumu belirsiz hale gelmişti. Nitekim İtalya Mondros Mütarekesi'nden sonra Adana ve Antalya bölgelerine asker göndermek istediği zaman İngiltere ve Fransa, bölgede müttefiklerin güvenliğini tehdit eden hiçbir gelişme bulunmadığını, dolayısıyla mütareke koşulları içinde bu hareketin hiçbir yasal dayanağı olmadığını söyleyerek İtalya'yı protesto etmişlerdi. 15 Mayıs 1919'da İzmir'e Yunan çıkartması yapıldığında bu sefer İtalyanlar ortaklarını protesto ettiler, bununla da yetinmeyerek Selçuk havalisini işgal ettiler. Ancak İtalyanlar Türklere o kadar iyi davranıyorlardı ki, düzenli ordunun henüz kurulmadığı günlerde Ankara Hükümeti'nin hizmet aldığı çetecilerden biri olan Demirci Mehmet Efe'nin Denizli'de terör estirmesi üzerine, şehir halkı, İtalyanlara sığınmayı bile düşünmüştü. Bununla da kalınmadı, daha sonra İtalyanlardan 4 milyondan fazla tüfek fişeği, 97 ton barut, 20 Spot XIII tipi uçak ve 20 bin tüfek satın alındı. İtalyanlar (ve Fransızlar) ayrıca Akdeniz'den gelen Alman yardım gemilerinin güvenliğini sağlamışlardı.

İngilizlerin taraflı 'tarafsızlığı'

Anadolu ile ilgileri, Hindistan Yolu'nun güvenliği ile sınırlı olan İngilizler ortakları Fransızların kendilerinden önce davranmasından

korktukları için, 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ederek, o güne dek Anadolu Hareketi'ne katılmakta tereddütlü olan kesimlerin Ankara'nın yolunu tutmasına neden olmuşlardı. İngilizler Ankara'nın güçleriyle doğrudan çarpışmaya girmediler çünkü Birinci Dünya Savaşı'ndaki büyük kayıplarından sonra yeni bir savaşa devam edecek askerî, mali ve moral güçleri yoktu. İngiliz kamuoyu, hem bu yüzden hem de Yunan ordularının Anadolu'da yaptığı katliamlardan dolayı hükümete destek vermiyordu. Yine de İngiliz birlikleri, İkinci Anzavur İsyanı (16 Şubat–19 Nisan 1920) sırasında ve 22 Haziran 1920'de Yunan orduları Anadolu içlerine doğru harekete geçerken çeşitli şekillerde Ankara karşıtlarına destek verdiler.

İtilaf Devletleri'nin destekçisi Yunan Kralı, 30 Eylül 1920'de kuduz bir maymun tarafından ısırıldı ve bir ay sonra öldü. Bunun üzerine, tahta Alman yanlısı olduğu için İngilizlerin zoruyla tahttan indirilmiş babası tekrar çıktı. Yani artık Yunanistan'da İtilaf Devletleri'ne düşman bir kral vardı. Yeni Kral, Yunan ordularını Anadolu'dan çekmeye çalıştı ancak geç kalmıştı. Bu kargaşa sırasında Yunan ordusu düzenini kaybettiği için durum Ankara'nın lehine döndü.

6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında meydana gelen Birinci İnönü Muharebesi'nden (hikâyesi sonda) sonra Yunan ordularının umdukları kadar başarılı olamayacağını anlayan İngilizler, 21 Şubat 1921'de Londra Konferansı'nı topladılar. Konferansa hem İstanbul Hükümeti hem de Ankara Hükümeti davet edilmişti. İstanbul Hükümeti'nin başı Sadrazam Tevfik Paşa, temsil yetkisinin Ankara Hükümeti'nde olduğunu söyledi. Ankara ise, davetin TBMM'ye yapılmasını şart koştu. Sonunda Bekir Sami başkanlığında bir heyet Londra'ya gitti. Konferans sonunda, 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Barış Antlaşması'nın gözden geçirilmesine karar verildi. Ancak, Bekir Sami Bey'in imzaladığı bir dizi anlaşma, Ankara Hükümeti tarafından kabul edilmediği için, akim kaldı. Buna rağmen, Britanya Hükümeti, 14 Nisan 1921'de, Türk-Yunan

Savaşı'nda kesin tarafsızlığını belirten notasını Yunan hükümetine bildirdi. Bu tarihten sonra İngilizlerle Türkler bir kere, 1922 yılı yazında İran-Irak-Türkiye sınırındaki Revandiz'de karşı karşıya geldiler. 31 Ağustos 1922 günü Özdemir Bey namlı Milis Yarbayı Ali Şefik'in komutasındaki derme çatma güçler karşısında beklenmedik bir yenilgiye uğrayan İngilizler bu tarihten sonra Türk tarafı ile silahlı çatışmaya girmediler.

Savaşta ne kadar kayıp verildi?

Emekli Tümgeneral Celal Erikan'ın ve Alptekin Müderrisoğlu'nun yaptığı hesaplamalara göre, Türk tarafı Batı Cephesi'ndeki ilk önemli çarpışmalar olan 6-11 Ocak 1921 tarihleri arasında yaşanan Birinci İnönü Muharebesi'nde 121 ölü, 97 yaralı; 23 Mart-1 Nisan 1921 tarihli İkinci İnönü Muharebesi'nde 685 ölü, 1.822 yaralı, 1.361 kayıp*, 1.080 kaçak, 6 esir verdi. 11 Temmuz-18 Temmuz arasındaki Kütahya-Eskişehir Savaşları sırasında 1.643 ölü, 4.981 yaralı, 30.809 kaçak, 374 esir vardı. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasındaki Sakarya Meydan Muharebesi sırasında 3.282 ölü, 13.618 yaralı, 8.630 kayıp asker kaçağı vardı. 26 Ağustos-30 Ağustos 1922 tarihleri arasında gerçekleşen Büyük Taarruz ve Başkumandanlık Meydan Muharebesi sırasında ise 2.543 ölü, 9.855 yaralı, 1.865 esir, 13.162 kaçak vardı.

Batı Cephesi'nin zayiat rakamlarını toplayınca ortaya 8.274 ölü, 30.433 yaralı, 45.051 kaçak, 9.991 kayıp, 2.245 esirden oluşan bir tablo çıkıyor. Halbuki Genelkurmay belgelerine Şubat 1923'te Yunanların elinde 329'u subay, 6 bini er olmak üzere 6.331 asker esir vardı. Nisan ayında Yunanistan'ın Milletler Cemiyeti'nin Usera (Esirler) Komisyonu'na verdiği raporda ise 341 subayla 9.788 erin künyesi verilmişti. Anlaşılan 'kayıp' olarak belirtilenlerin bir bölümü esir düşmüştü ve 'asker doğan bir millet' olarak bunların kabülünde zorluklar yaşanmıştı.

* O dönemde herhangi bir nedenle izi kaybedilen ya da künyesi tespit edilemeyen her asker 'kayıp' olarak yazılıyordu.

Sabahattin Selek'e göre Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı şanlı zaferler kazandığı söylenen Kâzım Karabekir'in 18.491 kişilik 15. Kolordusu'nun kaybı ise 46 ölü, 76 yaralı idi. Ayrıca Ege'de ve Güney'de yerel direniş güçlerinin, yani çetelerin savaşları sırasında ölenler ve esir düşenler de vardı ki, bunların, 'sivil' olarak kaydedildiği, yani Genelkurmay'ın sayıları içine girmediği sanılıyor. Örneğin, daha sonra 'hain' ilan edilen Çerkez Ethem Bey'in birliklerindeki kayıplar bu sayılara dahil değildi.

Esas savaş içeride

Çanakkale Savaşı'nın kayıpları yanında (57.263 şehit, 97.874 yaralı, 11.178 kayıp, 20.297 hastalık sonucu ölüm ve diğerleriyle birlikte 207.696 zayiat) gayet mütevazı sayılabilecek bu sayılara bakılınca, esas savaşın İtilaf Devletleri'ne karşı verilmediğini anlarız. Dahası 1921'den itibaren İtilaf Devletleri'nin bir bölümünden önemli miktarda silah, mühimmat ve araç-gereç satın alınmıştı. Gerçekten de, en kanlı çatışmalar Yunanlar ve Ermenilerden sonra 'iç' düşmana karşı verilmişti. Bu bağlamda ilk akla gelenler İngilizlerin desteğiyle bağımsız bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen Midyatlı aşiret reisi Ali Batı'nın isyanı (11 Mayıs-18 Ağustos 1919), Saltanat ve Hilafetten yana tavır alan Konyalıların çıkardığı Birinci ve İkinci Bozkır İsyanı (27 Eylül-4 Ekim 1919, 20 Ekim-4 Kasım 1919), Ankara Hükümeti'nin 'kâfir' olduğunu ileri süren Bayburtlu Şeyh Eşref'in isyanı (26 Ekim-24 Aralık 1919), İstanbul Hükümeti'nin Hilafet Ordusu'na katılan Çerkezlerin çıkardığı Birinci ve İkinci Anzavur İsyanı (25 Ekim-30 Kasım 1919, 16 Şubat-16 Nisan 1920), yine Çerkezlerin başrol oynadığı Birinci Düzce İsyanı (13 Nisan-31 Mayıs 1920), HİF'i tuttukları için, İTC'li kadrolara destek vermek istemeyen Yozgatlı Çapanoğullarının isyanı (15 Mayıs-27 Temmuz 1920), Irak-Garzan bölgesinde özerklik ilan etmek isteyen Bahtiyar Aşireti Reisi Cemil Çeto'nun isyanı (20 Mayıs-7 Haziran 1920) ve bağımsız Kürdistan'ı hedeflediği

ileri sürülen Milli Aşireti Olayı (1 Haziran-8 Eylül 1920), Çerkezlerin katıldığı İnegöl Olayları (20 Temmuz-20 Ağustos 1920) ve İkinci Düzce İsyanı (8 Ağustos-23 Eylül 1920), İkinci Yozgat İsyanı (5 Eylül-20 Aralık 1920), İstanbul Hükümeti'ni destekleyen Türkmenlerin çıkardığı Konya İsyanı (2 Ekim-22 Kasım 1920), Mustafa Kemal ile girdiği bilek güreşini kaybeden Çerkez Ethem Bey'in isyanı (17 Aralık 1920-23 Ocak 1921), Sivas-İmranlı havalisinde yaşayan Kızılbaş Kürtlerin ve Zazaların çıkardığı Koçgiri İsyanı (6 Mart-17 Haziran 1921).

Bu olaylarda kaç kişinin öldüğünü, kaç kişinin yaralandığını bilmiyoruz. Ancak, bu sayının hiç de az olmadığını, Ankara'nın Anzavur, Düzce, Bolu ve Yozgat isyanlarını bastırmakla görevlendirdiği Ethem Bey'in, "25 bin Türk'ü öldürdüğü"ne dair Yunan belgesinden bile çıkarmak mümkün. Sonuçta ölü veya yaralı sayısı kaç olursa olsun, ülke sadece yabancı işgal ordularından değil aynı zamanda Anadolu halkının 'iç düşman' diye tanımlanan bir bölümünden de 'temizlenmişti.' Ancak bu 'temizliğin' Ankara'nın arzu ettiği radikallikte gerçekleşmediği ilerde yaşanacak çeşitli isyanlarla anlaşılacaktı.

Resmî Tarih'in İnönü Zaferi

Turgut Özakman'ın 748 sayfalık *Çılgın Türkler* adlı 'best seller' kitabında "Yunan ordusu, üç tümene yakın bir kuvvet ile yeni Türk ordusunun durumunu keşfetmek için Bursa'dan Eskişehir'e doğru taarruza geçecektir" diye anlattığı hikâye, resmî tarihe Birinci İnönü Muharebesi olarak geçen olaydır.

Celal Erikan'ın belgeler üzerinde yaptığı araştırmaya göre Yunan tarafında 140 ağır makineli tüfek ve 72 top vardı. Böylece Yunan tarafının Özakman'ın söylediğinin yarısı kadar olduğunu öğreniriz.

Celal Erikan'ın *Kurtuluş Savaşı'nda Cepheler* adlı kitabından anladığımıza göre 10 Ocak 1921'de Ankara kuvvetleri, bir gün sonra ise, Yunan kuvvetleri geri çekilmişti. Ankara kuvvetleri ise bu durumu tesadüfen köylülerden öğrenmişti. Yani Turgut Özakman'ın iddia ettiği gibi "fidan halindeki ordu, canını dişine takarak" Yunanlıları püskürtmemişti.

Nitekim Genel Kurmay Başkanlığı Harp Dairesi de *Türk İstiklâl Harbi* adlı kitapta, "İyi bir keşif yapılamaması ve temasın devam ettirilememesi yüzünden Yunanlıların çekildiği zamanında anlaşılamamış, bu yüzden 11 Ocak günü Yunanlılar, takibe uğramadan kolayca muharebeyi keserek İnönü mevziinden geri çekilmişlerdi," şeklinde yazılacaktı. Ama elbette, kitabın yazarı yaşananları bir 'meydan muharebesi' ve 'zafer' olarak adlandırmaktan geri durmuyordu. Halbuki Celal Erikan'ın kaydettiği gibi, Mustafa Kemal cepheye gönderdiği telgrafta, 'zafer' değil sadece 'başarı'dan söz etmişti. Olayın 'zafer' olarak nitelenmesi Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasından sonra (19 Eylül 1921) olacak, 1927'de okunan *Nutuk*'ta da perçinlenecekti.

Yunan kaynakları ise Birinci İnönü Muharebesi'ni, kendi açılarından başarısızlık olarak niteliyorlardı. Onlara göre, Türk ordusu artık disiplinsiz çetelerden değil tamamen disiplinli ordu birliklerinden oluşuyordu ve iyi silahlanmıştı. Buna karşılık Yunan birlikleri haritaları iyi kullanamamış, kollar arasında diyaloğu sağlayamamış, daha da önemlisi, Ethem Bey'in Kemalist güçlere karşı işbirliği teklifini değerlendiremeyerek, 18 ay boyunca elde ettikleri tüm kazanımları heba etmişti.

Özakman bu büyük muharebede ne kadar şehit verdiğimizi belirtmez. Onun eksiğini de Celal Erikan tamamlar: Türk tarafının zaiyatı 121 ölü, 97 yaralıdır. Yunan tarafının ise 57 ölü ve

154 yaralısı vardır. Yunan kaynakları ise Türk kayıplarını vermez ancak kendi kayıplarını 59 ölü ve 130 yaralı olarak verir.

Her iki tarafın toplam ölü sayısının 178, toplam yaralı sayısının ise 251 olduğu, beş güne yayılan, tarafların birbirlerini yokladıkları bir çatışma olduğunda anlaştıkları olay, Şevket Süreyya Aydemir tarafından *İkinci Adam* adlı eserde Özakman'a nazaran temkinli bir tavırla "Hulasa Birinci İnönü Harbi, pek büyük ölçüde kuvvetler muharebesi olmamış fakat Türkler, en az vasıtayla ve kötü şartlar içinde en verimli netice almak yolunda başarılı bir imtihan vermişlerdir." şeklinde anlatılır.

Aslında, Özakman da 'keşif sözcüğünü kullanarak, durumun farkında olduğunu adeta itiraf eder. Ama maksat, Özakman'ın kendi sözleriyle "Milli Mücadele'nin emperyalizme karşı verilmiş ve kazanılmış ilk kurtuluş savaşı olduğu anlatılmadığı için gençlerimizin başkalarının kurtuluş mücadelelerine imrenmelerinin" önüne geçmek olunca, bu tür belirsizlikler mubahtır!

Özet Kaynakça: Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları*, 2 Cilt, Kastaş A.Ş. Yayınları, 1988; Kazım Özalp, *Milli Mücadele 1919-1922*, 2 Cilt, TTK Yayınları, 1971 ve 1972; Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih, 1789-1960*, Sevinç Matbaası, 1964; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Yayınları, 1991; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, SBF Yayınları, 1978; Rahmi Apak, *Türk İstiklal Harbi, İç Ayaklanmalar (1919-1921)*, VI. Cilt, Genelkurmay Basımevi, 1964; Celal Erikan, *Kurtuluş Savaşı Tarihi*, Hazırlayan: Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008; Nilüfer Erdem, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı (1919-1923)*, Derlem Yayınları, 2010; Emrah Cilasun, "Özakman'ın Kitabı ve 'Çılgın' Bir Cümlenin Perde Arkası", *Resmi Tarih Tartışmaları-2*, Özgür Üniversite Yayınları, 2006.

1922'DE GÜZEL İZMİR'İ KİM YAKTI?

"Şehir bir kül yığını. İnsanların ve öküzlerin güçlükle çektikleri top arabaları arasından geçiyoruz. Ne Yunanlar ne biz ölülerimizi gömmeye vakit bulamamıştık. Türk ordusu, Türk şehirlerini ateşten kurtarmak için var hızıyla koşuyor. Yunan ordusu da yaptığı yangınlardan, cinayetlerden kaçıyor. Hiç birisi öbür tarafa zerrece merhamet göstermiyor."

Halide Edib Mustafa Kemal'in Uşak'tan İzmir'e yolculuğunu anlattığı *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adlı kitabında Alaşehir'i böyle anlatmıştı. Ardından 18 kurşun yarasına rağmen hayatta kalmayı başaran mucizevi asker Kemaleddin Sami Paşa'yla Salihli'ye doğru yola koyulmuşlardı. Yolda İzmir Körfezi'ne demirlemiş olan *Edgar Quinet* Zırhlısı'ndan bir mesaj alan Mustafa Kemal'e, İzmir'i Türk ordusuna teslim etmek istediklerini söyleyen konsoloslar, görüşmelere hangi kumandanın gönderileceğini soruyorlardı. "Kimin şehrini kime veriyorlar!" diye bağırmıştı Mustafa Kemal.

Kramer Otel'de

Mustafa Kemal, yorgun ordunun konakladığı Nif'in (şimdi Kemalpaşa) biraz ilerisindeki Belkahve'den İzmir'e bakarken de, yabancı harp gemileriyle dolu Körfez'e ve Anadolu şehirlerinin aksine tek bir dumanın bile tütmediği şehre uzun uzun baktıktan sonra yanındakilere "Bu şehre bir şey olsaydı çok üzülürdüm," demişti. Yunan ordusunun acele ile terk ettiği İzmir'in içi karmakarışıktı. Bu nedenle kendisine önce Karşıyaka'da bir köşk hazırlandı; ama

sonuçta Bornova'daki bir köşke yerleştirildi. Ordu mensupları ve İzmir'in ileri gelenleri onu karşılarında görünce biraz şaşırmışlardı. Çünkü henüz gelmesini beklemiyorlardı. Şaşkınlık geçince büyük bir coşku yaşandı. Hoş geldin demeye gelenler, çiçekler, çelenklerle süslü bir sofrada yenilen yemek, alkışlar, yaşasın sesleri... Ancak birden silahlar patladı ve Mustafa Kemal arkada bir odaya kapandı. Kapıyı kapatmadan önce de Ruşen Eşref'e sert bir şekilde ne olduğuna bakmasını emretmişti. Bir süre sonra anlaşıldı ki, Türk ordularının önünden kaçan Yunanların bir bölüğü şehrin girişinde Çolak İbrahim Bey'in emrindeki Türk birliği ile karşılaşmış ve silahlar çekilmişti.

Hrisostomos linç ettiriliyor

10 Eylül günü Mustafa Kemal'e tekmili Vali Vekili Sakallı Nureddin Paşa verdi. Önlerindeki masada değerli taşlarla süslenmiş bir kılıç duruyordu. Bu kılıç, İzmir'e girecek ilk süvari komutanına verilmek üzere Buhara Cumhuriyeti tarafından gönderilen üç kılıçtan biriydi. Nureddin Paşa'nın daveti üzerine, işgal yıllarında doğal olarak Yunanlarla işbirliği yapan İzmir Rum Metropoliti Hrisostomos, yanında Belediye Meclisi Üyesi Klimadoğlu, Çürükçüoğlu Nikolaki, Sarraf Yanko ve Timoleon Efendi ile birlikte vilayet konağına gelmişti. Aslında Metropolit İzmir'in geri alınmasından önce pekâlâ kaçabilirdi ancak kaçmamıştı. Anlaşılan fazla iyimserdi.

Mustafa Kemal, Nureddin Paşa'ya "Senin dostundur! Git görüş, ben görüşmek istemem," demişti. Nureddin Paşa Hrisostomos'a elini uzatmadığı gibi hakaret etmişti. Ardından İkiçeşmelik Karakolu'na götürülerek sorgulanmasını emredecekti. Bir süre sonra Hrisostomos'un halk tarafından linç edildiği haberi geldi. Linçin en yakın tanıdığı Cellât Ali'nin 1973 yılında *Yeni Asır* gazetesinde yayımlanan hatıratında linç olayı şöyle anlatılıyordu:

"Papaz, muhafızların himayesinde bulunduğu hücreden çıkarıldı ve idam hükmünün yerine getirileceği Namazgâh yönüne yürümeye başlandı. Biz giderken peşimizdeki kalabalık da her dakika artıyor ve tehlikeli bir durum meydana geliyordu (...) Jandarmalar ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Galeyana gelenleri yatıştırmaya çalışıyorlardı. Fakat nasıl olduysa oldu ve papaz kaşla göz arasında kaybolıverdi. 'Ey ahali ne oluyor? Bu yaptığınız doğru değil. Zaten ona kanun cezasını vermiş' demeye kalmadan Hrisostomos parça parça edildi ve cesedi de bir kenara atıldı. Kafasına vurulan ilk sopayla kanlar içinde kalmıştı..."

Ardından meşhur olay yaşandı. Mustafa Kemal, Karşıyaka'da bir zamanlar Yunan Kralı Konstantin'in de kaldığı Beyaz Köşk'e girerken kapıya serilen Yunan bayrağını kaldırttı ve ardından Şevket Süreyya'nın sözleriyle "genç bir ilah gibi" eve girdi. İzmirlilerin deyişiyle 'İstirdat'ın, yani geri alınışın ikinci gününde tek başına soluğu Kordon'daki Kramer Otel'de alan Mustafa Kemal'in alelacele kurulan sofrada yemeğini yerken garsonlara "Kral Konstantin de bu otele gelip, burada bir kadeh rakı içer miydi?" diye sorması ve garsonların "Hayır Paşa efendimiz" sözleri üzerine, "Öyleyse neden İzmir'i almak istemiş?" demesi pek manidardı.

Yangın başlıyor

13 Eylül'de ise bütün bu güzel hava tersine döndü. İzmir'in en mamur, en güzel, en zengin mahalleleri alevler içindeydi çünkü. Yangın hızla, yerleştiği eve yaklaşırken Mustafa Kemal, ateş çemberinden panik içinde kaçışan halkın arasından açık bir otomobille ileride kayınpederi olacak Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki evine doğru yola çıktı. O gün bir suikasta kurban gitmemesi büyük bir mucizeydi.

"Deniz bakır kırmızılığındaydı. En kötüsü de, arkalarından gelen ölüm ateşi ile önlerindeki derin deniz arasında kalan dar rıhtımlarda

birbiri üzerine yığılmış binlerce insanın sürekli olarak kilometrelerce uzaklıktan işitilebilecek korkunç çığlıkları yükseliyordu (...) Akkor halindeki dev balonların sürekli olarak havaya fırlatılmasını, akaryakıt bulunan yerlerin ateş almasını, havanın tiksindirici bir kokuyla kaplanmasını, bu arada üzerimizden ateş saçan bulutların, yanık kömür parçalarının ve kıvılcımların geçişini bir kez tasarlayın. İşte o zaman seyrettiğimiz büyük ve korkunç yıkımın korku veren görünüşünü gözünüzün önünde canlandırabilirsiniz."

İngiltere'de yayımlanan *Daily Mail* gazetesinin muhabiri Ward Price 16 Eylül 1922 tarihli yazısında böyle anlatıyordu İzmir Yangını'nı. O gün de bugün de pek çok kişinin yangının nerede başladığı meselesini, adeta yangını kimin çıkardığı sorusunun cevabı imiş gibi ortaya koydu. Bazıları yangının Rum mahallesinde, bazıları Ermeni mahallesinde başladığını söyledi. Örneğin Dr. Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir* adlı kitabında, Ermeni Rahip Tourian'a dayanarak, yangından bir saat kadar önce bir Türk ayakkabı boyacısının Ermeni mahallesinin sokaklarından bağırarak geçtiğini ve buradaki Müslümanlara kaçmalarını bildirdiğini anlatmıştı. Buradan anlaşıldığı kadarıyla yangın Ermeni mahallesinde değil başka yerde çıkmıştı. Atay'a göre yangının çıkış yeri St. Constantin adlı Rum mahallesi; planlayıcısının da Rum Patriği Hrisostomos'tu. Yangında Ecole Evangelique'te (Evanjelik Okulu) saklanan Rumlara ait 30 bin değerli kitabın yanmasına Rum kundakçıların nasıl razı olduğunu açıklamayan yazarın verdiği ancak yorumlamadığı diğer ilginç ayrıntı ise yangından kısa süre önce *Seda-yı Hak* gazetesi ve bazı Türk kuruluşlarının Türk mahallelerine taşınmış olmalarıydı.

İstanbul'da yayınlanan *Cagadamard* (Cephe) adlı Ermenice gazetenin 19 Eylül 1922 tarihli nüshasında ise 16 Eylül'de İzmir'den ayrılan bir gencin ağzından yangının çıkış öyküsünü şöyle anlatılıyordu:

"9 Eylül cumartesi öğleden sonra Türk süvarileri İzmir'in Kordon Boyu'ndan dörtnala, kılıçları çekilmiş vaziyette şehre girdiler. Onlar şehre girerken, önlerinden çevredeki Rum vatandaşlar korkuyla kaçmaya çalışıyorlardı. Yunan askerleri de elbiselerini çıkarıp silahlarını atıp kaçışıyorlardı. Gece Türk askerleri ve silahlı çapulcular karşılarına kim çıkarsa, Rum veya Ermeni yakalayıp belirsiz bir yere götürmeye başladılar. Halk sabaha kadar süren silah sesleri arasında geceyi geçirdi. Pazar sabahı silahlı çapulcular ve askerler çarşıya daldılar ve arabalara, atlara, sırtlarına ne varsa koyup Türk mahalesine taşıdılar. Akşama doğru aynı durum Ermeni mahallesinde tatbik edildi. Araştırma ve soruşturma yapmak gerekçesiyle evlere giriliyor, evlerde ne varsa soyulup talan ediliyordu. Karşı koyanlar da öldürülüyordu. Salı günü öğleden evvel güneyden denize doğru sert bir rüzgar esmeye başladı. Basmane İstasyonu'nun önündeki bir Ermeni evinden yangın dumanları yükseldi. Yangın genişleyerek Ermeni mahallesine ve kilisesine doğru yayılmaya başladı. Başta yangın Mortakiya Rum mahallesini ve sahil boyunu tehdit eder nitelikte değildi. Fakat akşam üstü demiryolu üzerinden bir noktadan ikinci bir yangın Rum mahallesine yöneldi. O gün sabahtan akşama kadar bütün halk Kordon Boyu'nda toplandılar. Gümrük Binası'ndan Punto'ya kadar halk toplanmıştı. Yabancı savaş gemilerinden gelen memurlar ve askerler yalnız İtalyan, İngiliz ve Fransız tabiyetindeki kişileri gemilere aldılar. Kendilerine güvenen gençler denize atlıyor, ilerde duran gemilere yüzmeye çalışıyordu. Bazıları muvaffak oldu ve kendilerini gemilere aldırtmayı başardılar. Ermeni Kilisesi ve okulunun girişi ve etrafı Manisa, Ödemiş, Afyon Karahisar ve diğer yerlerden kaçan Ermeni göçmenlerle doluydu (...) Yaşları 50'den büyük olanlar serbest bırakılıyor diğerleri tutuklanıyor veya askere alınıyordu. Çarşamba (13 Eylül) artık yangın Kordon Boyu'na yaklaşmıştı. Büyük patlamalar duyuldu. Sonradan Karantina Hastanesi'nde bulunan benzin depolarının ve başka yanıcı maddelerin patlamış olduğunu öğrendik. Bu arada Ermeni

Kilisesi'nin de yangından nasibini aldığını ve çöktüğünü, kemerlerinin dağıldığını gördük. 16 Eylül'de şafakta dört kişi idam edildiler. Bunların ikisi Ermeni, biri de Rum'du..."*

Nüfusun arılaşması

Günümüzde pek çok kaynağın ittifak ettiği üzere, Ermeni mahallesinden çıksın, günümüzde pek çok kaynağın ittifak ettiği üzere aslında pek çok noktadan birden başlayan yangın, 13 Eylül'de, o ana kadar denizden esen hâkim rüzgâr imbatın yerini, güney-güneydoğu yönünden esen rüzgârın almasıyla 14 Eylül'de batıya doğru yayılmıştı. 15 Eylül'de kontrol altına alınmış ama ancak 18 Eylül'de söndürülebilmişti. 23 Eylül günü Hisar Camii arkasında yeni bir yangın başlamıştı. Şehrin tekrar güvenli hale gelmesi 30 Eylül'ü bulacaktı. Bu tarihe kadar Ermeni, Rum mahalleleri tamamen, Avrupalıların yaşadığı Frenk Mahallesi ise kısmen yanmıştı. Muhtemelen 15 Eylül'de rüzgârın tekrar imbata dönmesi sayesinde Türk ve Yahudi mahalleleri zarar görmemişti.

Yangında yaklaşık 2,6 milyon metrekarelik alan, 25 bin ev, işyeri, kilise, hastane, fabrika, depo, otel ve lokanta yok oldu. Türk ordularının önünden İzmir'e doğru sürülen Rum ve Ermeni sayısının İzmir'de yaşayanlarla birlikte 500 bine yakın olduğu, bunların ancak 320 bininin gemilerle tahliye edilebildiği, geri kalan 180 bin kişinin çeşitli biçimlerde Eylül ayında yaşamını yitirdiği kabul edilirse, böylece şehir gayrimüslim ahalisinden 'kurtulmuştu.'

Yangın Ermeni ve Rum mahallelerini tamamen yaktığı için, Ermeni ve Rumlardan geriye mülk kalmamıştı ama 3 Ekim 1922 tarihli *İleri* gazetesinde yayımlanan bir habere göre, geride kalan taşınabilir varlıklar 3,5 milyon altın değerindeydi.**

* Bu gazete haberini benim için tercüme eden Kevork Büyükagopyan'a teşekkür ederim.

** 1924'ten itibaren yangın zararlarını tazmin ettirmek için sigorta şirketlerinin aleyhine açılan 150'ye yakın davanın dosyası ortada yok ancak, bu davaların

Yerli ve yabancı basının tavrı

Yangını izleyen günlerde İngiliz, Fransız ve İtalyan basını genel olarak temkinli bir tavır takınmışlardı. Örneğin 16 Eylül 1922 tarihli *The London Times*'ta çıkan makalede yangını düzenli ordular şehre girmeden önce şehri ele geçiren Türk başıbozukların çıkardığı, ancak düzenli Türk ordularının yağmacılara veya yangını çıkaranlara karşı acımasız davrandığı, buna karşılık Türklerin yangına müdahalede yetersiz kaldığı anlatılıyordu. Gazetenin 6 Ekim 1922 tarihli nüshasında ise yangını kimin çıkardığı konusunda bir kanıt olmadığı, ancak Yunanlar ve Ermenilerin çıkardığı konusunda uzlaşma olduğu yazılıydı.

Fransız gazetelerinden *Le Figaro* şehri Türklerin, *Les Temps* Yunanların, *Le Matin* ise Ermenilerin yaktığını ileri sürdü. ABD'de çıkan *New York Times* şehri Yunanlarla işbirliği yapan Rumlardan ve Ermenilerden intikam almak isteyen Türklerin yaktığını düşünürken *The Portsmouth Daily Times* "Yangın, katliamlarının ve diğer suçlarının izlerini kaldırmak isteyen Türkler tarafından çıkarıldı," diyordu. Millî Mücadele'yi ve Mustafa Kemal'i ABD'de tanıtan faaliyetleri ile bildiğimiz *Daily Mail* muhabiri Ward Price ise yangını kimlerin çıkardığına dair hiçbir şey söylemiyordu.

Misyonların tavrı

Benzer bir kafa karışıklığı ABD, İngiliz ve Fransız misyon şefleri arasında da vardı. Yangına dair en ayrıntılı bilgileri veren Amerikalı donanma görevlisi A. J. Hepburn, ABD Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Bristol'a sunduğu 22 Eylül 1922 tarihli 48 sayfalık raporda yangını başıbozuk Türk askerlerinin çıkarmış

hepsinin 'yangının savaş durumunda ortaya çıktığı' ileri sürülerek sigorta şirketleri lehine bittiği bilinmekte. Sonuç olarak kimse yangından doğan zararını tazmin ettirememişti

olduğunu ileri sürmüştü. Bu askerlerin yangın çıkarmasının nedeni de, şehirde pek çok yağma ve katliam gerçekleştirmiş olmalarıydı. ABD'li istihbarat subayı Teğmen Merrill ise 14 Eylül 1922'de Amiral Bristol'a çektiği telgrafta 'Türklerin Hıristiyan azınlıklar sorununun kurtulma planına uygun olarak Türk mahalleri dışında İzmir'i yaktıklarına ve Müttefikleri de onları tahliye etmeye zorladıklarına ikna oldum. Sanırım şimdi İstanbul'a saldırı için hazırlanacaklar," diyordu. ABD'li Konsolos Yardımcısı Barnes de konsolosluğun köşesindeki caddeye gaz döken Türk askerleri gördüğünü anlatacaktı

Buna karşılık İzmir'deki Amerikan Kız Koleji Misyon Başkanı MacLahlan "Türk üniforması giymiş Ermeni teröristlerin yangınları çıkardığına kanaat getirdim. Anlaşıldığı kadarıyla böyle yapmakla Türk ordusuna karşı Batı'nın müdahale etmesini planlıyorlardı," diyordu. İzmir'deki Britanya Konsolosu Lamb ise 20 Eylül'de hükümetine Yunanların Ermenilerle işbirliği içinde şehri yaktığını rapor etti.

İtfaiye şefinin tanıklığı

İzmir'i Ermeniler yaktı diyenlerin en çok atıfta bulundukları belge, 1910-1922 arasında İzmir İtfaiye Şefi Paul Grescovich'in (Sırp asıllı Avusturya-Macaristan vatandaşıydı) yangın esnasında Near East Relief adlı yardım kuruluşu adına İzmir'de bulunan Amerikalı mühendis Mark Prentiss'e anlattıklarıdır. Prentiss'in ABD'ye döndükten sonra hazırladığı ve Amiral Bristol'a gönderdiği kapsamlı raporun bir kısmı Grescovich'in anlattıkları üzerine inşa edilmişti.*

Prentiss'le ilk kez 10 Eylül'de, ikinci kez ise 13 Eylül'de yangın çıktıktan sonra görüşen Grescovich'e göre her yıl bu aylarda

* Yani elimizde doğrudan Grescovich'in yazdığı bir rapor yoktur. Onun anlattıklarından hazırlanan raporlar vardı.

on günde bir yangın çıkarken, o yıl eylülün ilk haftasında günde beş yangın çıkmış ve kendisinin kırpılmış teşkilatı bunlarla başa çıkmayı başarmıştı. Pazar gecesi, pazartesi günü ve gecesi aynı anda çıkan pek çok yangın ihbarı aldığını söyleyen Greschovich bu yangınlarla baş etmekte zorlandığını çünkü Türk askeri valisi Kâzım (Dirik) Paşa'nın, teşkilatındaki Rum asıllı itfaiyecileri görevden aldığını anlatıyordu. Greschovich'e göre daha önce 100'e yakın olan personel sayısı 37'ye düşmüştü. Bu yüzden Eylül'ün 10'undan 13'üne kadar çıkan yangınlardan Türkleri sorumlu gören Greschovich 13 Eylül sabahı iki Ermeni rahibin önderliğinde Ermeni Okulu'ndan ve Dominikan Kilisesi'nden çıkan birkaç bin Ermeni rıhtıma doğru uzaklaştıktan sonra, bu kişilerin boşalttığı yerleri incelediğini, oralarda gaz emdirilmiş ve yakılmaya hazır meşaleleri bulduğunu anlatıyordu. Greschovich Türk yetkililere defalarca başvurmuş, ilk yardım ancak akşam saat 18.00'de gelmiş, saat 20.00'de yangını söndürmeye başlayan 100 kadar asker yangının yayılmasını önlemek için evleri bombalamıştı.

Amiral Bristol'un rolü

Prentiss, Greschovich'in anlattıklarına ve bazı tanık ifadelerine dayanarak Ocak 1923'te Amiral Bristol'a sunduğu raporda "Ermenilerin ve Yunanlıların, elde ettikleri ganimetlerin Türklerin eline geçmesini istemedikleri herkesçe biliniyordu. Yangının çıkmasından günler önce Ermeni gençlerinden oluşan bir grubun İzmir'i yakmak üzere organize edildiğini söyleyen raporların varlığı da biliniyordu," diyordu.

Bugün ABD Kongre Kütüphanesi'nde 'Bristol Papers' adıyla tasnif edilen belge grubunun içinde bulunan Prentiss'in bu raporu Ermeni kaynakları tarafından güvenilir bulunmuyor. Çünkü Mark Prentiss, henüz olayın sıcaklığı sürerken ve Amiral Bristol'a

raporunu yazmadan önce, serbest muhabir olarak çalıştığı günlerde, *New York Times* gazetesinin 18 Eylül 1922 tarihli nüshasında çıkan yazısında, İzmir'in Türklerin eline geçmesinden sonra Türk kuvvetlerince binlerce kişinin öldürüldüğünden ve şehrin yağmalandığından söz ettikten sonra kendi tanık olduğu bazı yağma ve öldürme olayından bahsetmişti. Prentiss yazısına şöyle devam ediyordu: "Bizlerin çoğu gözlerimizle gördük -ve bunları doğrulamaya hazırız- Türk askerleri ellerindeki gazlı maddeleri caddelere ve evlere atan askerî yetkililerce yönetiliyorlardı. Konsolos yardımcısı Barnes bir Türk askerini Gümrük Binasını ve Pasaport Bürosu'nu ateşe verirken görmüş. Aynı şekilde Binbaşı Davis [Kızılhaç yetkilisi C. Clafun Davis'ten söz ediyor olmalı] Türk askerlerini evleri ateşe verirken gördüğünü söyledi. Donanma devriyesi de Amerikan Okulu civarında çıkan yangının Türkler tarafından çıkarıldığına şahit olmuş."

Ermeni araştırmacılara göre, Prentiss bu görüşlerini, 'Yunan ve Ermeni düşmanı' olduğu, yazılarından, raporlarından bilinen Amiral Bristol'un baskıları üzerine değiştirmişti.

ABD'nin İzmir Konsolosu olan ve Türk ordusunun 11 Eylül 1922 günü şehre girmesiyle (yangından önce) İzmir'den ayrılan G. Horton'un 1926'da emekli olduktan sonra yazdığı *The Blight of Asia* ('Asya'nın Başbelası') adlı kitap da Batı kamuoyunu Türklerin suçlu olduğuna inandıran önemli bir kaynaktı. Kitabın tam adının *An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna* (Hıristiyan Nüfusun Müslümanlarca Sistematik İmhasının ve Büyük Güçlerin Suç Ortaklığının Bir Anlatısı, İzmir'in Yanışının Gerçek Hikâyesi) olması bile kitabın hangi tezi savunduğunu göstermeye yetiyordu.

1923'te yayımlanan *Current History* (Cilt V) adlı kitapta yer alan "Smyrna During the Greek Occupation" adlı makalenin Müslüman yazarı Albay Reşid Galib ise yangının Ermeni mahallesinde başladığını ancak yangını Yunanların çıkardığını yazmıştı. Albaya göre kundakçılar patlayıcı maddelerini Aya Triada ve Aya Fotini kiliselerinde ve bazı özel evlerde saklamışlardı.

Modern kaynaklar ne dedi?

Lord Kinross, *Atatürk/Bir Milletin Doğuşu* adlı meşhur biyografisinde, yangının orijinine ilişkin sağlam kanıtların hiçbir zaman ortaya çıkmadığını, Mustafa Kemal'in Fransız Amiral Dumesnil'e yangının Ermeniler tarafından çıkarıldığını nitekim Türkler şehre gelmeden önce kiliselerde şehri yakmanın kutsal bir görev olduğuna dair vaazların verildiğini söylediğini, bu amaçla kullanılan petrolün Ermenilerin evlerinde bulunduğunu ve birçok kişinin yangın çıkarmaktan tutuklandığını yazdı. Diğer kaynakların "Türkleri ve özellikle fanatikliği ve gaddarlığı ile meşhur Nurcddin Paşa'yı suçladığını" belirten Kinross, kendi kanaatinin de silahsızlandırdıkları Ermenileri imha etmek için bir binaya hapseden Türklerin yangını çıkardığı yolunda olduğunu belirtiyordu. Kinross'a göre Türkler binayı ateşe vermeden önce Ermeni mahallesine giriş çıkışı yasaklamış ve bir karantina bölgesi oluşturmuşlardı. Ancak rüzgâr yangının sınırlı kalmasına izin vermemiş ve alevler çabucak şehri sarmıştı. İtfaiye teşkilatının yetersiz oluşu da yangının büyümesine neden olmuştu.

O günlerin birinci elden tanığı Şevket Süreyya Aydemir ise ilk kez 1967 yılında yayınlanan *Tek Adam*'ın 2. cildinde "Bu yangının sebebi hala aydınlanmış değildir. Ermeniler yaktı, Rumlar yaktı, yağmacılar yaktı, hatta Türkler yaktı derler" demekle yetindi.

Yakın tarihte İzmir'i Türklerin yaktığını iddia eden en meşhur kitap, Ermeni asıllı Amerikalı yazar Margaret Housepian

(Hovsepyan) Dobkin'in 1971'de yayınladığı *Smyrna 1922: Destruction of a City* adlı ödüllü araştırması oldu. Kitap, 'Türk dostu' Amerikalı yazar Heath W. Lowry tarafından arşiv belgelerini seçici bir biçimde ele aldığı ve olayın en önemli tanığı olan İzmir İtfaiye Şefi Paul Greschovich'in anlatılarını es geçtiği için nesnel olmamakla suçlandı. Lowry Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan kaynaklarının eksiğini tamamlamak için incelenmesi şart olan Türk kaynaklarının henüz hiç bir araştırmacıya sunulmadığını söyleyerek konuyu bağladı.

Yine 'Türk dostu' yazar Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* adlı kitabında İzmir Yangını'na tek satırla bile değinmedi. Bir başka 'Türk dostu' Amerikalı yazar Stanford Shaw ise eşi Ezel Kural'la birlikte yazdığı *History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* adlı eserinde yangını Türklerin çıkardığını reddetti ama gerçek suçlunun kim olduğuna dair bir öneride bulunmadı.

Dr. Bilge Umar ise, 1974 yılında yayımlanan *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri* adlı eserinde bu felaketten Türkler ve Ermenilerin ortaklaşa sorumlu olduklarını, Greschovich'in raporundan anlaşıldığı kadarıyla yangını evlerine sakladıkları tüfekleri ve cephaneleri yok etmek isteyen Ermenilerin kazayla başlattığını, Türklerin de başlangıçta yangına kayıtsız kalarak yayılmasına neden oldukları söyledi.

Mustafa Kemal'in tutumu

Peki, Türkiye'de anlaşılır nedenle pek taraftar bulmayan, daha doğrusu üzerinde konuşmaya başlamanın bile bazılarının tepesini attırdığı 'İzmir'i Türkler yaktı' teziyle ilgili ne söylenebilir?

İzmir'in geri alınışının arifesinde Nif (bugünkü Kemalpaşa) yakınlarındaki Belkahve'den bakarken "Bu şehre bir şey olsaydı çok üzülürdüm," diyen Mustafa Kemal'in yangın sırasındaki tavrı hâlâ bir muammadır.

Mustafa Kemal'in Yaveri Salih Bozok'un anlattığına göre alevler 'Gavur İzmir'i bir kül yığınına dönüştürürken, ilerde Mustafa Kemal'in kayınpederi olacak Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki köşkünde bir ziyafet verilmekteydi. Bozok şöyle devam eder:

"Gazi, terasta kurulmuş olan sofraya Fevzi ve İsmet paşalardan başka beni, Muzaffer'i ve ev sahibimiz Latife Hanım'ı aldı. Fevzi Paşa Hazretlerinden başka herkes önündeki kadehleri zevkle doldurdu. Mezeler çeşitli ve nefisti. Fevzi Paşa içki içmediği halde kalamar tavadan tabağına öbek öbek alıyor 'Bu İzmir'in kalamarı da pek başka oluyor, aman pek özlemişim' diye afiyetle yiyordu. Velhasıl sofradan ve başlayan geceden memnundu.

Salih Bozok, 30 Ocak 1939 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde başka ayrıntılar da veriyor o ziyafete dair. Bozok'un anlattığına göre denize nazır terasta Mustafa Kemal ile Latife bir ara yalnız kalmışlardı. Latife anne ve babasından, yaptığı işlerden söz ediyordu. Mustafa Kemal de ona Başkumandanlık Meydan Muharebesi'ne ait hatıralarını anlatıyordu. Yangın bütün dehşetiyle sürüyordu. Kordon Boyu ve bugün fuarın yer aldığı alan alevler içindeydi. İki yaver uzaklarında kalmıştı, ama konuşmaları duyuluyordu. Mustafa Kemal Latife'ye sordu: 'Bu yangın yerinde size ait emlak var mıydı?' Latife, "emlakimizin mühim bir kısmı yanan sahadadır" demiş ve heyecanla eklemişti: "Paşam isterse hepsi yansın. Yeter ki siz sağ olun. Bu mesut günleri gören insanlar için malın ne kıymeti olur? Memleket kurtuldu ya. İleride olanları yeniden ve daha mükemmel bir surette yaptırırız."

Bu cevap Mustafa Kemal'in çok hoşuna gitmişti. "Evet! Yansın ve yıkılsın" dedi. "Hepsinin telafisi mümkündür..."

Ankara'dan Yakub Kadri ile birlikte gelerek ziyafete katılan Falih Rıfkı ise Mustafa Kemal'in "yalçın ve yırtılmaz sakinlikle" yangını izlediğini teyit edecekti. Falih Rıfkı'nın yangını kimin çıkarttığı konusundaki düşüncelerini yazının sonunda okuyabilirsiniz. Şimdi devam edelim. Peki, o gün sofrada kalamar ziyafeti çeken Fevzi Paşa'nın düşüncesi neydi? Fevzi Paşa anılarında "İzmir'e giriş: Bilhassa iki tarihi hadisenin acı akıbetli iki olayını yarattı. Biri, İzmirin büyük yangını diğeri Gazi Kemal'in bu yangın münasebetiyle yerleştiği otelden Latife hanımın Göztepe'deki evine yatılı misafiretidir. Bunlardan birincisi kısmen Nurettin paşanın kısa görüşü, ikincisine de tesadüf denilen müessir amil olmuştur," demekle yetinmişti.

Sadece nahoş bir olay mı?

Fevzi Paşa az konuşmuş ama önemli bir ifşaatta bulunmuştu. Yangının faili en azından o günlerde, rejimin en önemli, güvenilir adamlarından biri açısından belliydi. Ama nedense Fevzi Paşa'nın bu sözleri tarihin tozlu raflarında unutulur gitmişti.

Fevzi Paşa'nın bu tezini destekleyen bir başka belge, İtilaf Devletleri'nin Fransız Kumandanı Amiral Dumesnil'in 11 Eylül 1922 günü Konak'ta Nureddin Paşa'yla, 15 Eylül 1922 günü de Mustafa Kemal'le Göztepe'de yaptığı görüşme tutanaklarıdır. Dumesnil'in yardımcısı korvet komutanı (sonra amiral) Moreau tarafından tutulan tutanaklarda, Nureddin Paşa'nın şehirde oturan Rum ve Ermenilerin İzmir'den çıkarılarak ülkenin yakılıp yıkılmış iç bölgelerine götürülmelerini emrettiğini söylediği ve Amiral Dumesnil'in şehrin Rum ahalisi arasından hak edenlere cezaları verildikten sonra kalanlarının İzmir'in geleceği için şehirden

sürülmemesi yolundaki öncrisine Nureddin Paşa'nın "Bize çok çektirdiler. Onlara acıyacak değiliz. Yunanlıların işlediği cinayetler çok büyüktür," cevabını verdiği yazılıydı.

Nureddin Paşa'yı ikna edemeyen Dumesnil 15 Eylül'de Mustafa Kemal'e, yangını Türklerin çıkardığı yolundaki söylentileri aktarmış ve "Yangını çıkaranların Türkler olduğuna dair şehirde rivayetler dolaşıyor. Birçok kişi Türklerin ateşe gaz döktüklerini birtakım teferruat ile anlatıyorlar. Ben derhal kurmay heyetimin zabitleri tarafından tahkikat yaptırdım. Bu tahkikat, dolaşan rivayetleri teyit etmedi. [Ancak] Söylendiğine göre İngiliz amirali Türklerin mesuliyetine inanıyor," demişti. Mustafa Kemal yangının işgalden önce oluşturulan bir teşkilatın eseri olduğunu belirtince, Amiral Dumesnil "Bana kalırsa, Türkler İzmir'i isteyerek yakmış olmaları hakkında itham edilemez. Bu çok manasız bir şey olur. Fakat Türklerin davalarının menfaati icabı bu yangın etrafında yerleşmekte olan bu efsaneyi derhal tekzip etmeleri lazımdır," diyecekti. Mustafa Kemal "Yangın çıkarmak üzere bir teşkilatın kurulmuş olduğunu biliyorduk. Hatta Ermeni kadınlarının üstünde ateş tutuşturmak için malzeme ele geçirdik. Birçok kundakçıyı tevkif ettik. Gelişimizden önce kiliselerde yangın çıkarmayı mukaddes bir vazife gibi gösteren nutuklar verilmiştir dedi ve ekledi: "Evet bu yangın nahoş bir hadisedir." Amiral bu sözün kendisine biraz zayıf göründüğünü belirtti, ancak Mustafa Kemal'den daha fazlasını duyamadı. Ardından Mustafa Kemal konuşmayı İtilaf Devletleri ile yapılacak barış müzakerelerine getirdi ve yangın meselesini kapattı.

Ancak 17 Eylül 1922'de Mustafa Kemal İstanbul'daki Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey'e bir telgraf göndererek Dumesnil'e sadece 'bir teşkilat' diye işaret ettiği şüphelilerin tarifini yaptı. Telgrafta sadeleştirilmiş dille şöyle denmekteydi:

"İzmir yangını hakkında aşağıdaki tarzda beyanatta bulunmak lazımdır. Ordumuz İzmir'i her türlü kazadan muhafaza etmek için şehre girmeden evvel tedbirler almıştır. Ancak Yunanlılar ve Ermeniler daha evvel vücuda getirdikleri teşkilatla İzmir'i toptan yakmaya niyet etmişlerdir. Kiliselerde Hrisostomos'un vermiş olduğu nutuklar ki İslamlar tarafından işitilmişti, İzmir'i yakmak bir dini vazife olarak tebliğ edilmiş bulunuyordu. Yangın bu teşkilat tarafından meydana getirilmiştir..."*

Dumesnil ise 28 Eylül 1922 tarihli raporunda Türklerin şehirde düzeni sağlamak ve yağmayı önlemeye çalıştığı, Türk ordusunun iyi kadrolara sahip disiplinli bir ordu olduğu, çok sayıda yanıcı ve patlayıcı malzeme depoları olduğu söylendikten sonra "Türkler yangınla sahip oldukları tüm imkânlarla mücadele ettiler. Bu imkânlar böylesine büyük bir felaket karşısında elbette yetersizdi," diye yazdı.

1921 tarihli Ankara Anlaşması'ndan beri örnekleri sergilenen Fransız-Türk dostluğunun yeni bir nişanesiydi sanki bu rapor. Halbuki, İngilizler, Türklerin masumiyeti konusunda uzun süre ikna olmayacaklar, durumu soruşturmak için İzmir'e bir komisyon göndereceklerdi.

Peki, İzmir'in simsiyah dev bir çukura dönüşmesine neden olan o korkunç yangın sırasında, gayet soğukkanlı davranan, ziyafetlere katılan, ilerde eşi olacak Latife Hanım'la romantik anlar yaşayan, yangını ise 'nahoş bir olay' diye geçiştiren Mustafa Kemal daha sonra İzmir Yangını hakkında konuştu mu? Maalesef hayır. Örneğin İzmir'de hala irili ufaklı yangınlar sürerken 4 Ekim 1922 günü TBMM'nin gizli celsesinde yaptığı konuşmada

* Bilal Şimşir, *Atatürk'le Yazışmalar* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981, s. 274) adlı eserinde sözü edilen bu telgraf, nedense *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* (Atatürk Araştırma Merkezi, 2006) adlı kitapta yok.

yangına tek bir cümle ile bile değinmedi. Daha sonraki oturumlarda da Sakallı Nureddin Paşa ve şürekasının gasp ettiği mallardan, başıbozuk Türk birliklerinin şehirde meydana getirdiği hasarlardan bahsedildi ama yangına, yangını kimin çıkardığına değinilmedi. Sanki milletvekilleri için böyle bir yangın yoktu. Mustafa Kemal, CHF'nin 15-20 Ekim 1927 tarihinde Ankara'da toplanan ikinci Kurultay'ında Parti Genel Başkanı sıfatıyla yaptığı 36,5 saatlik *Nutuk*'ta tam 16 sayfa boyunca, Sakallı Nureddin Paşa'yı yerden vurduğu halde İzmir Yangını'na dair tek kelime etmedi. Peki, daha sonra, hemen her konuda konuşan, her konuda fikrini bildiğimiz Mustafa Kemal, İzmir Yangını hakkında konuştu mu? İlginçtir ama konuşmadı.

Peki, Mustafa Kemal'in yangın konusundaki suskunluğunun ve Nureddin Paşa hakkındaki bu öfkesinin altında yatan neydi? Bunun cevabı belki de Falih Rıfkı'nın şu satırlarında gizlidir:

> "Gâvur İzmir karanlıkta alev alev, gündüz tüte tüte yanıp bitti. Yangından sorumlu olanlar, o zaman bize söylendiğine göre, sadece Ermeni kundakçıları mı idi? Bu işte o zamanki ordu komutanı Nureddin Paşa'nın hayli marifeti olduğunu da söyleyenler çoktu. Atatürk'ün Nureddin Paşa'yı eskiden beri sevmediği *Nutuk*'unda görünür. (...) Kibirli, dar kafalı, zulüm ve ceberrut düşkünü bir kimse idi. Bu yüzden bir zamanlar Millet Meclisi kendini harp divanına verip mahkûm bile ettirmek istemişti. (...) Nureddin Paşa'nın biri İzmir'de, biri İzmit'te tertip ettiği iki linçin hikâyesi gene o vakitler, bizi ikrah içinde bırakmıştır (iğrendirmiştir). Bunlardan biri İzmir metropoliti Meletyos [Hrisostomos], öteki de *Peyam-ı Sabah* yazarı Ali Kemal'dir.
>
> Bildiklerimin doğrusunu yazmaya karar verdiğim için o zamanki notlarımdan bir sayfayı buraya aktarmak istiyorum: Yağmacılar da ateşin büyümesine yardım ettiler. En çok esef ettiğim şeylerden biri, bir fotoğrafçı dükkânını yağmaya giden subay, bütün

taarruz harpleri boyunca çekmiş olduğu filmleri otelde bıraktığı için, bu tarihi vesikaların yanıp gitmesi olmuştur. İzmir'i niçin yakıyorduk? Kordon konakları, oteller ve gazinolar kalırsa, azınlıklardan kurtulamayacağımızdan mı korkuyorduk? Birinci Dünya Harbinde Ermeniler tehcir olunduğu vakit, Anadolu şehir ve kasabalarının oturulabilir ne kadar mahalle ve semtleri varsa, gene bu korku ile yakmıştık. Bu kuru kuru tahripçilik hissinden başka bir şey değildir. Bunda bir aşağılık duygusunun da etkisi var. Bir Avrupa parçasına benzeyen her köşe, sanki Hıristiyan ve yabancı olmak, mutlak bizim olmamak kaderinde idi. Bir harp daha olsa da yenilmiş olsak, İzmir'i arsalar halinde bırakmış olmak, şehrin Türklüğünü korumaya kâfi gelecek miydi? Koyu bir mutaassıp, öfkelendirici bir demagog olarak tanımış olduğum Nureddin Paşa olmasaydı, bu facianın sonuna kadar devam etmeyeceğini sanıyorum. Nureddin Paşa, ta Afyon'dan beri Yunanlıların yakıp kül ettiği Türk kasabalarının enkazını ve ağlayıp çırpınan halkını görerek gelen subayların ve neferlerin affedilmez hınç ve intikam hislerinden de şüphesiz kuvvet almakta idi."

Yıllar sonra "[Yangın] Nerede başladı, kim başlattı bilmiyorum (...) İzmir'e girdiğimiz günlerin bende kalan en acı hatırası yangındır. Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadiseleri içindeki sebeplerdir. Küçükler emir aldıklarını söylerler, büyükler disiplininin kalmadığını söylerler," diyerek Falih Rıfkı'yı adeta doğrulayacaktı.

Her okuyucu, aktardığım anlatılar eşliğinde kendi tarih okumasını yapacaktır. Peki bugün İzmir Yangını etrafında örülen resmi tarihin sorgulanmasının önündeki en büyük engel gibi gözüken 'İzmir'i Türkler yaktı' dendiğinde 'İzmir'i Atatürk ve arkadaşları yaktı' diye anlaşılmasının önlenmesi için soruyu 'İzmir'i Nureddin Paşa mı yaktı?' diye değiştirmek tıkanıklığımızı açar

mı? Emin değilim ama, 1922 eylülünde İzmir'e kimlerin kıydığı konusunu açıklığa kavuşturmak için hem Amerikan, Fransız, İngiliz ve İtalyan kaynaklarının, hem resmî ve yarı-resmî, gizli ya da açık Türk kaynaklarının, hem Yunan, Rum ve Ermeni kaynaklarının karşılaştırmalı bir okumasına, hem de bu olayın içinde yer aldığı tarihsel bağlamın, yani Osmanlı'nın son yüzyılından bugüne kadarki Cumhuriyet tarihinin siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve zihinsel açıdan analize tabi tutulmasına ihtiyaç olduğu açık...

Sözlü Tarihte İzmir Yangını

Tarih her zaman yazılı kaynaklarda değil elbette. Pelin Böke'nin gerçekleştirdiği *İzmir 1919-1922: Tanıklıklar* adlı eserde topladığı sözlü tarih araştırmasında İzmir'deki yangını yaşamış Levantenleri konuşturuyor. Bunlardan bir örnek olarak 1914 doğumlu Levanten kökenli Ferdinando Stano'ya kulak verelim: "O gece yangın başladı Gazi Bulvarı'nda. Evde çolık çocuk, annem, babam, amcalar hepsi vardı. Bir battaniye aldık, nerde yatacağız belli değil. İzmir'den Turan'a gitmek..!!?? Vesait yok, araba çalışmaz, hiçbir şey. Ermeniler birinciydi yangını çıkaran. Yunanlılar çarpışıyordu ara sırada. Türkler Eşrefpaşa'da, yukarıdaydılar. Ermeniler Yunanlılarla birlik çarpışıyordu o zaman. Eee gördüler, Türkler başladılar inmeye Eşrefpaşa'dan İzmir'e doğru, yangına verdiler İzmir'i."

Buna karşılık Leyla Neyzi'nin *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, adlı kitabında yer verdiği İzmir'in ünlü ailelerinden Kâtipzadelere mensup Gülfem İren ise 'O depoyu Ermeniler mi tutuşturdu, Türkler mi tutuşturdu? Bana kalırsa Türkler tutuşturdu, büyük bir kolaylık ve temizlik olsun diye. Ve sonra kimse, kör olsun Rumlar, Ermeniler yaktı,

demedi. bir de • var. Demek ki suç bizdeydi. Ama yanılabilirim," diyor. Gülfem Hanım'ın şu sözleri ise haklılık duygusu ile suçluluk duygusunun nasıl iç içe olduğunu gösterir: "Büyük bir pislik kalktı, ama haklı mıydılar haksız mıydılar? Bir miktar haklıydılar. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu çökmüştü. Çöken bir devletin orasını burasını koparmak da yabancılar için kolaydı. O fuarın olduğu yer, binlerce Ermeni, Rum ve Yahudi'nin barınağıydı. O temizliği yapmak için onu yaptılar (...) Olmalı mıydı böyle bir şey olmamalı mıydı, onu hâlâ düşünürüm. Bu topraklar bizim olduğu kadar onların da hakkıydı, ta ecdatlarından beri. Bizim vatan topraklarımız diyoruz, evet çok şükür bugüne, ama bizim kadar onların da memleketi."

İzmir'in ünlü yazarı Samim Kocagöz'ün oğlu olan Fadıl Kocagöz ise bana şunları anlatmıştı: "İşgal'den önce İzmir Gümrüğü'nde çalışan, Girit'li olmakla birlikte, Helenika ve Fransızca bildiğinden işgal altında da bu vazifesini sürdüren, İstirdat'tan sonra 1927'ye kadar Sandık Emini olarak vazifede kalan anne-dedem Fadıl Sami Bey ve babam Hasan Samim ile Karşıyaka'da aynı evde yaşadım. Babamın, dedemin anılarını dinleyişini, evrakını okuyuşlarını çok iyi anımsıyorum. Ancak daha sonra bunun sadece işgal günlerine yoğunlaştığını, İstirdat ve yangının hep pas geçildiğini fark ettim. İkisi de, *Yeni Asır* Gazetesi'nin her 9 Eylül günü yayımladığı ve alt yazısı '9 Eylül İzmir Yangını, Yunan'ın son kahpeliği' gibi bir şeyler olan o ünlü yangın fotoğrafisi sabitliğinde dururlardı. Ancak, pederin *Kalpaklılar-Doludizgin* romanının yayınlanmasından birkaç yıl sonra dedem, bir sabah ilk vapurla, ben Sant-Joseph Ortaokuluna, o Pasaport'taki nargile kahvesine gitmek için Alsancak'a geçerken İstirdat'ta, Ermeni Kilisesi'nin kubbe mazgallarından alevlerin yükselişini ve kubbenin çöküşünü Namazgâh Mahallesi'nden nasıl izlediklerini;

Ermeni Mahallesi'nin yangının önüne geçmek için nasıl çepeçevre dinamitlendiğini anlattı. Dedemin, kilise yangını için, "İçinde cephanelik vardı, Körfezde alargada bekleyen gemiler onları kabul etmiyordu. Ya Sakallı Nurettin kundakladı ya da topyekün intihar ettiler" demesi ise içime işlemişti...."

Özet Kaynakça: Dr. Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Bilgi Yayınevi, 1974; Dr. Çınar Atay, *Tarih İçinde İzmir*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1978; Margaret Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: Destruction of a City*, Kent State University Press, 1988; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık 1969; İlhan E. Postacıoğlu, *Atatürk'ün Önünde Tarih Bakaloryası*, Erler Matbaacılık, 1977; Dora Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi*, Belge Yayınları, 2005; Leyla Neyzi, *Ben Kimim? Türkiye'de Sözlü Tarih, Kimlik ve Öznellik*, İletişim Yayınları, 2004; Pelin Böke, *İzmir 1919-1922: Tanıklıklar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2006.

MUDANYA'DAN LOZAN'A GİDERKEN

9 Eylül 1922'de İzmir'in geri alınmasından sonra Ankara Hükümeti, birbirleriyle doğrudan ilgili üç önemli sorunla karşı karşıya kalmıştı. Bunlar, barış görüşmelerinin ne zaman ve nerede başlayacağı ve görüşmelerde Türk tarafını kimin temsil edeceği konularıydı. Birinci konuda ilk ağız yoklaması, İzmir'de yapılmıştı. İleride kayınpederi olacak İzmir'in ünlü tüccarlarından Muammer Uşakizade'nin Göztepe'deki Beyaz Konağı'nda kalan Mustafa Kemal'i 15 Eylül 1922 günü, İzmir Limanı'nda demirli Fransız Donanması Kumandanı Amiral Dumesnil ziyaret etmişti. 13 Eylül'de başlayan İzmir yangınının alevleri arasında süren görüşmede Amiral Dumesnil "Konuşmalara girmek için iki ayrı metot vardır. Zafer elde ettiğinize göre, İtilaf Devletleri'ne şimdi sulh müzakerelerine girmeğe amade olduğunuzu bildirebilirsiniz. Veyahut aksine onlardan ilk tekliflerini yapmalarını beklersiniz," dediğinde Mustafa Kemal "Ben ikinci metodu tercih ederim. Çünkü ilk metot bir zaaf eseri gibi yorumlanabilir. Sarf ettiğimiz gayretten bitkin hale geldiğimizi sanabilirler," cevabını vermişti. Dumesnil "Fakat zaferi elde ettiğiniz şu sırada bu yolda bir davranış güzel bir jest olur," diye üsteledi. Ancak Mustafa Kemal kararlı bir şekilde "Ben bu usule başvuramam. Çok daha evvel Yunan ordusunu kolaylıkla ezebileceğimize tam emniyetimiz olduğu sırada, [Şubat 1921'de] Londra'dan sulh müzakerelerini açmasını rica etmiştik. Bizi dinlemediler. Tecrübemiz şu halde bu şeklini kabul etmemekliğimizi bize öğretmiş oluyor," diyecekti.

Mudanya mı Üsküdar mı?

Amiral sonunda, konferansın toplanması için gayri resmî konuşmalara başlamak şeklinde 'üçüncü yol'dan söz etmek zorunda kaldı. Bu yolu uygun bulan Mustafa Kemal mütareke görüşmelerinin 'Misak-ı Millî' esaslarına uygun yürütüleceğini belirtti. Ardından Boğazların serbestliği karşılığında her iki yakaya daimi istihkâmlar tesis edilmesi konusunda anlaşıldı. Mütarekenin nerede yapılacağı konusuna gelindiğinde, Mustafa Kemal daha önce İzmir'i teklif ettiklerini hatırlattı ancak Dumesnil, Fransızların güvenlik nedeniyle bunu uygun bulmadıklarını, onun yerine Venedik'i önerdiklerini söyledi. Ardından Mudanya alternatifi üzerine konuşuldu, fakat Mudanya'ya ulaşmanın zorluğundan söz edildi. Sonunda iki taraf İstanbul-Üsküdar üzerinde anlaştılar ve Amiral Dumesnil İstanbul'a döndü.

Bundan sonrasını İsmet İnönü hatıratında şöyle anlatır: "Müttefikler bizi İzmir'de bırakmışlar, bizimle hiç meşgul olmuyorlardı. Devlet ve milletin zahmet ve zaferinin karşılığını alması davasına müttefikleri zorlamak icap ediyordu... Düşünüyoruz bunu nasıl yapabiliriz? İtilaf Devletleri, İngilizler Boğazlardadır, Çanakkale'dedir (...) Bütün kuvvetlerimizle bunların üzerine gidelim dedik. Ama kötü bir tesadüf neticesinde İtilaf Devletleri ile silahlı bir çatışma olabilir. Böyle bir emrivaki ile karşı karşıya gelebiliriz. Bunu istemiyoruz." Sonunda her şey göze alınacak ve Türk ordusu Çanakkale'ye doğru ilerlemeye başlayacaktı. Bir süre sonra tarafsız bölgeyi silahlandıran İngiliz ordusu ile göğüs göğse geldiler. Tarihe 'Çanak Olayı' diye geçen bu göğüsleşmede İngilizler silah kullanmadılar ancak Türk tarafı taarruz ederse diye, tellerin arkasındaki mevzilerinde bu taarruzu kabul etmeye hazır şekilde durdular.

İngiliz işçileri imdada yetişiyor

Tam bu sırada Fransızlar, Türklerle savaşmayacaklarını açıkladılar. İngiltere'de ise halk Türklerle yeniden karşı karşıya kalmaktan rahatsızdı. 21 Eylül 1922 günü, İngiltere'nin önemli gazetelerinden

Daily Mail, iktidardaki Lloyd George Hükümeti'ni ağır şekilde eleştirerek, "Çanakkale'den çekiliniz" manşetiyle çıktı. Aynı gün İngiliz İşçi Sendikaları Kongresi, eğer savaş olursa, genel greve gideceklerini açıkladı. Durumun nazikliği ortadaydı. Tam bu sırada Fransa'nın ünlü siyaset adamlarından M. Franklin Bouillon, *Metz* savaş gemisiyle İzmir'e geldi ve Mustafa Kemal'le bir görüşme yaptı. Bu görüşmede Başvekil Rauf Bey ve Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey de hazır bulunmuştu. Görüşmenin başında, Bouillon'un Mustafa Kemal Paşa'ya yaptığı müracaatın TBMM hükümetine yapılmış gibi kabul edileceği kararlaştırılmış, müzakerelere bu şartla başlanmıştı. Nihayet, İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül tarihli notası 29 Eylül'de yanıtlandı: "Mösyö Franklin Bouillon'un İtilaf Devletleri namına verdiği teminata ve adilane sulhun kısa sürede tesisi için derhal müzakerelere başlanacağına itimat ederek askerî harekât durdurulmuştur..."

İtilaf Devletleri mütareke görüşmelerinin Mudanya'da yapılmasını da kabul etmişti. Mudanya Konferansı, fiilen 3 Ekim'de başladı ve 11 Ekim'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasıyla bitti.

İki başlılığın sona ermesi

Sıra mütarekeyi takip eden barış görüşmelerinde Türk tarafını kimin temsil edeceği konusunu kesinleştirmeye gelmişti. Daha Mudanya'da görüşmeler sürerken İtilaf Devletleri Vahdeddin'e müracaat ederek İstanbul Hükümeti'nin de Lozan'da yapılacak barış görüşmelerine bir heyet göndermesini istemişti. İtilaf Devletleri'nin Türk tarafındaki çift başlılıktan yararlanmak istedikleri anlaşılıyordu ama Ankara'nın buna tepkisi çok sert ve akıllıca oldu. Sadrazam Tevfik Paşa'nın 17 Ekim 1922'de Mustafa Kemal'in İstanbul'daki temsilcisi Hamid Bey aracılığıyla Mustafa Kemal'in şahsına gönderdiği telgrafla, Lozan'a gidecek delegasyon

ve Lozan'da takınılacak ortak tavır konusunda fikir sormasıyla başlayan süreç kimsenin aklına gelmeyecek bir şekilde sonuçlandı.

Tevfik Paşa'nın telgrafı TBMM'ye değil de, kendi adına çekmesine öfkelenen (ya da öfkelenmiş görünen) Mustafa Kemal, fırsattan istifade Tevfik Paşa'ya sert bir cevap yazdı. Telgrafta şöyle deniyordu: "TBMM ordularının kazanmış olduğu kesin zaferin sonucu olarak yakında yapılması beklenen barış konferansında Türkiye Devleti yalnız ve ancak TBMM Hükümeti tarafından temsil olunur."

Ancak telgrafın hitap kısmına "İstanbul'da Hamid Bey'e" diye yazıldığı için, telgraf Tevfik Paşa'ya ulaşmamıştı. Güya Hamid Bey, telgrafın Sadrazam'a verileceğini anlamamıştı ama telgraftaki hususları bir özet halinde Sadrazam'a sunmuştu. Bunun kasıtlı bir 'yanlış anlama' olması ihtimali güçlüydü, çünkü kendisine cevap verilmediğini sanan Tevfik Paşa, ilk telgraftan 12 gün sonra, emredici bir dille ikinci bir telgraf daha çekince Mustafa Kemal'in beklediği fırsat doğmuş oldu.

Saltanatın kaldırılmasına dair kanun teklifini, Meclis'in Hürriyet ve İtilaf Fırkası kökenli tek üyesi Dr. Rıza Nur hazırlamıştı. Teklifi ilk imzalayanlar arasında Saltanata ve Hilafete bağlılığıyla tanınan Rauf Bey de vardı. Mustafa Kemal ise teklife 81. kişi olarak imza koymuştu. 30 Ekim günü önergenin kabulü için gerçeken çoğunluk sağlanamamış, görüşmeler ertesi güne ertelenmiş, değişiklikler için yeter sayının bulunmayacağı anlaşılınca oturum tatil edilmişti. 31 Ekim günü meclis çalışmadı. 1 Kasım'da, saat 6.45'te tekrar toplandığında sinirler iyice gerilmişti. Mustafa Kemal'e çeşitli nedenlerle muhalefet eden milletvekillerinin oluşturduğu İkinci Grup'un lideri Hüseyin Avni Bey ve 25 arkadaşının Saltanatın kaldırılmasından sonra Hilafetin korunması yolundaki ifadelerini öneriye ekletmeleri üzerine, Halifelik konusunda kafaların karışık olduğunu gören Mustafa Kemal kürsüye çıktı

ve Halifeliğin ve sultanlığın tarihiyle ilgili gece yarısına dek süren uzun bir konuşma yaptı.

Bazı kafalar kesilecektir!

Ancak bu uzun konuşmaya rağmen, 23 kişilik komisyon üç saat süren dinî tartışmalar sonunda hâlâ yönergeye son halini veremeyince, iki gündür mutat akşam yemeklerini kaçırdığı için zaten sinirli olan Mustafa Kemal'in sabrı taştı ve bir sıranın üstüne çıkarak "Mesele zaten emrivaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce uygun olur. Aksi takdirde yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir," diye biten meşhur konuşmasını yaptı. Komisyon Başkanı Ankara Milletvekili Hoca Mustafa Efendi, durumun nezaketini anlayarak, "Efendim, biz meseleyi başka nokta-i nazardan mütalaa ediyorduk. İzahatınızdan tenevvür ettik [aydınlandık]" diye ustaca çark etmiş, Meclis 2 Kasım gecesi saat 3.00'te tekrar toplanmış ve Birinci Grup adına Mustafa Kemal'in, İkinci Grup adına Hüseyin Avni Bey'in lehte konuşmalarını takiben "gök gürültüsünü andıran alkışlar arasında" Saltanat İlga edilmişti. Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid mazbataya itiraz etmek için sürekli söz istemiş, ancak söz verilmemişti. Ziya Hurşid'in, yasaya karşı olduğunu söyleyerek, kararın oybirliği ile değil oy çokluğuyla kabul edildiği şeklinde yazılması önerisi de dikkate alınmamıştı.*

İki maddeli kanunun 1. Maddesi'nde Misak-ı Millî sınırları içinde TBMM Hükümeti'nden başka hükümet tanınmayacağı kesin bir dille belirtilirken, 2. Maddesi'nde "Hilafet Osmanlı Hanedanına aittir... Türkiye Devleti, Hilafet makamının dayanağıdır," denmekteydi. Müfid Efendi'nin okuduğu Türkçe dua ile kanun

* Ziya Hurşid, 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de suikast düzenlemek suçundan asıldı.

onandı ve işlem tamamlandı. Böylece Lozan'da Türk tarafını kimin temsil edeceği meselesi kökten halledilmişti.

Kararı öğrenen Vahdeddin son bir ümitle yaveri vasıtasıyla, Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Refet Paşa'ya Mustafa Kemal'le görüşmek istediğini söylemiş, isteğini yazılı olarak tekrarlaması istenince bir daha girişimde bulunmamıştı. Refet Paşa'nın Yıldız Sarayı çevresinde güvenlik çemberini iyice sıklaştırması üzerine iyice korkan Vahdeddin, birkaç gün sonra İşgal Kuvvetleri Komutanı General Harrington'a "İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere Devlet anlayışına iltica ve bir an evvel İstanbul'dan naklimi talep ederim efendim," şeklinde bir mektup yazmıştı. Vahdeddin ve maiyetindeki 9 kişi, 17 Kasım 1922 sabahı saat 6.00'da iki İngiliz Kızılhaç Ambulansı ile önce Tophane Rıhtımı'na, oradan da İngilizlerin HMS *Malaya* gemisine götürülürken, Refet Paşa Ankara'ya Vahdeddin'in "Sarayburnu'ndan gaybubet eylediğini" (kaybolduğunu) müjdelemişti. 19 Kasım'da TBMM, seçime katılan 162 mebustan 148'inin oyuyla hükümetin adayı olan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecid Efendi'yi Halife seçti.

Rauf Bey'e karşı İsmet Bey

Bunlar olurken de Lozan'a Murahhaslar (Delegeler) Heyeti seçildi. Heyetin başkanlığı için Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) Reisi Rauf Bey başta olmak üzere Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey, sabık Dahiliye Vekili Fethi Bey ve hatta Kâzım Karabekir Paşa gibi Millî Mücadele'nin ağır topları beklenti içine girmişlerdi. Özellikle Rauf Bey, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getiren Mondros Mütarekesi'ni imzalamış olmanın ezikliğiyle, o kötü hatırayı bir zaferle silmek arzusu içindeydi. Ancak Mustafa Kemal'in Lozan için uygun gördüğü isim, Saltanata ve Halifeye bağlılığıyla bilinen Rauf Bey değil, Mudanya Mütarekesi'nin

başarılı görüşmecisi, her daim kendisine sadık 'Garp Cephesi Kumandanı' İsmet Bey'di.

Böylesi önemli bir işi TBMM'ye bırakmaya niyeti olmayan Mustafa Kemal *Nutuk*'ta, adaylar arasında başlangıçta kesin karar vermediğini, ancak Rauf Bey'in böyle hayati önemi olan bir konuda başarı kazanabileceğinden emin olamadığını, Rauf Bey'in de kendisini zayıf görmekte olduğunu hissettiğini belirtmişti. Mudanya Konferansı bittikten sonra, İsmet Paşa ve Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa ile buluşmak üzere yanında Millî Müdafaa Vekili Kâzım Karabekir ve Refet Paşa ile birlikte Bursa'ya giden Mustafa Kemal, burada İsmet Bey'in delegeler heyetine başkanlık edip edemeyeceğini bir kez daha inceledi. Mudanya Konferansı'nı nasıl idare ettiğini ayrıntılı olarak anlamaya çalıştı. Dediğine göre, İsmet Paşa'ya bu konudaki tasavvurlarıyla ilgili tek kelime etmemişti. Sonunda kararını verdi. Ancak İsmet Paşa'nın daha önce Hariciye Vekili olmasını uygun görmüştü. Bunun için de, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'e özel ve gizli bir telgraf gönderdi ve kendisinin Hariciye Vekilliğinden istifa etmesini istedi. Yusuf Kemal Bey bu ricaya karşı çıkmayı düşünmedi bile, çünkü 7 Şubat-3 Nisan 1922 tarihleri arasında Avrupa seyahatine giderken İstanbul'da Vahdeddin ile görüşerek Ankara'nın canını pek sıkmış, TBMM'de sert eleştirilere uğramıştı. Yusuf Kemal Bey istifasını verdikten sonra Mustafa Kemal, İsmet Bey'e kararını bildirdi. *Nutuk*'ta dediğine göre, İsmet Bey çok şaşırmış ve asker olduğunu söyleyerek bu görevden affını dilemişti. Ancak sonra karara boyun eğmiş, görevi kabul etmişti.

İkinci Grubun itirazları

Bu durum başta Rauf Bey olmak üzere pek çok milletvekilini son derece rahatsız etti. Nitekim 2 Kasım'da yapılan oturumda, İkinci Grup'tan Hakkı Hami (Ulukan), Ziya Hurşid, Salahattin (Köseoğlu), Sırrı (Bellioğlu) ve Hüseyin Avni Bey gibi ağır toplar, Heyet-i

Vekile tarafından İsmet Bey'in 'Baş Murahhas', Maliye Bakanı ve Trabzon Milletvekili Hasan (Saka) Bey ve Sağlık Bakanı ve Sinop Milletvekili Rıza Nur'un 'Murahhas' olarak seçilmesine itiraz ettiler. Onlara göre, Lozan'a gidecek heyeti, doğrudan millî iradeyi temsil eden TBMM'nin seçmesi gerekiyordu. Ancak muhaliflerin bu yöndeki önergeleri oturumu yöneten Dr. Adnan (Adıvar) tarafından görmezden gelindi ve Adnan Bey, hükümetten gelen tezkereyi oyladı. Tezkere 67 ret, 8 çekimser oya karşılık 121 oyla kabul edildi. Daha sonra Heyet-i Vekile, heyete, danışman, uzman, basın danışmanı, mütercim ve sekreter olmak üzere 33 kişi daha ekledi.

Sıkıntılı bir süreç sonucu ortaya çıkan bu heyette tek bir diplomat yoktu. Aslında Meclis'te diplomat üye yoktu ama göreve çağırıldığında seve seve kabul edecek pek çok başarılı ve vatanperver Osmanlı diplomatı vardı. Ancak eski dönemin diplomatlarını göreve çağırmanın TBMM'nin itibarını sarsacağı düşüncesi egemen olmuş gibiydi. Bu durum resmî tarih tarafından Osmanlı diplomatlarının 'beceriksiz ve aşağılık duygusuyla malul olduğu', bu yüzden bu kadrolardan yararlanılmadığı şeklinde formüle edildi. Oysa ilerde göreceğimiz gibi Osmanlı diplomatları Sevr'de bile son derece başı dik, hatta yer yer dik başlı bir tavır takınmışlardı. Hâlbuki Lozan Heyeti'nin diplomatik tecrübe eksikliği pek çok kayba mal olacaktı.

Kaynakça: İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945)*, C. I, TTK Yayınları 1989; İlhan E. Postacıoğlu, *Atatürk Önünde Tarih Bakaloryası*, Erler Matbaası 1977; Ali Türkgeldi, Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayını, 1948; Ahmet Demirel, "TBMM'de Lozan görüşmeleri", *Toplumsal Tarih*, S.115, Temmuz 2003, s. 78-81; A. Öner Pehlivanlıoğlu, *Barış Yolunda Mudanya Mütarekesi*, Kastaş Yayınları, 2002; Ahmet Demirel, "TBMM'de Lozan görüşmeleri", *Toplumsal Tarih*, S. 115, Temmuz 2003, s. 78-81.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI ZAFER Mİ, HEZİMET Mİ?

O güne dek askerlikten başka iş bilmeyen 'Baş Murahhas' İsmet Bey 38 yaşındaydı. Sabırlı ve inatçı bir kişilikti. Kendi çabasıyla öğrendiği için az buçuk Almanca ve Fransızca biliyordu ve kulakları ağır işitiyordu. Hükümet bu eksikleri kapatmak için dört koldan çalışmaya başladı ve her sayfası bakanların tümü tarafından imzalanan ve 14 maddeden oluşan üç sayfalık bir 'talimatname' hazırladı.

Misak-ı Millî doğrultusunda hazırlanan talimatnamede şunlar yazıyordu:

"**1- Doğu Sınırı:** 'Ermeni Yurdu' sözkonusu olamaz, olursa görüşmeler kesilir. **2- Irak Sınırı:** Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancakları istenecek. Konferansta başka bir durum ortaya çıkarsa hükümetten talimat alınacak. **3- Suriye sınırı:** Bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktır: Reis-i İbn-i Hayn'dan başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat yolu, Der Zor, Çöl, nihayet Musul livası güney sınırına ulaşacak. **4- Adalar:** Duruma göre davranılacak. Kıyılarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacak; şayet olmazsa Ankara'dan sorulacak. **5- Trakya Sınırı:** 1913 sınırının elde edilmesine çalışılacak. **6- Batı Trakya:** Misak-ı Millî maddesi gereği plebisit istenecek. **7- Boğazlar ve Gelibolu Yarımadası:** Yabancı bir askerî kuvvet kabul edilemez. Bu yüzden görüşmeleri kesmek gerekirse önceden Ankara'ya bilgi verilecek. **8- Kapitülasyonlar:** Kabul edilemez. Bu yüzden görüşmeleri

kesmek gerekirse, gereken yapılır. **9- Azınlıklar:** Esas mübadeledir. **10- Osmanlı Borçları:** Bizden ayrılan ülkelere paylaştırılacak. Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilecek. Olmazsa 20 yıl ertelenecek. Düyun-ı Umumiye İdaresi kaldırılacak. Zorluk çıkarsa Ankara'ya sorulacak. **11- Ordu ve donanmaya sınırlama söz konusu olamaz. 12- Yabancı Kuruluşlar:** Yasalarımıza uyacaklar. **13- Bizden ayrılan ülkeler için Misak-ı Millî'nin ilgili maddeleri geçerlidir. 14- İslam cemaat ve vakıflarının hakları eski anlaşmalara göre sağlanacaktır."**

Heyet, talimatnameyi cebine koyup Ankara'dan yola çıktı. Yanlarında, kendilerini Ermeni komitacıların ve Çerkez Ethem Bey'in adamlarının olası saldırılarından koruyacak 10 kadar da asker vardı. Beş günlük bir tren yolculuğundan sonra Lozan'a varan heyeti istasyonda Türk ve Mısırlı öğrenciler sevinç gösterileriyle karşıladılar. Aynı anda Ermeni ve Rumların da aleyhte gösterileri sürüyordu.

Leman Gölü kıyısındaki umut

Konferans, İngiltere'deki seçimler ve İtalya'daki kabine değişikliği sebebiyle Britanya ve İtalya delegeleri gelemediği için 20 Kasım 1922'de, saat 15.30'da başladı. Daha sonradan gecikme gerekçesinin uydurma olduğu öğrenilecekti. Müttefik delegeler, Türklere karşı ortak politika oluşturmak için Paris'te toplanmışlar, henüz sonuca ulaşamadıkları için de bu bahaneleri ileri sürmüşlerdi. Casino de Mont Bénon'da yapılan açılış töreninde, İsmet Bey Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'la birlikte salona girdi. İtalya Başbakanı Mussolini, Fransa Başbakanı Poincaré de salonda hazırdırlar. İsviçre Konfederasyonu Başkanı Haab ev sahibi sıfatıyla yaptığı açılış konuşmasında şöyle dedi: "Burada seçkin temsilcilerini selamlamakla şeref duyduğumuz devletler, Yakın Doğu anlaşmazlığına son verdirecek olan barış konferansının ilk toplantısını,

tarafsız İsviçre'nin yurttaşlarından birinin açmasını istemek inceliğini göstermişlerdir (...) Dilerim ki, Türk-Yunan savaşı, on yıldan beri Avrupa'yı ve Asya'nın bir parçasını yakıp yıkmış olan ve uğursuz etkileri, hem yenenlerin hem de yenilenlerin gelecek kuşaklarında sürüp gidecek tragedyanın son perdesi olsun. İşte bunun içindir ki, dünya, Leman Gölü kıyılarına, içinde güçlü bir umut ışığı parlayan, kuşkulu gözlerle bakmaktadır..."

İsmet Bey'in gerginleştirici konuşması

Ardından 'Konferans Başkanı' sıfatıyla Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon söz aldı ve ev sahibine teşekkür cümlelerinden sonra konuşmasını şöyle bağladı: "Eğer murahhasların hepsi aynı uzlaştırıcı ruh ile çalışırlarsa, masa üzerine gelecek her meseleyi halletmek ve sulhu yapmak arzusu ile yüklü olurlarsa gayeye varmak kolaylaşır..."

Toplantının bu konuşma ile bitmesi beklenmekteydi. Ancak İsmet Bey ısrarla söz istedi. Lord Curzon'un konuşacağını öğrenince gece kaleme aldığı beş paragraflık konuşmasında, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Türklere büyük haksızlıklar yapıldığını, Yunan işgalinin Anadolu'da büyük yıkıma neden olduğunu, dolayısıyla tazminat ödenmesi gerektiğini, Türk halkının ülkesini işgalden kurtarmak ve istiklalini kazanmak için büyük fedakârlıklarla Kurtuluş Savaşı verdiğini ve büyük bir zafer kazandığını sert bir dille anlattı. Diplomatik teamüllere aykırı bu konuşma bazılarına göre "Türk tarafının kararlılığını gösteren bir başyapıttı," bazılarına göre ise "bir tören toplantısının sınırını ve havasını çok aşmıştı." Nitekim konuşma bittiğinde salonda buz gibi bir hava esti. Resmî tarihçilerin Mussolini'nin İsmet Bey'i alkışladığını söylemesine rağmen, ABD temsilcisi Joseph C. Grew, Mussolini'nin yüzünde beliren vahşi ifade ile İsmet Bey'in boğazına sarılacak gibi durduğunu yazacaktı. İşte, sevabıyla günahıyla

Türkiye Devleti'nin kurucu belgesinin imzalanacağı Lozan Barış Görüşmeleri'nin Uşi (Ouchy) Şatosu'ndaki esas oturumları İsmet Bey'in bu sinirli ve gergin konuşmasının yarattığı olumsuz havada başlamıştı.

Görüşmelerde en büyük tartışmalar Musul konusunda oldu. Musul, Mondros Mütarekesi imzalandığında Osmanlı ordularının elindeydi. Ancak bu durum, Britanya'nın Kudüs 'fatihi' General Allenby'nin Musul'u almasını beklemeye tahammülü olmamasından dolayıydı. Yoksa Musul'un düşmesi çok yakındı. Nitekim Britanya Hükümeti, ancak Mütarekenin 7. ve 16. maddelerinin daha sonraki bir askerî müdahaleye izin verdiğine kanaat getirdiğinde anlaşmayı imzalamıştı. 16. Madde'de "Hicaz, Asir, Yemen, Suriye ve Irak'taki kuvvetler en yakın İtilaf Devletleri'nin kumandanlarına teslim olunacaktır" denirken, 7. Madde, İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edecek durumda stratejik noktalarını işgal etme hakkı tanıyordu. Musul da Irak sınırları içinde olduğuna göre, herkes Musul'daki güçlerin de teslim olacağının farkındaydı. Dahası, Musul Kumandanı Ali İhsan (Sabis) Paşa, Musul'un güneyindeki bir köyü basarak yüz kadar kişiyi öldürünce, 7. Madde'nin uygulanması için bahane aramaya gerek bile kalmamıştı. İngilizler 9 Kasım 1918'de Musul'u teslim alırken, Ali İhsan Paşa'nın işgali 21 pare top atışıyla kutlamak gafletinde bulunduğunu da hatırlatalım.

Bu tarihçe yüzünden Türk tarafı Musul'un yeni devletin sınırları içinde olması gerektiğini ileri sürüyor, İtilaf Devletleri ise buna karşı çıkıyorlardı. Alt komisyonlarda Türk temsilcisi İsmet Bey ile Britanya temsilcisi Lord Curzon günler, aylar boyu birbirine taban tabana zıt görüşleri dile getirdiler.

Aslında her iki taraf da Musul'da en büyük grubun Kürtler olduğunu kabul ediyordu ama Türk delegelerinin temel tezi "Musul

Vilayeti'nde çoğunluk Türk (147 bin) ve Kürt'tür (264 bin). Türklerle Kürtler de etle tırnak gibi ayrılmaz unsurlardır," şeklinde iken İngilizlere göre 425 bin kişilik Kürt topluluğu Musul'da çoğunluğu oluşturmakla birlikte, aynı zamanda 185 bin Arap yaşıyordu ve Musul tarihî olarak bir Arap şehriydi.

Konferansın 12 Aralık 1922 tarihinde gerçekleşen oturumunda İsmet Bey "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir. Çünkü Kürtlerin gerçek ve meşru temsilcileri Millet Meclisi'ne girmiştir. Türklerin temsilcileriyle aynı ölçüde ülkenin hükümetine ve yönetimine katılmaktadırlar. Kürt halkı ve meşru temsilcileri, Musul Vilayeti'nde oturan kardeşlerinin anayurttan ayrılmasına razı değillerdir," dediğinde Lord Curzon "umarım öyledir," diye cevap vermişti. Çünkü Curzon Kürtlerin Türklerden çok farklı bir halk olduğunu, Musul'da yaşayan hiçbir etnik grubun Türklerle birlikte yaşamak istemediğini düşünüyordu. Bunun kanıtı olarak kendilerine yapılan bir dizi şikâyeti ve TBMM'de Musul bölgesinden hiç milletvekili bulunmamasını gösteren Curzon "Ankara'nın Kürt milletvekillerine gelince, onların nasıl seçilmiş olduklarını kendi kendime sormaktayım. Halkoyu ile seçilmiş tek milletvekili var mıdır? Bütün bu insanların doğrudan doğruya atanmış oldukları ve bunlar arasında bir takımının dil bilmedikleri için Meclis'in çalışmalarına katılmadıkları herkesçe bilinmektedir," demişti. Bu arada, İsmet Bey'in her konuşmaya "Biz Türkler ve Kürtler" diye başlaması sadece İngilizlerin değil, meclisin ırkçı-Türkçü kanadından gelen İkinci Delege Rıza Nur'un da tepesini attırmıştı. Rıza Nur, "Demek İsmet Kürt'tür. Hem de koyu Kürt! Biz bu heyetin başından Abaza diye Rauf'u attırdık. Türk diye bir halis Kürt getirmişiz, vah yazık!" diye hayıflanıyordu.

Lord Curzon'un blöfü

Nüfus meselesi yeterli olmayınca, Türk tarafı konuyu Musul'un Misak-ı Millî sınırları içinde olmasına getirdi. Ancak, Lord Curzon "Savaştan yenik çıkan tarafın kendisini yenenlere savaşta yitirdiği toprakları nasıl tasarruf edeceklerini dikte ettirmeye çalışmasının son derece yeni ve şaşırtıcı bir durum olduğunu" belirterek başladığı alaycı konuşmasına, Misak-ı Millî belgesini didik didik analiz ederek devam etti. Ona göre, belgede büyük çelişkiler vardı ve Misak-ı Millî'nin hangi sınırlar içinde uygulanacağı anlaşılmıyordu. Öte yandan belgede Kürtlerden söz edilmeyip, sadece Arap çoğunluğun oturduğu yerlerde plebisit yapılacağı söylenirken, Türk tarafının Türk ve Kürtlerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunu iddia ettiği Musul'da plebisit yapılmasını istemesi büyük çelişki idi! Curzon'a göre konu ancak 'tarafsız devletlerin oluşturduğu' bir kurum olan Milletler Cemiyeti'nde çözülebilirdi. Curzon'un bu konuşmasından sonra Türk tarafı bir daha Misak-ı Millî lafını ağzına almadı.

Anlaşmazlıklar böylesine keskinken, Lord Curzon son kozunu oynadı ve müttefiklerine, 2 Şubat 1923 tarihinde Lozan'dan ayrılacağını, o tarihe kadar anlaşma imzalanmazsa sorumluluk kabul etmeyeceğini söyledi. Bu blöfü duyan İsmet Paşa öyle telaşlanmıştı ki, Ankara'ya ne yapması gerektiğini soran telgrafa kendi görüşünü ekledi. Ona göre, Musul meselesinin halli daha sonraya bırakılarak, Lozan Barış Antlaşması hemen imzalanmalıydı! Delegasyonun diğer iki önemli adamı, Hasan Bey kararsız iken, Rıza Nur fikre şiddetle karşı çıkıyordu. Ankara'da, Başbakan Rauf Bey ve Hükümet, İsmet Bey'le aynı şeyi düşünürken mebusların büyük çoğunluğu Musul'un silah kullanılarak alınmasından yanaydılar. Ama başka sorunların da eklenmesi üzerine görüşmeler 4 Şubat'ta kesildi. İsmet Bey Köstence üzerinden 16

Şubat'ta İstanbul'a döndü. 17 Şubat'ta İtilaf Devletleri'ne güven vermek için, İzmir İktisat Kongresi toplandı.

TBMM'de, 27 Şubat'tan 6 Mart 1923'e kadar süren görüşmelerde, İkinci Grup, hükümetin Musul politikasını ağır şekilde eleştiriyordu. Grubun lideri Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey kürsüde "Efendim, Cemiyeti Akvam İngiliz şurasından başka bir şey değildir... Eğer aczimiz varsa resmen veririz. Kendi kendimizi aldatmayız efendiler... İngilizlerden Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bugün sana vermeyen yarın niçin versin? Şimdi efendiler, eğer feda etmek icab ediyorsa millete yalancı bir sulh, yarım bir sulh getirmeyiniz (...) Bir sene sonra Cemiyeti Akvam vermezse harb edeceğim diye aldatmayınız!" diye bağırıyordu. Meclisteki Kürt asıllı milletvekilleri, Musul'un Kürt vatanı olduğunu söyleyerek Musul'un kesinlikle bırakılmamasını istiyorlardı. Ortam öyle gergindi ki, o ana kadar duruma pek müdahale etmeyen Mustafa Kemal bile İsmet Bey'in diplomatik tecrübesinin yetersizliğinden yakınan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in üzerine yürümüştü.

Konuya son noktayı da Mustafa Kemal koydu. Kürsüye çıkıp Misak-ı Millî'nin belli bir sınır çizmediğini, sorunu bir yıl ertelemenin Musul'dan vazgeçmek anlamına gelmediğini, eğer istenirse Musul'un askerî yollardan alınabileceğini, ancak savaşa girmenin son derece sakıncalı olduğunu söyleyen Mustafa Kemal'in isteğiyle, bağımsızlığı tehlikeye düşürecek bir anlaşmanın imzalanmaması, ısrar edilirse savaşılması koşuluyla hükümete güvenoyu istendi. Oylamaya 283 milletvekilinden 190'ı katılmış, 170'i güvenoyu verirken 14 üye ret, 6 üye çekimser oy kullanmıştı.

Her kararı muhalefetle çatışarak almaktan yorulmuş olan Mustafa Kemal, oylamadaki fireleri görünce kararını verdi. 1 nisan 1923 günü Meclis alelacele seçim kararı aldı. Tam o günlerde muhalif

kanadın ateşli hatiplerinden Ali Şükrü Bey, Mustafa Kemal'in Muhafız Alayı Komutanı Topal Osman tarafından öldürüldü. Milletvekilleri seçim bölgelerine dağılırken, 23 Nisan'da Lozan Barış Görüşmelcri'nin ikinci turu başladı ve taraflar Musul konusu hariç, diğer konularda anlaştılar.

Varılan anlaşmanın 'hezimet' mi, yoksa 'zafer' mi olduğuna karar vermek için Türk Heyeti'nin Lozan'a giderken yanlarında götürdüğü 14 maddelik talimatnameyi esas almakta yarar var. Çünkü bu talimatname, Misak-ı Millî ilkelerine göre hazırlanmıştı ve Ankara'nın 'olmazsa olmazlarını' içeriyordu.

1- "Doğu Sınırı: 'Ermeni Yurdu' söz konusu olamaz": Sınır konusu daha 1920'de halledilmişti. Lozan'da bu durum teyit edildi. Sevr'in 142. Maddesi'yle savaş yıllarında zorla din değiştirenlerin, zorla yerlerinden edilenlerin, topluca öldürülenlerin, tutuklananların, kaybolanların da hakları güvence altına alınıyordu. Lozan'da 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenmiş bütün suçlar (1915 Ermeni Kırımı sırasında işlenen suçlar da dahil) af kapsamına alındı. Böylece geçmişe süngcr çekildi.

2- "Irak Sınırı: Süleymaniye, Kerkük ve Musul sancakları istenecek": İstendi ancak alınamadı. Anlaşmanın 3. Maddesi'nin 2. Fıkrası ile Türkiye ve Irak arasındaki sınırın dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça çözümle saptanamaması halinde anlaşmazlığın Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülmesi kabul ediliyordu. İngiltere ve müttefiklerinin kontrolünde olduğu gayet iyi bilenen cemiyete konunun götürülmesini kabul etmek zaten diplomatik bir intihardı ama olayı daha da vahim kılan, anlaşmaya "kesin kaderi bu karara bağlı olan topraklar..." şeklinde bir ibare eklenmesiyle, Lord Curzon'un bile hayalini aşan şekilde, Milletler Cemiyeti'nin nihai karar mercii haline yükseltilmesi oldu. Üstelik süre daha önce konuşulduğu gibi bir

yıl yerine dokuz aya indirilmiş, ikili görüşmelerin başlayacağı tarih anlaşmanın yürürlüğe girecceği tarih değil de İstanbul ve Doğu Trakya'nın İtilaf Güçleri tarafından boşaltılacağı tarih yapılarak öne çekilmişti. Bütün bunlar Türk tarafının elini başından zayıflatmıştı. Sonuç olarak Türkiye'nin büyük bir beceriksizlikle yürüttüğü süreç 5 Haziran 1926'da Musul'un kaybı ile bitti.

3- "Suriye sınırı: Bu sınırın düzeltilmesi için çalışılacak ve sınır şöyle olacaktır: Reis-i İbn-i Hayn'dan başlayarak Harim, Müslimiye, Meskene, sonra Fırat yolu, Der Zor, Çöl, nihayet Musul livası güney sınırına ulaşacak": Suriye sınırı Fransa ile Ankara Hükümeti arasında imzalanan 15 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması ile çözüldüğü için, Lozan'daki tek başarı bu anlaşmayı İtilaf Devletleri'ne onaylatmak oldu. O günlerde adı Sancak olan Hatay İli'ni 1939'a kadar dışarıda bırakan bu antlaşma Misak-ı Milli'nin açıkça ihlaliydi.

4- "Adalar: Duruma göre davranılacak. Kıyılarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacak": Bu ifadeden de anlaşıldığı gibi Ankara'nın Adalar konusunda pek umudu yoktu. İtalya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Trablusgarp Savaşı sonunda 18 Ekim 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması'na göre İtalya'nın Rodos ve Oniki Ada'yı Osmanlı İmparatorluğu'na vermesi gerekiyordu. Ancak tam o sırada Balkan Savaşı başlayınca bu iade işi yapılmamıştı. Lozan'la Rodos, Oniki Ada, Semadirek, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Ahikerya Adaları ve bunlara bağlı küçük adacıklar ile Kaş açıklarındaki Meis Adası İtalya'ya bırakıldı. İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada adaları ise Türkiye'ye iade edildi. *

5- "Trakya Sınırı: 1913 sınırının elde edilmesine çalışılacak": Bulgaristan'la sınır meselesi zaten yoktu. Yunanistan'la sınırı

* İtalya kendine verilen adaları 10 Şubat 1947'de Paris Antlaşması'yla Yunanistan'a terk etti.

Meriç Nehri'nin Doğu yakası oluşturdu. Oysa Türkiye en azından orta çizgiyi (talveg hattını) sınır yapmak istiyordu. Meriç'in Batı yakasında kalan Edirne'nin Karaağaç Mahallesi, uzun tartışmalardan sonra, Yunanistan'dan talep edilen savaş tazminatı bedeli olarak geri alınabildi.

6- "Batı Trakya: Misak-ı Millî maddesi gereği plebisit yapılacak": Misak-ı Millî'nin 3. Maddesi'ne göre Batı Trakya'nın hukukî durumu bölgede oturanların oylarıyla tayin edilecekti. Ancak Türkiye'nin halkoylaması isteğine İtilaf Devletleri ile Yugoslavya ve Romanya karşı çıktı ve oylama yapılmadı. Batı Trakya Türkleri kaderlerine terk edildi.

7- "Boğazlar ve Gelibolu Yarımadası: Yabancı bir askerî kuvvet kabul edilemez": Bu madde uygulatıldı ancak bunun karşılığında Türk tarafı ciddi tavizler verdi. (Bkz. 11. Madde) Boğazların statüsü konusunda Britanya'nın isteklerine uyuldu. Türkiye'nin Boğazlar üzerinde söz sahibi olması ancak 1936 Montrö Sözleşmesi'nden sonra sağlanabildi.

8- "Kapitülasyonlar: Kabul edilemez": Mali Kapitülasyonlar daha 1 Ekim 1914'te, İttihatçılar tarafından kaldırılmıştı. Dahası emperyalistler için artık Kapitülasyonlar bir şey ifade etmiyordu, çünkü onlar bir ülkeyi sömürmenin modern yöntemlerini çoktan bulmuşlardı. Bu yüzden, İtilaf Devletleri Kapitülasyonların yeniden konmasında ısrarlı olmadılar. Ancak Türkiye'ye beş yıl süreyle gümrük vergilerini artırmama cezası verdiler. Adli Kapitülasyonlar konusunda ise pek başarılı olunamadı. Osmanlı İmparatorluğu veya herhangi bir yerel makamla İtilaf Devletleri ve ortaklarının uyrukları arasında 29 Ekim 1914 tarihinden önce usulüne uygun olarak yapılmış ayrıcalık sözleşmeleri geçerli sayıldı.

9- "Azınlıklar: Esas mübadeledir": Yabancı uyrukların yargılanmalarına ilişkin usullerin değiştirilmesi ve Rum Patrikliği'nin ülkeden çıkarılması kabul ettirilememekle birlikte en büyük başarı(!) bu maddede sağlandı. Mübadele Antlaşması'yla 355 bin kadar Müslüman Türk Yunanistan'ı, 190 bin civarında Ortodoks Rum da Türkiye'yi zorunlu olarak terk etti. Ancak mübadele Türk milliyetçilerinin istediği kadar radikal olmadı, *etablis* (yerleşikler) olarak adlandırılan 130 bin Müslüman Batı Trakya'da, 110 bin civarında Rum da İstanbul'da kaldı. İleriki yıllarda bunlar peyderpey ülkeden kaçırtılarak, Lozan'da verilen tavizler telafi edildi.

10- "Osmanlı Borçları: Bizden ayrılan ülkelere paylaştırılacak. Yunanistan'dan alınacak tamirat bedeline mahsup edilecek. Olmazsa 20 yıl ertelenecek. Düyun-u Umumiye İdaresi kaldırılacak": Düyun-u Umumiye İdaresi kaldırıldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları ayrılan ülkelere paylaştırıldı. Ancak Türkiye'nin payına düşen 15 milyon altının Yunanistan'ın Türkiye'ye ödeyeceği savaş tazminatından düşürülmesi mümkün olmadı; çünkü Yunanistan tazminat ödemedi, onun yerine Karaağaç'ı verdi. Anlaşmaya göre bu borcu 37 yılda ödemeyi kabul eden Türkiye 1929 Büyük Buhranı gibi ağır krizlere rağmen borcunu 1954'te (Lozan'ın öngördüğünden dört yıl önce) kapattı. Bu durum, "malî ve iktisadi gelişmemizi engellememe kaydı ile borçların ödenmesi kabul edilir" diyen Misak-ı Millî'nin 6. Maddesi'nin ihlali anlamına geliyordu.

11- "Ordu ve donanmaya sınırlama söz konusu olamaz": Aksine, İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın iki yakasından on beş kilometre derinliğindeki bölgelerin askersiz olması, Trakya'daki Türk jandarma sayısının beş bine indirilmesi kabul edildi.

12- "Yabancı Kuruluşlar: Yasalarımıza uyacaklar": İtilaf Devletleri'nin beş sene müddetle [Türkiye'de adlî idare ıslah

edilinceye kadar] hukukçulardan müteşekkil bir müşavirler heyeti kurulması kabul edildi. Bu 'Adlî Komisyon' sonradan kaldırıldı ama Türkiye'deki hukuk reformlarını hep yabancı uzmanlar yönlendirdi.

13- "Bizden ayrılan ülkeler için Misak-ı Millî'nin ilgili maddeleri geçerlidir": Kendisi için bile Misak-ı Millî'yi uygulayamayan bir ülkenin kendisinden ayrılan ülkeler için Misak-ı Millî'den söz etmesinin garipliğini not edip geçelim.

14- "İslam cemaat ve vakıflarının hakları eski anlaşmalara göre sağlanacaktır": Bu konuda zaten İtilaf Devletleri'nin bir itirazı yoktu.

Talimatnamede Olmayan Hususlar

Misak-ı Millî'nin 2. Maddesi'nde "Halkı ilk serbest kaldıkları zamanda hür oylarıyla anavatana katılma kararı vermiş olan Elviye-i Selase (Batum, Kars, Ardahan) için gerekirse tekrar serbestçe oylamaya başvurulmasını kabul ederiz" deniyordu. Ancak 1878'den beri Rusların elinde olan ve Çarlığın yerine geçen Sovyet Rusya ile 3 Mart 1918 günü imzalanan Brest-Litovsk Barış Anlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu'na geri verilen bu üç ilden sadece Kars ve Ardahan'la yetinildi ve bölge Kâzım Karabekir Paşa tarafından askerî zaferle kazanıldığı için maddede belirtilen serbest oylamaya gerek görülmedi. Batum ise, hem Kızıl Ordu ile çarpışmak göze alınmadığından, hem de Bolşeviklerden gelecek maddî ve askerî yardımın hatırına Sovyet Rusya'nın siyasî himayesinde olan Gürcistan'a bırakıldı. Böylece Misak-ı Millî ihlal edildi.

1736 tarihli İstanbul Antlaşması'ndan 1827'ye kadar İran idaresinde kaldığı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda Ruslarca işgal

edildiği için Misak-ı Millî'ye dahil edilmesi akla bile gelmeyen Iğdır, Brest-Litovsk'un 'hediyesi' olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda, sonra da Türkiye'de kaldı. Böylece sınırlarımız, Misak-ı Millî sınırlarını aştı!

Bugün bazılarının Misak-ı Millî sınırları içinde olduğunu sanarak uğruna savaşmayı göze aldığı Kıbrıs'ın statüsü ise (1878'de II. Abdülhamid tarafından İngilizlere kiralanmış, İngilizler de 1914'te adayı ilhak etmişlerdi) Lozan'da Türkiye tarafından tanındı. Yani, Kıbrıs'ın Misak-ı Millî sınırları içinde olmadığı onaylandı.

Son olarak, Misak-ı Millî'nin "İslam Halifeliğinin, Osmanlı padişahlığının ve hükümetinin merkezi olan İstanbul şehri ile Marmara Denizi'nin güvenliği korunmalıdır" diyen 4. Maddesi'nin, 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın, 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması ve 13 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle açıkça ihlal edildiğini belirtelim.

Daha fazlası alınabilir miydi?

Buna cevap vermek zor. Diplomatik beceriye sahip olmayan bir heyet, İngilizlerin ve Fransızların kontrol ettiği telgraf hatlarından yapılan istişareler, Türkiye'nin askerî ve ekonomik açıdan zayıf olması gibi bir dizi olumsuz faktörün ortaya çıkardığı bu antlaşmanın pek çok milletvekilinin içine sinmediğini biliyoruz. Nitekim antlaşmayı bu haliyle Millî Mücadele vermiş kadroların oluşturduğu Birinci Meclis'e imzalatmanın mümkün olmadığını gören Mustafa Kemal, Meclis'in feshini ve seçimlere gidilmesini sağlamıştı. Bu arada Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun ağırlaştırılması da ihmal edilmemişti. 24 Temmuz 1923'te imzalanan antlaşmayı yeni Meclis 23 Ağustos 1923'te onayladı. Ancak üyelerinin tamamını Ebedi Şef'in seçtiği bu mecliste bile, 14 üye Lozan Barış Antlaşması'na 'ret' oyu verdi. Bu tarihten sonra Türkiye

kendi içine döndü ve Kemalist modernleşme projesine hız verildi. Lozan'ın alelacele imzalanmasının arkasında, bir an önce rejimin tahkim edilmesi işine yoğunlaşmak arzusu olduğu anlaşılıyordu.

Başlıktaki soruya geri dönersek Lozan zafer mi yoksa hezimet mi? Öncelikle şunu hatırlayalım: Sevr, Anadolu'nun dört bir yanının işgal altında olduğu bir dönemde, adeta dipçik zoruyla imzalanmış bir antlaşmaydı. Lozan ise Millî Mücadele'den muzaffer çıkan güçlerin imzaladığı bir antlaşmadır.

Her ulus-devlet sembolik kurucu anlaşmalarına atıfta bulunmayı sever. Kemalistler için Lozan, Sevr ile içine düştükleri aşağılayıcı durumdan kurtulup, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden yeni ve 'tam bağımsız' bir ulus-devlet kurmanın doğuşunu tescil eden 'kutsal bir metindir'. Milliyetçi muhafazakârlar için, Osmanlı Meclisi'nde kabul edilen Misak-ı Millî ile tarif edilen sınırların çok gerisine düşülmesinin belgesidir. Çünkü Kıbrıs, Batı Trakya, Musul gibi önemli vatan parçaları dışarıda bırakılmıştır. İslamcı muhafazakârlar için Arap topraklarının dışarıda bırakılması ve Hilafetin kaldırılması, buna karşılık Rum Patrikliği'nin İstanbul'da kalması Lozan'da Siyonistlere ve Masonlara verilen tavizlerdir. Ayrıca bu kısıtlı avantajları sağlamak için bile İzmir İktisat Kongresi'nde liberal mesajlar verilmiş, ABD'ye Chester İmtiyazı tanınmış, İzmit Basın Toplantısı'nda Kürtlere özerklik vaat edilmiştir.

Ancak tüm bu kesimler, Sevr'in, Batı dünyasının Türklere karşı nefretinin simgesi olduğunda hemfikirdir. Sevr ile kendi ulus-devletlerini kurmanın eşiğine gelen Kürtler ve Sevr ile 1915'te kanlı biçimde sürüldükleri anavatanlarına dönmeyi uman Ermenilerin Sevr'i sevmesinde ise hiçbir gariplik yoktur. Nasıl ki bir Türk milliyetçisi için Lozan (tüm eksiklerine rağmen) iyi bir antlaşmadır, Ermeni veya Kürt milliyetçilerinin gözünde de Sevr

iyi bir antlaşmadır. Bir tarihçinin gözünde ise, ne Sevr Batı'nın Türklere karşı nefretinin simgesidir, ne Sevr'i savunmak 'vatan hainliği'dir. Aynı şekilde Lozan ne bir 'zafer' veya 'hezimet' belgesidir. Her iki antlaşma da tarihsel şartların ve onların öne çıkardığı politik aktörlerin dikte ettirdiği belgelerdir. Ve bu antlaşmalara karşı takınılan tavır esas olarak Türk, Kürt veya Ermeni milliyetçiliği ile ilintilidir.

Özet Kaynakça: Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, C. I, Yapı Kredi Yayınları, 1993; *Yaşayan Lozan*, Yayına Hazırlayan: Çağrı Erhan, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 2003; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, (1920-1945)*, C. I, TTK Yayınları 1989; Joseph C. Grew, *Lozan Günlüğü*, Çeviren: Kadri Mustafa Orağlı, Multilingual Yayınları, 2001; Salahi R. Sonyel, *Gizli Belgelerle Lozan Konferansı'nın Perde Arkası*, TTK Yayınları, 2006; Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, 1991; İsmail Göldaş, *Lozan, Biz Türkler ve Kürtler*, Avesta Yayınları, 2000; Tolga Ersoy, *Lozan, Bir Antiemperyalizm Masalı Nasıl Yazıldı?*, Sorun Yayınları, 2002; Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, 2008; Kadir Mısıroğlu, *Lozan: Zafer mi, Hezimet mi?* Sebil Yayınları, 2009.

1923 İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

Lozan Barış Görüşmeleri'nde en ateşli tartışmaların sürdüğü günlerde Mustafa Kemal 14 Ocak-20 Şubat 1923 tarihleri arasında 35 gün süren ünlü Batı Anadolu gezisinde idi. Bu gezinin en önemli olaylarından biri İzmir İktisat Kongresi oldu.

Dönemin İktisat Vekili (daha sonra Adliye Vekilliği de yapacak olan) Mahmud Esad (Bozkurt) Bey'in fikri olan kongreye dair haberler, 1923 yılının Ocak ayında gazetelere yansımaya başladığında, gerek kamuoyunda, gerekse TBMM'de heyecanlı tartışmalar yaşanmıştı. Gazeteler Lozan Barış Görüşmeleri'nin Musul, kapitülasyonlar ve savaş tazminatları gibi iktisadi konulardaki anlaşmazlıklar yüzünden kesintiye uğradığı o günlerde bir iktisat kongresi toplanması fikrini çok olumlu bulmuşlardı, ancak başını Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey ile Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey'in çektiği İkinci Grup üyeleri hükümetin TBMM'ye haber bile vermeden böyle bir kongre toplamasını, TBMM'nin yasama yetkilerine tecavüz olarak nitelemişlerdi.

Muhaliflerin sert eleştirilerini, İktisat Vekili Mahmud Esad (Bozkurt) Bey, kongrenin "hususi ve istişari" nitelikte olacağı garantisini vererek yatıştırdı ancak muhalifler bu sefer de, bir süredir Londra ve Atina basınında ortaya atılan bir iddiayı gündeme getirdiler. Bu haberlere göre, kongrenin asıl amacı, yabancılara tekel ve imtiyazlar verilmemesi, yabancı vapur kumpanyalarının Türk denizlerinde sefer yapmalarının yasaklanması veya İstanbul'daki Ermeni, Rum ve Musevi tüccarların geri plana itilmesi

gibi anti-liberal tedbirlerin yürürlüğe konulmasıydı. Mahmud Esad Bey, bu konudaki kuşkuları Chester İmtiyazı'nı örnek vererek gidermeye çalıştı. Resmî adıyla Şarkî Anadolu Demiryolları Anlaşması'nın tarihçesi 1900'de İstanbul'a gelen bir savaş gemisinin kaptanı olan Albay Colby M. Chester'in Osmanlı İmparatorluğu nezdinde yaptığı temaslara kadar gidiyordu. Albay Chester, 1908'den itibaren gözünü Musul-Kerkük bölgesindeki demiryolları ve maden ayrıcalıklarına dikmiş, Meclis-i Mebusan'da 10 Mart 1909'da bir proje sunmuş ancak Osmanlı İmparatorluğu dağılınca rotayı Ankara'ya çevirmişti. 8-9 Nisan 1923'te TBMM'de onaylanacak olan iki imtiyaz anlaşmasına göre o sırada amiral olan Chester'in Delaware Eyaleti'nde, işadamları, bankerler ve gazetecilerle kurduğu Ottoman-American Development Company adlı şirkete, 99 yıl süreyle, Türkiye'nin doğusu ile Musul-Kerkük bölgesini birbirine bağlayan 4.400 kilometrelik bir demiryolu ile iki liman yapımı karşılığında, limanların ve demiryolu hatlarının yanlarında 40 kilometrelik şerit içinde kalan alanda, petrol dahil her türlü maden arama, kanal, yol, telgraf ve telefon hatları, bayındırlık işleri, bankalar, oteller, gözlemevleri inşa etme imtiyazı tanınıyordu. Hükümet 400 milyon dolar civarında bir Amerikan sermayesinin Türkiye'ye geleceğini ve ülkenin kısa sürede çağ atlayacağını sanıyordu. İzmir İktisat Kongresi de bu imtiyazın kamuoyuna sunulması için iyi bir platform idi.*

Neden İzmir?

Bu sefer muhalif milletvekilleri, kongrenin belli bir programı ve gündeminin olmamasını, ayrıca ulaşım açısından son derece elverişsiz bir ayın seçilmesini eleştirdiler. Program konusu zaman

* Ancak bu büyük coşku kısa sürdü. Lozan'da, Musul'un çözüme bağlanmaması, Standard Oil Şirketi'nin Irak petrollerinin denetimini ele geçirmesi üzerine, ABD resmî çevreleri de, işadamları da heveslerini kaybedince anlaşmalar hayata geçmedi ve Türkiye'nin 'Küçük Amerika' olması ileri bir tarihe ertelendi.

içinde halledilebilirdi ama ulaşım konusundaki eleştiri haklıydı. Çünkü o tarihlerde örneğin Erzurum'dan İzmir'e gelebilmek için önce kara yoluyla Trabzon'a, oradan gemiyle İstanbul'a, İstanbul'dan yine gemiyle Bandırma'ya, Bandırma'dan şimendiferle İzmir'e gitmek gerekiyordu. Yazın bile çok zahmetli ve masraflı olan bu yolculuğun kış aylarında yapılması neredeyse imkânsızdı.

Peki, kongre neden Ankara veya İstanbul'da toplanmıyordu da daha birkaç ay önce üçte birini faili meçhul (!) bir yangında kaybetmiş İzmir'de yapılıyordu? Bunun cevabı açıktı: Ankara o yıllarda böyle büyük bir organizasyona ev sahipliği yapamayacak kadar küçük ve muhafazakâr bir kasabaydı. İstanbul, çöken imparatorluğun köhne başkenti olarak Kemalistlerin kara listesindeydi. Nitekim Mustafa Kemal, İstanbul'a ancak 1927 yılının yazında gelecekti. 'Gâvur' İzmir ise, Levanten geçmişiyle Türkiye'yi Lozan'da sıkıştıran Batılılara 'liberal selamlar' göndermek açısından en uygun seçenekti. Sonuçta muhalifler ikna edildiler ve kongrenin hazırlıklarına başlandı.

Meslekî temsil ilkesi

Kongreye katılım Mahmud Esad Bey'in önerisi ile "meslekî temsil" ilkesine göre gerçekleşecekti. Bu amaçla her kazadan üçü çiftçi, biri tüccar, biri ya sanayici ya zanaatkâr, biri amele, biri şirket temsilcisi, biri de banker olmak üzere sekiz delegenin seçilmesi istendi. Sonradan yeterli kişi bulunamadığı için, altı grup dörde indirilecek ve kongreye tüccar, çiftçi, sanayici ve amele zümrelerinin temsilcileri katılacaktı.

En kalabalık ve en örgütlü olanı 'Tüccarlar Zümresi' idi. Kısa süre içinde delegelerini seçmişler, Tütün Rejisi, İstanbul Ticaret Odası, Millî Türk Ticaret Birliği, Ticaret Mektebi ve İtibarı Milliye Bankası'nın durumu, tekel ve gümrükler, kabotaj, millî para,

ithalat ve ihracat, yabancı sermaye ve benzeri konularda bir dizi rapor hazırlamışlardı.

İkinci örgütlü kesim 'Çiftçiler Zümresi' idi. Ancak bu grubu büyük toprak sahipleri oluşturuyordu. Küçük çiftçilerin, ortakçı ve yarıcıların, tarım işçilerinin zümrede temsilcileri yoktu.

'Sanayici Zümresi' ise tahmin edileceği gibi çok zayıftı. Bunu, zümrenin başına sanayi ile ilgisi olmayan Kâzım Karabekir Paşa'nın getirilmesinden anlamak mümkündü. Zümrenin delegelerinin çoğunluğunu üst düzey bürokratlar ve bazı milletvekilleri (ki kongrede delege olan 40 milletvekili vardı) oluşturuyordu.

'Amele Zümresi' ise ağırlıklı olarak İstanbul'daki İttihatçı tüccarların kurduğu İstanbul Umum Amele Birliği üyelerinden oluşuyordu. İzmir'den de beş kadın amele temsilcisi (Hayriye, Elif, Emine, Şefika, Münire ve Nigar hanımlar) vardı. 'Meslekî temsil' ilkesine göre zümrenin başında bir amele olması gerekirken, 'Aka Gündüz' takma adını kullanan İttihatçı yazar Hüseyin Enis Avni getirilmişti.

İstanbul'daki sosyalist aydın ve emekçilerin oluşturduğu Aydınlık Grubu bu hakların kâğıt üzerinde kalmaması için kongreyi destekleyici bir kampanya yürütüyordu. Zonguldaklı maden işçileri de "İktisat Kongresi'nde Türk Madencileri Ne Diyordu?" başlıklı bir risale ile sorunlarını ayrıntılı biçimde kamuoyuna aktarmışlardı.

Hamparsumyan'ın binası

Yolculuk için gereken parayı çoğunlukla açılan bağış kampanyalarıyla ya da eş dosttan aldıkları borçlarla sağlamayı başaran delegeler, ağır kış koşulları içinde büyük zorluklarla peyderpey İzmir'e ulaştılar. Yolculuk sırasında komik olaylar da olmuştu. Örneğin İstanbul delegelerinden 150 kişilik grubu getiren Fransız

Messageries Kumpanyası'nın Piyer Loti vapuru, İzmir Limanı güvenlik gerekçesiyle TBMM hükümetince kapatılınca, limana giremeyip diğer yolcularla birlikte Marsilya'ya gitmişti. Delegeler üç-dört gün sonra bir başka gemiyle Marsilya'dan gelmişlerdi. Yine çeşitli yerlerden İstanbul üzerinden Bandırma'ya gelenler, önce kayık yokluğundan gemiden çıkamamışlar, çıktıktan sonra da Bandırma Gümrük Müdürü'nün düşmanca tavrı yüzünden limanda mahsur kalmışlardı.

Kongre, İkinci Kordon'da (eski Gümrük) o yıllarda Osmanlı Bankası depoları olarak kullanılan, Ermeni tüccar Aram Hamparsumyan'ın üzüm-incir işletmesi binasında toplandı.* Arşivlerde tek tük fotoğrafı olan bu binanın yedi bin kişiyi alabilecek kapasitede iki katlı dev bir yapı olduğu biliniyor. Kongre sırasında binanın bir bölümünde, Türkiye'nin dört bir yanından gönderilen incir, zeytinyağı, pamuk, meyankökü, bakliyat, bamya, helva, makarna, balık, sabun, kendir, peştamal, kösele, havlu, süslemeli tabak, aktar malzemesi, ipek kozası, sigara kâğıdı, ıtriyat, gülyağı, seccade ve halı, çiçek, saksı, sandalye gibi envai çeşit 'yerli malının' sergilendiği pavyonlar açılmıştı. Hanlar, oteller, lokantalar ağzına kadar dolmuştu. Hatta bazı İzmirliler evlerini bile misafirlere açmışlardı. Belediye Başkanı ve şehrin ileri gelenleri delegelere toplu yemekler veriyor, zengin delegeler ölmüşlerinin ruhuna çeşitli camilerde mevlit okutuyorlardı. Kısacası 'yangın yeri' İzmir, biraz zoraki de olsa küllerinden yeniden doğuyordu. O günlerin havasını 25 Şubat 1923 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesi muhabiri şöyle anlatıyordu: "Kongre münasebetiyle İzmir bir kat daha pahalandı. Koskoca şehirde adamakıllı yemek yiyebilecek iki lokanta bile yok. Bir tabak et otuz, adi bir kuru fasulye yirmi,

* Bugün Kestane Pazarı, 857. Sokak'taki otoparkın yerindeki yükselen bu tarihî bina 12 Eylül darbesinden sonra yıkıldı.

bamya gibi yaş sebze otuz kuruş. Yemeklerde de yenecek hiçbir hal yok. Oteller lebaleb dolu..."

Başlangıçta 3 bin delegenin gelmesi planlanmıştı ama kongrenin sürdüğü 18 gün içinde peyderpey gelenlerin sayısı ancak 1.135'ye varabilecekti. Gelebilenlerin ezici çoğunluğu İstanbul'dan ve İzmir'dendi. Bunun dışında Erzincan, Erzurum, Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar), Mesudiye, Malatya, Zonguldak, Bartın, Düzce, Göynük, Mudurnu, Edirne, Sungurlu, Mersin, Seyitgazi ve Kütahya'dan delegeler vardı. Meslekî zümrelerin dışında, kongreye Fransa Dar'ül-Fünun ve Mekatib-i Aliye Mezunları Cemiyeti, Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti gibi konuyla ilgisiz kuruluşlar da delege göndermişlerdi. Fevzi Paşa ve Asım Paşa ise kongrenin şeref konuklarıydı.

İktisat Vekili Mahmud Esad Bey, konu ilk ortaya atıldığında kongreye "Avrupa'nın sanayici, tüccar ve ziraatçılarını dahi davet ettiği" halde, iş uygulamaya gelince, sadece Millî Mücadele sırasında Kemalistlerin can simidi olan Sovyet Rusya'nın Ankara Sefiri Aralof'u ve "kardeş" Azerbaycan'ın Ankara Sefiri Abilof yoldaşları kongreye davet etmişti. Tahmin edileceği üzere, Batılı ülkeler gazete yoluyla yapılan bu davete icabet etmemiş, buna karşılık Türkiye'den hâlâ umudunu kesmeyen Rusya, Ukrayna, Mavera-i Kafkas Şûralar Cumhuriyeti adına kongreye tebrik telgrafları gönderilmişti.

Mustafa Kemal'in açış konuşması

Sonunda beklenen an geldi ve İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat 1923 günü saat 10.00'da, Mustafa Kemal'in uzun ve etkili açış konuşmasıyla başladı. Konuşmanın en dikkat çekici yanı, o güne dek her fırsatta tekrarlanan 'kapitalizm', 'emperyalizm', 'mazlum milletler' gibi kavramlara hiç değinilmemesi, bunların yerini 'iktisadi bağımsızlık', 'kapitülasyonların kaldırılması', 'yabancı sermaye'

ve 'liberal ekonomi' terimlerinin almasıydı. Mustafa Kemal İzmir İktisat Kongresi'ni açtıktan sonra, 18 Şubat'ta Eskişehir'e geçmiş, burada Lozan Barış Görüşmeleri'ne ara verilmesi üzerine ülkeye dönen İsmet Paşa ile buluşmuş ve iki lider 20 Şubat'ta Ankara'ya dönmüşlerdi. Kongre'nin bundan sonraki bölümleri onsuz devam edecekti.

Kongrede sağ cenah tüccarlara, sol cenah amelelere, merkez ise çiftçilere ayrılmıştı. Sanayiciler ise, çiftçilerle amelelerin arasına sıkıştırılmıştı. Büyük bir heyecanın hâkim olduğu Kongre'nin başkanlığını sivil giysiler içindeki Kâzım Karabekir Paşa yapıyordu. İktisat Vekili uzun bir konuşma yaptı. Ardından sahneye Abilof'la Aralof çıktı. Abilof'un sade bir baş selamıyla yetinmesine karşılık, Aralof'un Türk usulü selam durarak "Yaşasın Türkiye, yaşasın Ordu!" diye bitirdiği teşekkür konuşmasını delegeler "Yaşasın Ruslar!" nidalarıyla karşıladılar. Ancak Aralof kongredeki dilin eskisi gibi 'Bolşevikçe' değil 'Batılıca' olduğunu fark edecek ve aynı gün Moskova'ya gönderdiği raporda, Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan giderek uzaklaştığını yazacaktı.

Becerikli zümreler

Kongrede, 'meslek zümreleri' adına 15'er kişiden oluşan komisyonlar raporlar hazırlarken, bunlar hakkında konuşma yapma hakkı, her zümreden ikişer kişiye verilmişti. Yani sadece sekiz delegenin konuşma hakkı vardı. Aslında ortada belirli bir program ve gündem olmadığı için demokratik usullerin uygulanması pek mümkün görünmüyordu. Nitekim Kongre'de seslerini duyuramayan delegeler İzmir sokaklarını, meydanlarını, kahvelerini miting alanına çevirdiler.

Kongre'nin sürdüğü 16 gün içinde meslek zümrelerinin oluşturduğu programlar üzerinde delegeler kısıtlı da olsa tartıştılar ve bu programlar oylanarak (bazen oybirliğiyle, bazen oy çokluğuyla)

kabul edildi. Hem kalabalık, hem de örgütlü olan tüccarlar, kongreye sundukları 134 önerinin tamamını delegelere benimsetmeyi başardılar. Bunların başında tekellerin kaldırılması, hükümetin de ortak olacağı bir ticaret bankası kurulması, deniz ticaretinin ve gümrüklerin yeniden düzenlenmesi, yabancı sermaye girişinin ilkelere bağlanması vardı.

Çiftçi zümresinin ise 96 önerisi kabul edildi. Bunların başında Reji İdaresi'nin ve âşarın kaldırılması vardı. Reji'nin kaldırılması oybirliğiyle kabul edilirken, âşarı amele zümresi oy birliğiyle desteklemiş, ticaret ve sanayi zümresi ise aşarın yerine yeni bir vergi konması şartıyla desteklemişti.

Sayıca az olan sanayi zümresinin sadece 24 talebi Kongre'de kabul edildi. Bunların başında iç pazarın korunması ve sanayinin özendirilmesi geliyordu.

Amele zümresi ise 34 önerisini benimsetebildi. Bunlar arasında günlük çalışma süresinin sekiz saatle sınırlanması, iş güvenliği, ücretli izin ve sosyal güvenlik önlemleri ile 1 Mayıs gününün "Türkiye işçileri bayramı" olması vardı. Ayrıca 'amele' yerine 'işçi' denmesi de karara bağlanmıştı. Ancak bu 34 madde içinden, ücretlere ve çalışma koşullarına yönelik taleplere sanayi ve tüccar delegeler ret oyu vermişlerdi. 1 Mayıs maddesini ise sanayi ve amele zümresi oybirliğiyle kabul ederken, çiftçi ve tüccar zümresinin sadece bir kısmı desteklemişti.

"Misak-ı İktisadî" adlı hamasi belge

3 Mart 1923 günü, 12 maddelik bir "Misak-ı İktisadî" kabul edildi. Maddelerdeki "Türkiye halkı tahribat yapmaz, imar eder", "Hırsızlık, yalancılık, riya, tembellik en büyük düşmanımız, taassuptan uzak dindarane bir salâbet her şeyde esasımızdır", "Maarife verdiği kudsiyet dolayısıyla Mevlid-i Şerif (Kandil) gününü,

aynı zamanda bir kitap bayramı olarak yaşar", "Türk mikroptan, pis havadan ve pislikten çekinir, bol ve saf hava, bol güneş ve temizliği sever", "Türkler hangi sınıf ve meslekte olurlarsa olsunlar, candan sevişirler. Meslek, zümre itibariyle elele vererek birlikler, memleketini ve birbirini tanımak, anlaşmak için seyahatler, birleşmeler yaparlar" gibi konuyla ilgisiz hamasi ifadeler, pek çok kişiyi büyük hayal kırıklığına uğratmıştı. Öyle ki, *İleri* gazetesinden Subhi Nuri Bey'e göre belgenin adı "dinî ya da ahlakî Misak olsa" daha uygun olurdu. Ancak Subhi Bey'in gözden kaçırdığı bir husus vardı. Misakın "Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur; ecnebi sermayesine aleyhtar değildir..." diyen 9. Maddesi adeta İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasındaki esas amacı özetliyordu.

Amaca ulaşıldı mı

Aslında İzmir İktisat Kongresi'nin iki temel amacı vardı. Birincisi Millî Mücadele yıllarında Ankara'ya uzak kalan İstanbullu Müslüman-Türk burjuvazi ile ilişkileri düzeltmekti. Nitekim bir iktisat kongresi toplama fikri, İstanbul'daki gayrimüslim tüccarları geriletmek için 1922 yılında Millî Türk Ticaret Birliği'nde örgütlenen Müslüman-Türk tüccarlardan çıkmış, İktisat Vekili Mahmud Esad Bey'in onlara verdiği 'daha büyük bir kongre toplama sözü' uyarınca da İzmir İktisat Kongresi toplanmıştı. Kongre'de başlarındaki fesi çıkarıp Ankara'nın kalpağını giyen İstanbullu burjuvalar daha sonra da kalpağı çıkarıp panama şapkasını giyeceklerdi.

İkinci amaç ise, Lozan Barış Görüşmeleri'nin çıkmaza girdiği o günlerde, Batılı ülkelere, kapitülasyonlara kesinlikle karşı olduklarını ancak Türkiye'nin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve İttihatçılardan devralınan liberal iktisat politikalarından vazgeçmediği, yabancı sermayeye düşman olmadığı mesajı vermekti.

Bir başka deyişle, Batı dünyasına 'Biz Sovyet sisteminde değil kapitalist Batı sisteminde kalmak istiyoruz ama kendi koşullarımızla kalmak istiyoruz,' denmek isteniyordu. İzmir İktisat Kongresi, Batılıların çok ilgisini çekmedi. Ama esas sorun Ankara'nın bir yandan Amerikan sermayesini çekmek için Chester İmtiyazı gibi büyük tavizler verirken, bir yandan Türkiye ile uluslararası sermaye piyasaları arasında iyi bir köprü olabilecek yerel gayrimüslim burjuvaziyi düşman gören katı bir milliyetçilik gütmesindeydi. Hem millici hem beynelmilelci olmanın çok kolay olmadığı ileride görülecekti.

Ancak İzmir İktisat Kongresi'nde tüccar, çiftçi ve sanayici zümrelerinin benimsettiği kararlar, eksik gedik de olsa Cumhuriyet tarihi boyunca uygulanmaya çalışıldı. Kemalist rejim ve ardılları, sadece ve sadece, kongrenin işçilerle ilgili aldığı kararları uygulamamak konusunda büyük maharet gösterdiler!

Özet Kaynakça: *Türkiye İktisat Kongresi, 1923-İzmir, Haberler, Belgeler, Yorumlar*, Hazırlayan: Gündüz Ökçün, SBF Yayınları, No:262, 1971; Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, TTK, 1989; Bülent Bilmez Can, *Demiryolundan Petrole Chester Projesi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

İKİNCİ GRUP VE CHP'NİN KURULUŞU

23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan BMM'nin milletvekilleri arasından, bizzat Mustafa Kemal'in kurduğu Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk (A-RMH) Grubu, daha sonra Birinci Grup adıyla anıldı. Grubun 10 Mayıs 1921'de yapılan ilk oturumunun sekreterliğini ise, ileride Mustafa Kemal'in amansız düşmanı olacak ve bunun bedelini hayatıyla ödeyecek olan Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid yapmıştı.

Bazı kaynaklara göre 133, bazılarına göre 202 üyesi olan Birinci Grup, bünyesindeki ordu komutanlarının da etkisiyle, kâğıt üzerinde 437 üyesi olan ancak en fazla 365 kişinin katıldığı Meclis'i başından itibaren kontrolünde tuttu. Mustafa Kemal'in grubuna alınmayanlar, Temmuz 1922'den itibaren, Erzurum milletvekilleri Hüseyin Avni Bey ve eski Meclis-i Mebusan Reisi Celaleddin Arif Bey'le, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in etrafında 'İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu' adıyla toplanmaya başladılar. Bazı kaynaklara göre 63, bazı kaynaklara göre 90 kişiden oluşan bu gruba da sonradan, kısaca 'İkinci Grup' dendi.

İkinci Grup Saltanatçı mıydı?

Resmî tarih yazımında Birinci Grup 'devrimci, ilerici, laik, cumhuriyetçi', İkinci Grup ise 'gerici, dinci, şeriatçı, Saltanat ve Halifelik yanlısı' diye değerlendirilir. Oysa, İkinci Grup'un da desteğiyle 1 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılması bir yana, o dönemde, Mustafa Kemal dahil herkes 'Saltanatçı' ve 'Hilafetçi' sayılabilirdi.

Zira Meclis'in aldığı ilk kararlarda Saltanat ve Hilafetin kurtarılması özellikle vurgulanırken, 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda, 5 Eylül 1920 tarihli Nisab-ı Müzakere Kanunu ve Mebus Andı'nda, 18 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı'nda, 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasi Kanunu'nda (Anayasa) ve nihayet Mustafa Kemal'in pek çok telgraf ve konuşmasında da, Saltanat ve Hilafet makamının kurtarılması ve korunmasından söz ediliyordu. Dahası, bu konudaki en önemli çalışmanın sahibi olan Ahmet Demirel'in tespitine göre Birinci Grup'ta müftü, müderris, şeyh gibi din adamlarının oranı yüzde 9.9 iken, İkinci Grup'ta yüzde 3.2 idi. Medresede okumuş üyelerin sayısı da Birinci Grup'ta daha fazlaydı.

Gruba yönelik bir başka suçlama, Mustafa Kemal'in, Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos-13 Eylül 1921) öncesinde Başkumandanlık makamına getirilmesine karşı çıktıkları yolundadır. Ancak bu iddia da doğru değildir. Grubun itirazı, Başkumandanlık Kanunu ile Başkumandan'a, Meclis yetkilerini kullanma hakkının üçüncü kez verilmesine idi. Bunun nedeni de, söz konusu tarihte, taarruz hazırlıklarının çok uzaması ve bu durumun daha ne kadar süreceğinin belli olmamasıydı. İkinci Grup, Başkumandan'ın belirsiz bir süre için tek karar verici olmasını, diktatörlük rejimi olarak görüyor, bunun Anayasa'daki 'millî egemenlik' kavramı ile bağdaşmadığını düşünüyordu. Ancak, sonuçta Mustafa Kemal'in ağırlığını koymasıyla, İkinci Grup hedefine ulaşamamış ve Başkumandanlık Kanunu onaylanmıştı.

Kişi tahakkümünü engellemek

Eylemleri incelendiğinde iktidarı hedeflemediği anlaşılan İkinci Grup'un hassas olduğu konuların başında 'kişi tahakkümünü önlemek' geliyordu. Nitekim Mersin Milletvekili Selahaddin Bey'in dediğine göre İkinci Grup "Her türlü şahıs istibdadını önlemek,

şahsî hâkimiyetler yerine kanunî hâkimiyetler ikamesi gayesiyle" kurulmuş, "Meclis diktatoryasına taraftar olup şahıs otokratlığına muhalefet" etmişti. Aynı şekilde Hüseyin Avni Bey de varoluş gerekçelerini şöyle açıklamıştı: "Büyük Millet Meclisi idaresi bugün birtakım müstebit kumandanların, valilerin elindedir. Zihniyet değişmiyor, yalnız sandalye değişiyor. Sonra bunlar istibdatlarını birbirlerine firavun postu olarak terk ediyorlar. İdarenin, bundan yüz sene öncesindekinden hiçbir farkı yoktur. Demokrat, halkçı bir hükümetin bir milletin tarihine bakın ve mevcut durumla karşılaştırın."

Grubun daha az tanınan bir başka üyesi Hakkı Hami (Ulukan) Bey, bugün bile iktidar sahiplerine ders niteliğini taşıyan şu sözleri sarf etmişti: "Kişi hukukuna vuku bulacak saldırının ortadan kaldırılması için alınacak önlemler, bir dış düşman için alınacak önlemlerden daha önemlidir. Bir dış düşmanın saldırısını yok etmek için halkı silahlandırmak, onun üzerine yöneltmek ve ona karşı halkı yürütmek kolaydır. Fakat bir vatandaşın kişisel hukukuna, mevkiinin verdiği kudretle saldıracak bir kişinin saldırısını halka anlatmak ve bu saldırının önüne geçmek için yapılacak cezanın uygulanamaması belki ülkeyi yıllarca, yüzyıllarca haraplığa sürükler."

Ankara'da gerçekten 'tek adam tahakkümü' olup olmadığına gelince: Birinci Meclis'in ilk işi, 'İcra Vekilleri Heyeti'ni oluşturmak ve başkanlığına Mustafa Kemal'i getirmek olmuştu. 2 Mayıs 1920 tarihli dört maddelik bir kanunla meclis hükümeti sistemi, dolayısıyla yasama ve yürütmenin birliği ilkesi kabul edilmiş, 11 Eylül 1920 tarihli İstiklal Mahkemeleri Kanunu ile buna yasama yetkisi de katılınca tam olarak 'kuvvetler birliği' sistemi uygulamaya geçmişti.

29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na göre kararlar alan İstiklal Mahkemeleri'nin, faaliyetlerine tüm hızıyla

devam etmesi ve 5 Ağustos 1921 tarihli Başkumandanlık Kanunu ile ordunun başı olan Mustafa Kemal'in Meclis'in tüm yetkilerini üstünde toplaması da eklenince, daha sonra Kars Milletvekili ve Matbuat Müdürü Ağaoğlu Ahmed Bey'in dediği gibi, 1921 Anayasası Meclis'e, dolayısıyla da Mustafa Kemal'e diktatörlük hukukunu vermişti!*

Fırkalaşmaya doğru

İkinci Grup'un böyle etkin çalışması Birinci Grup'un kurumsallaşması ihtiyacını doğurdu. 16 Temmuz 1922'de iç tüzük tadil edildi ama ortada hâlâ bir parti (fırka) yoktu. 6 Aralık 1922'de Mustafa Kemal Ankaralı gazetecilere, barış sağlanınca halkçılığa dayanan ve Halk Fırkası (HF) adını taşıyacak bir siyasal parti kurma kararında olduğunu açıkladığında başta Trabzon ve Erzurum olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinden itirazlar geldi. Çünkü Sivas Kongresi'nde "Müdafaa-i Hukuklar her nevi fırka cereyanlarının üstünde olup bakidir ve devam edip gidecektir," kararı alınmıştı. Mustafa Kemal'in bu grupları Halk Fırkası'na dönüştürme çalışması açıkça bu kararın ihlaliydi. En şiddetli tepki ise, eskiden beri Prens Sabahaddin'in 'adem-i merkeziyetçi' görüşlerinden etkilenen ve Mondros sonrasında bölgedeki Rumlarla birlikte özerk bir Trabzon kurmayı hayal eden bir eşraf grubunun egemen olduğu Trabzon'dan geldi. Trabzon Vilayeti delegeleri, daha Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal'den başkanlıktan çekilmesini istemişler, hatta delegelerden İbrahim Hamdi, askerlikten istifa ettiği halde kongreye ilk gün, üniforması ve Padişah yaverliği kordonuyla gelen Mustafa Kemal'e "Paşa, askerlik elbisesiyle kongreyi etkiliyorsunuz. Bundan böyle sivil gelmenizi

* İsmet İnönü hatıralarında, Mustafa Kemal'in muhalefetten kurtulmak için, biri Aralık 1921'de diğeri Mart 1922'de olmak üzere Meclis'i feshetmeyi düşündüğünü söyler.

rica ederim," demişti. O sıralarda henüz liderliğini ilan etmemiş olan Mustafa Kemal de elbisesini değiştirmiş ve sonraki toplantılara sivil gelmişti.

Trabzon delegelerinin kongreye Doğu vilayetleri için 22 maddelik bir özerklik program sunmaları ve Mustafa Kemal'in kongre tarafından Heyet-i Temsiliye'ye seçildiğini gösteren kapanış tutanağını reddetmeleri ile cepheleşme iyice netleşmiş, heyet Trabzon'a döndükten sonra, kongre kararlarına ateş püsküren ve gazetelerde memleketin eski İttihatçıların elinde yeni bir felakete sürüklenmekte olduğuna dair makaleler yazan Ömer Feyzi (Eyüboğlu) Bey, Mustafa Kemal'in has adamlarından 'Deli' Halid Paşa'nın, kendisini 'susturmak için' Erzurum'a götürmeyi planladığını duyunca İstanbul'a kaçmıştı. O tarihten beri de Trabzon ile Ankara'nın arası açıktı.

Ama Mustafa Kemal'in kararlı olduğu anlaşılınca itirazlar başka noktalara kaydırıldı. Örneğin kurulacak partinin adındaki 'halk' sözcüğü başlangıçta solculuğu ima ettiği için pek beğenilmemiş, ancak Mustafa Kemal 'halk' derken milleti, 'imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış bir kitle' olarak kastettiğini kesin bir dille açıklayınca tartışma bitmişti.

Mustafa Kemal, Halk Fırkası konusunu, 7 Şubat 1923'te Balıkesir'de Zağanos Paşa Camii'nin minberinden verdiği hutbeden sonra cemaatin sorularını cevaplarken tekrar açtı. Yeni devletin geleceği için endişeleri olduğunu, bu yüzden bazılarının önerdiği gibi köşesine çekilerek dinlenmeyi doğru bulmadığını, kurmayı düşündüğü Halk Fırkası'nın halka "siyasi terbiye verecek bir mektep olacağını" anlattı.

Dokuz Umde Beyannamesi

1 Mart 1923 günü, İkinci Grup'un liderlerinden Hüseyin Avni Bey, 272 oydan 148'ini alarak Birinci Reis Vekilliği'ne seçildiğinde o

güne kadar küçümsenmeye çalışılan İkinci Grup'un siyasi gücü herkesi şaşırtmıştı. 27 Mart'ta İkinci Grup'un liderlerinden Ali Şükrü Bey'in ortadan kaybolması birilerinin bu durumdan rahatsız olduğunu düşündürtüyordu. Nitekim Ali Şükrü Bey'i arama çalışmaları sürerken, Mustafa Kemal'in Birinci Meclis'in amacını gerçekleştirdiğini belirten konuşmasından sonra Meclis, seçimlere gitmek üzere kendini feshetmişti. Seçimlere Ali Şükrü Bey cinayetinin muhasebesi yapılmadan gidilmemesi gerektiğini söyleyen Saruhan Milletvekili Reşat (Kayalı) Bey dışında olmamıştı. Mustafa Kemal gazeteci İsmail Habib (Sevük) Bey'le konuşurken amacını şöyle açıklamıştı: "Kız gibi bir meclis yapalım da..."

2 Nisan'da ölüsü bulunan Ali Şükrü Bey'i Mustafa Kemal'in Muhafız Birliği Kumandanı Giresunlu Topal Osman'ın öldürdüğü anlaşılmıştı. Çatışma sonucu yaralı ele geçirilen ve öldürülen Topal Osman'ın başsız bedeni Ulus Meydanı'nda sallanırken, Geçici Seçim Kanunu'nda bazı düzenlemeler yapıldı. Bir hafta sonra Mustafa Kemal, A-RMH Cemiyeti Başkanı sıfatıyla, Meclis'teki A-RMH Grup'unun Halk Fırkası'na dönüştürüleceğini belirten 'Dokuz Umde Beyannamesi'ni açıkladı.

Meclis'in tatile girmesinden bir gün önce, 15 Nisan 1923 günü, 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda alelacele bir değişiklik yapılarak, Millet Meclisi hükümetine muhalefet etmek ve Saltanatın yeniden kurulması için kampanya yürütmek "vatana ihanet" olarak tanımlandı. Böylece muhalefetin sesini çıkarmasının mümkün olmadığı bir ortamda seçimlere gidildi.

Listeler Ankara'da hazırlanıyor

Kâzım Karabekir anılarında, seçim kurulunun kendisinin de katıldığı ilk toplantısında Mustafa Kemal Paşa'nın "millet bana güvenoyu versin ve mebusların seçimini bana bırakın" şeklinde bir görüş ortaya attığını, ancak karşı görüşlerin ağır basması üzerine

bundan vazgeçtiğini söyler ve devam eder: "Her taraftan kendisine en çok emniyet verenler listeye girdiler ve hatta hükümet yardımı ile seçime arz olundular. İkinci Grup'tan kimse namzet gösterilmedi. Hâlbuki bunların çoğu İstiklal Harbi'ne ilk gününden beri canla başla hizmet etmiş insanlardı. Bu konuda aramızda biraz da münakaşa oldu. Gazi 'ben muhalif istemiyorum' diyerek, kendisine, sözle veya yazıyla en çok sadakat gösterenleri ve Birinci Meclis'te fiiliyatıyla bu emniyeti kazananları ve hemen bütün karargâhının mensuplarını namzet gösteriyordu."

Ankara'da bir seçim bürosu oluşturulmuş, Mustafa Kemal başkanlığındaki bir komite, çalışmaları sıkı biçimde denetlemişti. Ankara PTT Müdürü Sabri Bey adayların eğilimleri için bir nevi ajan gibi çalıştırılırken, Teşkilat-ı Mahsusa'nın lideri Hüsameddin Ertürk Alevi ve Bektaşi dedeleriyle görüşmeye gönderiliyordu. Ordu mensupları ise ikinci seçmenlere baskı yapıyordu. İsmet Paşa ile geçinemediği için o dönemde açığa alınmış olan Birinci Dünya Savaşı'nın ünlü komutanı Ali İhsan Paşa'nın adaylığı, Mustafa Kemal'e yazdığı raporlarındaki bazı hususlar "Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na gireceği" tehdidi ile bizzat Mustafa Kemal tarafından geri çevrilmişti. Eskişehir'in ileri gelenlerinden Emin (Sazak) Bey, merkeze rağmen adaylık çalışmalarını sürdürünce, Fırka ile ilişiği kesilmişti. İkinci Grup ise seçim çalışmalarına aktif olarak katılmıyordu.

Sonuçta, baskı, yönlendirme ve zorbalıkla (İttihatçıların ezici çoğunluğu sağladıkları 1912 Sopalı Seçimleri'ne çok benzer şekilde) seçimler tamamlandı ve Birinci Meclis'in kâğıt üzerindeki 437 üyesinden 125'i ikinci meclise seçildi.* Seçilenlerin hepsi Birinci Grup üyesiydi. Sadece Gümüşhane'den Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) bağımsız olarak Meclis'e girmişti.

* İkinci Meclis'in üye sayısı konusunda değişik bilgiler var. Sayılar 270 (Ali Fuad Cebesoy), 287 (Mahmud Goloğlu), 291 (Kâzım Karabekir) arasında değişiyor.

Halk Fırkası resmen kuruluyor

Muhaliflerden arınmış İkinci Meclis 11 Ağustos 1923'te açıldıktan iki gün sonra Meclis Başkanlığı'na yine Mustafa Kemal seçildi. Aynı gün Lozan görüşmeleri sırasında Baş Delege İsmet İnönü ile sürekli çekişen Rauf Bey istifa etti, yerine Fethi Bey Başbakan oldu. 23 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması TBMM tarafından onaylanarak yürürlüğe girdikten sonra sıra, Halk Fırkası'na resmiyet kazandırmaya geldi. Fırkanın resmen kuruluşu 11 Eylül 1923, Dahiliye Vekâleti tarafından tescili ise 23 Ekim 1923 olduğu halde, kuruluş tarihi, İzmir'in geri alınışının tarihine denk getirilmek için 9 Eylül 1923 olarak kabul edildi. Dikkat edilirse kurulan partinin adında 'cumhuriyet' ibaresi yoktu. Halk Fırkası'na 'Cumhuriyet Halk Fırkası' denmesi, dışlanan muhaliflerin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) adıyla bir parti kuracakları haberlerinin yayılmasıyla gündeme gelmiş, TpCF'nin kurulmasından bir hafta önce, yani 10 Kasım 1924'te fırkanın adı Cumhuriyet Halk Fırkası yapılmıştı. Haziran 1925'te Şeyh Said İsyanı'nın ardından TpCF kapatıldıktan sonra 'cumhuriyet' ibaresi CHP'nin tekeline girecekti.

Özet Kaynakça: Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet. İkinci Grup*, İletişim Yayınları, 1994; Metc Tunçay, *Türkiye'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007; Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*, 1999; "Tek Partili Hayat", Dosya, Hazırlayan: Mustafa Yolaç, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 106, Ekim 2002, s. 40-70; Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii*, Ayyıldız Matbaası, 1965; Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 2, Yapı Kredi Yayınları, 2010; İsmail Göldaş, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, 2003.

KÜRTLERE ÖZERKLİK SÖZÜ VERİLDİ Mİ?

Yıllardır bazı Kürt çevreleri, Mustafa Kemal'in, Kürtleri Millî Mücadele'ye kazanmak için özerklik vaadinde bulunduğunu ancak daha sonra bundan caydığını iddia ederler. Henüz gün ışığına çıkmamış pek çok belge bulunduğunu tahmin edebiliriz, ancak özerklik vaadine değinen belgelerden ilki 4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresi'nden hemen sonra hazırlanan Amasya Protokolleri (Buluşması, Mülakatı) diye bilinen siyasi metindir. İstanbul adına Bahriye Nazırı Salih Paşa ve Padişah'ın Başyaveri Naci Paşa ile Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Mustafa Kemal, Rauf Bey ve Bekir Sami Bey ülke sorununu, bu arada Kürt sorununu konuşmak için 18-22 Ekim 1919 günlerinde Amasya'da buluşmuşlardı. *Nutuk*'tan öğrendiğimize göre burada, üçü kayıt ve imza altına alınmış, ikisi gizli sayıldığı için kayıt altına alınmamış beş protokol hazırladılar. Gizli protokollerde ne olduğunu hâlâ bilmiyoruz ama açık olanlardan Kürt sorununa değinen 22 Ekim 1919 tarihli İkinci Protokol'deki bazı ifadeler, 1960'lı yıllara kadar kamuoyundan özenle saklandı.

Irk hukuku

Gözlerden saklanan cümleler, aşağıda koyu renkli (sadeleştirerek aktarılan) cümlelerdi: "Beyannamenin [Sivas Kongresi Sonuç Bildirisi kastediliyor] birinci maddesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun düşünülen ve kabul edilen sınırının **Türk ve Kürtlerin oturduğu**

araziyi kapsadığı ve Kürtlerin Osmanlı toplumundan ayrılmasının imkânsızlığı izah edildikten sonra bu sınırın en asgari bir talep olarak kabul edilmesinin temini lüzumu müşterekten kabul edildi. **Bununla birlikte Kürtlerin gelişme serbestliğini sağlayacak şekilde ırk hukuku ve sosyal haklar bakımından daha iyi duruma getirilmelerine izin verilmesi ve yabancılar tarafından** Kürtlerin bağımsızlığını gerçekleştirme amacını güder gibi görünerek yapılmakta olunan karıştırıcılığın önüne geçmek için **bu hususun şimdiden Kürtlerce bilinmesi hususu** uygun görüldü..."

Protokoldeki bu ifadelerin en önemli yanı, Kürtlerin 'ırk hukuku' tanımıyla, onların farklı bir etnisiteden geldiklerinin Mustafa Kemal ve muhatapları tarafından kabul edilmesiydi. Bu sözlerin, Kürtleri Millî Mücadele'ye katmak için verildiği açıktı. Bu sansürü 40 yıl sonra gün ışığına çıkaran tarihçi Faik Reşid Unat Başbakanlık Arşivi'ndeki belgenin aslını 1961 yılında *Tarih Vesikaları* dergisinde yayımladığında Kürtlerin bu tür tartışmalara girecek cesaretleri yoktu, çünkü siyasi açıdan çok zayıftılar. Son yıllarda Kürt aydınları ısrarla şu soruyu soruyor: İkinci Protokolün bu bölümleri neden gözlerden kaçırılmak istendi? Cevabı tahmin etmek zor olmasa gerek.

Hâkimiyet milletindir!

Daha Millî Mücadele'nin sıcak savaşları sürerken Ankara'da, TBMM'de 20 Ocak 1921'de kabul edilen 23 maddelik kısa Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 'İdare' başlığı altında toplanan 12 maddesi, vilayet ve kazaların özerkliğinin nasıl hayata geçirileceğine ayrılmıştı. Bu maddeler ileriki yıllarda (ve bugün), etnik temele dayalı bir özerklikten söz edilmediği halde bazı Kürt çevreleri tarafından 'Anayasa ile Kürtlere özerklik verildiği' şeklinde yorumlandı.

Mustafa Kemal'in çeşitli tarihlerde özerklikle ilgili açık veya üstü kapalı ifadeleri düşünüldüğünde, bu kanının bir temeli vardı, ancak 1921 Anayasası'nın ömrünün kısa sürmesi, bu maddelerin hem Kürtleri Millî Mücadele'ye kazanmak hem de o günlerde silah ve para yardımıyla Millî Mücadele'yi destekleyen Sovyet Rusya'yı etkilemek için konulduğunu gösteriyordu.

Fransız ve İngiliz arşivleri

Fransız arşivlerinde çalışan Hasan Yıldız'a göre Dersim bölgesinde patlak veren Koçgiri İsyanı'nı takip eden günlerde, Van, Mardin, Bitlis, Diyarbakır yöresindeki Kürtler 25 Kasım 1921'de ortak bir bildiri ile TBMM'den özerklik talebinde bulunmuşlardı. Mustafa Kemal, Halil Bey başkanlığındaki Kürt heyeti ile görüşmek üzere, o sıralarda Türkiye'de bulunan Libyalı Şeyh Senûsî başkanlığında bir heyeti görevlendirmiş, ancak Kürt heyetinin temsili niteliği olmadığı anlaşılınca, görüşme sonuçlanmamıştı.

İngiliz Arşivleri'nde çalışan Robert Olson'a göre ise 24 Mart 1922 tarihinde, İstanbul'daki Britanya Komiseri Sir Horace Rumbold tarafından Britanya Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderilen bir raporun ekine göre, TBMM'nin 10 Şubat 1922 tarihli celsesinde Kürtlere özerklik verecek 18 maddelik bir kanun hakkında ciddi tartışmalar yapılmış, Kürt üyelerden 64'ü "hayır" oyu vereceğini söyleyince, Meclis'te büyük kargaşa çıkmıştı. Sonunda konu başka oturuma ertelenmişti. Rumbold raporunu, bir daha bu konunun ele alındığını duymadığını belirterek bitiriyordu. Raporun ekinde ayrıca, 18 maddenin açılımını içeren bir yazı vardı. Bu yazıya göre ise, kanun teklifinin maddeleri gerçekten çok radikal unsurlar içeriyordu.

Bu iddiayı ortaya atan Robert Olson tartışmayı sadece İngiliz arşivlerinde bulduğu rapor ve eki üzerinden yapıyor, buna

karşılık Meclis zabıtlarına bakıp bakmadığına dair bilgi vermiyordu. Robert Olson'dan alıntı yapan bazı Türk araştırmacılar ise, bu durumun farkına vardıkları için olsa gerek, "Türk arşivlerinde hâlâ açıklanmayan pek çok belge var," notu düşmüşlerdi. Gerçekten de henüz gün ışığına çıkmamış pek çok belge olduğu doğruydu ancak, Olson'un verdiği tarih Meclis'in tatil olduğu bir cuma gününe denk geliyordu ve İngiliz belgelerinde adı geçen milletvekillerinin katıldığı herhangi bir oturumda Kürtlere özerklik konusunun görüşüldüğüne dair bilgi yoktu. Mete Tunçay'a göre muhtemelen Türk tarafı, Kürtler konusunda Türkiye'ye baskı yapan İngilizleri yatıştırmak için uydurma bir "özerklik" haberi sızdırmışlardı.

El Cezire Komutanlığı'na talimat

'Kürtlere özerklik' konusunda TBMM zabıtlarına geçmiş tek belge, Büyük Millet Meclisi Heyeti'nin El Cezire (Irak) Cephesi Kumandanlığı'na 27 Haziran 1921 tarihinde yazdığı talimattır. Oldukça uzun bu talimatın Kürtlere özerklikle ilgili bölümlerinde "milletlerin kendi kaderlerini tayin etme hakkı uyarınca", Kürdistan bölgesinde, doğrudan halkın oluşturacağı yerel yönetimlerin kurulması konusunda El Cezire Komutanlığı yetkili kılınıyordu.

El Cezire'nin idaresi hakkında üç maddeye de yer verilen talimatı Mustafa Kemal imzalamıştı. Bu talimatın neden verildiğini soran milletvekillerine önce "hükümet işidir" denilerek cevap verilmek istenmemiş ancak ısrarlar üzerine Nihad Paşa'nın 35 sayfalık gerekçesi okunmuştu. Asıl gerekçe bölgedeki huzursuzluğu fırsat bilen Fransız ve İngilizlerin Kürt meselesine müdahil olmasını engellemek için Kürtlere kademeli olarak özerklik tanınacağı izlenimini vermekti.

İzmit Basın Toplantısı

Kürtlere özerklik verilmesi ile ilgili şüphesiz en açık belge Mustafa Kemal'in, İsmet Paşa ve ekibi Lozan'da ter dökerken, 14 Ocak-20 Şubat 1923 tarihleri arasındaki 35 günlük Batı Anadolu gezisi kapsamında, 16 Ocak akşamı başlayıp 17 Ocak sabahına kadar, İzmit Kasrı'na davet ettiği dönemin ünlü gazetecileriyle yaptığı basın toplantısının metinleridir. Belgenin aslı yıllarca kasalarda saklanmış, araştırmacılara açılmamıştı. Dolayısıyla, Kürtlerle ilgili olarak, aşağıdaki cümleleri okumak için tam 70 yıl bekledik:

"Ahmed Emin (Yalman) Bey-Kürt meselesine temas buyurmuştunuz. Kürtlük meselesi nedir? Bir dâhili mesele olarak temas buyurursanız çok iyi olur. Mustafa Kemal-Kürt meselesi bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim millî sınırımız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğundur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine girc girc öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir. Sözgelimi, Erzurum'a kadar giden, Erzincan'a, Sivas'a kadar giden Harput'a kadar giden bir sınır aramak gerekir. Ve hatta Konya çöllerindeki Kürt aşiretlerini de gözden uzak tutmamak gerekir. **Dolayısıyla başlı başına bir Kürtlük düşünmektense, bizim Teşkilat-ı Esasiye Kanunu gereğince zaten bir tür yerel özerklik oluşacaktır. O halde hangi livanın halkı Kürt ise, onlar kendi kendilerini özerk olarak idare edeceklerdir.** Bundan başka Türkiye'nin halkı söz konusu olurken onları da beraber ifade etmek gerekir. İfade olunmadıkları zaman bundan kendilerine ait sorun yaratmaları daima mümkündür. Şimdi Türkiye Büyük Millet Meclisi, hem

Kürtlerin hem de Türklerin yetki sahibi vekillerinden oluşmuştur ve bu iki unsur, bütün çıkarlarını ve kaderlerini birleştirmişlerdir. Yani onlar bilirler ki, bu ortak bir şeydir. Ayrı bir sınır çizmeye kalkışmak doğru olmaz."

Tahmin edileceği gibi sansürün nedeni, koyu renklerle gösterdiğimiz cümlelerdi. Bu konuşma, Lozan'da, Musul'un İngilizlerden kopartılamayacağının anlaşıldığı günlerde yapılmıştı. Anlaşılan Kemalistler, özerklik imasıyla Meclis'teki Kürt milletvekillerinin kıyameti koparmasının önüne geçmeyi hedefliyorlardı.

Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi

İngiliz arşivlerinde çalışan bir başka tarihçi İhsan Şerif Kaymaz'a göre ise, 1 Ağustos 1924 tarihinde Diyarbakır'da Türk-Kürt Kongresi adıyla gizli ve gayri resmî bir toplantı yapılmıştı. Toplantıya katılan Kürt delegelerinin talepleri arasında "**1.** Kürtlere sıkıntılarını hafifletecek miktarda borç verilmesi, **2.** Genel af ilan edilmesi, **3.** Kürdistan'dan beş yıl süreyle vergi ve asker alınmaması, **4.** Şer'i mahkemelerin yeniden kurulması, **5.** El konulan silahların geri verilmesi, **6.** Türk tarafının uygun bulmadığı kişilerin Kürdistan'dan çıkarılması" konuları vardı. Karşılığında Kürtler Ankara'daki hükümete bağlı kalacaklar, Musul sorununda Türkiye'ye destek olacaklardı. Türk tarafı bu taleplere ilke olarak evet demekle birlikte bu toplantının somut bir meyvesi ortaya çıkmadı. İngiliz belgelerine göre benzer bir toplantı 4 Kasım 1924'te Cizre'de yapıldı ama ondan da bir sonuç çıkmadı. Bu kopuşun ilk kötü meyvesi, 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı olacak, bu isyanın arkası da gelecekti.

70 Yıl Saklanan Belge

Aslında 16/17 Ocak 1923 tarihli İzmit Basın Toplatısı'nın metinleri Mustafa Kemal'in iznini aldığını söyleyen Siirt Milletvekili Mahmud (Soydan) Bey tarafından, *Milliyet* gazetesinde, 26 Kasım 1929'dan 7 Şubat 1930'a kadar süren 75 bölümlük "Gazi ve İnkılâp" dizisinde yayımlanmıştı. Eski devlet bakanlarından Kocaeli Milletvekili İsmail Arar da bunlardan yararlanarak 1969'da, *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı* (Burçak Yayınevi) adlı bir kitap yayımlamıştı. Arar, kitabının önsözünde "[Bu önemli belge] öyle unutuldu ki Türk Devrim Tarihi Enstitüsü tarafından yayımlanan *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* ve *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri* adlı kitaba bile alınmadı," diyordu. O zaman bilmiyorduk ama meğerse Arar da Kürtlerle ilgili bölümü kitabına almamıştı.

İzmit Basın Toplatısı'nın metinlerini bir kez de 1982'de Türk Tarih Kurumu (TTK) bastı. *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları* adıyla yayımlanan kitabı, Afet İnan'ın kızı Arı İnan yayına hazırlamıştı. İnan, "Anıtkabir Arşivi"nden aldığını söylediği asıllar üzerinden hazırladığı kitabın önsözünde, bu kitabın İsmail Arar'ınki gibi olmadığını, yani "noksansız, tam olduğunu" özenle vurgulamıştı. Ama daha sonra anlayacağımız üzere bu bilgi de doğru değildi. Arı İnan'ın sansürünü, *İkibine Doğru* dergisi, 9-15 Ağustos 1987 tarihli sayısında "Gizlenen Belge" başlığıyla ifşa etmişti. Dergi, bu haber yüzünden toplatılmış ancak, 6 Kasım 1988'de DGM'de beraat edince, Anıtkabir Arşivi'ni kaynak gösterip konferans metinlerini yayımlamıştı. Derginin muhabirleri bu sansürün nedenini Arı İnan'a sorduklarında "Henüz bu meseleler halledilmemişken zamanı değil," cevabını almışlardı. Aynı soruyu, o sırada TTK Başkanı olan Yücel Tanay'a (Tanay kitap basılırken görevde değildi)

sorduklarında aldıkları cevap da benzer niteliktcydi: "Türkiye'ye karşı olanlara bu dokümanları vermek istemedim çünkü ayrılıkçılığa neden olurdu!"

Kürtler de sansür yapar

Noksansız metin, 1993 yılında Doğu Perinçek'in Kaynak Yayınları tarafından *Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923* adlı kitapta yayımlanabildi. Yukarıdaki paragrafı o zaman okuyabildik. Ancak o zaman gördük ki, sadece Türk tarafı değil bazı Kürt çevreleri de kendilerine göre bir sansür uygulayarak Mustafa Kemal'in konuya girişte aktardığım "Kürt meselesi bizim yani Türklerin çıkarına olarak da kesinlikle söz konusu olamaz. Çünkü bildiğiniz gibi bizim millî sınırımız içinde var olan Kürt unsurlar o şekilde yerleşmişlerdir ki pek az yerlerde yoğundur. Fakat yoğunluklarını kaybede kaybede ve Türk unsurunun içine gire gire öyle bir sınır doğmuştur ki, Kürtlük adına bir sınır çizmek istersek Türklüğü ve Türkiye'yi mahvetmek gerekir..." cümlelerini yazılarında kullanmamışlardı.

Özet Kaynakça: Faik Reşit Unat, "Amasya Protokolleri", *Tarih Vesikaları*, Cilt:1, S.18 (Mart 1961), s.359-365; Hasan Yıldız, *Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan*, Koral Yayınları, 1992; Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı*, Öz-Ge Yayınları, 1992; *Mustafa Kemal Atatürk, Eskişehir-İzmit Konuşmaları, 1923*, Kaynak Yayınları, 1993; İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, 2003.

ALİ ŞÜKRÜ BEY CİNAYETİ

İkinci Grup'un liderlerinden Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi, dönemin en sarsıcı olaylarından biriydi. Kendini yakından tanıyanların ifadesine göre, Ali Şükrü Bey hitabet yeteneği yüksek, kürsüde sözünü sakınmadan konuşan bir şahsiyetti. Dönemin siyaset adamlarından Zamir Bey'e (Damar Arıkoğlu) göre "İyi İngilizce bilir, etine dolgun, uzunca boylu, gözleri miyop, kalın camlı gözlük kullanır, çenesi biraz kısa, hafif elmacık kemikli, sert bakışlı, ifadesi düzgün, iyi konuşan, sözünü dinleten, kendi bildiğinden şaşmayan" biriydi. "Hükümet lehine konuşanları dalkavuklukla suçlayan", "Taassubu hocalardan geri olmayan, kadının serbestisi şöyle dursun, yüzlerinin açılmasına bile tahammülü olmayan" biriydi. Falih Rıfkı da Ali Şükrü Bey'in Meclis'teki muhafazakâr grup içinde "en azılı" olanlardan biri olduğunu söylemişti. Nitekim 1920 yılında TBMM'nin kabul ettiği Men-i Müskirat (içki yasağı) Kanunu onun işlerindendi.

Dinî konulardaki hassasiyetleri ile dikkati çeken Ali Şükrü Bey 2 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasından sonraki dönemde, her söz alışında Hilafet'i savunmakla kalmamış, Mustafa Kemal'in *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine karşılık *Tan* gazetesini çıkarmış, bir de Hilafet'i savunan broşür bastırmıştı. Aynı dönemde başlayan Lozan Barış Görüşmeleri'nde Türk Heyeti'nin başındaki İsmet Bey'in hariciyeci olmamasını sert şekilde eleştirdiği gibi, Meclis çalışmalarını engelleyerek Mustafa Kemal'in tepesini iyice attırmıştı. Hatta 6 Mart 1923 tarihli oturumda Mustafa Kemal'le

birbirlerinin üzerine yürümüşlerdi. Mustafa Kemal'in bir oldubittiyle TBMM'yi feshederek seçimlere gitmeye karar verdiği günlerde Ali Şükrü Bey birden ortadan kayboldu.

Son olarak 26-27 Mart 1923 akşamı, Karaoğlan Çarşısı'ndaki Kuyulu Kahve'de dostlarıyla sohbet edip nargile içtikten sonra Mustafa Kemal'in muhafızlığını yapan 'Topal' Osman'ın adamlarından Mustafa Kaptan'la kol kola yürürken görülmüştü. Kayboluşunun üçüncü günü kardeşi Şevket Bey, Başbakan Rauf Bey'e başvurdu. İkinci Grup üyeleri tarafından Meclis gündemine taşınan konu, vekillerce ateşli biçimde tartışıldı, "Kaybolan tavuk değildir, bir milletvekilidir! Meclis derhal harekete geçmelidir" çağrısı üzerine Ankara Valisi Abdülkadir Bey'in emriyle tüm polis ve jandarma teşkilatı seferber edildi.

Papazın Bağı'nda ne oldu?

Topal' Osman'ın yardımcısı Mustafa Kaptan'ın itiraf ettiğine göre, Mustafa Kaptan tarafından, yemek bahanesiyle Topal Osman'ın Saman Pazarı'ndaki evine götürülen Ali Şükrü Bey, burada Topal Osman ve sekiz adamı tarafından kementle boğulmuştu. Mustafa Kaptan cesedin nereye gömüldüğünü söylememişti ama öğrenildiğine göre Topal Osman, kendisine Mustafa Kemal tarafından verilen Papazın Bağı denilen yerdeki evde saklanmaktaydı.

Olayın ortaya çıkması üzerine Topal Osman'ın teslim alınmasına dair harekât planını bizzat Mustafa Kemal hazırladı. Rauf Bey'in anlattığına göre önce Muhafız Taburu Kumandanı İsmail Hakkı Bey çağrılmış, Mustafa Kemal sarmalama harekâtının krokisini bizzat hazırlamış, ardından eşi Latife Hanım'la birlikte Çankaya Köşkü'nden ayrılıp, Rauf Bey'in İstasyon'daki dairesine çekilmişti. İleriki yıllarda Latife Hanım'ın kız kardeşi Vecihi İlmen'in dediğine göre ise Topal Osman ve adamları Çankaya Köşkü'nü sarıp da silah atmaya başlayınca, Mustafa Kemal çarşafa bürünüp

Latife Hanım'la birlikte Köşk'ten gizlice çıkmıştı. Hangi anlatım doğrudur bilinmez ama alınan tedbir yerindeydi, çünkü Topal Osman teslim olmayı kabul etmediği gibi Çankaya Köşkü'ne gidip öfke ile her yeri kırıp dökecekti.

Bunlar olurken, polis ve jandarma cesedin nereye gömüldüğünü tespit etmeye çalışıyordu. 1 Nisan 1923 günü bir çobanın ihbarıyla Ali Şükrü Bey'in ölüsü Mühye (Mehye) Köyü civarında gömülü olarak bulundu. Ölünün vücudundaki izlerden anlaşıldığına göre Ali Şükrü Bey son nefesine kadar direnmişti. Öyle ki, sıkılmış yumruğunun arasında Topal Osman'ın evindeki sandalyeden kopardığı bir parça bulunmaktaydı.

Resmî tarihe göre hikâye şöyle gelişmişti: Cesedin bulunmasından sonra, Topal Osman, Papazın Bağı'nda kıstırılmış, 1 Nisan'ı 2 Nisan'a bağlayan gece sabaha kadar süren çatışmada yaralı olarak ele geçirilmiş, hastaneye götürülürken yolda ölmüştü. Ardından da (bazı kaynaklara göre başı kesilerek) alelacele gömülmüştü. Ancak BMM, daha önce Ali Şükrü Bey'in katilinin yakalanarak Ulus Meydanı'nda idam edilmesi kararını oybirliği ile aldığı için, başsız ceset mezardan çıkarılmış ve BMM'nin kapısında ayağından darağacına asılmıştı.

Cinayetin ardında kim vardı?

Ali Şükrü Bey cinayetinin arkasında kim vardı sorusu o günlerde de, daha sonra da çok kişiyi meşgul etmişti. Mustafa Kemal'in neden İstasyon'daki eve geçtiği, Topal Osman'ın neden Çankaya Köşkü'nü talan ettiği, yaralı halde yakalandığı halde neden kafasının hemen kesilip gömüldüğü gibi konular şüphe çekmişti. İlginçtir, hemen her konuda bir şeyler söyleyen Mustafa Kemal, bu konuda suskunluğunu korumuş, Topal Osman'dan 'suçlu' diye değil 'zanlı' diye bahsetmişti. Mahmud Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923* adlı kitabında, olayı değişik ağızlardan derledikten

sonra Topal Osman'ın Ali Şükrü Bey'i şahsi husumetinden dolayı öldürdüğünü savundu. Ali Fuad Paşa *Siyasi Hatıralar* adlı eserinde Mustafa Kemal'in Topal Osman'ın 'tepelenmesi' sırasında sessiz kalışını biraz imalı biçimde anlattı. O dönemde TBMM zabıt kâtibi olan Mahir İz *Yılların İzi* adlı anı kitabında "Bu çete şehirde nizam ve intizamı, hem de nizamiye askerî kışlasında askerî disiplini bozacak tavırlar takınmaya başladı. Elbette bu gayr-i tabii hal devam edemezdi. Galiba 'bir taşla iki kuş vurulsun' diye Ali Şükrü Bey'in vücudunun ortadan kaldırılması Topal Osman'a havale edildi," dedi. Mustafa Kemal'e ömrü boyunca sadık kalmış olan Falih Rıfkı, *Çankaya* kitabında, "Topal Osman da en sonunda nizami ordunun kıta kumanlarından İsmail Hakkı Tekçe tarafından ve Mustafa Kemal'in emriyle Çankaya sırtlarında vurulmuştur," dedi.

Dr. Rıza Nur'un iddiaları

Mustafa Kemal'in yeminli düşmanı Rıza Nur ise *Hayat ve Hatıralar* kitabında olayın arka planını şöyle anlatır: "[Osman Ağa] beni severdi, bana itimadı vardı. Ben de onu severdim. Meclisin önünden geçerken dedi ki: 'Yahu Mecliste birçok vatan haini mebus varmış, bunlar memleketi satıyorlarmış. Niye bana söylemiyorsun. Meclisi basıp hepsini keseceğim. Başka çare yok, bu kadar emek, bu kadar kan. Memleketi kurtardık, şimdi bunlar çıktı.' Dedim ki bu hainleri sana kim haber verdi? Dedi ki 'Orasını sorma!' Hayır, illa söyle dedim ve zorladım. Dedi ki 'Gazi söyledi!' İş anlaşıldı. Mustafa Kemal İkinci Grup'tan bîzâr (zarar görmüş), çaresi de kalmamış. 'Topal' Osman'a bunları katlettirecek..."

Rıza Nur'a göre, Topal Osman'ın öldürülmesi emrini bizzat Mustafa Kemal vermişti. Topal Osman cinayetten sonra Mustafa Kemal tarafından teselli edilmiş, Mustafa Kemal'in evinde saklanmıştı. Yine Rıza Nur'a göre, etrafları sarılan Topal Osman ve

sekiz adamı mukavemet etmeden Muhafız Alayı Kumandanı İsmail Hakkı Bey'e teslim olmuşlar, İsmail Hakkı Bey bu dokuz kişiyi tabanca ile öldürmüştü ve ağızları sonsuza kadar kapatmıştı.

Olaylı cenaze töreni

Ali Şükrü Bey'in cenaze töreni, hem Birinci ve İkinci Grup arasındaki hem de Enver Paşacıların güçlü olduğu Trabzon ile Mustafa Kemal arasındaki eski husumetlerin tazelenmesine neden oldu.

Cenazeyi götürmekle görevlendirilen Birinci Grup üyeleri cenazenin Kastamonu üzerinden İnebolu'ya oradan da Trabzon'a götürülmesini uygun bulurken, İkinci Grup'tan Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid ve arkadaşları ise söz konusu yolun kardan kapalı olmasını bahane ederek önce İstanbul'a oradan Trabzon'a götürülmesini istediler. Mustafa Kemal ise, yolun kapalı olduğunu kabul etmekle birlikte protesto gösterilerine neden olur endişesi ile İstanbul'a götürülmesine karşı çıktı. Sonuçta cenaze İnebolu üzerinden Trabzon'a gönderildi ancak yol boyunca ve Trabzon'da hükümet aleyhine olaylar yaşandı. 4 Nisan 1923'te Barutçuzadelerin *İstikbâl* gazetesinde eski Trabzon Valisi Deli Hamid Bey imzasıyla Mustafa Kemal'i hakarete varan ağır sözlerle eleştiren bir yazı yayımlanınca Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir'e "Trabzon'da kaynayan bir kazan var. Sen bunu vaktiyle söndürmedin. Şimdi de yine kaynamaya başladı. Bu sefer kuvvetli bir yumruğu hak ettiler," diyecekti.

15 Nisan 1923'te, BMM seçimler için tatile girmeden bir gün önce tadil edilen Hıyanet-i Vataniye Kanunu sayesinde, Mustafa Kemal'in otoriter tavrını halk nezdinde teşhir etmek için seçimleri fırsat olarak gören İkinci Grup'un, ağzından çıkacak her cümle 'vatana ihanet' tanımı içine sokulabilecekti. Yine de Rize ve Gümüşhane livalarını da içine alan Trabzon Vilayeti'nde Mustafa Kemal'in ekibi aleyhine büyük bir çalışma başladı. Bazı Trabzonlular

muhalefetin dozunu öyle arttırdılar ki, Mustafa Kemal'in fotoğrafları yırtıldı, Latife Hanım ile Mustafa Kemal birlikte filmlerde göründüğünde ıslık çalındı.

Ama mayıs ayında İttihatçıların eski Maarif Nazırı Şükrü Bey Trabzon'a vali olarak atanınca durum tamamen kontrol altına alındı. Barutçuzade Faik Bey ve Hamid Bey nedamet getirince affolundular. Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid Bey'in adaylığı kabul edilmeyerek Meclis dışında kalması sağlandı, yerine ağabeyi Faik (Günday) Bey seçildi. Böylece Millî Mücadele'nin başından beri Ankara'yı meşgul eden 'Trabzon Meselesi' sona erdi. 11 Ağustos 1923'te açılan İkinci Meclis'e muhaliflerden sadece Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey bağımsız olarak girebildi. Muhalefetsiz Meclis Lozan Barış Antlaşması'nı imzaladı (yine de 14 kişi ret oyu verecekti), ardından Ankara başkent yapıldı ve Cumhuriyet ilan edildi. Artık yeni bir döneme girilmişti.

Özet Kaynakça: Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, Tan Matbaası, 1961; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım-2*, Emre Yayınları, 1993; Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Başnur Matbaası, 1971; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, 3. Cilt, Yayınlayan: Heidi Schmit, Altındağ Yayınları, 1967; Cemal Şener, *'Topal' Osman Olayı*, Etik Yayınları, 1992; İpek Çalışlar, *Latife Hanım*, Doğan Kitap, 2006.

DEVLETİN MAKARR-I İDARESİ ANKARA'DIR!

Lozan Barış Antlaşması'nın TBMM tarafından onaylanmasından sonraki ilk iş, Ankara'nın başkent yapılması oldu. Aslında Ankara'nın başkent olmasını ilk öneren, Osmanlı ordusunda 15 yıl hizmet eden Goltz Paşa'ydı. 1912 yılında 140 bin kişilik Bulgar ordusunun Çatalca'ya dayandığı günlerde, Avusturya'da yayımlanan *Neue Freie Presse* gazetesinde çıkan "Barıştan Sonra Türkiye" ve "Son Uyarı" başlıklı iki makalesinde, İstanbul'un atmosferinin insanları gevşettiğini ve belli bir konuya odaklanmaya izin vermediğini; başkentliği sürerse Avrupa'dan akseden problemlerle uğraşmaya devam edeceğini yazmış ve yeni başkent olarak Konya, Kayseri, Halep veya Şam'ı önermişti. Bu öneriler İstanbul basınında günlerce tartışılmış, bazıları desteklemiş bazıları eleştirmişti. Kütahya Milletvekili Ahmet Ferid (Tek) Bey, *İfham* gazetesinde yayımlanan "Konstantiniyc'den Osmaniyc'ye" başlıklı makalesinde "Üç taraftan tehlikeye maruz bir noktada payitaht kurulmaz," demiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun küçülmesinin kaçınılmaz olduğunu ifade etmişti. Ferid Bey'e göre yakında, geriye köşelerini İstanbul, Rodos, Kerkük ve Hopa'nın oluşturduğu bir dikdörtgen kalacak, yeni başkent bu dikdörtgen içinde bir yerde olacaktı. Ferid Bey'e göre coğrafî ve stratejik açıdan en elverişli şehir Kayseri idi; fakat Kayseri başkentliğe müsait olmadığı için aynı mevkide Osmaniye adlı yeni bir şehir kurulmalıydı.

Yangın yeri

Bu tartışmalarda adı hiç geçmeyen Ankara'nın Millî Mücadele'nin fiili başkenti olmasında, Ali Fuad Paşa kumandasındaki 20. Kolordu'nun merkezinin Ankara'da olmasının payı büyüktü. 1919 yılının Eylül ayında, Ali Fuad Paşa ile Ankara Müftüsü Rıfad (Börekçi) Efendi'nin liderliğini yaptığı Azm-i Millî Cemiyeti, İstanbul yanlısı Ankara Valisi Muhiddin Bey'i yargılanmak üzere Sivas'a göndererek, yerine Yahya Galib'i atamışlardı. Sivas Kongresi sırasında Elazığ Valisi Ali Galib'in Sivas'ı basarak Kongre'yi dağıtmayı ve Mustafa Kemal'i İstanbul'a götürmeyi planlaması; Sivas Valisi Reşid Paşa'nın Fransız Jandarma Müfettişi Mr. Brunot'nun önerisi ile Mustafa Kemal'e Kongre'yi başka yerde toplamayı önermesi; Mustafa Kemal Amasya'ya doğru yola çıktığında Şeyh Receb, Ahmed Kemal ve Celal adlı üç kişinin İstanbul'a Mustafa Kemal'in aleyhine bir telgraf çekmesi gibi pek çok tatsız olay, Mustafa Kemal'in Ankara'ya gelmesi için uygun zemini hazırlamıştı.

Mustafa Kemal ve Sivas'ta seçilen Heyet-i Temsiliye üyeleri, Ankara'ya 27 Aralık 1919 Cumartesi günü öğleden sonra geldiler. 1920'lerin Ankarası 20 bin nüfuslu bir 'yangın yeri' idi. Ankara'yı ilk gören yabancı yazarların "ağır ağır can çekişerek ölmeye mahkûm olmuş bir yer", "dünyanın en kasvetli, en sevimsiz yeri" diye tarif ettikleri kasabanın yazları kavurucu sıcak, kışları dondurucu ayaz olan sert iklimi; ahalisi sürülmüş, kendileri yakılmış Ermeni ve Yahudi mahallelerinin acıklı halleri; daracık kaldırımsız eğri büğrü sokakları; üflesen yıkılmak üzere olan, elektriksiz, susuz evleri; sıtma ve dizanteri üreten bataklıkları; toz bulutu ile kaplı meydanları bu anlatıların ortak paydalarıydı.

'Dilaver suyu' ile şenlenen geceler

Falih Rıfkı, Ankara'nın diğer kısıtlarını *Çankaya* adlı eserinde şöyle anlatmıştı:

"[1]923'te Ankara'ya geldiğimiz vakit, bağ evleri ile müstesna, Hıristiyan mahallesinden eser yoktu. Trenden inince iki taraflı bir bataktan, ağaçsız bir mezarlıktan, kerpiç ve hımış esnaf barakaları arasından geçerek tozuması bir türlü bitmeyen bir yangın yerine sapardık. Şimdi geri bir Anadolu kasabasının bile o günkü Ankara kadar iptidai olduğunu sanmıyorum (...) Ankara, İstanbul surları dışındaki bütün Türkiye'nin sembolü idi. Ermeniler ve Rumlarla beraber hayat ve 'umran' denecek ne varsa hepsi sökülüp gitmişti. Bu şehri ve bu memleketi temelinden çatısına kadar kuracaktık (...) Gazi Mustafa Kemal havuzlu küçük bir köşkte otururdu. Galiba bir İngiliz yapağı tüccarının evi imiş (...) Gündüzleri Meclis'ten başka vakit geçirecek yer yoktu. Akşamları Mustafa Kemal tarafından çağrılmaya can atardık. Eğer davetli değilsek, Meclis'in yakınındaki aşçı dükkânının içki içebildiğimiz köşesinde toplanırdık. Men-i müskirat (içki yasağı) kanunu yürürlükte idi. İçkimizi polis müdürünün adamlarından temin ederdik. Bunun adı da 'Dilaver suyu' idi (...) Ruslar devamlı otururlar, öteki yabancılar ara sıra gelir ve hemen dönerlerdi (...) Eşek yerli halkın başlıca nakil vasıtası olmakta devam ediyordu (...) Yalnız toplantılar değil, evler, oteller, sokaklar hep kadınsızdı (...) Bir gün bir milletvekiline İstanbul usulü çarşaf giyen karısı ile Karaoğlan çarşısında rastlanması Meclisteki dedikodu konusu olmuştu (...) Dairelerde, ancak aç kaldıkları için İstanbul'u bırakan memurlar vardı. Bir siyasi hırsları ve heyecanları da olmadığından bunlar büsbütün bedbaht kimselerdi. Beş on memurun bir tek kerpiç odaya sığındığı olurdu (...) Tek avuntu, ara sıra İstanbul'a kaçmak! (...) Sabahleyin kalkar, öğle yemeğini Polatlı, akşam yemeğini Eskişehir istasyonunda yer, geceyi rahatsız kompartımanlarda geçirir, ertesi sabah Kocaeli'nin yeşil tabiatını ve körfezin mavi sularını görünce, ölmüşken dirilmişe dönerdik."

İstanbul'a kaçmak

O yıllarda 'İstanbul'a kaçmak' hemen hemen tüm Kemalist aydınların ortak özlemi idi ama 'Payitaht-ı Saltanat-ı Seniye', 'Makam-ı Hilafet-i İslamiye', 'Dersaadet' gibi görkemli unvanları olan İstanbul'a bağlılığın 'eski rejime bağlılık demek' olduğu günlerdeydik. 23 Nisan 1920'de açılan BMM Ankara'nın yeni devletteki rolüne dair ilk ciddi ipucu idi. Gerçi, Eskişehir bozgunundan sonra Ankara tahliye edilmiş ve hükümetin önemli kadroları Kayseri'ye taşınmıştı ama Sakarya Meydan Muharebesi'nin kazanılmasının verdiği özgüvenle Mustafa Kemal, Kasım 1921'de *Le Temps* gazetesi yazarı Madame Berthe G. Gaulis'e "Siyasi başkent Anadolu'nun yüreğinde olacak. Avrupa'nın ve Asya'nın temsilcileri bizlerle burada buluşacaklar, bütün diplomatik sorunlar burada ele alınacak, iç ve dış politika burada oluşacak. Türk milletinden doğma hükümet Ankara'da çalışacak," demişti.

Lozan Barış Görüşmeleri sürerken Mustafa Kemal daha açık konuştu. 16/17 Ocak 1923 tarihinde İzmit Kasrı'nda İstanbul'un önde gelen gazetecileri ile yaptığı ünlü toplantıda, *İleri* gazetesinden Subhi Nuri Bey'in sorusu üzerine "Hükümet merkezi neresi olmalıdır? Düşündük. Bendenizce iki nokta-i nazardan tetkikat yapmak icabeder. Biri her nevi taarruz ve tecavüze karşı yerinden kıpırdamayarak kuvvet ve sükûnetini muhafaza edecek bir yer olmalı (...) Yoksa bir geminin topundan telaşa düşebilecek bir yerde hükümet merkezi olmaz. İkincisi: Hükümet merkezi öyle bir yerde olmalı ki hükümet nazarını memleketin bütün muhitlerine müsavi surette atfedebilsin (...) Herhalde birçok sebepler Hükümet Merkezinin (Ankara-Kayseri-Sivas) müsellesi (üçgeni) dahilinde bir noktada olmasını icap ettiriyor. Bu müsellesin bir re'sinde (noktasında) bulunan Ankara pek âlâ merkez olabilir. Esasen hadisat (olaylar) da orasını merkez yapmıştır," dedi.

Asyalı başkent

Kâzım Karabekir ve Rauf Bey, bu karara şiddetle karşı çıktılar, ancak İsmet Bey ve 14 arkadaşı Ankara'nın 'devletin makarr-ı idaresi' yani idare merkezi olması için önergelerini verdiler. Önerge 13 Ekim 1923'te kabul edildi. Karara sadece Bağımsız Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey ret oyu vermişti. Bu karar 1921 Teşkilat-ı Esasiye'sine bir madde olarak eklendi. İstanbul'a kavuşmayı sevgiliye kavuşma gibi anlatan Falih Rıfkı da bu bozkır kasabası için "Yeşil Ankara" diye bir yazı kaleme aldı ve 'dalkavuk' yaftasını boynuna astı. Falih Rıfkı bu yazısını yıllar sonra şöyle savunmuştu: "Ben Birinci Dünya Harbi'nde çölde Bir-üs Saba'da yeşillik yaratıldığını görmüştüm. İsrail birkaç binalı bir iki bahçeli bu kasabayı şimdi altmış bin nüfuslu şehir haline getirmiştir..."

O yıllarda Ankara'yı ziyaret eden İngiliz gazeteci Grace M. Ellison "Acayip ama, bir insanın bu bozkır kasabasında gözüne çarpan 'büyük doğuş' havası İstanbul'da yok. Türkler aynı düşüncede birleşmişler ve seçimleri için tam ve pratik sebepler ileri sürmüşler. İstanbul'da insan geçici olarak kalabilir. Fakat onlar Asyalı bir başkent istiyor. Onlar kendi ülkelerini savaş gemilerinin muhtemel saldırılarından uzak bir yerden yönetmek istiyorlar. Eylemin beşiğiyle bağlılıklarını bu yeri seçmekle sürdürebilecekler. Bundan başka bu bozkır kasabasında ilkel ve Asyalı bir çekicilik var. Böylece kendilerini Batı'nın ticaret üstüne kurulu imparatorlarının entrika ve maddeciliğinden korumuş olacaklar," derken Kemalist kadroların ruh halini büyük ölçüde yakalamış görünüyordu.

Millî Mimari/ Yeni Mimari

Bir zamanların ıssız ve sıkıcı kasabasından modern ve Batılı bir şehir yaratılması işine 16 Şubat 1924'te Şehremaneti'nin (belediye) kurulmasıyla başlandı. Gelişmeleri, 1924 tarihli Lörcher Planı, 1925 tarihli İstimlâk Kanunu, 1926 tarihli Emlak ve Eytam Bankası ile finansman kaynağının yaratılması izledi. Yapı malzemeleri sağlayan fabrikalar ve amele evleri yapıldı. İstanbul'dan davet edilen Vedad (Tek), Guillio Mongeri, Kemaleddin Bey, Muzaffer Bey ve Arif Hikmet (Koyunoğlu) gibi Selçuklu ve Osmanlı unsurlarının Batılı unsurlarla harman edilmesinden oluşan neo-klasik üsluptaki 'Millî Mimari' akımının üstatları, devletin ve halkın tüm olanaklarını seferber ederek Ankara'nın en önemli kamu binalarını inşa ettiler ancak Cumhuriyet'in 'Yeni Mimari' diye anılan kendi özgün (?) mimari üslubunu bulması ancak yabancıların katkısıyla olacaktı.

1927 yılında, aslında yabancılardan nefret eden ama eski bir belediyeci olarak planlı imara inanan Şükrü Kaya ve Ankara Valisi Asaf Bey, 'istemeye istemeye' Batılı uzmanlara akıl danışmak için Berlin'e bir komisyon gönderdiler. Komisyonun görüştüğü 75 yaşındaki mimar Profesör Ludwig Hoffmann Türkiye'ye gelemeyecek kadar yaşlı olduğunu söyledi ve yerine Berlin Güzel Sanatlar Akademisi ve Mühendislik Mektebi öğretim üyesi Herman Jansen'i önerdi. 1928'de açılan uluslararası yarışmayı, Mustafa Kemal'in ağırlığını koymasıyla kazanan Jansen'in planı ile Ankara dev bir şantiyeye dönüştü. Jansen'i Clemens Holzmeister, Ernst Egli, Theodor Jost, Martin Wagner, Martin Elsaesser, Bruno Taut ve R. Oerley gibi ünlü mimarlar izledi. Hepsi dev ölçekli projeler yüzünden arsa fiyatları yüzde bin ilâ 4 bin artmış, rüşvet ve yolsuzluk hikâyeleri ayyuka çıkmıştı ama, 1930 yılına

gelindiğinde bugün hâlâ kullanılan kamu binalarının ve bankaların tümü tamamlanmıştı.

1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın etkisiyle tüm Türkiye'de yatırımlar dururken Ankara'da kişi başına belediye harcamaları, 1927'de Türkiye ortalamasının 28 katı, 1931'de 23 katıydı. Başka bir deyişle, 'modern ve Batılı bir başkent yaratma' hedefine ulaşmak uğruna tüm ülke ihmal edilmişti. Çünkü bu proje basit bir kültürel öykünme değildi, aksine ulus-devletin kurucu unsurlarından biriydi.

Özet Kaynakça: Mahmut Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti 1923*, Başnur Matbaası, 1971, Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969; Hamdi Sadi Selen, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Konferansları I*, TTK Basımevi, 1964; Nureddin Türsan, *Ankara'nın Başkent Oluşu*, Harp Akademedileri Basımevi, 1981; Vehbi Koç, *Ankara'nın İlk Günleri*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, 1988; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, Selek Yayınevi, 1958; Tuğrul Akçura, *Türkiye Cumhuiyetinin Başkenti Hakkında Monografik Bir Araştırma*, OTDÜ Yayını, Güzel İstanbul Matbaası, 1971.

YENİ BİR DÖNEM: CUMHURİYETİN İLANI

Falih Rıfkı *Çankaya* adlı eserinde, 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Halide Edib Hanım, Yakub Kadri, Ruşen Eşref ve Asım beylerle birlikte, "Yunan zulümleri üzerine belge toplamak üzere" gittikleri Bursa seyahatinden söz ederken, Bursa valisinin, Mustafa Kemal'i karşılama programına Osman Gazi'nin türbesi ziyaretini de koyduğunu görünce, "Mustafa Kemal'in bu ziyarette bulunacağını zannetmiyorum," demesinin hazır bulunanlar tarafından nasıl şaşkınlıkla karşılandığını anlattır. Ardından devam eder: "Mustafa Kemal'in İstanbul'a giderek yeni bir sadrazam olmayacağını pek iyi biliyorduk. Hanedan intihar etmişti. Ortaçağda olsaydık Mustafa Kemal'e biat edileceği ve hanedanın isim değiştireceği zamanda idik. Yirminci asırda, çöken hanedanların yerine cumhuriyetler gelir. Mustafa Kemal'in devlet reisi olmaktan başka hiçbir şey olmasına ihtimal yoktu." Gerçekten de, Saltanatın ve Hilafetin kaldırılmasından ve Ankara'nın başkent yapılmasından sonra sıra yeni rejimin adını koymaya gelmişti.

"Meşrutiyet, köhneleşmiş ve tutarlılığını kaybetmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gövdesi üzerine değil, aksine Türk çoğunluğunun yaşadığı kısım üzerinde oturtulmalı, düşmanlarının yapacağı bir tasfiye yerine ihtilal idaresi, tek başına, bir Türk Devleti kurmalıdır." 1905 veya 1907'de sarf edildiği iddia edilen bu sözler Mustafa Kemal'in kafasında 'cumhuriyet' fikrinin çoktan var olduğuna karine olarak kabul edilir. Vahdeddin'in Londra'da

yaşayan yeğeni Prens Sami'nin 1951'de Halûk Yusuf Şehsuvaroğlu'na anlattıklarına bakılırsa, Samsun ve havalisinde bozulan asayişin düzeltilmesi için Osmanlı ileri gelenlerinden hazırlanan bir liste önüne çıkarıldığında, Padişah parmağını Mustafa Kemal'in isminin üzerine koyarak "O gitmelidir" dediğinde Mustafa Kemal adının karşısında "Cumhuriyetçidir" yazdığını görmüştü.

"Yazın Mazhar Bey!"

Daha sonra 'Millî Sır' adıyla karşımıza çıkacak bir başka iddiaya göre Mustafa Kemal, 7-8 Temmuz 1919 gecesi, Erzurum'da, sabaha karşı Mazhar Müfid ve Süreyya (Yiğit) beylere 'sonuna kadar mahrem kalmak' koşuluyla şunları yazdırmıştı: "Zaferden sonra hükümet biçimi Cumhuriyet olacaktır. Bunu size daha önce de bir sorunuz üzerine söylemiştim. Bu bir. İki: Padişah ve hanedan hakkında zamanı gelince gereken işlem yapılacaktır. Üç: Örtünmek kalkacaktır. Dört: Fes kalkacak, uygar milletler gibi şapka giyilecektir (...) Beş: Latin alfabesine geçilecektir..."

Şevket Süreyya'ya göre, Mustafa Kemal'in en yakınlarından İsmet Bey, Sakarya Harbi'nin cereyan ettiği 1921 yılı ortasında, Garp Cephesi'nin Sivrihisar Karargâhı'nda, Yakub Kadri ve Halide Edib'e ilerde Cumhuriyet rejiminin kurulmasının zorunlu olduğundan söz etmişti. Kâzım Karabekir ise, 1922 Eylülü'nde Bursa'da buluşan Millî Mücadele liderlerinin, üzerinde konuştuğu siyasî formüllerden birinin Mustafa Kemal'in, en küçük şehzadeye Hilafet ve Saltanat naibi ve aynı zamanda diktatör yapılması olduğunu iddia eder. Formülü Fevzi ve İsmet paşalar önermişti, ama Karabekir, fikrin Mustafa Kemal'den çıktığını düşünmekteydi.

Neue Freie Presse'nin haberi

23 Eylül 1923 tarihli *Neue Freie Presse* adlı Avusturya gazetesinde çıkan bir haber bu tartışmalara nokta koymuştu. Habere

göre Mustafa Kemal, basında Teşkilât-ı Esasiye'de tadilat yapıldığına dair haberler hakkında "Bütün bu tadilat cumhuriyet esasına müteveccih (yönelik) olacaktır. Türkiye hal-i hazırda olduğu kadar istikbalde de daha fazla demokratik bir cumhuriyet olacaktır. Hiçbir suretle Garp cumhuriyetlerinin sisteminden farklı olmayacaktır. Türkiye'nin bu cumhuriyetlerden ayrıldığı bir şekil meselesinden başka bir şey değildir," diyordu.

27 Eylül günü bu demecin resmen doğrulanmasıyla kamuoyunda ateşli bir tartışma başladı. 4 Ekim'de CHF Divanı, devletin adının Türkiye Cumhuriyeti olmasını kararlaştırdı. 7 Ekim'de *Yeni Gün* gazetesinde yayımlanan sorulu cevaplı makalede "Hayır, cumhuriyet ilan olunmayacaktır. Zaten mevcut olan idarenin cumhuriyet olduğu söyleneceektir," deniyordu. İstanbul'da yayımlanan *Tevhid-i Efkâr*'ın 19 Ekim tarihli nüshasında ise yapılacak değişiklikleri saptamakla görevli 'Mütehassıslar Encümeni'nin, Mustafa Kemal başkanlığında İstasyon Binası'nda çalışmasını alaya alarak, 'Bizim bildiğimize göre cumhuriyet istasyon binalarında değil, millet meclislerinde doğar. İstasyon binasından ise olsa olsa tren çıkar' diye yazıyordu. Gazeteye göre, cumhuriyet tartışmaları CHF'yi ikiye bölmüştü.

Gazete haklıydı, çünkü Rauf Bey, 4 Ağustos'ta Ankara'dan ayrılıp önce Sivas'a sonra İzmir'e geçmiş, Refet Bey ve Dr. Adnan (Adıvar) Bey'le buluşmuştu. Kâzım Karabekir Paşa, görevli olarak bulunduğu Sarıkamış'tan ayrılarak, İstanbul'a gelmek üzere Trabzon'a doğru yola çıkmıştı. Bir diğer önemli komutan Ali Fuad Paşa TBMM İkinci Başkanlığı görevinden istifa dilekçesini vermişti. Kısaca taraflar 'cephede' yerlerini almaya başlamışlardı.

Suni hükümet krizi

İşte tam bu sırada, Mustafa Kemal'in has adamlarından Başbakan Fethi Bey aynı zamanda üstlendiği Dahiliye Vekilliği'nden

yorgunluk gerekçesiyle istifa etti. CHF Grubu'nun Mustafa Kemal'e danışmadan, Rauf Bey'i Meclis İkinci Başkanlığı'na, Erzincan Milletvekili Sami Sabit Bey'i de Dahiliye Vekilliği'ne seçmesi, Mustafa Kemal tarafından bir hükümet krizine dönüştürüldü ve baskı sonucu Hükümet 27 Ekim'de istifa etti. Bunun üzerine o ana kadar Ankara'da kalan Ali Fuad Paşa da İstanbul'a doğru yola çıktı.

Muhalefetin ağır toplarının Ankara dışında olduğu 28 Ekim gecesi, Mustafa Kemal, İsmet Paşa, Millî Müdafaa Vekili Kâzım Bey, eski Kolordu kumandanlarından Sinop Milletvekili Kemaleddin Sami, Millî Mücadele Kocaeli Grubu Kumandanı Deli Halid Paşa, Rize Milletvekili Ekrem ve Afyon Milletvekili Ruşen Eşref Bey'i Çankaya'da yemeğe alıkoymuştu. Yemek boyunca dalgın ve sessiz duran Mustafa Kemal, birden, 'Yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz" diyecekti. Daha sonra diğer misafirlerini uğurlayacak, İsmet Bey'le ikisi, ertesi gün sunulacak teklif üzerine çalışacaklardı.

Yaşasın Cumhuriyet!

29 Ekim Pazartesi günü saat 10.00'da toplanan CHF Grubu'nun yeni hükümeti kuramamasıyla başlayan tartışmalar, Mustafa Kemal'in 13.30'da kürsüye çıkarak "eksiklik ve yanlışlığın, uygulanmakta olan usul ve şekilde olduğunu, bunun da ancak Cumhuriyet idaresi ile giderilebileceğini" söylemesiyle yeni bir merhaleye girdi. Konu Meclis'e taşındı ve bir dizi başka oylamadan sonra, saatler 20.30'u gösterdiğinde Mustafa Kemal'in hazırladığı değişiklik önergesi 'Yaşasın Cumhuriyet!' haykırışları arasında oylamaya katılan 158 kişinin oybirliği ile kabul edildi. Cumhuriyet'e evet diyenler arasında Rasih (Kaplan) Hoca, Mehmed Emin (Yurdakul) Bey, Şeyh Safvet (Yetkin) Efendi gibi muhafazakâr üyeler de vardı. Fakat Meclis'in toplam üye sayısının kâğıt üzerinde 286, fiilen 270 civarında olduğu ve bu üyelerin neredeyse tamamının Mustafa

Kemal'in elleriyle seçtiği üyeler olduğu hatırlanınca, bu tarihî oylamaya sadece 158 milletvekilinin katılmış olması manalıydı.

Öncrgede dikkat çeken husus, 'Cumhuriyet'in ilanından' değil, "Türkiye Devleti'nin hükümet şeklinin Cumhuriyet olduğunun açıklığa kavuşturulmasından" (kullanılan terim 'tavzih'ti) söz edilmesiydi. Tavzih işi, Anayasa'nın 1. Maddesi'ne "Türkiye Devletinin şekl-i hükümeti cumhuriyettir" cümlesinin eklenmesiyle yapıldı. Ancak hemen ardına, daha önceki metinde olmayan "Türkiye Devletinin dini, din-i İslam'dır, resmî lisanı Türkçedir" şeklinde yeni bir madde eklendi. Bunun muhafazakâr kesimlere verilmiş bir sus payı olduğu açıktı. Ayrıca cumhurbaşkanlığı konusuyla ilgili iki yeni madde ile bazı maddelerde de değişiklikler yapıldı.

Bundan sonra cumhurbaşkanı seçimine geçildi. Seçime katılan 158 kişinin tamamının oyunu alan Mustafa Kemal Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı oldu. (Daha önceki oylamaya da 158 kişi katıldığına göre, Mustafa Kemal kendisine oy vermiş olmalıydı.) Mustafa Kemal'in teşekkür konuşmasını Afyon Milletvekili Kâmil Efendi'nin okuduğu dua izledi. Ankara halkı, olayı gece atılan silah ve havai fişeklerle öğrendi. İstanbul'da kutlamalar ise, 30 Ekim günü sabaha karşı 3'te Selimiye'den atılan 101 pare top atışı ile yapıldığı için halk büyük korku yaşayacaktı.

İlk tepkiler

31 Ekim günü, Halife Abdülmecid Efendi, Mustafa Kemal'e, dedesinin hükümdarlığını ima eden "Abdülmecid bin Abdülaziz Han" imzalı kuru bir tebrik telgrafı gönderdi. Mustafa Kemal de kendisine aynı kurulukta teşekkür etti. Aynı gün İstanbul'daki *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr* gazetelerini ziyaret eden Rauf Bey, cumhuriyetin, kendilerinin yokluğunda alelacele ilan edilmesinden duyduğu şaşkınlığı belirttikten sonra, olayın İttihatçıların Merkez-i

Umumi kararlarına benzediğini ima etti ve hükümetin bu acelenin haklı ve mantıklı gerekçelerini açıklamasını beklediğini ekledi. 13 Ekim'de Sarıkamış'tan ayrılan, Cumhuriyet'in ilanını Trabzon'da iken top atışlarından öğrenen Kâzım Karabekir, 10 Kasım'da İstanbul'a ulaştıktan sonra şu açıklamayı yaptı: "Cumhuriyet şeklinin memleketleri yükselten bir şekl-i idare olduğu şüphesizdir. Şahsi Saltanatların aleyhtarıyım." Diğerleri İstanbul'da kalırken, Karabekir 15 Kasım'da Ankara'ya gelmiş ve Mustafa Kemal'i ziyaret etmek istemiş, ancak hastalık mazeretiyle huzura alınmamıştı. Bu tarihten sonra, 'cumhuriyet' tartışmaları, yerini 'Hilafet' tartışmalarına bırakacaktı.

Özet Kaynakça: Faruk Alpkaya, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)*, İletişim Yayınları, 1998; Hasan Türker, "İlanından Önce Cumhuriyet Tartışmaları", *Toplumsal Tarih*, Kasım 1988, S.59, s. 4-13; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İnkılap ve Aka Kitabevi, 1981; Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Cumhuriyet*, TTK Yayınları, 1989; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurumdan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I. Ankara, 1988; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt III, Yükselen Matbaası, 1965; Uğur Mumcu, *Kâzım Karabekir Anlatıyor*, UM:AG Yayınları, 1990.

ERMENİ-TÜRK TEÂLÎ CEMİYETİ'NİN NAFİLE ÇABALARI

Yeni bir devletin temelleri atılırken, gayrimüslim cemaatler de yeni rejimle barışmanın yollarını arıyorlardı. Örneğin 24 Aralık 1922 günü Pera-Asmalı Mescit'teki Diana Oteli'nde toplanan 40 kadar kişi, 28 Eylül 1919'da kurulmuş olan Garabetyan Mezunlar Cemiyeti'ni, 'Ermeni-Türk Teâlî Cemiyeti'ne dönüştürmüştü. İlk cemiyetin kurucuları Garabetyan Sultanisi'nin Müdürü Bedros Zeki Karabetyan ile mezunlardan Ömer Aziz ve Eczacı Nubar Tozan beylerdi. Ermeni üyeler arasında, Osmanlı Bankası müdürlerinden Berç Keresteciyan, Türkçe, Farsça ve Arapça çalışmaları ile dikkati çekmiş Prof. İstepan Gurdikyan, Mutasarrıf Mihran Boyacıyan, Doktor Garabet Yağubyan, Darülfünun hocası Istepan Karayan, Eczacı Armenak Çubukçuyan, Tüccar A. Acemyan, Doktor Şınork Berberyan, Pera Genel Savcı Yardımcısı Kevork Fitin (Fatin) vardı. Türk tarafını ise Suriye Maâlî Müfettişi Mesut Bey, Eczacı Feyzullah Vasi, Doktor Cemal Bey, Doktor Mehmet Cemil Bey, Doktor Burhan Bey, Doktor Rüştü Bey, Son Osmanlı Vak'anüvisi ve Devlet Adamı Abdurrahman Şeref Bey, Yazar Mustafa Reşit Bey, Vilayet Müfettişi Cemal Bey, Aksaray Menbail İrfan Okulu Müdürü Nuri Bey ve Niğde Milletvekili Haşim Bey oluşturuyordu.

Üyelerden Abdurrahman Şeref Bey çeşitli okullarda öğretmenlik, yöneticilik, Ayan Meclisi üyeliği, Maarif ve Evkaf Nazırlığı, 1922'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun son resmî vakanüvisliğini,

Cumhuriyet'ten sonra ise milletvekilliği yapmıştı. Berç Kerestecyan (1934'ten sonra Berç Türker), 16 Mayıs 1919'da Bandırma Vapuru ile Samsun'a hareket eden Mustafa Kemal'in gemisinin İngilizler tarafından Karadeniz'de torpilleneceğini avukat Saadeddin Ferid (Talay) Bey vasıtasıyla Mustafa Kemal'e bildiren kişiydi. Mihran Boyacıyan, Shakespeare'in *Romeo ve Juliyet*, *Yanlışlıklar Komedyası*, *Verona'nın İki Asilzadesi* ve *Othello* adlı eserlerini Türkçeye kazandırmıştı. Boyacıyan, gazete yazılarıyla 1912-1913 Balkan Savaşı sırasında Yunanistan tarafından işgal edilen Meis Adası ile ilgili Türk tezlerine güçlü destek vermişti.

Cemiyetin ilk eylemi Lozan Barış Konferansı'ndaki Türk Delegasyonu Başkanı İsmet Bey'e bir tebrik telgrafı çekmek oldu. Ancak Türk Gazetesi *Tevhid-i Efkâr* bu habere "Üç yıldan beri Ermenilerin aklı nerdeydi acaba? Ermenilerin yaptıklarını unuttuk mu sanıyorlar yoksa?" diye cevap verdi. Gazete, Ermenilerin içtenliğine inanmadığını, eski kuşak Ermenilerin amacının genç Ermenilerin yaptıklarını unutturarak, Türklerin zaferinden sonra onların yüzüne gülmek olduğunu vurgulayıp, tek bir Türk'ün ve İslam'ın buna kanmayacağını söylüyordu. Yani, cemiyet üyeleri daha ilk adımlarında, sürekli bir samimiyet testine tabi tutulacakları konusunda uyarılmışlardı.

Bitmeyen samimiyet testi

Benzer bir tepkiyi 28 Aralık 1922 tarihli *Akşam* gazetesi gösterdi. "Lozan'da Ermeni Ocağı, burada Dostluk Ocağı" başlıklı yazıda, Ermenilerin "dostluğumuzu bozmak isteyen insan Patrik de olsa kurban ederiz' şeklindeki söylemlerinin inandırıcı olmadığı, eğer Ermeniler samimi iseler, Lozan'daki temsilcileri Noradunkyan ve arkadaşları ile mücadele etmeleri gerektiği" belirtiliyordu.

Nizamnamesi Ankara tarafından şubat ayında onaylanan Cemiyet, nisan ayında, Mustafa Kemal'e bir telgraf göndererek ziyaret talebinde bulundu. Mustafa Kemal, 3 Mayıs 1923 tarihli şifre telgrafla İstanbul'da bulunan Dr. Adnan Bey'den Cemiyet'in amacı, kimler tarafından kurulduğu ve kimlikleri konusunda araştırma yapıp kendisine bildirmesini istedi. Adnan Bey, heyetin Mustafa Kemal'i ziyaretinde bir sakınca olmadığını belirttiği halde 14 Mayıs'ta, yoğun çalışmaları nedeniyle heyetle görüşemeyeceğini bildirdi. Böylece, Ankara'nın İstanbul'daki Ermeni cemaatinin ilişkileri geliştirme çabalarına destek vermeyeceği anlaşılmış oluyordu.

Çay partisi

Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti'nin basına yansıyan etkinliklerinden biri 21 Temmuz 1923 Cumartesi günü İstanbul mebusları şerefine verdiği çay partisi oldu. Tokatlıyan Hanı'nda yapılan partiye aralarında Türk Ocağı Başkanı Hamdullah Suphi Bey ve Ocağın İdare Heyeti'nden Ruşen Eşref Bey, Aziz Sadi Bey, Nureddin Bey gibi yeni rejimin ağır toplarının olduğu bir Türk heyeti katıldı. İlk konuşmayı yapan Hukukçu İstepan Karayan, Türklerle Ermeniler arasında 600 yıldan beri süregelen ilişkilere değinmiş, son otuz yılda yaşananların ise Türkler ve Ermeniler değil, dış güçlerin eseri olduğunu belirtmişti. Karayan, Türk ordusu ve milleti için iyi dileklerde bulunduktan sonra, Türk mebuslardan Ermenilerin durumunu da dikkate almalarını ve birkaç kişinin yaptığı hatayı tüm bir millete yüklememelerini rica etmişti.

Karayan'dan sonra söz alan Hamdullah Suphi Bey, Karayan'ın tüm Ermenilerin sözcüsü olmaya hakkı olmadığını belirttikten sonra "Anadolu'nun her bir tarafında Ermeni damgası vardır. Her millette olduğu gibi Türkler de tek başına yaşayamazlar.

Dolayısıyla bu topraklar üstünde tekrar birlikte yaşayacağız. Geçmiş unutulamaz, ancak emin olun biz beraber yaşayacağız, yeni ve güzel günler içinde geçmişi unutacağız," diyerek dinleyenlere umud vermişti.

Daha sonra söz alan Ruşen Eşref Bey ise şöyle dedi: "Lozan'da ve Tiflis'te Ermenileri kurtardığımız bana söylendi, ancak bu genelin inancı değil. Türklerin sizi koruduğu, sizin onlarla beraber yaşadığınız, Ermenilerin Türkleri geliştirdiği, Türklerin de Ermenilere para kazandırdığı doğrudur. Bugün Türkiye'deki binaların çoğu Ermeniler tarafından inşa edilmiştir, Türkler bunun için sizi kıskanmadılar, ancak sizin yazarlarınız yazdıklarıyla eski olayları tazelediler, aramıza kin ve nefret tohumları ektiler. Eğer onlar yabancıların etkisinde iseler onlara söyleyin, sizin zor günlerinizde dostunuz yine Türklerdir. Yazarlarınız daima sevgi ve kardeşlik aşılayan yazılar yazmalıdırlar. Şimdi yeniden yalnız ve birlikteyiz ve gelecekte de birlikte olacağımız açıktır. Geçmişin üzücü olaylarını yok etmek mümkün değildir. Cemiyet üzücü olayların etkilerini yok etmede en yararlı etken olacaktır. Bu sebeple Cemiyete başarı diliyoruz." Toplantı, "Yaşasın Türk milleti, yaşasın Mustafa Kemal Paşa" nidaları ve alkışlar arasında kapandı.

23 Temmuz 1923'te, Cemiyet üyelerinden Istepan Gurdikyan, Mustafa Reşit ve Dr. Burhaneddin beyler Ramazan Bayramı tebriki için gittikleri vilayette samimi bir kabul görmüşler, ertesi gün Cemiyet'in bir temsilci heyeti Dolmabahçe Sarayı'nda Halife Abdülmecid Efendi'yi ziyaret etmiş, gerek bayram, gerekse Lozan'da imzalanan barış antlaşması vesilesiyle Mustafa Kemal'e ve Refet Paşa'ya birer tebrik telgrafı çekmişti. Ama Mustafa Kemal'in kısa cevabi telgrafından sonra uzun süre Cemiyet'ten ses çıkmadı.

Rehine psikolojisi

Temmuz 1924'te, Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti'nin Lozan Barış Antlaşması uyarınca, yurtdışındaki Ermenilerin ülkeye dönüşünü sağlamak için Ankara Hükümeti'ne bir başvuru yaptığı haberleri Adana'daki yerel gazeteler tarafından sert şekilde eleştirildi. Ağustos'ta gazetelerde, Cemiyet'ten Ömer Aziz Bey'in Türkiye Ermenileri adına İsmet Paşa'ya bir dilekçe sunduğuna dair haberler çıktı. Habere göre Ermenilerin dinî, sosyal ve cemaat örgütleri bir anlaşmaya vararak Lozan Antlaşması'nın azınlıklara tanıdığı hakları reddetmeye ve bundan böyle Türklüğü kabul için atılımlar atmaya karar vermişlerdi. Bu haberleri fırsat bilen *Tevhid-i Efkâr* gazetesi bir muhabirini Patrikhane'ye göndererek Ermenilerin sadakatini sorgulamaya kalkıştı. Gazeteye göre eğer Ermeniler sadakatlerini ispat etmek istiyorlarsa "Ermeniler Türk Oğlu Türk'üz" demeliydiler. Patrikhane Maslahatgüzarı'nın, baskılara dayanamayıp "Ermeniler Türk Oğlu Türk'tür" demesi ise, gazetenin muhabiri tarafından "Efendi beş yıl önce neredeydiniz?" diye alaya alınacaktı.

1924'ün Eylül ayında Ermeni Teâlî Cemiyeti 'bitmeyen samimiyet testi' kapsamında İstanbul gazetelerine "Türkiye'nin saygın Ermenileri ve her tabakadan Ermeni'yi temsil eden Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti'nin Açıklaması" başlıklı bir bülten gönderdiler. Bültende "Türkiye Ermenileri kendi haklarının korunması için Fransız Senatosu'nda Mr. Leig ve M. Philip'in konuşmalarını bıkkınlıkla okudular. Bu saygıdeğer kişiler Türkiye Ermenilerinin haklarını korumaya kalkarak ne yapmak istiyorlar? Her zaman zararla sonuçlanan yabancı müdahaleler sebebiyle namusları dışında her şeylerini kaybeden Ermenilere dayanarak kendi menfaatlerini mi korumaya çalışıyorlar acaba? Hayır Beyler! Sizin aracılığınıza ihtiyacımız yok. Biz Türkiye'de ve Türkiye

Cumhuriyeti'nin görkemli bayrağı altında yaşamaktan gurur duyuyoruz. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İdaresi gibi Ermenileri üvey evlat saymayacaktır. Dünyaya örnek olacak bir adaletle bize gerçek evlatları gibi muamele etmektedir. Cumhuriyet hükümetimiz bundan sonra yabancıların içişlerimize müdahale etmesine izin vermeyecektir. Türkiye Ermenilerinin, bütün tebaalarına eşit haklar bahşeden Türkiye Cumhuriyeti'nden hiçbir şikâyeti yoktur. Bizi rahat bırakmanızı rica ediyoruz..." deniliyordu. Metnin satır aralarında, Türkiye Ermenilerinin içinde bulundukları rehine psikolojisini gözlemlemek mümkündü. Ancak *Vatan* gazetesi bu biat belgesini de yeterli görmeyecek, bültenin altında sadece Mustafa Reşit Bey'in imzasının bulunmasını "Eğer bu cemiyet tüm Ermenileri temsil ediyorsa, acaba Ermeniler adına imza atacak tek bir Ermeni yok mu?" diye eleştirecekti.

1924'ün Kasım ayında *Son Haber* Gazetesi'nde, Ermeni intikamcıların Adana'ya zehirli şeker yolladığı, İstanbul'u yakacakları, Türk köylerinin talan edildiği, Kilikya Katalikosu'nun silahlı grupları örgütlediği, bir suikast timinin Ankara'ya gittiği gibi dedikoduların ortaya atılması, Ermeni cemaatini çok tedirgin etmişti. İstanbul Vali Vekili Hüsnü Bey haberleri kesin bir dille yalanladı ancak kuşkuları gideremedi.

Cemaat bölünüyor

28 Ocak 1925 tarihli *Son Telgraf* Gazetesi son günlerde Ermeni Patrikhanesi ile Türk-Ermeni Teali Cemiyet'i arasında bir gerginlikten söz ediliyordu. Habere göre Patrikhane, Cemiyet'e daha önce maddi yardımda bulunmuş, ancak bu Cemiyet'in Ermenilere herhangi bir fayda sağlamadığını görünce yardımları kesme kararı almıştı. Bu sorun Cemiyet'in üyeleri arasında pek çok tartışmaya sebep olmuş, hatta bazı üyeler istifa kararı almışlardı.

Patrik Vekili Episkopos Simpat (Kazazyan) da Patrikhane ile 'adı geçen Cemiyet' arasında bir ilişki bulunmadığını, Cemiyet üyelerinin kendi kendilerini temsil etmekten başka herhangi bir işi olmadığını beyan etmişti.

Anlaşılan verilen tüm tavizlere rağmen Türk tarafının bir türlü tatmin olmaması, habire daha fazlasını istemesi, Ermeni Patrikhanesi'nin ve cemaatinin gururunu incitmiş, fatura iki toplum arasındaki ilişkileri düzeltme hayali ile yola çıkan bir avuç iyimsere kesilmişti. *Son Telgraf* iyimserliğe yer olmadığını şu satırlarla gösteriyordu: "Türk-Ermeni Tealî Cemiyeti'ni kuranlar ve özellikle onların yanında bulunan Türk gençleri yaptıklarından habersizdirler. Ne diyelim, Allah yoldan çıkmışları hizaya getirsin, iş temelinden çürük. Cemiyetlerle, toplantılarla Ermeniler ile Türkleri birbirine yaklaştırmaya çalışanları şaşırmış insanlar olarak niteliyoruz ve bizim sözlerimizin doğruluğu konusunda ısrarlıyız." *Avedis* gazetesi *Son Telgraf*'ın sözlerine şöyle cevap vermişti: "*Son Telgraf*'ın bu satırlarından anlaşılmaktadır ki bu sözler sadece Türk Ermeni Cemiyeti'ne değil Ermeni ve Türk dostluğunadır. Eğer bir Ermeni gazetesi bu sözleri yazsaydı, kim bilir *Son Telgraf* ne tarzda cevap verecekti?"

Ağustos ayında Ermenilerin Lozan Barış Antlaşması ile kendilerine tanınan azınlık haklarından vazgeçip, yeni Medeni Kanun'a tabi olmak istediklerini bildirmek için Ankara'ya bir heyet gönderme kararı aldıkları haberleri çıktı. Bir de imza kampanyası açılmıştı. Kısa sürede 900 imza toplanmıştı. Ancak heyet nedense bir türlü Ankara'ya gidemiyordu. Eylül ayında, *Millet* gazetesinde eğer Ermeniler azınlık haklarından vazgeçeceklerse "O zaman Türkiye'de bir Ermeni Patriğine de gerek yok. O zaman Ermeniler her şeyden önce Patriklerine yol vermelidirler. İkincisi de cemaat okullarını kapatmalılar, üçüncüsü dinî işlerini Diyanet İşleri'ne

devretmelidirler. Aksi takdirde, Türk-Ermeni Teali Cemiyeti var olamaz. Teali Türklere ve devlete aittir," şeklinde bir haber çıktı.

Bu atmosfer içinde, 1926 yılının mart ayında Patrikhane'de 'feragat mazbatası' için imza toplanmaya başladı. Bu arada Ermeni Cismani Meclisi'nin feragat olayına karşı olduğu haberleri etrafta dolaşıyordu (Cismani Meclis, Ermeni cemaatinin sivil üyelerinden oluşuyordu). Sonunda Ankara'ya 600'den fazla imza ile gitmeyi başaran Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti temsilcisi Dr. Garabet Yağubyan, 13 Nisan 1926 tarihinde *Marmara* gazetesine gönderdiği telgrafta "Gerçekleştirdiğimiz imza kampanyası Cumhuriyet Hükümeti tarafından memnuniyetle karşılandı. Olağanüstü bir kabul gördük. İçişleri Bakanlığı Ermenilerin şimdilik Bursa, Yalova ve Yakacık, Alemdağ gibi kaplıcaların bulunduğu yerlere serbestçe yolculuk edebilmesi için vilayete gereken emirleri verdi. Ermenilerin elde ettiği bu haktan Rumlar ve Yahudiler de yararlanabilecektir. Ayrıca Ermenilerin iyi niyetlerini göstermeye devam ettikleri sürece daha pek çok izinlere mazhar olacağına söz vermişlerdir" diyordu. Cemiyet'in çabalarını küçümseyenlere daha önce Ermenilerin Bostancı'ya kadar bile seyahat etme izni olmadığını hatırlatan Dr. Yağubyan, en büyük dileklerinin 'bir Türk gibi Türk olmak', diğerinin ise, basında artık 'hain Ermeni' ifadesinin kullanılmamasını sağlamak olduğunu eklemişti.

Ve kaçınılmaz son

Ancak, Dr. Yağubyan'ın hayalleri gerçekleşmedi. 1926 yılının sonlarında gazetelerde Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti İdare Kurulu'nun istifa ettiği haberleri çıktı. İstifa sebebi olarak, Cemiyet içinde bulunan birtakım insanların Cemiyet'in oluşum fikrine karşı oluşları gösteriliyordu. 29 Mart 1927 tarihli *Aztarar* gazetesinde, Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti tarafından gönderilmiş bir yazı çıktı. Yazıda

Patriklik Kaymakamı Başpiskopos Arslanyan'ın ve bazı eski Cemiyet üyelerinin Cemiyete son vermek istedikleri, bu amaçla faaliyette bulundukları dile getirildikten sonra, Cemiyet üyelerinden bu insanlara kanmamaları istenmekteydi. Ancak, 1927 yılının ortalarından sonra Türk-Ermeni Teâlî Cemiyeti'nin faaliyetlerine ilişkin haberlere artık rastlanmadı. Anlaşılan, bir avuç iyi niyetli insan, hem kendi cemaatleri tarafından hem de hükümet ve basın tarafından en sonunda pes ettirilmişti.

Kaynakça: Silvart Malhasyan, "İstanbul'da 1922 yılında kurulan Türk-Ermeni Teali Cemiyeti ve Faaliyetleri" İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde 2005 yılında kabul edilen yüksek lisans tezi; Kürşat Cengiz, "Türk-Ermeni Teali (Dostluk) Cemiyeti", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt XIII. Sayı: 77-78, s. 17-20.

HALİFELİĞİN KALDIRILMASI

Bir oldubittiyle Cumhuriyet'in ilanından sonra Hilafetçi çevreler sonun yaklaştığını hissetmişlerdi. 2 Kasım 1923'te Hüseyin Cahid'in gazetesi *Tanin* "Çok Yaşa Cumhuriyet" başlığını atmış, *Vatan* ve *Tevhid-i Efkâr'da* Cumhuriyet'in ilanına karşı olduğu bilinen Rauf Bey'in görüşleri yayımlanmıştı. İstanbul Barosu başkanı ve Dersim Milletvekili Lütfi Fikri Bey ise Halife'nin kendiliğinden çekileceği dedikodularına karşı yazdığı "Huzûr-u Hazret-i Hilâfetpenâhî'ye açık ariza" başlıklı mektubunu *Tanin* gazetesinde yayımlattı. 10 Kasım 1923 tarihli mektupta yazar, Abdülmecid Efendi'nin Halifelikten istifa edeceği dedikodularına değinerek, eğer Abdülmecid Efendi Halifelikten kendi rızasıyla ayrılırsa, İslam dünyasına büyük hizmetleri dokunan Osmanlılar üzerinde büyük dış baskıların meydana çıkacağından dem vurmakta, Halife Efendi'nin kesinlikle böyle bir şeye kalkışmaması için adeta yalvarmaktaydı. Lütfi Fikri Bey'e göre Halifelik "manevi hazine" olup "istifa bir intihar'dı. Aslında Mustafa Kemal'in Halifeliği kaldırmasından değil, Halifeliği üzerine almasından endişe ettiği hissedilen Hüseyin Cahid ise *Tanin*'de "Şimdi de Hilafet Meselesi" başlıklı başyazısında Lütfi Bey'e destek vererek Halife'nin Türklerin gücünün kaynağı olduğunu, Halifeliği Türkiye sınırları dışına çıkarmanın intihardan farksız olduğunu söylemekteydi. Hüseyin Cahid bu yayınlarını kasım ayı boyunca da sürdürecekti.

Sabık Başbakan Rauf Bey ise Cumhuriyet'in ilanı üzerine verdiği demeçle 15 Kasım 1923 arasında kendisi gibi düşünen Kâzım

Karabekir, Ali Fuat ve Refet paşalar ile Dr. Adnan Bey'i bir araya getirdiğini açık etti. Hatta bu arada Kâzım Karabekir Paşa Halife Abdülmecid Efendi'ye bir ziyaret gerçekleştirmişti. Mustafa Kemal fırsatı kaçırmadı ve 'Hilafetçi' Rauf Bey'i, 22 Kasım tarihli CHF görüşmelerinde 8 saat boyunca sıkıştırdı.

Hilafet Hareketi'nin desteği

Bunlar olurken, Güney Asyalı Şii Müslümanların önde gelen liderlerinden ve Londra'daki İslam Cemiyeti'nin reisi Seyit Emir Ali ve İsmailiye mezhebinin lideri Ali Ağa Han, 9 Kasım 1923'te Halifelik makamı üzerine uzun bir mektup kaleme almış ve bunu *The Times* gazetesinde yayımlatmıştı. Emir Ali mektubunda, dinsel meseleleri tartıştıktan sonra Halifelik eğer Osmanlı Hanedanı'ndan ayrılacaksa, bunun Sünni Müslümanların ittifakı ile olması gerektiğini yeni Halifenin ise tüm Müslümanların katılacağı seçimle belirlenmesini öneriyordu. Bazı çevrelerce 'İngiliz Hükümeti'nin kalemi' olarak tanıtılan Emir Ali 1919'da toplanan Paris Konferansı'na, yine 'Britanya ajanı' diye takdim edilen İsmailiye Mezhebi'nin lideri Ali Ağa Han ile birlikte katılan Şii temsilcisiydi. Hâlbuki İngiltere'nin kadim düşmanı Rusya'nın doğal olarak karşıtı olan bu iki önemli şahsiyet İngiliz-Osmanlı işbirliğinin faziletlerine yürekten inanmakta ve bu işbirliğinin Rusların tehdidi altında olan Asyalı Müslümanlara güç vereceğini düşünmekteydiler.

Emir Ali ve Ali Ağa Han 24 Kasım 1923'te Ankara'ya da bir mektup gönderdiler. Mektupta yazarlar, kendilerini Türkiye'nin dostu ve gerçek destekçileri olarak tanıtmakta ve Halifeliğin şu andaki belirsiz durumundan ve Halife'nin Türkiye'nin politik yaşamından dışlanmasından duydukları üzüntüyü belirtmekteydiler. Yazarlara göre bu durum İslam'ın moral gücünü bozarak uzun vadede İslam dünyasının parçalanmasına yol açabilirdi.

Ancak mektup Başbakan İsmet Paşa'dan önce İstanbul basınının eline geçti. *İkdam*, *Tanin* ve *Tevhid-i Efkâr* gazeteleri, 5 ve 6 Aralık 1923 tarihlerinde mektubu yayımladılar. Mektubun içeriği ve Sünni olmayan iki liderin Halifelik konusuna bu kadar dahil olmasının yarattığı kuşkular bir yana, mektubun Ankara'dan önce İstanbul'da boy göstermesi büyük gerginlik yaratmıştı. Hâlbuki mektubun içeriği Hindistan Müslümanlarının yıllardır dile getirdikleri sempatinin tekrarından ibaretti. Hint Hilafet Komitesi'nin büyük çoğunluğu da Sünni'ydi. Türkiye'den gelen tepkiler üzerine Ağa Han Londra'da *The Times* gazetesine bir açıklama yaparak 'İngiliz telkini' ve 'Padişahçıları teşvik' suçlamalarını reddetti. İki Hintli soylunun mektubuyla Türkiye'nin tehlikeye girmeyeceğini gayet iyi bilen Mustafa Kemal, bu olayı siyasi muhaliflerini sıkıştırmak için kullandı.

İstanbul İstiklal Mahkemesi

8 Aralık 1923 tarihinde İsmet Paşa Britanya Hükümeti'nin Ağa Han mektubu ile ilgili çalışmaları hakkında Meclis'te bir konuşma yaptı. İsmet Paşa'ya göre yazarların niyeti Türkiye'ye yardım etmek değil aksine propaganda yapmaktı. İsmet Paşa "Yabancı ülkeler Türkiye'nin millî çıkarlarına aykırı insanları kandırmaya ve sadakatsizliği cesaretlendirmeye devam ediyorlar," derken Rauf Bey, İsmet Paşa ile aynı görüşte olduğunu belirten uzun bir konuşma yaptı ve sorunun hükümet ve millet açısından büyük önemi haiz olduğundan söz etti. Bu ateşli konuşmanın ardından İsmet Paşa meşhur Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca konuyu soruşturmak üzere bir İstiklal Mahkemesi'nin kurulmasını önerdi ve mahkemenin kuruluşu, 156 kişinin katıldığı oylamada 22 çekimser oyla kabul edildi.

Cebelitarık Milletvekili İhsan (Eryavuz) Bey reisliğindeki mahkeme heyeti 10 Aralık'ta İstanbul'a vardı. Mahkemenin boy

hedefi Meclis-i Mebusan'da İTC'nin en sert muhaliflerinden biri olmasına rağmen Prens Sabahattinci Ahrar ya da HİF'e de katılmayıp bağımsız kalan Dersim Milletvekili ve İstanbul Barosu Başkanı Lütfi Fikri Bey'di. Ancak yargılananlar arasında, Salapuryacılar Cemiyeti Reisi Rizeli Ali Osman Ağa, Komünist Mehmet ve Şükrü efendiler ya da "Bayezıt Camii'nde tesettür konusunda gerici vaazlar veren" İbrahim Ethem Efendi gibi değişik tipte zanlılar vardı.

İkdam, Tanin, Tevhid-i Efkar ve *Vatan* editörleri Halifelik işinden beraat ettikleri halde Lütfi Fikri Bey 27 Aralık 1923'te 5 yıl kürek cezasına mahkûm oldu, ancak af için TBMM'ye başvurdu ve affedildi. Ancak Mustafa Kemal amacına ulaşmış, İstanbul'un muhalif basınına gözdağı vermişti.

Abdülmecit Efendi'nin tavrı

22 Ocak 1924'te Mustafa Kemal Başbakan İsmet Paşa'dan şifreli bir telgraf aldı. Paşa, Halife Efendi'nin bazı isteklerinden bahsediyordu. Bunlar arasında en önemlisi Halife'ye tahsis edilen bütçenin arttırılmasıydı. Bu talep Mustafa Kemal'in canını çok sıkmıştı çünkü yeni oluşturulan Cumhurbaşkanlığı makamı için 247.320 lira ayrılırken, Halifelik makamı için bir önceki yılla aynı miktarda yani 331.695 lira tahsis edilmişti. Diğer talepler arasında bulunan Halife'nin yabancı siyasi konukları kabul etmek için izin istemesi konusu ise Mustafa Kemal'in Halife yanlılarına nihai darbeyi vurması için altın tepside sunulmuş bir fırsat gibiydi.

Mustafa Kemal ani bir kararla aynı gün İsmet Paşa'ya bir telgraf çekti. Telgrafta Halife'nin gerek kendisi gerekse makamı ile ilgili olumsuz gösterilere yol açtığını belirtip yaşam tarzını, Cuma alaylarını, tantanalı gezintilerini eleştiriyordu. Devamında Hilafet makamının ancak tarihsel bir anı olduğunu hatırlatarak Halife'nin bu tür siyasi ilişkiler kurmak istemesinin Cumhuriyet'e

saldırı olduğunu söylüyordu. Telgraf, kendisine ayrılan ödeneğin yaşamını sürdürmesi için verildiğinin, debdebe için olmadığının hatırlatılmasıyla bitiyordu.

Mustafa Kemal ardından Aralık 1923'te İstanbul'daki İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan gazetecilerle buluşmak üzere İzmir'e hareket etti. Amacı İstanbul aydınları ile ilişkileri düzeltmekti. Bu yumuşamayı, Hilafet'in kaldırılması için faydalı gördüğü açıktı. Kayınpederi Uşakizade Muammer Bey'in Göztepe'deki köşkünde yapılacak olan toplantıya davet edilen gazeteciler *İkdam*'dan Mecdi Sadrettin ve Ahmed Cevad, *Vatan*'dan Ahmet Emin, *Tevhid-i Efkâr*'dan Velid Ebuziyya, *Vakit*'ten Ahmet Adım, *İleri*'den Celal Nuri, *Akşam*'dan Necmeddin Sadık, *Tercüman*'dan Hüseyin Şükrü, *Tanin*'den Hüseyin Cahid ve Matbuat Cemiyeti Başkanı Ahmet Şerafeddin beylerdi. Ancak toplantı isteğinin gazetecilerden değil de Mustafa Kemal'den geldiğini toplantı öncesinde gazetesinde açıklayan Velid Bey, İzmir'e geldiği halde Mustafa Kemal tarafından toplantıya kabul edilmedi. Anlaşılan en hafifinden bile olsa muhalefete tahammül yoktu. Konuşmanın sonunda Mustafa Kemal Halifeliği ilga etmeyi düşündüğünü açıkça belirttiğinde Hüseyin Cahid dışındakiler sessiz kaldı.

Halifeliğin İlgası

Mustafa Kemal 1924 Şubatı'nda bir Fransız dergisine verdiği demeçte şöyle dedi: "Tarihimizin en mutlu dönemi hükümdarlarımızın Halife olmadıkları zamandır (...) Ne Acemler, ne Afganlılar, ne Afrika Müslümanları İstanbul Halifesini asla tanımadılar. Bütün İslam milletleri üzerinde yüce ruhani görevini yerine getiren tek Halife fikri gerçekten değil, kitaplardan çıkmış bir fikirdir. Halife hiçbir zaman Roma'daki Papa'nın Katolikler üzerindeki kuvvet ve iktidarını gösterememiştir (...) Biz Halifeyi eski

ve saygıdeğer bir geleneğe saygı duyarak yerinde bıraktık. Halifeye saygımız vardır."

Abdülmecit Efendi, hâlâ durumun vahametini idrak edememiş olmalıydı ki, 12 Şubat günü Türkiye'ye gelen İngiltere temsilcisi Mr. Lindsay'ı kabul etmekten çekinmedi. Tam bu günlerde İsmet Paşa, Kâzım Paşa ve bir grup asker Harb Oyunları'nın açılışına katılmak üzere İzmir'e gitmişler ve Mustafa Kemal'le buluşmuşlardı. Manevraların amacı İtalya'nın faşist lideri Mussolini Yunanlarla ittifak ederek Türkiye'ye saldırırsa Türk ordusunun başarılı olup olamayacağını anlamaktı ancak bir araya gelen devlet büyükleri bu arada Halifelik meselesini de görüştüler.

Tam o sırada Meclis'te bütçe görüşmeleri başladı. 3 Mart 1924 tarihindeki son oturumda bütçenin lehinde ve aleyhinde görüşlerin dinlenmesine geçildiğinde işin rengi ortaya çıktı. Urfa Milletvekili Şeyh Saffet Efendi ve 53 arkadaşı tarafından verilen bir önerge ile Halifeliğin hem ülke içinde, hem de dış ilişkilerde iki başlılık yarattığı, Hanedanın yüzyıllardır bir felaket olduğu ve Türk milletinin yıkımına sebep olduğu, Halifeliğin Türkiye'nin bekası açısından yeni tehlikelere gebe olduğu söylendi ve ilgasını (kaldırılması) istendi.

Ardından tartışmalar başladı. Rize Milletvekili Ekrem Bey söz aldı ve "Efendiler! Türk ulusunun bu kadar geri kalmasının nedeni padişahlardır. Türk ulusunun 600 yıllık ruhu ile son zamanlardaki ruhu arasında hiçbir fark yoktur. Geçmişi cinayetlerle dolu ve Türk ulusuna hizmet etmemiş olan bu ailenin Halifelik ile ilgisi nedir? Artık bu ismin oynayacağı siyasal rol çoktan geçmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki Kanal savaşları, Halifelik gücünün bir işe yaramadığını pek acı deneyimlerle anlatmıştır," dedi.

TBMM'nin tek bağımsız üyesi Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey "Hilafet ittihat-ı İlâma İslâm dünyasının birleşmesine imkân

tanıyacak önemli bir vesiledir. Bendeniz (...) ittihat-ı İslâm taraftarıyım (...) Hilafetin ilgasını kabul ederek bugünkü vaziyet dahilinde bu müthiş kuvveti düşmanların veyahut diğer hükümetlerin kucağına atmayalım (...) Bana öyle geliyor ki, bunun zamanı henüz gelmemiştir. Dokuz umde ile halka bunu ilan etmiştik," demeye cesaret etti ancak salondan yükselen itirazlar arasında sesi kayboldu. Kastamonu Milletvekili Dadaylı Miralay Halid Bey "Kurtuluş Savaşı'nda 'Halifelik makamını bütün vatanla birlikte kurtaracağız' dedik. Halk, Halifelik makamı olmadan Cuma namazını kılamayacağı inancındadır," diyerek cılız da olsa Halifeliği savunmaya çalıştı. Ama atmosfer öylesine ateşliydi ki, sesini duyurması mümkün değildi.

TBMM Gizli Celse Zabıtlarına göre bu konuşmaları İzmir Milletvekili ve Adalet Bakanı Seyyid Bey'in "İslam tarihinde önemli bir başarıya imza atmak üzereyiz," diye başlayan uzun konuşması izledi ve oylamaya geçildi. Hilafetin İlgası ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılması Hakkındaki 431 Sayılı Kanun, oturuma katılan 158 üyenin 157'sinin oyuyla kabul edildi. Miralay Halid Bey Halifelik lehine konuşmakla birlikte Hilafetin kaldırılmasında bir sakınca görmediğini söyleyerek lehte oy vermişti. Aynı oturumda daha önce Şer'iye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin İlgasına Dair Kanun ile Tevhid-i Tedrisat Kanunu da kabul edilmişti.

Zabıtların incelenmesinden anlaşıldığı kadarıyla oturum 3,5 saat sürmüştü. Konunun müzakeresi boyunca 34 milletvekili söz almış, bunların 19'u sadece hatiplere laf atmak suretiyle müdahale etmiş, 3'ü birkaç cümlelik konuşmalar yapmıştı. Geri kalan 12 milletvekili ise değişik uzunluklarda konuşmuşlardı. Müzakerelerin Latin harfleriyle yapılan çözümleri 40 sayfa olup, Adalet Bakanı Seyyid Bey'in konuşması 23 sayfa tutmaktadır ki, bu tüm

konuşmaların yüzde 60'ıydı. * İronik biçimde, Halifeliğin kaldırılmasına öncülük etme işi Şeyh Saffet Efendi ve arkadaşları gibi 'sarıklılara', Halifeliği savunmak ise Zeki Bey ve Halid Bey gibi dinî eğitim almamış sivil ve asker iki kişiye düşmüştü.

Abdülmecid Efendi'nin tepkisi

Durumu Halife Efendi'ye bildirme işi İstanbul Valisi Haydar (Yuluğ) Bey'e ve Polis Müdürü Sadettin Bey'e kaldı. İddialara göre Abdülmecid Efendi, ilk anda karara inanmak istememiş ve heyeti saraydan kovmaya kalkışmıştı. Sarayın çevresinin sarıldığını ve telefon bağlantısının kesildiğini anlayınca sakinleşmişti ancak kendisini ülkeden ayrılmaya razı etmek için, Vali'nin Ankara'dan gelmiş olduğunu iddia ettiği hayali bir telgrafı okur gibi yapması gerekecekti.

Ertesi sabah, saat 5.00'da Halife ve ailesi halkın galeyana gelmesini önlemek için gizlice Çatalca İstasyonu'na götürüldüler ve Simplon Ekspresi'ne (eski Şark Ekspresi) bindirildiler. Abdülmecid Efendi'nin istasyona gitmek üzere otomobile binerken "Mademki milletin ve memleketin saadet ve selameti için çalışıyorsunuz. Allah muvaffak etsin," dediği; trende kendisine ulaşmayı başaran gazetecilere ise "Bütün düşüncem, milletin kararı karşısında mütabaat etmektir. Millete duacıyım. Şimdilik İsviçre'ye gidiyoruz. Yabancı ihtiraslara alet olmayacağım," dediği rivayet olundu.

Tren Bulgaristan sınırlarına girer girmez, İstanbul basını haberi genel olarak olumlu bir dille duyurmaya başlamıştı. İzmir'de yayımlanan *Yeni Turan* gazetesi ise 4 Mart tarihli nüshasında o günlerde İzmir'e ziyaret yapması beklenen Libyalı Şeyh Sunusi'ye atıfla, İzmir'de bir Hilafet Kongresi toplanacağından bahsediyordu.

* Mete Tunçay'a göre Seyyid Bey'in konuşması zabıtlara daha sonradan "monte edilmiş" olmalıdır çünkü bu konuşma 2 Mart 1924 günlü CHP Grup Toplantısı Tutanaklarında da vardır.

6 Mart tarihli *Tevhid-i Efkâr*'da olayın "emri vaki" olduğuna değinildiği halde, 18 Mart'ta "Türkiye Şark'a veda etmiştir" başlığı ile günah çıkarılıyordu. 8 Mart tarihli *Resimli Gazete*'de "Sultan Selim dahi Hilafetin kaldırılmasından memnunluk duyardı," yazarken 11 Mart tarihli *Hâkimiyet-i Milliye* olayı "Anadolu'nun sevinci" diye duyuracaktı.

12 Mart tarihli *Tanin*'de "İstanbullu biri tarafından yazıldığı" iddia edilen imzasız bir yazı boy gösterdi. Yazıda uzun uzun Halifeliğin tarihçesinden ve Hilafetin İlgası'nın ne kadar hayırlı olduğundan söz ediliyordu. Yazının günün ruhuna son derece uygun olmasına karşın imzasız yayımlanması epey şüphe çekmiş, yazarının Mustafa Kemal olduğundan şüphelenilmişti.

Aynı gün *Akşam* gazetesinde yayımlanan bir haberde "Halifeliğin İlgasının doğal bir tamamlayıcısı olarak Ekümenik Patriklik* makamının da kaldırılması" öncelikten Hüseyin Cahid, *Tanin*'deki 13 Mart tarihli yazısında "laik olalım fakat laiklikle mutaassıplığı karıştırmayalım" diyerek okuyucularını Patriklik konusundaki bu girişimlerin doğru olmadığı konusunda uyarıp ortalığı yatıştırıyordu. Aynı günlerde Mekke Şerifi Hüseyin kendisini halife ilan etti. Ardından dokuz ülkenin yöneticisi daha kendilerini halife ilan ettiler.

Dış dünyadaki tepkiler

Halifeliğin İlgası haberleri Müslüman dünyasında büyük yankı uyandırmıştı. Asya'daki Hilafet Hareketi'nin lideri Muhammed Ali, Türkiye davası için 1,5 milyon pound yardım topladı. Hareketin başkanı Şevket Ali Ankara'ya bir telgraf yollayarak Mustafa Kemal'den kararı bir kez daha gözden geçirmesini rica etti. Mustafa Kemal kendisini şöyle yanıtladı: "Hilafet hükümet etme

* Fener Rum Patrikliği kastediliyor.

yeteneği demektir. Bu koşullar altında ayrı bir Halife Türkiye'nin iç meselelerinde ve dış politikasında ikilik çıkarır." Bu cevaba rağmen Komite Ankara'ya bir delegasyon göndermeye karar verdi fakat Britanya Hükümeti, delegasyona pasaport vermeyi reddedince bu iş gerçekleşmedi. Son bir hamle olarak Komite Mustafa Kemal'e kendisinin Halife olmasını isteyen bir telgraf gönderdi. Muhammed Ali toplanan paradan kalanları Antalya Milletvekili ve Kızılay'ın Hindistan temsilcisi Rasih (Kaplan) Bey'e teslim etti. Mustafa Kemal konunun bu hale gelmesinden büyük rahatsızlık duyduğunu belirterek "Efendiler açık ve kati söylemeliyim ki, ehli İslam'ı bir Halife heyulasıyla hâlâ işgal ve iğfal gayretinde bulunanlar yalnız ve ancak ehli İslam'ın ve bilhassa Türkiye'nin düşmanıdır. Böyle bir oyuna rapt-ı hayal eylemek de ancak ve ancak cehil ve gaflet eseri olabilir (...) Rauf beylerin, Vehip paşaların, Çerkez Edhem ve Reşitlerin, bütün Yüz Elliliklerin, mülga Hilafet ve Saltanat hanedanı mensuplarının, bütün Türkiye düşmanlarının elele vererek alcyhimizdeki hararetli say-ü gayretleri, din gayretleriyle mi vuku bulmaktadır? (...) Buna inanmak için cidden kara cahil ve koyu gafil olmak lazımdır!" diyerek son noktayı koydu.

Hanedanın yurtdışına çıkarılışı

TBMM'nin 3 Mart 1924 günü kabul ettiği 431 Sayılı Kanuna göre sürgüne gidecek olan Osmanlıların sayısı 155'ti. O tarihte ülkede, 36'sı erkek, 48'i kadın ve 60'ı çocuk olmak üzere 144 hanedan mensubu bulunuyordu. Bunlardan 140'ı, 15 Mart akşamına kadar ülkeyi terk etti. Kanun uyarınca Abdülmecid ve ailesine 15 bin lira, şehzade ve sultanların (damatlar hariç) her birine biner lira ödendi, kendilerine istikamet olarak gösterilen İsviçre'nin başkenti Bern'e kadarki yolculuk masrafları ile yurtdışındaki ihtiyaçları için gereken miktar da hükümet tarafından karşılandı. Abdülmecid Efendi'nin İsviçre'ye girişi çok karılı evliliklerin yasak olması

yüzünden sorunlu oldu. Dört karısından yanında olan ikisi özel izinle ülkeye girdiler.

1924 yılının Mart ayı sonunda Türkiye'de Osmanlı hanedanının hiçbir mensubu kalmadı. Memleketi son terk eden hanedan mensubu, V. Murad'ın kızı Fatma Sultan oldu. Sürgün kanunu çıktığı sırada kızamıktan yatan ve iyileşene kadar Türkiye'de kalmasına izin verilen Fatma Sultan, üç çocuğuyla beraber Viyana'ya gittiğinde sürgün tamamlanmış oldu.*

İngiliz parmağı mı vardı?

Bazıları Musul Meselesi ortada dururken, İngiltere'ye tek baskı yapma aracı olan Hilafet'in kaldırılmasının ardında İngilizleri arar. Örneğin Rauf Bey, İsmet İnönü'nün 4 Şubat 1923'te Lozan görüşmelerine ara verilmesini fırsat bilip 18 Şubat'ta Batı Anadolu seyahatini yapmakta olan Mustafa Kemal'le Eskişehir'de buluşmasından sonra Halifelik aleyhine faaliyetlerin artmasını İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un Lozan'da İsmet Paşa'ya yaptığı baskılara bağlar. Rauf Bey'in daha Said Halim Paşa'nın sadrazamlığı döneminden (12 Haziran 1913-3 Şubat 1917) beri Halifeliği para ile satın almaya çalıştıklarına inandığı bilinmektedir.

İngiliz Dışişleri belgelerini inceleme fırsatını bulmuş olan Ömer Kürkçüoğlu da İngiltere'nin Musul'daki bir görevlisinin Türklere sadece halifelik bağı ile bağlı olan Kürtlerin durumunu düşününce, bu olayın "Türklerin kendi bindikleri dalı kesmelerinin İngiltere

* Hanedan mensuplarına sadece gidişe mahsus birer pasaport verilmiş, mal varlıkları tasfiye edilmiş ve Türk topraklarından transit geçmeleri bile yasaklanmıştı. Sürgün hanedanın kadın mensupları için 28, erkekleri için 50 yıl süreceklti. Kadınlara Adnan Menderes hükümeti tarafından 16 Mart 1952'de çıkartılan bir kanunla hakları iade edildi, Türkiye'ye dönüp yeniden Türk vatandaşı olmalarına izin verildi. Erkekler ise bu haklara 1974'te Bülent Ecevit'in ilk başbakanlığı sırasında çıkartılan genel af yasasıyla kavuşabildiler. Padişah torunlarının bir kısmı Türkiye'ye döndü, bir kısmı ise yıllar önce kurdukları düzenlerini bozmayarak önceden yerleştikleri ülkelerde yaşamaya devam ettiler.

için inanılmayacak kadar mükemmel olduğunu" söylediğini aktarır. Kürkçüoğlu Hilafet'in kaldırılmasının "İslam'ın Türklerle Kürtler arasındaki tek bağ olduğu, Türkler ise şimdi bunu kopardığına göre Kürtler de kendi gelecekleri düşünmek zorundadırlar," diyen Şeyh Said'in 1925'teki ayaklanmasında rol oynadığı gibi, bunun Musul üzerindeki Türk iddiasına da darbe vurduğuna inanır.

Mete Tunçay'a göre ise Hilafet'in kaldırılması demokratikleşmeden çok laikleşmeye önem veren Mustafa Kemal tipi Jakoben modernleşme projesi açısından gayet anlaşılırdır. Sadece zamanı tartışmaya açıktır. Ancak olayların gidişatı Mustafa Kemal'in Hilafet'e karşı mücadeleyi siyasi rakiplerini tasfiye ederken uygun bir zemin olarak gördüğü ve ilgasını temin ederek gücünü herkese ispat için kullandığını gösterir.

Abdülmecid Efendi

Abdülmecid Efendi 29 Mayıs 1868'de doğdu. 1876 yılında babası Abdülaziz'in askerî bir darbeyle tahttan indirilip yerine V. Murad'ın padişah ilan edilmesi, Abdülaziz'in bileklerini keserek intihar ettiğinin açıklanması, daha sonra bunun bir suikast ya da cinayet olduğunu ortaya çıkması ile büyük ruhsal sarsıntılar yaşadı. Amcasının oğlu Vahdeddin'in tahta çıkması üzerine veliaht olan Abdülmecid, 1916'da ağabeyi Veliaht Yusuf İzzeddin'in intiharıyla bir kez daha sarsıldı.

Abdülmecid Efendi, devlet görevleri yanında, ressamlığı ve sanatsal olaylara verdiği maddi, manevi destekle öne çıkmıştı. Saray Ressamı Fausto Zonaro ve Sanayi-i Nefise Mektebi'nin hocası Salvatore Valeri gibi önemli isimlerden resim dersi alan Abdülmecid Efendi, Osmanlı Ressamlar Cemiyeti'nin gazete çıkarma girişimlerine, Galatasaray Sergileri'ne, Şişli Atölyesi'ne, Viyana Sergisi'ne ve ünlü ressam Avni Lifij'in Paris'te burslu

olarak okutulması gibi konulara destek oldu. Eserleri arasında Recaizade Ekrem, Abdülhak Hamid, kızı Dürrüşehvar Sultan ve oğlu Ömer Faruk Efendi'nin portreleri; "Harem'de Beethoven", "Harem'de Goethe", "Avluda Kadınlar" adlı kompozisyonları ilk akla gelenlerdir.

Hilafet kaldırıldıktan sonra Abdülmecid Efendi'nin ilk durağı İsviçre'nin Bern kentiydi ancak oranın iklimine alışamadığı için 1924 Eylül'ünde Fransa'nın Nice kentine taşındı. 1939'da yaklaşan harp tehlikesi ve sağlık sebepleriyle Paris'e geçti ve burada öldü. Haydarabad Nizamı ile evlenmiş olan kızı Dürrüşehvar Sultan savaş nedeniyle cenazeye gelemedi. 10 yıl kadar süreyle Paris Merkez Camii'nde bekletilen tahnit edilmiş cenazesinin, vasiyeti uyarınca İstanbul'a getirilmesi mümkün olmadı. Özel Kalem Müdürü Keramet Nigar'ın 1945 ile 1953 tarihleri arasında yaptığı bütün başvurular "encümene havale edildi." Umudunu kaybeden kızı Dürrüşehvar Sultan tarafından 30 Mart 1954'te Mekke'ye götürülen cenazesi, Vahabi gelenekleri uyarınca yapılan cenaze töreni ile Harem-i Şerif'e gömüldü.

Özet Kaynakça: Seçil Karal Akgün, *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik, 1924–1928,* Temel Yayınevi, 2006; Ali Satan, *Halifeliğin Kaldırılması*, Gökkubbe Yayınları, 2008; Bilal M. Şimşir, "Halifesiz 50 yıl", *Cumhuriyet*, 26–30 Mart 1974; Mim Kemal Öke, *Mustafa Kemal Paşa ve İslam Dünyası*, Aksoy Yayıncılık, 1999; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, C. 2, Pera Yayıncılık, 1970; Keramet Nigar, *Halife İkinci Abdülmecit*, Tan Gazetesi Matbaası, 1964; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, AÜ SBF Yayınları, 1978; Azmi Özcan, "Hilafet; Osmanlı Dönemi," *Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, C15, s. 546-553.

RESMÎ TARİHİN HAİNLERİ: 150'LİKLER

Lozan Barış Antlaşması, birçok alt anlaşma ve sözleşmenin yanı sıra, 1 Ağustos 1914 ile 20 Kasım 1922 arasında işlenen savaş ve Ermeni Kırımı suçlarına karışanlara genel af, yasa ve protokoller de içeriyordu. Bu maddeleri, İttihatçı gelenekten gelen mesai arkadaşlarını cezadan korumak isteyen Mustafa Kemal eklettirmişti ancak, dava arkadaşlarını koruyayım derken, 'davaya katılmamış/karşı çıkmış/ihanet etmiş' kişilerin cezalandırılması konusunda rejimin elini de bağlamıştı.

Bu paradoksu çözmek Lozan Delegasyonu üyesi Rıza Nur'a nasip oldu. Büyük tartışmalardan sonra, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne, Millî Mücadele sırasında İtilaf Devletleri'yle ya da İstanbul hükümetleriyle işbirliği yapmış 150 kişiyi af kapsamı dışında tutma hakkı tanındı. Ancak Türkiye bu kişileri herhangi bir şekilde cezalandıramayacak, sadece eğer halen yurtdışındaysalar bunların Türkiye'ye girmesini; halen Türkiye'de oturuyorlarsa, bunların Türkiye'de yaşamasını yasaklayabilecekti.

Neden 150 kişi?

Sayının neden 150 olduğu bugüne dek bir muamma olarak kaldı. Bazılarına göre bu sayı İngilizlerin 1919'da Malta'ya götürdüğü 150 kişiye nazire idi. Bazılarına göre görüşmeler yapıldığı sırada zaten 150 kadar 'hain' yurtdışına çıkmıştı. Fiili durumu hukuki duruma çevirmek için 150 kişi denmişti. Hangisi olursa olsun, Lozan'da sadece sayı tespit edilmişti. Listeye kimlerin konulacağına

daha sonra karar verilecekti. Yani suçtan listeye değil, listeden suça gidilecekti.

Kimin 'hain', kimin 'millî mücadeleye karşı', 'kimin suçlu' olduğunun somut delillerle ve hukuki süreçlerle tespit edildiğini sanıyorsanız yanılıyorsunuz. Bu iş kapalı kapılar ardında, kişisel kanaatlerle, şüphelerle yapıldı. Öncelikle Mustafa Kemal ve ekibinin iktidar mücadelesinde saf dışı bırakmak istediği kişiler tespit edildi. Sonra, iktidara yakın milletvekillerinin, yöneticilerin veya önemli şahısların şu veya bu nedenle karşı oldukları, istemedikleri adamlar listeye eklendi. Liste şiştikçe şişti, sayı binlere vardı. Ardından 600'e indirildi.

Hain yaratma yöntemleri

TBMM'de yapılan 16 Nisan 1924 tarihli gizli celsede, Dahiliye Vekili Ferit (Tek) Bey, Emniyet tarafından hazırlanan 600 kişilik ilk listenin "şuna değmiş, buna değmemiş denilerek" önce 300 kişiye sonra da 150 kişiye indirildiğini belirtmiş ardından bu kişilerin nasıl seçildiğini anlatmıştı. Ancak liste kimseyi memnun etmedi. Her kafadan bir ses çıkıyor, şu veya bu kişinin neden listede olmadığı soruluyordu. Örneğin İzmir Milletvekili Şükrü (Saraçoğlu) Bey, listede hiç Rum ve Ermeni olmamasından yakınırken, Çorum Milletvekili Dr. Mustafa (Cantekin) Bey de kendisine destek çıkıyordu: "Aynı cürmü irtikâp edenlerden [aynı suçu işleyenlerden] bir Türk, bir Rum var, bir Ermeni var, bir Arap, Arnavut var, bir Çerkez var. Binaenaleyh evvela Türk kalır, Ermeni veya Rum gider ve nihayet Türk gider..." Bu sefer Karesi Milletvekili Ahmet Sürreyya (Örgeevren) Bey'in itirazı duyuluyordu: "Evvela Türk gider çünkü hıyanet etmiştir!"

Kaç tür hain vardır?

Tartışmalar şiddetlenince, İstanbul Milletvekili Akçuraoğlu Yusuf Bey "kırk yılda bir kürsüye çıkan biri olarak kendilerini sabırla

dinlemeleri" ricasıyla söze başlamış ancak, bazı milletvekillerinin çıkardığı patırtı yüzünden zorlukla yürütmüştü konuşmasını. Söylediği özetle şöyleydi: "Herhangi bir insan için verilecek kararların en ağırı olan vatandaşlıktan çıkarma kararını almaya çalışıyoruz. Ancak böyle ağır bir tedbiri belli hukuksal prensiplere göre almak lazımdır ancak milletvekillerinin buna sabrı yoktur. Yaklaşan iftar saatinin de etkisiyle, çabucak listeye kimin gireceğini görmek istemektedirler. Bu da meclisi yanlışa götürebilir. Bu yüzden biraz sakin olalım."

Ne prensibi efendi?

Dahiliye Vekili Ferid Bey, Yusuf Bey'in endişe etmemesini, çünkü listeyi yaparken belli prensiplere sadık kaldıklarını açıkladı. Ancak Yusuf Bey'in ısrar etmesi üzerine patlayıverdi: "Efendim, prensip diye ne istiyorsunuz? Hain, hain[dir]. Ne prensibi? Yalnız hıyanetin vecih (yolu) ve nevi (türü) itibariyle ancak tasnif kabil olur. Yoksa prensip nedir?" Elbette bu cevaptan sonra Yusuf Bey'de konuşacak cesaret kalmadı.

23 Nisan 1924 tarihinde TBMM'deki gizli oturumda listedeki isimler üzerinde tartışmaya geçildi. Ferid Bey isimleri okudukça, milletvekillerinden sesler yükseliyordu: "ahmak", "budala", "alçak", "bunak", "rezil", "satılmış", "mel'un", "sülükler", "Artin", "Kürt Mustafa", "Sekiz yüz bin Ermeni kestik diyen adam", "Yunan bayrağını öpen"...

Mebuslar, listeye eklenmesi için yeni isimler öneriyorlardı. Birinin önerdiğini diğeri beğenmiyor, kendi adayının neden daha fazla 'hain' olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Örneğin Karahisar-ı Şarki (Afyonkarahisar) Milletvekili Ali Sururi Efendi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası (HİF) yöneticilerinin listeye konmasını, başkaları Kürt Teali Cemiyeti ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti ile ilişkisi olan eski İttihatçı Abdullah Cevded'in veya 1920'de Yozgat'ta isyan eden

Çapanoğullarının listeye eklenmesini istiyordu. İlk öneri kısmen karşılandı, nedense diğer ikisi reddedildi.

Venizelos'a söz verdik

Kütahya Milletvekili Recep (Peker) Bey, Emniyet'in hazırladığı 600 kişilik listeden geri kalanların ziyan olmaması (!) için, bu kişilerin fotoğraflı künyelerini içeren bir 'Siyah Liste' hazırlanıp iskelelere, istasyonlara asılmasını, emniyet teşkilatına dağıtılmasını önerdiyse de öneri reddedildi. Karesi Milletvekili Ahmet Süreyya Bey, Ermeni, Rum ve Yahudilerin de eklenmesi için epey mücadele etti ancak bu teklif Ferid Bey tarafından "600 kişilik listede Rumlar ve Ermeniler de vardı ancak Lozan'da İsmet Paşa ile Venizelos arasında imzalanan ek protokolle Rumların (dolayısıyla diğer gayrimüslimlerin) listeye konmayacağına söz verdik," denilerek kabul edilmedi. Sonunda 150'likler listesine kesin biçimini verme işinin Bakanlar Kurulu'na bırakılmasına, kesin listenin tekrar TBMM'ye gelmesine karar verildi.

Bakanlar Kurulunun hazırlayıp son şeklini verdiği liste 22/23 Nisan 1924 Çarşamba gecesi, tekrarlanan gizli oturumda ele alındı. Bu kez öyle ilk oturumdaki gibi uzun tartışmalar olmadı ama oturum yine elektrikli geçti. Listeye hâlâ yeni kişilerin eklenmesine uğraşılıyordu. Sonunda Dahiliye Vekili Ferid Bey inisiyatifi ele aldı ve el kaldırma usulüyle alelacele bir oylama yaptı. Mebusların "Yoklama isteriz" nidaları arasında "Kabul edilmiştir" diyerek açık celseye geçti. Aynı gün bir kararname ile muhtemelen 600 kişilik listede yer alanlardan vatandaşlıktan çıkarılma koşulları taşıyanların Vatandaşlıktan Iskat Defteri'ne kaydedilmesine karar verildi.

Vahdeddin'in maiyeti

1 Haziran 1924'te TBMM'de kabul edilen 150 kişilik listeye girenler on grupta toplanıyordu. Birinci grupta Padişah Vahdeddin'in

maiyetinden sekiz kişi (Yaver-i Has Kiraz Hamdi Paşa, Hademe-i Hassa Kumandanı Zeki, Hazine-i Hassa müfettişlerinden Kayserili Şaban Ağa ve Tütüncübaşı Şükrü, Serkarin Yaver Ömer Paşa, Yaverandan Erkan-ı Harp Miralay Tahir, Seryaver Ahmet Avni Paşa ve Eski Hazine-i Hassa Müdürü ve Defter-i Hakani Emini Refik) vardı.

Vahdeddin, 1-2 Kasım 1922'de Saltanatın kaldırılmasından sonra "firar ettiğinden", Sevr Barış Antlaşması'nın baş mimarı Damat Ferid ile Mustafa Kemal ve arkadaşları için idam fetvası yayımlayan Dürrizade Abdullah Efendi ise öldüğünden listede yoktu. Hanedan üyeleri ise 3 Mart 1924'te Halifeliği İlga eden 431 Sayılı Kanun'la sürgüne gönderilmişlerdi.

İkinci grupta Sevr'i imzalayan heyet üyeleri (Eski Maarif Nazırı Hadi Paşa, Şura-yı Devlet Eski Reisi Rıza Tevfik ve Bern Eski Sefiri Reşad Halis) vardı.

Halife Ordusu mensupları

Üçüncü grupta İstanbul'un Anadolu güçlerini hizaya getirmek için 18 Nisan 1920'de oluşturduğu Kuvve-i İnzibatiye'ye (Halife Ordusu) dahil kabine üyeleri (Eski Adliye Nazırı Ali Rüşdi, Eski Ziraat ve Ticaret Nazırı ve Eski Konya Valisi 'Artin' Cemal, Eski Bahriye Nazırı 'Cakacı' Hamdi Paşa, Eski Maarif Nazırı 'Rumbeyoğlu' Fahreddin, Eski Ziraat ve Ticaret Nazırı 'Kızılhançerli' Remzi) ile Eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi bulunuyordu.

Dördüncü grupta Kuvva-i İnzibatiye'den yedi asker (Süleyman Şefik Paşa, 'Bulgar' Tahsin, Miralay Ahmet Refik, Tarık Mümtaz, Ali Nadir Paşa, Kaymakam Fettah, 'Çopur' Hakkı) bulunuyordu. Halife Ordusu'nun fiili kumandanı Çerkez asıllı Anzavur Ahmed ise öldüğü için listeye konmamıştı.

Çerkez Ethem Bey ve arkadaşları

Beşinci grupta Millî Mücadele yıllarında Ankara'ya iltihak etmemiş 32 mülki ve askerî yönetici bulunuyordu. Altıncı grupta, Millî Mücadele'nin ilk yıllarında Mustafa Kemal'le bilek güreştirmiş ve yenilerek Yunanlara sığınmak zorunda kalmış Çerkez Ethem Bey ve iki kardeşi (Reşid ve Tevfik beyler) ile Ethem Bey'le hareket etmiş olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın başkanlarından Kuşçubaşı Eşref ve kardeşi Hacı Sami ile Edhem Bey'in dört adamı bulunuyordu.

Yedinci grubu, 24 Ekim 1921'de, İngilizlerin ve Yunan işgal kuvvetlerinin himayesinde, Şark-ı Karib Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti'nin (Yakın Doğu Çerkezlerinin Haklarını Sağlama Derneği) kongresine katılan 18 kişi oluşturuyordu.

"Mütareke Basını"

Sekizinci grupta İtilaf Kuvvetleri'yle işbirliği yapan 13 polis vardı. Dokuzuncu grupta Millî Mücadele sırasında İşgal Kuvvetleri'yle birlikte davranan ya da Kemalist güçlere destek vermeyen 13 gazeteci (en ünlüleri Mevlanzade Rıfat Bey, Said Molla, Refik Halid, Refii Cevad, Ömer Fevzi) vardı. Bir başka ünlü 'hain' gazeteci Ali Kemal, 5 Kasım 1922'de İzmit'te 'Sakallı' Nureddin Paşa'nın örgütlediği gruplarca linç edildiğinden listeye girmesine gerek kalmamıştı. İzmir'in işgali sırasındaki 'hainee' tavırlarından dolayı 18 Ekim 1922'de gıyabında idama mahkum edilen İzmir'de yayımlanan *Köylü* gazetesi sahibi Refet Bey'in adının listeye 150. kişi olarak daha sonra Mustafa Kemal tarafından eklendiği söylense de, 16 Nisan 1924 tarihli gizli celsede Refet Bey'in adı geçiyordu. Anlaşılan Refet Bey'in adının listeye konması unutulmuş sonra bu hata fark edilmişti.

41 kişilik son grubu ise çoğunluğu Ege Bölgesi'ndeki çeşitli isyanlara katılmakla, eşkıyalık yapmakla veya "Türklere mezalim yapmakla" suçlanan Çerkez köylüler ile düşmanla işbirliği yaptığı ileri sürülen şahıslar meydana getiriyordu. Kısacası, onca uğraşa rağmen, listenin çoğunluğunu, Recep Bey'in deyimiyle "birtakım çobanlar ve alelade şakiler" oluşturmuştu. Öte yandan listedeki 'önemli' şahısların neredeyse tamamı zaten yurtdışındaydı. Sonuçta geriye kalanlar derhal yurtdışına çıkarıldılar.

Heyeti Mahsusalar

Ordu ve bürokrasideki 'hainlerin' tasfiyesi ise Heyeti Mahsusalar aracılığı ile yapıldı. Millî Mücadele'ye katılmadığı tespit edilen askerî personelin yargılamaları aslında 1922-1923'te Adapazarı (Osman Paşa Divanı) ve İzmir'de kurulan Divan-ı Harplerde yapılmış ve suçlular cezalandırılmıştı. Beraat edenlerin eski görevlerine dönmek istemeleri üzerine konu TBMM'nin 20-23 Eylül 1923 günlü gizli oturumlarında görüşüldü ve Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Bey'in bu durumun sakıncalı olduğunu söylemesi üzerine 25 Eylül 1923'te, 347 numaralı "Mücadele-i Milliyeye İştirak Etmeyen ve Hududu Millî Haricinde Kalan Erkan, Ümera ve Zabitan ve Memurin ve Mensubini Askeriye Hakkında Yapılacak Muameleyi ve Cidali Milliyeye İştirak Edenlerin Tekaüd Müddetlerinin Sureti Hesabını Natık Kanun" çıkarıldı.

Kanunun adından da anlaşılacağı gibi amaç Millî Mücadele'ye katılmayan askerî personeli ayıklamaktı. Bunun için Bursa'da Albay Ahmet Derviş Bey başkanlığında 10 kişilik bir askerî heyet oluşturuldu. Heyet derhal çalışmalara başladı ve kiminin askerlikle ilişkisini kesti, kimini emekli etti. Bu minvaldeki 300 kişi ordudan tasfiye edildi.

İkinci adım, 26 Mayıs 1926 tarihinde, Mülki Heyeti Mahsusa diye bilinen ve sivil memurları ayıklamak için çıkarılan "Mücadele-i Milliyeye İştirak etmeyen Memurin Hakkında 854 Sayılı Kanun" oldu. Heyet sorguladığı 3.150 kişiden 1.250'si için olumsuz karar verdi ve memuriyetten uzaklaştırdı.

Ancak, kimin Milli Mücadele'ye katıldığı, kimin katılmadığı, katılanların samimiyeti, katılmayanların nedenlerini tespit etmenin güçlüğü yüzünden yüzlerce haksızlık iddiası ortaya çıktı. Bu iddiaları soruşturmak üzere 21 Mayıs 1928 tarihinde 1289 sayılı "Âli Karar Heyeti Hakkında Kanun" çıkarıldı. Heyeti Mahsusalar'ın ve Âli Karar Heyeti'nin kararları 1933'deki 10. Yıl Affı'ndan sonra beş yıl daha yürürlükte kaldı ve bu kurullarca cezalandırılanlar ancak Atatürk'ün ölümünden önce çıkarılan genel afla (150'liklerle birlikte) aklanabildiler. Ancak kesin kaldırma kararlarında bile iki yıllık bir süre için daha normal devlet memuru olamama kaydına yer verilmişti. Son beş yıl boyunca da haksız uygulamalardan yakınmalar 1952'ye kadar devam etti. Kısacası devletin kara listesine girmek kolay, çıkmak ise pek zordu!

Özet Kaynakça: *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, C. 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985, s. 434-462; Kamil Erdeha, *Yüzellilikler Yahut Milli Mücadelenin Muhasebesi*, Tekin Yayınevi, 2001; İlhami Soysal, *150'likler Kimdir, Ne Yaptılar, Ne Oldular?*, Gür Yayınları, 1988; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt 3, Altındağ Yayınevi, 1968; Cemil Koçak, *Heyet-i Mahsusalar*, İletişim Yayınları, 2005; Cemal Kutay, *Yüzellilikler Faciası*, Sıralar Matbaası, 1995.

TERAKKİPERVER CUMHURİYET FIRKASI

Halifeliğin kaldırılmasından sonra, CHF içindeki muhalif grup, Eylül 1924'te, İzmir'de ve İstanbul'da iki kez toplanmıştı. Toplantılarda yeni bir parti kurmanın koşulları görüşülmüştü. Gruba göre böyle bir partinin başarılı olması için Mustafa Kemal'in bir muhalif partinin varlığını ve Cumhurbaşkanı olarak partilerüstü bir rol oynamayı kabul etmesi gerekiyordu. Bu sorulara cevap çok gecikmedi.

16 Eylül 1924'te Trabzon'da Halk Fırkası Şubesi'nde bir konuşma yapan Mustafa Kemal, başkanı olduğu CHF'nin meziyetlerini, kendisinin ülke için ne önemli işler yaptığını anlatmış, parti başkanlığını bırakmadan cumhurbaşkanı olduğu için kendisini eleştirenlere adeta meydan okuyarak "Bütün cihan bilsin ki benim için bir taraflık vardır, O da cumhuriyet taraftarlığı," demişti. Ama herkes bu 'bir taraf'ın aslında CHF olduğunu anlamıştı. Nitekim dört gün sonra Samsun'da Belediye Binası'nda verilen ziyafette konuya açıklık getirdi: Ona göre mevcut partiden ayrılmak fikri "alelade particilikti ki memleket ve milletin huzur ve emniyet şartları, henüz böyle bir parçalanmaya izin verecek durumda" değildi! Görülen oydu ki, çok partili düzene geçmeye hevesli olanlar, 'memleketi bölmeye niyetli hainler' olarak yaftalanacaklardı. Ancak bunu göze alanların olduğu kısa süredc anlaşıldı.

18 Ekim 1924'te yeni yasama yılı için Ankara'ya gelen Mustafa Kemal, kendisini karşılayanlar arasında Rauf Bey ve Dr. Adnan Bey'in olmadığını gördüğünde bir şeyler döndüğünü anlamıştı. 26 Ekim'de Kâzım Karabekir, hakkındaki muhafazakârlık suçlamalarından yorgun

düştüğünü, rapor ve tavsiyelerinin Genelkurmay Başkanlığı'nca dikkate alınmadığını söyleyerek istifa etti. Ardından Ali Fuat Paşa da istifa edince Mustafa Kemal'in tepkisi sert oldu.

Ya askerlik, ya siyaset

Çünkü sonradan *Nutuk*'ta belirteceği gibi, epeydir bazı paşaların eski İkinci Grup üyeleri ve bazı gazeteler aracılığıyla milleti kendisine karşı kışkırtmak için yurtiçinde gizli örgütler kurma çabasında olduklarına inanıyordu. Bu 'tertip'i boşa çıkarmak için, 30 Ekim 1924'te Meclis'in kumandan üyelerine ya milletvekilliğini, ya askerliği seçmelerini emretti. 'Kuzu Paşa' lakaplı Fevzi Paşa ve dört kolordu kumandanı orduda kalmayı seçtiler. Talebe itiraz edenler ise zorla istifa ettirildi. Muhalif gruptan Hoca Esat Efendi'nin, Yunanistan'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi ile yatılı okullara ne kadar parasız öğrenci alındığı ve nerelerde ilkokullar açıldığı konularında verdiği önerge 27 Ekim'de gensoruya çevrildi. Gensoru görüşmeleri sırasında hükümetle muhalifler arasında sert tartışmalar oldu. Bu tartışmalar ayrılığın ilk sinyali idi. 8 Kasım'da yaşanan bir kabine bunalımından sonra Rauf Bey ve 10 arkadaşı CHF'den istifa ettiler. Birkaç gün sonra onları 21 milletvekili daha izledi.

17 Kasım 1924'te, yeni bir partinin kurulduğu haberi kamuoyuna bomba gibi düştü. CHF'li 22 milletvekili tarafından kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TpCF) kurucuları arasında Kâzım Karabekir Paşa gibi muhafazakâr milliyetçiler, Rauf Bey gibi meşrutiyetçiler, Ali Fuat Paşa gibi eski Bolşeviklik sempatizanları, İsmail Canbulat gibi İttihatçılar, Dr. Adnan Bey gibi bilim adamları, Hüseyin Avni Bey gibi liberaller vardı ama adları hemen 'Sarıksız Muhafazakârlar'a çıkmıştı.* Hâlbuki parti prog-

* Ali Fuat Paşa hatıralarında yeni partiye 80 kadar milletvekilinin katılmak istediğini ancak, partinin hedefinin iktidara geçmek olmayıp iktidarı denetleme görevini yapmak olduğu için 38 kişiyle yetindiklerini belirtmişti.

ramı, Prens Sabahattinci liberalizmden izler taşıyordu. Partinin, esas olarak yeni devlette yapılması kaçınılmaz olan devrimlerin hızı ve derinliği konusunda Mustafa Kemal'den farklı düşündüğü, daha tedrici bir dönüşümü savundukları anlaşılıyordu.

Yeni partinin kurulmasından kısa süre sonra, büyük çoğunlukla güvenoyu almış olan İsmet Bey, sağlık nedenlerini ileri sürerek başbakanlıktan istifa etti, yerine muhalefetle iyi ilişkileri olan Fethi Bey aldı. Bu başlangıçta iyiye işaretti. Ancak Mustafa Kemal üç gün sonra, "Benim burnuma barut ve kan kokusu geliyor, inşallah ben yanılmışımdır," diyerek iyimserlerin yanıldığını gösterdi.

11 Aralık 1924 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde, Mustafa Kemal'in 21 Kasım 1924'te *The Times* gazetesinin İstanbul muhabiri Mr. Macartney'e verilen bir mülakat yayımlanmıştı. Mülakatta Mustafa Kemal, millî egemenlik esasına dayanan ülkelerde siyasi partilerin kurulmasının gayet doğal olduğunu; Türkiye Cumhuriyeti'nde de rakip partilerin elbette olacağını, TpCF'nin de gerekli formaliteleri tamamlayarak kurulduğunu belirtiliyordu. Mülakat, 18 Aralık 1924 tarihli *The Times* gazetesinde Macartney'in yorumlarıyla birlikte İngilizce olarak yayımlanmıştı. Halbuki her iki mülakat metni de orijinal mülakat metninden farklıydı. Macartney'in Londra'ya gönderdiği rapora göre, siyasi partilerin varlığı, Mustafa Kemal'in cumhurbaşkanlığının yanı sıra parti liderliğini de muhafaza edip etmeyeceği, yeni bir partiye karşı tutumunun ne olacağı ve nihayet basına karşı tavrını kapsayan mülakat sırasında Mustafa Kemal hiç de böyle yumuşak konuşmamış, "Terakkiperverlerin cumhuriyetçilikleri içtenliksiz, programları sahte, kendileri de düpedüz gerici" demişti. Üstelik Gazi bunları söylerken çok öfkelenmiş, yüzü kıpkırmızı kesilerek, muhalefetin her bir üyesini teker teker anmış; onların her şeylerini borçlu bulundukları kendisine karşı nankörlük ettiklerini ve vatan haini olduklarını söylemişti. Mülakatta tercümanlık yapan

milletvekili bu hiddet karşısında, sık sık araya girerek Paşa'yı yatıştırmak zorunda kalmıştı. Rapordan anlaşıldığına göre, Mustafa Kemal daha sonra gazeteciye, sözlerinin yanlış anlaşıldığını ve bu mükalatın yayımlanmamasını rica etmişti. Macarteney, metnin doğruluğunda ısrar etmiş, sonunda daha yumuşatılmış metin 11 Aralık tarihli *Hakimiyet-i Milliye*'de ve 18 Aralık tarihli *The Times*'ta yayımlanmıştı.

İrtica öcüsü

Mustafa Kemal'in bir diğer iddiası partinin kendisini kıskanan bir dizi gözden düşmüş general ve siyasetçi tarafından oportünist kaygılarla kurulmuş olduğu idi. Daha sonra *Nutuk*'ta "Paşalar Komplosu" olarak yer alan bu iddiaya göre, bazı paşalar, Meclis'teki muhalif milletvekillerinin oluşturduğu İkinci Grup üyeleri aracılığıyla bütün yurtta halkı Mustafa Kemal'e karşı kışkırtmak için yurtiçinde birtakım gizli örgütler kurma çabası içindeydiler. Bir diğer suçlama ise TpCF'nin programının ve tavrının 'irticayı cesaretlendirdiği' idi. Oysa bu iddianın dayandırıldığı 6. Madde'de sadece şunlar yazıyordu: "Fırkamız itikad-ı diniyeye ve fikriyeye hürmetkârdır." Programda Halifeliğin geri getirilmesi talebi olmadığı gibi dinin önemine dair en ufak bir atıf yoktu. Dahası, yürürlükte olan 1924 Anayasası'nın 2. Maddesi'nde "Türkiye Devletinin dini, din-i İslamdır," yazıyordu. Bu açıdan bakıldığında, bu madde anayasa ile tamamen uyum içindeydi.

İlk parti örgütü Urfa'da kuruldu. Bunu Sivas, İstanbul, Ankara ve İzmir izledi. Ancak, 13 Şubat 1925'te Bingöl'de patlak veren Şeyh Said İsyanı, ülkedeki tüm muhaliflere yönelik genel bir sindirme kampanyasının başlamasına vesile oldu. Fırtınadan TpCF de nasibini aldı. İddialara göre, ülkede demokrasinin yıllarca askıya alınmasını sağlayan 3 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu çıkmadan bir süre önce, Başbakan Fethi Bey, TpCF Genel

Başkanı Kâzım Karabekir'i ziyaret ederek "Size fırkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğe beni memur ettiler. Dağıtmazsanız istikbali karanlık görüyorum. Kan dökülecektir," demişti.

Karabekir bu tehdide pabuç bırakmadı ama isyancılar için kurulan Şark İstiklal Mahkemesi'nde "ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak" suçlamasıyla yargılananlar arasında TpCF Urfa Genel Sekreteri Fethi Bey de vardı. Hiçbir kanıt olmadığı halde Fethi Bey 5 yıl hapse mahkûm edildi. Ayrıca Ergani'de Kadri adlı isyancının Şeyh Said'e yazdığı bir mektupta "Millet Meclisi'nde, Kazım Karabekir Paşa'nın partisi, şeriat hükümlerine saygılı ve dindardır. Bize yardımcı olacaklarına şüphe etmem," demesi ve isyancılardan Şeyh Eyüp'ün mahkemede "Dini kurtaracak tek parti, Kazım Karabekir Paşa'nın kurduğu partidir, çünkü şeriat hükümlerine uyulacağı parti tüzüğünde ilan edilmiştir" demesi üzerine bölgedeki TpCF şubeleri kapatıldı. Ankara İstiklal Mahkemesi ise partinin İstanbul şubesinden bir grup aleyhine "dinî siyasete alet etmek" suçundan dava açtı ve 5–15 yıl arasında hapis cezaları verdi.

Bütün bunlar bahane edilerek, 5 Haziran 1925'te TpCF, Hıyanet-i Vataniye Kanunu uyarınca kapatıldı. Buna rağmen devletin TpCF'cilere kini bitmedi. 1926 yazında İzmir'de Mustafa Kemal'e suikast girişimine katıldıkları gerekçesiyle TpCF'li milletvekillerinden Halit (Akmansü) Bey dışındakilerin hepsi tutuklandı, bunlardan altısı şüpheli delillerle idam edildi. Hayatlarını kurtaranlar da yıllarca ev hapsinde yaşadılar, siyaset dışı bırakıldılar.

Özet Kaynakça: Eric Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)*, İletişim Yayınları, 2003; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması, 1923-1931*, Tarih Vakfı Yayınları, 2005; Nevin Yurtsever Ateş, "Terakkiperver Fırka Üzerine Mustafa Kemal'in Düşünceleri", *Toplumsal Tarih*, S.206, Şubat 2011, s. 56-60.

ŞEYH SAİD İSYANI VE TAKRİR-İ SÜKÛN KANUNU

13 Şubat 1925'te* Nakşibendî Şeyhi Said'in Bingöl'ün (o zamanki adıyla Çapakçur'un) Ergani İlçesi'nin Eğil Bucağı'na bağlı Piran Köyü'ndeki evine bir grup jandarmanın gelerek evdeki bazı misafirleri tutuklamak istemeleri ve bu isteğe ateşle karşılık verilmesiyle başlayan isyan Cumhuriyet tarihine ve Türk-Kürt ilişkilerine damgasını vurdu.

İsyana en büyük katılım Piran, Çapakçur, Lice ve Hani dağlık bölgesindeki Sünni Zaza aşiretlerinden olmuştu. Başlangıçta 7 bin civarında olan isyancı güçler kısa sürede 30 bin kişiye ulaştı. İsyancılar Genç, Hani ve Lice'yi ele geçirdilerse de Kiğı'da Kızılbaş Xormek (Hormek) ve Lolan (Lola) aşiretlerinin yardım ettiği Ankara orduları tarafından püskürtüldüler. Kızılbaş Kürtlerin ve Zazaların yurdu Batı Dersim'den Karaballı, Ferhatuşağı, Abbasuşağı aşiretleri isyancılara destek vererek Hozat'ı ve Bitlis'i basmak için görüşmeler yaptılarsa da Dersim'in geneli ayaklanmaya ilgisiz kaldı. Hatta Hıran ve İzol Kızılbaşları Şeyh Said'in birliklerini Pertek bölgesinde etkisiz hale getirdiler. Daha önemlisi isyancılar Elazığ ve Diyarbakır gibi şehir merkezlerinde tutunmayı başaramadılar.

Musul Meselesi'nin Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti) gündeminde olduğu bir sırada çıkan ayaklanma, Musul'u almak

* Tarihi 8 Şubat ve 15 Şubat olarak veren kaynaklar da vardır.

için 'Türk-Kürt etle tırnak gibidir' tezine zarar verecceği için, Ankara ayaklanmayı dışarı karşı olduğundan daha küçük, içeri karşı ise olduğundan daha büyük gösterdi. Hükümet 23 Şubat'ta 13 ilde sıkıyönetim ilan etti. 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda değişiklik yapılarak dinî esaslı cemiyet kurmak ve dinî siyasete alet etmek vatana ihanet kapsamına alındı. Mustafa Kemal'in radikal önlemlerden yana tavrını koyması üzerine, 'pasif' bulunan Fethi Bey hükümeti 60'a karşı 94 oyla düşürüldü ve yerine 'şahin' İsmet Paşa hükümeti kuruldu. 4 Mart 1925'te, ülkedeki tüm özgürlükleri rafa kaldırmaya olanak veren Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldı. Ardından isyancıları yargılayacak Şark (İsyan Bölgesi) İstiklal Mahkemeleri kuruldu. İstanbul ve Anadolu'daki İslamcı, muhafazakâr ve solcu gazeteler de kapatıldıktan sonra 'tenkil' (cezalandırma) harekâtına başlandı.

Karadan ve havadan hücum

30 bin kişilik ordunun yanısıra Türk Hava Kuvvetleri'nin uçakları da seferber edilmişti. 27 Nisan 1925 tarihli bir İngiliz istihbarat belgesine göre, Mardin'de bulunan yedi veya sekiz uçaklık filodan sadece iki uçak çalışır durumdaydı. Bu uçakların dördünü 1921'de Fransızlar geri çekilirken bırakmışlardı. Yakıtları trenle İstanbul'dan getirilen bu uçaklar günde iki kez uçuyor ve isyan bölgesini bombalıyorlar; olası bir sabotajdan korunmak için de Mardin'e gece dönüyorlardı. Aynı rapora göre, pilotlardan üçü daha önce Almanlarca eğitilmiş Osmanlı ordusundan gelen asker, diğer üçü ise sivil pilotlardı.

Sonunda Fransa'nın izniyle Suriye sınırından geçen demiryollarını kullanarak isyancıların arkası sarıldı. Şeyh Said ve yanındakiler, 14 Nisan'da, Ankara'nın *Azadi* örgütündeki casusu olan Cibranlı Binbaşı Kasım Bey tarafından yakalanarak hükümete teslim edilince isyanın sonu geldi. *Azadi* liderleri Cibranlı Miralay

Halit Bey, Yusuf Ziya Bey ve üç kişi aynı gün Bitlis'te kurşuna dizildiler. 81 kişi Diyarbakır'a götürüldü.

Yargılamalara 14 Haziran'da başlandı. 27 Mayıs'ta altı kişi (Kürt Teali Cemiyeti Başkanı Seyid Abdülkadir Bey ve Şeyh Said'in yakın adamı Palulu Kör Said de bu gruptaydı) idam edildi. 21-28 Mayıs arasındaki ikinci tur yargılamalar sonucu 12 kişi beraat etti, Şeyh Said'le birlikte 49 kişiye idam cezası verildi. Diğer sanıklar bir ilâ 10 yıl arasında hapis cezalarına çarptırıldılar. İdamlardan ikisi 10 yıl hapse çevrildi, geriye kalan 47 kişi 29 Haziran 1925 günü sabaha karşı, Diyarbakır'da, Dağ Kapısı'nın dışında idam edildiler.

Duruşmaları da izleyen halk, mahkûmları bizzat asmak için birbirini ezmiş, her idam mahkûmuna bir devlet görevlisi (aralarında görevleri hayat kurtarmak olan sağlık memurları da vardı) tahsis edilerek, idamlar gerçekleştirilmişti. Şeyh Said asıldığında halktan bir alkış tufanı kopmuştu. *

Ölmeden birkaç saat önce, Şeyh Said, hücresinde hapishane müdürü Osman Bey ile görüşerek savcı Ahmet Süreyya Bey'i vasi olarak tayin ettiği vasiyetnamesini yazmış ve üzerindeki parayı "evlatlarıma teslim ediniz" diyerek kendisine vermişti. Vasiyetnamesinde ayrıca kendisine bir mezar yaptırılmasını istiyordu. Şeyh Said kalkıştığı işin neden 'vatana ihanet olduğunu' anlayamamıştı, çünkü onun döneminde insanlar 'vatan' için değil, toplumları için iyi olanı yapmak gerektiğini düşünürlerdi. Ama 'şeriatın kestiği parmak acımaz' diyerek karara boyun eğmişti. Muhtemelen devletin kendisine bir mezar yerini bile çok göreceğini düşünememişti.

Cemiyet-i Akvam'ın bir raporuna göre harekât sırasında 15-20 bin isyancı öldürülmüş, 206 köy, 8.758 ev yıkılmış, hükümet

* Açılan hendeklere yan yana dizilen ölülerin, halen Diyarbakır Orduevi bahçesi ile Alman Hastanesi'nin arasındaki bölgede yattığı rivayet olunur.

20 milyon pounda yakın para harcamıştı. Bu miktar tüm Millî Mücadele sırasında harcanan paradan fazlaydı. Resmî rakamlara göre, "16 zabit, 106 nefer şehit olmuş, 17 zabit, 300 nefer yaralanmıştı." Tarafların kayıpları arasındaki devasa fark, Ankara'nın isyanı bastırırken ağır silahlar kullandığını düşündürüyordu. İsyan bölgesindeki İstiklal Mahkemeleri, 12 Nisan 1925'ten 1 Mart 1927'ye kadar 5.110 kişiyi yargıladı, 420 idam, 1.911 çeşitli hapis cezaları verdi.* 1927'de 1.500 kadar Kürt ailesi Batı'ya sürüldü. Arazileri sürgün edildikleri illerde kendilerine yeni arazi verilmek şartıyla hazineye devredildi.

İsyanın mahiyeti neydi?

Şeyh Said'in isyana geçerken şeriat ve Hilafet'le ilgili propaganda yapması ve II. Abdülhamid'in en büyük oğlu olan ve o sıralar Beyrut'ta yaşayan Mehmed Selim Efendi'yi başa geçirerek Saltanat ve Hilafet'i yeniden kurmak istediğini söylemesi ileri yıllarda isyanın 'irticai' nitelikte olduğunun kanıtı olarak gösterildi. Hâlbuki isyanın arkasında Cibranlı Miralay Halit Bey ve Bitlisli Yusuf Ziya Bey'in liderliğini yaptığı; İhsan Nuri, Süleymaniyeli İsmail, Mülazım Hakkı Savcı gibi milliyetçi, seküler Kürt aydınlarının önemli kadrolarını oluşturduğu *Hizbe Azadiya Kürdistan* (Kürdistan'a Özgürlük Partisi, kısaca *Azadi*) adlı seküler örgüt vardı.

O yıllarda Kürt toplumunun ne üretim biçimi ve ilişkileri, ne de bunların üzerinde yükselen üstyapı kurumları 'millî' nitelikte bir ayaklanmaya müsait değildi. Ancak ayaklanmayı planlayanlar 'milli' uyanış içinde olan kimselerdi. Buna karşılık halkı harekete geçiren söylemler dinseldi. İsyancılar Kemalist reformlara (özellikle de laikliğe) karşı samimi bir kızgınlık duyuyorlardı. Yine de

* Birinci Meclis'teki Dersim temsilcilerinden Hasan Hayri Bey de 25 Kasım 1925'de kürtçülük yaptığı için idam edilmişti

ayaklanmaya katılım sınırlı kaldı çünkü, Zaza olmayan aşiretler, Zaza olup Alevi mezhebine dahil olanlar, Sünni olup Nakşibendî olmayanlar, hatta Nakşibendilerin bazı kesimleri ve şehirlilerin büyük bir kesimi ayaklanmayı desteklemedi.

İngiliz parmağı var mıydı?

Resmî tarihin daha sonraki yıllarda olaya kattığı ikinci 'sos', bu 'irticai' kalkışmanın iç dinamiklerle değil dış 'mihraklarla' ilişkisi olduğuydu. Buna kanıt olarak gösterilen olaylardan biri 9 Mart 1925 tarihinde Diyarbakır'a üzerinde "Kürdistan Krallığı Harbiye Bakanlığı" yazılı bir kolinin gelmesidir. Kolide bazı İngiliz silah fabrikalarının katalog ve mektupları vardı. İkincisi ise İstanbul Emniyeti'nin, Nizamettin Bey adlı bir zabıta görevlisine İngiltere Hariciye Nezareti" görevlisi Mr. Templeton süsü vererek, 1924'ten 1925 Mart ayına kadar Kürdistan Teali Cemiyeti Başkanı Seyid Abdülkadir'in yakını Palulu 'Kör' Said'le temas kurmasıdır. Ancak Seyid Abdülkadir Bey, 'Mr. Templeton'un getirdiği 80 bin liralık şahsi çeki kabul etmemiş, ayrıca önceden kararlaştırılan anlaşma metnini de imzalamamıştı.

Şimdi de İsmet İnönü'yü dinleyelim: "Şeyh Said İsyanı'nı doğrudan doğruya İngilizlerin hazırladığı veya meydana çıkardığı hakkında kesin deliller bulunamamıştır. Fakat bundan şüphe edilmiş ve gerekli tahkikat yapılmıştır. Çünkü İngilizlerin Musul Hareketi esnasında ve daha sonra Nesturi ayaklanmasında olduğu gibi, hudutlarda ve dışarıda propagandayla, münasebetlerle Şeyh Said İsyanı'nın patlamasına zahiren yardımcı oldukları intibaı mevcuttu."

Gerçekten de, *Azadi* örgütü, Ermenilerden İngilizlere, Ruslardan Fransızlara kadar herkesten yardım almaya çalışmıştı. Dönemin tanıklarından Hasan Hişyar Serdî'nin anılarında dış destek arayışı ile ilgili çabalar şöyle anlatılır:

"[B]azı üyeler, 'Suriye üzerinde Fransa ile ilişkiler kurmak gerektiğini' önerdi. Bazıları ise, 'Biz Irak üzerinden İngilizlerle ilişki kuralım' dedi. İçlerinden iki üye de, 'Sovyetler bize komşu ülkedir, onunla ilişkiye geçelim' görüşünü ileri sürdü. Bu öneriyi ezici bir çoğunluk, 'Sovyetler dinsiz bir ülkedir. Bizim onlardan hiçbir beklentimiz olamaz' diye bağırarak tepki ile karşıladı. Toplantıda Şeyh Said bağdaş kurup oturmuş vaziyette sessizce dinliyordu. Tepkiler karşısında sessizliğini bozarak, 'Kimisi Fransa kimisi İngiltere dedi, hiç kimse de kızmadı. Ne zaman ki Rusya'nın bahsi geçti çoğunluk yerinden tepki ile sıçradı. Biz siyasi bir dost ve bizi destekleyecek birini arıyoruz. Sizin devletlerin dini ile ne alakanız olacak ki?' dedi."

İngiliz arşivlerine dayanarak doktora çalışması yapan İhsan Şerif Kaymaz'a göre ise İngiliz rolüne ilişkin somut kanıt yoktu ancak Britanya Hükümeti'nin parmağı yoksa bile, Britanya'nın bölgedeki istihbarat görevlisi Dobbs'un işin içinde olması muhtemeldi. Çünkü Dobbs, isyan günlerinde alışılmadık bir suskunluk içerisindeydi. Kaymaz haklı olarak, her zaman belgelerin değil, bazen suskunlukların da açıklayıcı olabileceğini düşünmekte.

Peki, o zaman şu olayın anlamı neydi: Türk Hava Kuvvetleri'nin isyanı bastırmakta yetersiz olduğunun açıkça görülmesi üzerine Ankara Hükümeti bu konuda adım atması gerektiğini anlamıştı. Bu iş için seçilen ortak çok ilginçti. 5 Haziran 1925 tarihinde Britanya İmparatorluğu ve Türkiye arasında imzalanan bir antlaşma uyarınca, İstanbul'daki İngiliz Askerî Ataşesi Binbaşı R. E. Harene ile İtalyan Ataşesi Deniz Yarbayı Neyroni'den oluşan bir ekip Türk Hava Kuvvetleri'ni mükemmelleştirmek için bir dizi rapor hazırlamışlardı. Demek ki Ankara olayın arkasında İngilizlerin olduğunu düşünmüyordu.

"İsyan Musul Meselesi bağlamında kendisine yaramış olsa da, büyük bir Müslüman nüfusa sahip Britanya İmparatorluğu'nun Halifeliği geri getirmek isteyen bir 'mürteci'ye destek vermesi mantıklı mıydı?" veya "Musul petrollerini kontrolüne almak isteyen Britanya'nın Sovyet yayılmacılığına karşı tampon olarak güçlü bir Türkiye'den yana olması gerekmez miydi?" diye soranlar ise, isyancıların İngiliz desteğini aramış olması, İngilizlerin destek verdiğinin kanıtı olamaz derler.

Özet Kaynakça: Reşat Hallı, *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Basımevi, 1972; Robert Olson, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynağı ve Şeyh Said İsyanı, 1880-1925, Çeviren Bülent Peker, Nevzat Kıraç, Öz-Ge Yayınları, 1992; Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh ve Devlet*, İletişim Yayınları, 2003; İsmail Göldaş, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, 2003; Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Sait İsyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: vesikalar, olaylar, hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, 2002; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C. I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988; a.g.y., *Yakın Tarihimizde Anadolu Ayaklanmaları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988; Metin Toker *Şeyh Said ve İsyanı*. Akis Yayınları, 1968; Hasan Hişyer Serdî, *Görüş ve Anılarım*, Med Yayınları, 2009; İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, 2003.

MUSUL'U NASIL KAYBETTİK?

1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın 3. Maddesi'ne göre eğer Türkiye ile İngiltere, dokuz ay içinde Musul konusunda bir anlaşmaya varmazlarsa sorun Cemiyet-i Akvam'da çözülecekti. Türk-İngiliz görüşmeleri, 19 Mayıs 1924'te, İstanbul'da, Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti (bugünkü Kuzey Deniz Saha Komutanlığı) binasında başladı. Tarihe Haliç Konferansı olarak geçen görüşmelerde Türk Heyeti'ne TBMM Başkanı ve İstanbul Milletvekili Fethi Bey, İngiliz Heyeti'ne ise Britanya'nın Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox başkanlık ediyordu. O günlerde, İngiltere'de iktidarı ilk kez devralan İşçi Partisi Hükümeti'nin, daha önceki yönetimin Musul politikalarını haklı bulmaması, hele Musul'un Mondros Mütarekesi'nden sonra adeta 'fethedilerek' alınmasını çok yakışıksız bulması, Türkiye'nin lehine bir atmosfer yaratmıştı. Ama Britanya'nın İstanbul'daki temsilcisi Lindsay'e göre Türkiye'de "Musul konusunda ne bilgili, ne de konuyla ilgili insan" vardı. Dolayısıyla Türk kamuoyunun baskısından çekinmeye gerek yoktu! İngiliz istihbaratı da, Türklerin Musul'dan olabildiğince fazla toprak almak uğruna Kürtlere Türkiye'nin denetiminde geniş özerklik vermekten, Britanya'ya da petrol ayrıcalıkları tanımaktan yana olduğunu; İsmet Paşa'nın ise Hilafet'in kaldırılmasının İngilizleri yumuşatacağını düşündüğünü rapor etmişti.

Bu atmosferde başlanan toplantının ilk oturumunda, Fethi Bey, Musul halkının üçte ikisinin Türk ve Kürtlerden oluştuğunu, etnik nedenlerle bu bölgenin Türk sınırları içinde kalması gerektiğini,

daha önceki hiçbir antlaşmanın Musul'u Irak'ın içinde saymadığını belirterek söze girdi. Dikkati çeken husus, konuşmada Misak-ı Millî'den hiç söz edilmemesi idi. İsmet Paşa'nın Musul'da *status quo*'nun çiğnendiğine dair protesto notasına yer bile vermeyen basın, İngiltere'ye karşı son derece olumlu dil kullanırken, İtalyanların Sicilya ve Rodos'a yığınak yaptığını aktararak aba altından sopa gösteren İngilizlerin ekmeğine yağ sürüyordu. İngiliz istihbaratına göre bütün bunlar, Mustafa Kemal'in bilgisi dahilindeydi ve Türklerin İngiltere ile iyi geçinmek uğruna Musul'dan vazgeçmeye hazır olduklarının işaretiydi. Ancak, bu raporlardan cesaret alan İngiliz temsilcilerinin, 'kimsenin malı olmayan topraklar' (*no man's land*) diye niteledikleri Hakkâri Vilâyeti'ne bağlı Beytüşşebab, Çölemerik ve Revanduz kasabalarını da talep etmesi, Türk tarafının moralini iyice bozdu ve konferans 5 Haziran 1924 günü tatil edildi. Konu Britanya tarafından Cemiyet-i Akvam'a havale edildi. 10 Eylül 1924'te Cenevre'ye giden Fethi Bey, bir Belçika gazetesine verdiği demeçte "hakça bir karar verileceğine güveninin tam olduğunu" belirtecek kadar aymazlık içindeydi.

Otelde çizilen sınırlar

O günlerde Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin dört sürekli üyesi, Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri olan Britanya, Fransa, İtalya ve Japonya'ydı. Geçici üyeler ise Brezilya, Çekoslovakya, İspanya, İsveç, Belçika ve Uruguay gibi görece zayıf ülkelerdi. Fethi Bey, 24 Eylül 1924 günkü genel toplantıda Musul'un kaderinin tayini için en kestirme yolun halkoyuna başvurmak olduğunu belirtip, İngiliz delegesi de buna itiraz edince, Irak üzerindeki İngiliz mandası kabul edildi. Sınır tartışmalarını önlemek için 'Brüksel Hattı' diye anılan geçici bir sınır konmuştu. Hat, iddialara göre, Brüksel'de bir otel odasında İngilizlerce oluşturulmuştu. Ancak, her iki tarafın da 'geçici' olan bu sınırı kabul etmesiyle, kontrol fiilen İngilizlerin eline geçti.

Konuyu incelemek ve bir rapor yazmak için İsveçli eski diplomat Aff Wirsén başkanlığında kurulan üç kişilik komisyonun Türkiye'nin askerî temsilcisi Cevad (Çobanlı) Paşa'nın eşliğinde Musul'da yaptığı inceleme gezisi, mevsimin kış olması, Cevad Paşa'nın basiretsizlikleri (örneğin Türklerin ağırlıkta olduğu Altınköprü'de 10 tane Türk tanık bulma işi bile becerilememişti) ve İngilizlerin entrikacılığı gibi nedenlerle güvenli bilgi derlenmesine olanak sağlamamıştı. Yine de Komisyon, bölgenin nüfus yapısına bakılırsa bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasının gerektiğini söylemekle birlikte, bunu ekonomik ve coğrafi nedenlerle tavsiye etmedi.

Konu sürüncemeye bırakılmıştı ki, 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Said İsyanı, Türklerin Kürtlerin temsilcisi oldukları yönündeki tezlerine ciddi bir darbe vurdu. Ama Komisyon Musul'un ikiye bölünmesinde siyasi sakınca görmüyordu, sadece bunun bölge halkı için iyi olmadığını düşünüyordu. Sonuçta Komisyona göre en iyi çözüm Musul'un Irak'a bağlanması idi. Bunun için sadece birkaç şartı vardı: Musul bölgesinin 25 yıl süreyle Cemiyet-i Akvam mandası altında kalması ve bu süre içinde Kürtlere iyi davranılması; mahkeme ve okullarda Kürt yöneticilerin atanması ve Kürtçenin resmî dil kabul edilmesi.

İmtiyaz karşılığı vazgeçme

İngiliz istihbaratı Şeyh Said İsyanı'nı bastırmak için bölgeye 30 bin asker sevk edildiğini ve Osmanlı Bankası'ndan yüklüce para çekerek bunu ordunun donanımında kullandığını merkeze rapor edince, Londra'da Türkiye'nin kararı tanımayarak Musul'u işgal edeceği endişesi yaratmıştı. Ancak beklenen olmadı, Türkiye kararara itiraz etmekle yetindi. İngiltere'nin konuyu Cemiyet-i Akvam'a götürme teklifini İsmet Paşa, Cemiyet'te Türkiye'ye bir sandalye verilmesi karşılığında onaylayabileceği imasında bulundu.

Mart ve Nisan 1925'te Türkiye'yi çok zor durumda bırakan bir olay daha yaşandı. Türkiye'nin konu ile ilgili temsilcilerinden Zekai Bey İngiltere'ye Musul'dan çekilmesi ve Osmanlı borçlarına ilişkin tahvilleri elinde bulunduranları desteklememesi karşılığında Türkiye topraklarında petrol çıkarma, liman ve demiryolu yapma ve Türkiye'ye 15 milyon poundluk borç verme imtiyazı (!) teklif etmişti. Bu durum, Türk tarafının bazı çıkarlar karşılığı Musul'dan vazgeçmeye hazır olduğu kanısını iyice güçlendirmişti. Türk tarafının tezlerini kabul ettirememesi üzerine Cenevre'deki temsilcilerini geri çekmesi karşı taraf'ın işini daha da kolaylaştırdı. Üstüne üstlük İsmet Paşa'nın kendisine Musul'da izlenen politika ile ülkenin modernleştirilmesi politikaları arasındaki çelişkiye dikkat çeken Britanya'nın temsilcisi Lindsay'e "Bu durumda politikalardan birinde içten olunması, diğerinde olunmaması gerekir. Hangisinin hangisi olduğu konusunda takdiri size bırakıyorum," demesi İngilizleri şaşkınlığa düşürdü. Diplomatik teamüllere uymayan bu açıksözlülüğü, Linsday, İsmet Bey'in zayıf Fransızcasına bağlamıştı. Ama mesaj alınmıştı.

Komisyonlar, incelemeler, divan kararları ile geçen sekiz aydan sonra Cemiyet-i Akvam Meclisi, 16 Aralık 1925'te Wirsén Komisyonu'nun önerilerini onaylayan bir karar aldı. Karardan birkaç gün önce, İngiliz İstihbarat servisleri, Meclis'te konu hakkında konuşan İsmet Paşa'nın yumuşak tavrına ve Mustafa Kemal'in Musul'dan ziyade, modernleştirme projelerine önem verdiğine dair raporlarını merkeze geçmişti bile. Nitekim Türk Hükümeti'nin ve basının Cemiyet'in kararına tepkisi son derece yumuşak oldu. Gösterilen tek manidar tepki, ertesi gün Sovyet Rusya ile bir dostluk anlaşması imzalamaktı.

Uzun vadeli hedefler

Sonuç Britanya'nın öngördüğü şekilde olmuştu. Çünkü Başbakan Chamberlain'e göre "*de facto* bir otokrat" olan Mustafa Kemal

gerilimin tırmandırılmasına bir süre göz yumduktan, hatta sürece kişisel katkıda bulunduktan sonra, son aşamada tehlikeli bir oyunu istediği noktada durdurarak, seçimini barıştan yana kullanacaktı! İngilizler de bu oyunda kendisine düşen rolü oynadı ve Ortadoğu'daki uzun vadeli çıkarlarını düşünerek Türkiye'nin kırılan onurunu onarmak için bir plan yaptı. Çünkü Britanya için Musul'un Irak'a bağlanması ne kadar önemliyse, Türkiye'nin Batı ittifakı içinde tutulması da o kadar önemliydi!

Türkiye'ye, Musul tazminatı olarak, Irak petrollerinin lisans hakkı (*royalty*) gelirlerinden ömür boyu yüzde 10 pay verilmesine karar verildi. Hükümet, Lindsay'e gerekirse bu hisseyi yüzde 15'e çıkarma yetkisi de vermişti. Hatta eğer Türkiye bu geliri 25 yıl gibi sınırlı bir süre almakla yetinirse, payın yüzde 25'e çıkarılmasına bile razı olacaklardı. Ancak bu pay yatırımların tamamlandığı yıldan itibaren verilecekti. İngiliz tarafı, görüşmelere atanan Türk temsilcisinin Cemiyet-i Akvam sürecinin başarısız figürü Tevfik Rüştü (Aras) Bey olduğunu öğrenince çok rahatladı çünkü yıpratıcı bir diplomat olduğunu bildikleri Şükrü (Kaya) Bey'in atanmasından korkmuşlardı. Türk tarafı İngilizlerin fikrini memnuniyet verici buldu ama daha toplantının başlarında önerilen payı derhal nakde çevirmek istediğini bildirdi. İngilizler buna olumlu baktılar ama Türkiye'nin para karşılığında Musul'dan vazgeçtiği izleniminin doğmaması için anlaşmanın "Türkiye'nin lisans gelirlerine katılacağı" şeklinde düzenlenmesine ve anlaşmanın sonuna "Türk tarafı isterse payını paraya çevirir" hükmü konmasını önerdiler. Ödenecek payların karşılığı ise 500 bin pound olarak tespit edildi. Türkiye önce bu payı çok az buldu. Londra'ya durumu rapor eden Lindsay'e hükümet, payı 1 milyon pounda kadar çıkarma yetkisi verdi. Ancak Lindsay, son kez şansını deneyerek, Türkiye'ye 500 bin nakdi ödeme ile 25 yıl süre ile 'royalty' gelirlerinden yüzde 10 pay alma arasında bir seçim yapmasını söyledi. Ertesi gün, İngiliz tarafını şaşkınlığa düşüren bir şey oldu: Türk

hükümeti küçük bir şartla 25 yıl süre ile yüzde 10 pay almayı kabul etmeye hazırdı. Sadece söz konusu payını bir yıl içinde 500 bin pounda çevirme hakkını saklı tutmak istiyordu!

Tahmin edileceği gibi İngilizlerin ağzı kulaklarına varmıştı. Çünkü başlangıçta vermeyi düşündüklerinin çok altında bir fiyata işi bağlamışlardı! Düzeltilmiş anlaşma, 6 Haziran 1926 günü TBMM'de sadece iki red ve bir çekimser oya karşılık 143 oyla kabul edildi. Anlaşılacağı üzere, o gün 283 üyenin büyük bir kısmı meclise gelmemişti. Gelselerdi durumun değişeceği şüpheliydi ama gerek halkın, gerekse basının anlaşmaya hiç tepki vermemesi, İngiliz istihbaratçılarının daha önceki tespitleriyle uyum içindeydi. Hakikaten de o günlerde Musul kimsenin umurunda değildi. Zaten gündem de, çok değil bir hafta sonra, İzmir'de Mustafa Kemal'e bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarılmasıyla radikal biçimde değişecekti.

Bunlar ne anlama geliyor?

Mustafa Kemal, başından beri Musul'un Misak-ı Millî sınırları içinde olmadığının farkındaydı. Ancak Kürtleri Millî Mücadele'ye katılmaya razı etmek için Musul'u kurtarma hedefini canlı tutmak gerektiğini biliyordu. Anadolu'daki Kürtlerle ilişkiler 1921'den itibaren bozulmaya başlamıştı. İngilizlerden Musul'daki Kürtlere kültürel özerklik dışında bir hak vermeyecekleri garantisini alınca, büyük Kürt nüfusu ile ileride Türk ulus-devletine sorun çıkarması muhtemel Musul'u dışarıda bırakıverdi. Üstelik bunu öyle ustaca yaptı ki, bu sancılı yıllar boyunca Meclis'teki muhalifler tasfiye edilirken, kamuoyu Musul için siyasi ve diplomatik her şeyin yapıldığına inandırıldı. Mustafa Kemal'in, 1926 yılının Haziran ayında İzmir'de kendisine bir suikast yapılacağı yolunda yeterli istihbarata sahip olduğu halde ısrarla şehre gitmesi bile Musul meselesi ile ilgili olabilirdi. Mustafa Kemal'in tek yanlış

hesabı, İngilizlerin Türkiye'yi Batı ittifakına kazanmak için daha fazla ödemeyi göze aldıklarını fark edememesiydi.

Petrol Alacağı Kaldı mı?

Irak'ta ilk petrol, 1927 yılında Baba Gurgur kuyusundan çıktı. Türkiye başta sanıldığı gibi payını hemen nakde çevirmedi. Ankara Anlaşması'nın garanti ettiği lisans ödemeleri Irak'taki petrol boru hatlarının tamamlandığı 1934 yılında başladı ve 1951'e kadar (1945 dışında) düzenli yapıldı. 1954'te bir ek ödeme yapılarak 1945 yılı telafi edildi. Söz konusu yılların bütçe kayıtlarına göre toplam 25.712.000 Lira (o günün parası ile yaklaşık 3,5 milyon *pound*) tahsil edilmişti. Daha sonra Irak'ın petrol gelirleri astronomik biçimde arttı ama 25 yıllık süre 1951'de bittiği için Türkiye bundan yararlanamadı. Ancak nedense, 1952, 1953 ve 1954 yılları bütçelerine "sözleşme gereğince Musul petrollerinden alınan" biçiminde bir başlık konulmasına devam edildi. Bu başlıkların karşısında sırasıyla 6 milyon, 29 milyon ve 40 milyon yazılıydı. 1955 yılında ise "birikimli olarak 100 milyon" ibaresi vardı. Ancak yine garip bir şekilde, 1955'te bütçeden bu ibare çıkarıldı. Anlaşılan Türkiye ve Irak arasında kurulan Bağdat Paktı, eski hayallere nokta koymayı gerekli kılmıştı. 1958'de Irak'ta Kral Faysal'ı deviren askerî darbeden sonra, bu kalem bütçede yeniden boy gösterdi ancak 1986 yılında dönemin Başbakanı Turgut Özal, Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'in ricası üzerine Musul kalemini bütçeden tekrar çıkardı. O günden bu yana 'Musul petrollerinden alacaklarımız' konusu gündemden düşmedi. Bazı araştırmacılara göre 1934-1951 yılları arasında Türkiye'ye ödenen para gerçek gelirlere oranla 2 milyon *pound* eksikti. Hesabın nasıl yapıldığı belli olmadığı ve bu iddiayı en yüksek kademeler de tekrarladığı halde mesele dava konusu yapılmadı.

Ancak daha garip olan bir başka uygulama vardı. Bilindiği gibi Türkiye Cumhuriyeti, Lozan'da Osmanlı İmparatorluğu'nun borçlarını ödemeyi taahhüt etmişti. Bunlardan biri de, Konya'dan Bağdat ve Basra Körfezi'ne kadar uzanması planlanan demiryolunun 200 km. uzunluğundaki ilk kısmının finansmanı için 5 Mart 1903 yılında ihraç edilen "Devlet-i Aliye-i Osmaniye Yüzde Dört Faizli Bağdat Demiryolu Birinci Kısmı İstikraz-ı Osmanisi Tahvili" karşılığı alınan 2.2 milyon *pound*'luk borçtu. 98 yıllık geri ödemenin vadesi 2001'de dolduğu halde, Türkiye, vadeyi önce 2006'ya, sonra da 2010'a uzattı. Miktar çok küçük olduğu halde borcun kapatılmayışının nedeni Musul petrollerinden alınması hayal edilen bakiye ile ilgili talepleri canlı tutmaktı. Şimdi bu borç ile Musul petrollerinin ilgisi nedir diyebilirsiniz. Osmanlı İmparatorluğu bu borç karşılığında pek çok yerin yanı sıra, Musul Livası aşar gelirinden 6 bin liralık bir bölümü teminat olarak göstermişti. Yani, tedbirli yöneticilerimiz, 1926 Ankara Anlaşması ile ebediyen kaybettikleri bir yerin teminatı altındaki borcu ödemeyi sürdürerek, ileride kurulacak mahkemede ellerini güçlendirmeyi umuyorlardı!

Özet Kaynakça: İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, Otopsi Yayınları, 2003; Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992; Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1918-1926)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978; *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, II ve III, TBMM Basımevi, Ankara 1980; Helmut Mejcher, *Imperial Quest for Oil: Iraq 1900-1928*, Ithaca Press, 1976; Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu, 1918-1926*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.

REJİMİN TERÖR AYGITI: İSTİKLAL MAHKEMELERİ

115 milletvekilinin katılımıyla en yaşlı üye Sinop Milletvekili Şerif Bey'in başkanlığında 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi'nin ilk işlerinden biri ülkenin pek çok yerinde çıkan ayaklanmaları ve asker kaçaklarını engellemek için 29 Nisan'da Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nu çıkarmak olmuştu. Kanunun çıkarılmasından sonraki dört aylık dönemde, düzenin sağlanamaması üzerine, 1793'te, Fransa'da kurulan olağanüstü yetkilere sahip 'İstiklal Mahkemesi'nden esinlenilerek 'İstiklal Mahkemeleri' kuruldu. Mahkemelere en büyük itiraz, İkinci Grubun lideri Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey'den geldi.

İstiklal Mahkemeleri, kanunla kuruldukları için hukuki idi ancak yargılama usulleri açısından hukuk dışıydılar. Çünkü üyeleri, Meclis içinden seçiliyordu ama savcı hariç üyeleri hukukçu değildi. Kapılarının üstünde "İstiklal Mahkemesi Mücadelesinde Yalnız Allahtan Korkar" yazan mahkemeler verdikleri kararlardan sorumlu değildiler ancak cezaların gecikmeden infazından sivil ve asker bütün bürokratlar sorumluydu. Kararın verilmesi için delile gerek yoktu. Sanıkların avukat tutmaları çok nadir bir durumdu, zaten ne buna vakit vardı ne de bu görevi üstlenmeye cesaretli avukatlar. Kararlar hâkimlerin vicdani kanaatine göre verilirdi ve temyiz edilemezdi. Verilen cezalar (ve idamlar) derhal infaz edilirdi. Kararlar o kadar acele ile alınır ve yerine getirilirdi ki, yanlışlıkla başkasının yerine idam edilenler bile olurdu.

18 Eylül 1920-31 Temmuz 1922 arasında görev yapan 12 mahkeme ile 1922 sonundan Mayıs 1923'e kadar görev yapan iki

mahkeme olmak üzere toplam 14 İstiklal Mahkemesi, amaçları farklı olduğu için 'Birinci Dönem İstiklal Mahkemeleri' diye anıldı. Ankara, Eskişehir, Konya, Isparta, Sivas, Kastamonu, Pozantı ve Diyarbakır illerinde kurulan bu mahkemeler esas olarak 'casusluk', 'bozgunculuk', 'asker kaçakları', 'eşkıya', 'Saltanat yanlıları' ve 'isyancılar' ile mücadeleyi amaçlıyordu. Ancak en önemli sorun asker kaçakları idi. 'Her Türk asker doğar' iddiasına rağmen Batı Cephesi'ndeki asker kaçağı sayısı 45.051 kişiye ulaşmıştı.

Resmî verilere göre bu mahkemelerde, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak, toplam 59.164 kişi yargılandı, bunların 41.678'ine 40 ilâ 100 değnek, malını mülkünü müsadere, para cezası, yerine evden başkasının askere alınması, halka teşhir, hapis, evinin yakılması gibi çeşitli cezalar verildi. 1.054 idam cezası infaz edildi.*

Şark İstiklal Mahkemeleri

4 Mart 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu ile kurulan 'İkinci Dönem İstiklal Mahkemeleri' ise muhalefetin büyük direnişi ile karşılaştı. Kâzım Karabekir "Islahatı İstiklal Mahkemeleri ile mi yapacaksınız?" diye sorarken, Gümüşhane Milletvekili Zeki Bey 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 26. Maddesi'nin idam hükümlerinin infazını TBMM'ye bıraktığını, dolayısıyla bu hüküm değişmeden kanunun görüşülemeyeceğini söylüyordu. Dersim Milletvekili Feridun Fikri Bey "Kanunun hükümetçe çok geniş yorumlanarak bütün olayların isyan ve ihanet gibi gösterilebileceğini, Cumhuriyet rejiminde hakların her şeyin üzerinde olduğunu ve hak ve hürriyetlerin hükümetin idaresine bırakılamayacağını, bunun Teşkilatı Esasiye Kanunu'na aykırı olduğunu" ısrarla belirtiyordu.

* Ancak bu sayılar gerçeğin ancak bir bölümü, çünkü bu davalara ilişkin belgelerin büyük bölümü kayıp. Bu konudaki en önemli çalışmanın sahibi Ergun Aybars'a göre idam edilenlerin sayısı beş binin üzerinde olmalı.

Kavgaya varan ateşli tartışmalara rağmen, kanun 22 ret oyuna karşılık 122 oyla kabul edildi. Kanunla biri idam kararlarını uygulama yetkisiyle 'Şark' için Diyarbakır'da, diğeri idam yetkisi TBMM'nin onayı ile uygulanmak üzere Ankara'da olmak üzere, iki İstiklal Mahkemesi kuruldu. Diyarbakır'daki mahkemenin resmî adı 'İsyan Bölgesi Mahkemesi' idi ama 'Şark İstiklal Mahkemesi' olarak anıldı. Ardından meşhur Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda dinî esaslara göre cemiyet kurulmasını yasaklayan ve dini siyasete alet edenleri 'vatan haini' ilan eden değişiklik yapıldı ve mahkeme göreve başladı. 21 Mart 1925'te, İsmet İnönü, Meclis Başkanlığı'na Divan-ı Harb-i Örfilerde verilen idam cezalarının da ordu, kolordu, bağımsız tümen ve müstahkem mevki komutanlarınca onaylanarak uygulanmasını öneren bir önerge verdi. 22 kişilik muhalif grup bu teklifin de anayasaya ve insan haklarına aykırı olduğunu söylediler ama önerge, hükümetin istediği şekilde kanunlaştı.

'Üç Aliler Divanı'

Ardından mahkeme heyetleri seçildi. İsyan (Şark) Bölgesi İstiklal Mahkemesi'nin reisi Denizli Milletvekili Mazhar Müfit, savcısı Karasi Milletvekili Ahmet Süreyya, üyeleri Urfa Milletvekili Ali Saib ve Kırşehir Milletvekili Lütfi Müfit (Özdeş), yedek üyesi ise Bozok Milletvekili Avni (Doğan) Beylerdi. Ankara İstiklal Mahkemesi'nin reisi Afyonkarahisar Milletvekili Kel Ali, savcısı Denizli Milletvekili Necip Ali (Küçüka), üyeleri Gaziantep Milletvekili 'Kılıç' Ali, Rize Milletvekili 'Bakkal' Ali (Zırh) ve yedek üyesi Aydın Milletvekili Reşit Galip beylerdi. Bu mahkeme, 'Kel' Ali, 'Kılıç' Ali ve Necip Ali adlı üyeleri yüzünden 'Üç Aliler Divanı' diye anılacaktı. Ancak, görüleceği gibi adı veya göbek adı Ali olan iki üye daha vardı.

Şark İstiklal Mahkemesi'nin en genç üyesi Avni Bey, hatıralarında şöyle yazmıştı: "İstiklal Mahkemesi reisi ve azaları arasında

normal bir münasebetin kurulduğunu görmek nasip olmadı. Herkesin kendine göre bir politikası, kendine göre bir hukuk anlayışı vardı. Heyet-i hâkime karar için bir odaya toplandıkları zaman, sık sık görüş ayrılıkları kendini gösterir, kavgalar başlar, bazen tabancalar çekilirdi."

Mahkemenin en sert üyesi Ali Saip Bey'di. Öyle ki, kendisi de Kerküklü bir Kürt olmasına karşın, Şeyh Said'e idam cezası vermekte bir an bile tereddüt etmemişti. Şark İstiklal Mahkemesi'nin aynen Ankara İstiklal Mahkemesi gibi sivil ve askerî tüm olayları yargılamasını isteyen Ali Saip Bey, bu konuda mahkemenin tek hukukçu üyesi Ahmet Süreyya Bey'le ters düşünce "Savcılıkla aramızda kanaat farkları var. İstifa ediyorum, böyle çalışamam!" diyecekti. Sonunda mesele Ankara'ya aktarılacak, gelen cevaptan Ankara'nın 'devrimci uygulamaların' sınırlandırılmasını istemediği anlaşılacaktı. Zaten Mustafa Kemal daha 16/17 Ocak 1923'te İzmit Kasrı'ndaki basın toplantısındaki "İnkılâbın kanunu mevcut kanunlar üstündedir" diyerek, rotayı göstermişti. Hâkimler ile savcı arasındaki anlaşmazlık, "gerekirse kanunların üzerine çıkarız" görüşünün üstün gelmesiyle sonuçlandı. Bu tarihten sonra, mahkemenin yetki bölgesindeki 14 vilayet ve iki kazadaki idari, adli, askerî her türlü sivil ve askerî dava bu mahkemelerde görüldü. Mahkemelerin nasıl çalıştığına dair birkaç örnek verelim:

'Sebilürreşadçı' Eşref Edip Bey'in anıları

"Heybeli 1925 Mayıs ayı (...) Heybeli Ada'ya yeni göç etmişiz. Bir sabah vapura yetişmek üzere Denizcilik Okulu'nun yanından hızla iniyorum. Sokağın karşısındaki polis karakolunda bir kaynaşma dikkatimi çekti. Yürüdüm. Bir polis bana doğru gelmeye başladı. Karşılaştığımızda, biraz karakola kadar gelmemi söyledi. Karakolda komiser ayakta geziniyordu. Biraz heyecanlı idi. Alınan emir üzerine tevkif edildiğimi tebliğ etti. Böyle bir şey

beklemediğim halde hiçbir telaş göstermedim. İçime korku da gelmedi. Korkacak ne var? Yarası olan gocunur..."

'Yarası olmadığı için gocunacak şeyi olmadığını' düşünen bu kişi İslamcı dergi *Sebilürreşad*'ın sahibi Eşref Edip (Fergan) Bey idi. Eşref Edip, polis nezaretinde Pendik yoluyla, o günlerde polis merkezinin bulunduğu Babıâli karşısındaki Danıştay binasına giderken, düşünüyordu: "Acaba neden gözaltına alınmıştı. Şeyh Said İsyanı ile bir ilişkisi yoktu ancak geçen günlerde Masonluk hakkında birkaç yazı yayımlamışlardı. Acaba o mu infiale sebep olmuştu?" sorularına cevap alamadan kendisini Ankara'ya giden trende buldu. Trenden inince doğru İstiklal Mahkemesi'ne, ardından da Cebeci'deki tevkifhaneye gittiler. Kendisini çırılçıplak bir halde bir odaya koyup üstüne kilit vurdular. Bir hafta yemek getiren erden başka kimse uğramadı yanına. Geceler boyunca tahta ile demirin temasından doğan korkunç sesleri ve yankılarını dinledi. Ardından betonu yeni dökülmüş rutubetli ve yine çıplak bir başka hücreye nakledildi. Moralini yüksek tutmaya çalışıyordu. Böylece günler, haftalar ve aylar geçti. Demir kapılar, demir pencereler, soğuk taş duvarlar, rutubetli beton tavanlar, ölü kafatasları, insan kemikleri ile dolu kara topraklar, süngülü bekçiler. Kara ruhlu gardiyanlar, akrepler, çıyanlar. Sağda solda feryatlar, iniltiler. İdama götürülenlerin ağlayışları, haykırışları... Zihnini giderek ümitsizlik, üzüntü ve endişe kaplıyordu. Suçu neydi bir öğrenebilseydi...

Aylar sonra bir gün Mahkeme Reisi Kel Ali, tevkifhaneyi kontrole geldi. Eşref Edip'in hücresini ziyaret ettiğinde "Aaaa! Sen burada mısın?" dedi. "Bizi unuttunuz galiba!" diye yanıtladı Eşref Edip, "artık bu kadar cefa yeter. Rica ederim, çağırın da, ne soracaksanız sorunuz." "Merak etme, birkaç güne kadar çağıracağız. Seni Şark'tan istiyorlar."

"Seni Şark'tan istiyorlar" ne demek? diye düşündü Eşref Edip. Bunu daha sonra öğrenecekti. Şeyh Said, idam yerine Edirne'de sürgün cezası verileceği vaadiyle kendisini isyana götüren nedenlerin

başında TpCF'nin programı ve İstanbul basınının, özellikle de *Sebilürreşad*'ın hükümet aleyhine yaptığı yayınların geldiğini söylemişti. Şeyh Said'i ikna eden Ali Saip Bey'in kafasındaki plan, muhalif gazetecilerle Şeyh Said'i duruşmada karşılıklı çarpıştırmak ve böylece her iki tarafı da birbirinin silahı ile vurmaktı. Ancak siyasi durumun nezaketi yüzünden, Ankara bekleyememiş ve Şeyh Said ve 46 adamını acilen asmıştı.

'Komünist' Zekeriya Sertel'in anıları

Eşref Edip Bey ve bir grup ünlü gazetecinin yargılanmak üzere Diyarbakır'a sevk edildiği günlerde, Gülhane Parkı'nda eşi ve çocuğuyla piknik yapan Zekeriya (Sertel) Bey'in de hayatı, karşısına dikilen bir polis memurunun emniyete davetiyle değişecekti. Eşi Sabiha Hanım'la birlikte sahibi olduğu *Resimli Ay* dergisinde yürüttüğü demokrasi ve özgürlük mücadelesi ile Ankara'nın ve bizzat Mustafa Kemal'in tepkisini çekmiş olan Zekeriya Bey, ayrıca komünist olarak da tanınıyordu. O günlerde *Resimli Ay*'ın en önemli temalarından biri Millî Mücadele'nin sadece birkaç kahraman liderin değil, işçisinden köylüsüne, memurundan askerine, kadınından gencine tüm halkın eseri olduğu dolayısıyla bu adsız kahramanları anmak için de bir 'Meçhul asker' anıtı dikilmesi gerektiğiydi. Bu kampanyaya cevap gecikmemişti. *Akşam* gazetesinde Kılıç Ali imzalı bir yazı çıkmıştı. Yazıda, savaşı halkın değil Atatürk'ün yaptığı ileri sürülüyordu. "Ordunun ve halkın savaşabilmesi, ancak kudretli ve kabiliyetli bir komutana sahip olmasıyla kabildir," diyen yazar "meçhul asker fikrini ortaya atıp, başkomutanın önemini azaltmaya çalışmak, bir nankörlük olur," diye ekliyordu. Yazarın Mustafa Kemal'in en has yaverlerinden biri olması, Zekeriya Bey'in baltayı taşa vurduğunu gösteriyordu.

Cevat Şakir'le karşılaşma

Gülhane'de polisin "Sizi emniyete bekliyorlar," sözünü duyduğunda, aklından bir film şeridi gibi bunlar geçmişti Zekeriya

Bey'in. "Çocuğu eve bırakalım, gelirim" dedi ancak "Öyle değil efendim" dedi polis memuru. "Şimdi beraber gitmemiz lazım." Ancak o zaman anladı durumun ciddiyetini. Karısını ve çocuğunu parkta bırakıp müdüriyete gitti. Ankara'ya sevki bir iki saat içinde olacaktı. İstasyonda arkadaşı Cevat Şakir (Kabaağaçlı) ile karşılaştı. Onun da yanında bir polis vardı. Şaşkınlıkla birbirlerine baktılar. İkisi de Ankara'ya götürülüyorlardı ve ikisi de neden Ankara'ya götürüldüklerini bilmiyorlardı.

Cevat Şakir, II. Abdülhamid'in ünlü paşalarından Şakir Paşa'nın oğluydu. İngiltere'de Oxford Üniversitesi'ni bitirmişti. Türkçe dışında altı dil biliyordu. Zeki, bilgili, yetenekli biriydi ama gençliğinde bir kıskançlık meselesinden dolayı babasını öldürmüş ve sekiz yıl hapis yatmıştı. Verem olduğu için cezasını tamamlamadan salıverilmişti. O da yazılar yazarak kazanıyordu hayatını.

Tren onları karanlık bir meçhule doğru götürürken akıl yürütmeye başladılar. Belki de *Resimli Ay*'ın son sayısında Cevat Şakir'in "Asker kaçakları nasıl asılır?" başlıklı yazısıyla ilgiliydi gözaltı. Bir zamanlar hapishanedeyken, İstiklal Mahkemeleri'nde idam cezasına çarptırılan asker kaçaklarının idam sehpasına gitmeden önce öteki mahkûmlara karşı tutumları, pılı pırtılarını yoksul mahkûmlara vermeleri, Cevat Şakir'e dokunmuştu, yazısında bunu anlatıyordu. Suçlarını cezaları kesilirken öğreneceklerdi: Cevat Şakir'in *Resimli Ay*'da Hüseyin Kenan takma adıyla yazdığı "İdama mahkûm olan insanlar bile bile ölüme nasıl giderler" başlıklı yazı dolayısıyla tutuklanmışlardı.

"Seni asacaklar kardeşim!"

İki arkadaş Ankara'ya vardıklarında ayrı ayrı Polis Müdürlüğü'nün karanlık bodrumuna atıldılar. Ertesi gün, Zekeriya Bey'in yakın arkadaşı, Trabzon Milletvekili Nebizade Hamdi Bey kara haberi getirdi: "Seni asacaklar kardeşim!" dedi. O geceyi kâbuslar içinde geçirdi Zekeriya Bey. Rüyasında ağlıyordu. Birden kalın bir ses

onu rüyadan uyandırdı: "Ne oluyor delikanlı? Ne ağlıyorsun?" Sesin sahibi, Manisalı bir İstiklal Mahkemesi hükümlüsüydü. Erkenden kalkmış, yatağında tespih çekiyordu. "Nasıl ağlamam?" dedi Zekeriya Bey. "Beni asacaklarını öğrendim." Adam güldü. "Seni asacaklar diye üzülme. Hakkında henüz verilmiş bir hüküm yok. Oysa ben hükmü yedim. Beni şimdi, bu sabah asacaklar. Bak, ağlıyor muyum?" Gerçekten de bir saat sonra gelip götüreceklerdi. Adamcağız bir daha da görünmeyecekti.

Üçüncü gün iki arkadaş mahkeme heyetinin karşısına çıktı. Mahkeme Reisi Kel Ali, Cevat Şakir'in babasını öldürdüğü sırada cinayetin işlendiği Afyonkarahisarı'nda Jandarma Komutanı'ydı ve babası Şakir Paşa'nın arkadaşıydı. Kel Ali, Cevat Şakir'i tanımıştı. İki arkadaşı öfkeyle salondan çıkarttı. Çıkarken, beş gün sonra savunmalarını vermelerini emretmişti. Duruşma iki arkadaş ağızlarını bile açamadan bitmişti. Suçları neydi ve neyi savunacaklardı?

Hücreye döndüklerinde Mersin'de yayımlanan *Doğru Söz* gazetesi sahibi Ata Çelebi adlı bir komünist genç onlara mahkemelerin çalışma prensiplerini özetledi: "Burası bir cehennemdir, bir salhanedir. İstiklal Mahkemesi'ne getirilenlerin yüzde doksanı öldürülür (...) Eğer mahkeme sizi savunma için bildirilen günden önce çağırırsa, hakkında idam hükmü verilmiş demektir. Süreyi uzatmakta fayda yoktur. Yok, gününde çağrılırsanız, durumunuz şüpheli demektir. Mahkeme daha bir karara varmamıştır. Savunma günü sonraya bırakılmışsa, kurtulduğunuza işarettir. Çünkü mahkeme aceleye lüzum görmüyor demektir..."

Zekeriya ve Cevat Şakir, beş gün sonra değil de üç gün sonra çağrılınca 'geleneğe göre' idama mahkûm edileceklerini düşünüp perişan oldular. Ama şansları vardı. Cezaları üçer yıl sürgün ve kalebentlikti. Cevat Şakir Bey Bodrum'a, Zekeriya Bey Sinop'a gidecekti. Ölüm beklerken kalebentlik cezası almak ikiliye büyük ikramiye gibi görünmüştü. Üç yılın sonunda geride kalan

eşler küçük çocuklarına bakarken, Sabiha Hanım ek olarak *Resimli Ay* dergisini de idame ettirmişti. Zekeriya Bey cezası bitince İstanbul'a dönerken, Cevat Şakir, Bodrum'a yerleşecek ve 'Halikarnas Balıkçısı' adıyla ünlü bir edebiyatçı olacaktı.

Siyasi hesaplaşmaların sahnesi

Mahkeme heyeti üyelerinin anılarından ve resmî belgelerden açıkça görüldüğü gibi İsmet Paşa ve Mustafa Kemal'le doğrudan temas halinde çalışan bu mahkemelerde esas olarak 1925'te Şeyh Said İsyanı'na katılanlar, Şapka Kanunu'na karşı çıkanlar, 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de suikast teşebbüsünde bulunanlar ve İttihatçılık davası güdenler, Saltanat ve Hilafet'i geri getirmeye çalışanlar, komünist örgütlenmelere katılanlar, yolsuzluk, casusluk, hükümete muhalefet suçlarına katılanlar vb. olmak üzere yaklaşık 7.500 kişi yargılandı, bunların yaklaşık 3.280'i çeşitli cezalara çarptırıldı. 660 kişi idam edildi. Başlangıçta süresi iki yıl olan bu İstiklal Mahkemeleri 4 Mart 1929'da hukuken sona erdiler ancak 31 Temmuz 1922'de çıkarılan İstiklal Mahkemeleri Kanunu ve ekleri, 1949 yılına kadar yürürlükte kaldı. Böylece İstiklal Mahkemeleri, tüm Tek Partili Dönem boyunca, rejim muhaliflerinin korkulu rüyası olmaya devam etti.

Özet Kaynakça: Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988; Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları, 1964; Ahmet Süreyya Örgeevren, *Şeyh Said isyanı ve Şark İstiklal Mahkemesi: vesikalar, olaylar, hatıralar*, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, 2002; Kılıç Ali, *İstiklal Mahkemesi Hatıraları*, Sel Yayınları, İstanbul 1955; Eşref Edip Fergan, *İstiklal Mahkemelerinde*, Yayına Hazırlayan: Fahrettin Gün, Beyan Yayınları, 2002; Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1977; A. Turan Alkan, *İstiklal Mahkemeleri*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1993.

BU SERPUŞUN ADI ŞAPKADIR!

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı ile Cumhuriyet'in ilk yarısında modernleşme projelerinde en büyük çatışmalar, fes ve şapka konusunda yaşandı. Adını Fas'ın Fez şehrinden, kırmızı rengini kızılcık boyasından alan; tepesinde bir püskül bulunan bu küçük aksesuar, Osmanlı döneminde modernliğin, Cumhuriyet döneminde ise geriliğin simgesi oldu. Türkiye için gayet normal olan, ancak adını duyan yabancıların yüzünde bir gülümseme yaratan 'Şapka Devrimi', İstiklal Mahkemeleri'nin işlevini en iyi yerine getirdiği süreçlerden biri olmuştu.

1927'de okunan *Nutuk*'ta "Fesin kaldırılması zorunluydu. Çünkü fes, kafalarımızın üstünde, bilgisizliğin, bağnazlığın, uygarlık ve her türlü ilerleme karşısında duyulan nefretin bir simgesi gibi oturuyordu," diyen Mustafa Kemal'in fes karşıtlığının genç yaşlarında yaşadığı iki olayla ilgili olduğu söylenir. Bunlardan ilki 1908'de Mustafa Kemal'i Trablus'a götüren vapur Sicilya'ya uğradığında yaşanmıştı. Mola sırasında üstü açık bir fayton kiralayıp şehri dolaşmaya çıkan Mustafa Kemal, mahalle çocuklarının bu 'fesli yabancı'yı limon kabuğu yağmuruna tutması üzerine epey sıkıntılı anlar yaşamıştı. Daha sonraki yıllarda "Sicilyalı çocukların terbiyesizliğine değil, neden böyle yabani bir başlığa esir olduğuma kızmıştım," diyecekti.

İkinci olay ise 12-18 Eylül 1910'da Fransa'daki Picardie Askerî Manevraları sırasında yaşanmıştı. Değişik ülkelerden gelen subayların tartışmaları sırasında Kolağası Mustafa Kemal Avrupalı

uzmanların savunduğunun aksi bir tezi savunmuş, dinleyiciler bu sözlere dudak bükmüşlerdi. Oysa Mustafa Kemal'in haklılığı ertesi gün manevralar sırasında anlaşılmıştı. O zaman bir yabancı albay bu dudak bükmenin nedenini söyle açıklayacaktı: "Sizin görüşünüzün doğru olduğu dün akşamdan belliydi. Fakat ne diye bu tuhaf başlığı giyersiniz? Başınızda bu oldukça kafanıza kimse itibar etmez."

Fes mi, kalpak mı?

Mütareke döneminde 1918-1922 Müslümanlar, İstanbul'daki işgalci İngiliz, Fransız, İtalyan birliklere nefretlerini feslerine ve sarıklarına sarılarak; gayrimüslim azınlıklar sempatilerini şapka giyerek gösterdiler. Festen hoşnut olmayan Müslümanlar ise Kuva-yı Milliyecilerin başlığı olan kalpağı giyiyorlardı.

23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan BMM'nin ilk tartıştığı konulardan biri "fes mi, kalpak mı?" meselesi olmuştu. O sırada henüz 'şapka mı?' sorusu sorulmamıştı ama Mustafa Kemal, meşhur Batı Anadolu gezisi sırasında, 4 Şubat 1923'te İzmir'de gazetecilerle yaptığı toplantıda, gazeteci Hüseyin Cahid'e şapka konusunda ne düşündüğü sormuştu. Hüseyin Cahid, şapkaya taraftar olduğunu ancak şimdilik böyle bir şeyin imkânsız olduğunu söylemişti. Hâlbuki aynı gazeteci, 1909'daki 31 Mart Olayı sırasında İstanbul'dan kaçarken kamufle olmak için başına şapka geçirmiş, vapur Romanya'ya vardığında ilk iş olarak, şapkayı atıp fesini giymişti.

9 Ekim 1923'te Ankara'nın başkent ilan edilmesiyle birlikte devlet memurlarının giyim kuşamlarında devletin denetimi başladı. Şapka ve kıyafet yeniliği ile ilgili ilk görüşler 1924 Şubatı'nda Hüseyin Cahid'in yazdığı bir makalede dile getirildi. Mayıs 1925'te Donanma'da Alman tipi keplerin giyilmesiyle başlayan modernleşme hamlesi Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği'ne oradan da

Kara Kuvvetleri'ne geçti. Daha sonra Müdafaa-yı Milliye Vekâleti, çıkardığı bir emirle aynı tip başlıkların diğer kıtalarda da giyilmesini emretti. 5 Ağustos 1925 tarihinde yayımlanan bir genelge ile bütün devlet memurlarının şapkayı nasıl kullanacakları belli kurallara bağlandı.

Mareşal üniformasının gücü

Şapka giymenin ordudan başlatılması rastgele bir şey değildi. Mustafa Kemal, II. Mahmut'un yolunu izleyerek halkın üniformaya ve üniformalıya saygısını modernleşmeci projeleri için kullanıyordu. Bu yöntemin doğruluğu 1925 yazında İstanbul sokaklarında panama şapkalı gençlerin görülmeye başlamasıyla anlaşıldı. Mustafa Kemal şahsi ilk denemesini Gazi Çiftliği'nde, beyaz bir panama şapka (yazın giyilen, kenarlıklı hasır erkek şapkası) giyerek, traktör üstünde resim çektirerek yaptı.

Meclis, 1925 yılında tatile erken girmişti. 23 Ağustos 1925'te Çankırı, İnebolu ve Kastamonu'yu kapsayan bir gezi için yanında Fuat (Bulca), Nuri (Conker) beyler, iki yaveri ve bir kâtiple sessiz sedasız Ankara'dan ayrılan Mustafa Kemal, dönemin CHP Genel Sekreteri Saffet (Arıkan) Bey'e Kastamonu'yu seçmesinin nedenini şöyle açıklamıştı: "Bütün vilayetler beni tanırlar. Ya üniforma ile veya fesli, kalpaklı veya sivil elbise ile görmüşlerdir. Yalnız Kastamonu'ya gidemedim. İlk önce nasıl görürlerse öyle alışırlar, yadırgamazlar. Üstelik bu vilayet halkının hemen hepsi asker ocağından geçmişler, itaatlidirler, munistirler. Adları gericiye çıkmışsa da anlayışlıdırlar. Bunun için şapkayı orada giyeceğim."

Geziyi izleyenlerin anılarına göre Mustafa Kemal, gri renkte sade bir elbise giymişti. Elinde panama şapkası vardı ama yol boyunca başı açıktı. Kastamonu'ya yaklaşırken eline şapkayı almıştı. 24 Ağustos'ta Kastamonu'daki incelemelerine, üzerinde mareşal üniformasıyla kışlayı ziyaret ederek başlayan Mustafa Kemal, teftiş

sırasında birkaç erin başlığını çıkarttırarak incelemiş, "Fikrimiz, kıyafetimiz tepeden tırnağa kadar medeni olacaktır," diyerek gezinin hedefini açıklamıştı.

Mareşal üniformasının da etkisiyle, durumun hassasiyetini hemencecik kavrayan Vali Kıbrıslı Fatin Bey ile Kastamonu Milletvekilleri Mehmet ve Ali Rıza Beyler başta olmak üzere, bazı memurlar alelacele terzilere haber saldılar ve ertesi gün beyaz renkte kumaştan şapkaya benzeyen başlıklarla Gazi'nin huzuruna çıktılar.

Redingot, smokin, frak gibi

Mustafa Kemal, 28 Ağustos gecesi İnebolu Türk Ocağı'nda "Bizim kıyafetimiz medeni ve beynelmilel midir, millî midir?" sorusu ile başladığı ünlü 'Şapka Nutku'na, halkın "hayır!" sedaları arasında şöyle devam etmişti: "Size iştirak ediyorum. Tabirimi mazur görünüz. Altı kaval üstü şişhane diye ifade olunabilecek bir kıyafet ne millidir ve ne de beynelmileldir (...) Turan kıyafetini araştırıp ihya eylemeğe mahal yoktur. Medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli ve milletimiz için layık bir kıyafettir. Onun için iktisa edeceğiz (giyeceğiz). Ayakta iskarpin veya fotin, bacakta pantolon, yelek, gömlek, kravat, yakalık, ceket ve bittabi bunların mütemmimi (tamamlayıcısı) olmak üzere başta siper-i şemsli serpuş (güneş siperlikli başlık), bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine 'şapka' denir. Redingot gibi, bonjur gibi, smokin gibi, frak gibi..."

Mustafa Kemal, 30 Ağustos'ta yine Kastamonu'da "Efendiler ve ey millet iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler memleketi olamaz. En doğru yol gerçek medeniyet yoludur," cümleleriyle zihinlerimize kazınmış bir diğer nutkunu attıktan sonra Ankara'ya dönerken Kalecik'te kendisini *Cumhuriyet* gazetesinin Başyazarı Yunus Nadi Bey karşıladı. Mustafa Kemal Yunus Nadi'nin başındaki geniş kenarlı fötr şapkayı görünce "Ne

güzel şapka! Nereden buldun" demiş, o da "Hemen hiç giymiş değilim paşam, sizin o nefis panamanızla değiştirmek lütfunda bulunursanız!" diye cevap vermişti.

Rıfat Efendi'nin fesi nerede?

Heyet 1 Eylül'de Ankara'ya vardığında Mustafa Kemal'in elinde işte bu şapka vardı. Ama Ankaralıların hepsi 'Şapka Devrimi'ne ayak uyduramamıştı. Örneğin vaktiyle şapka giydiği için *Vakit* gazetesi muhabirini hapsettirmeye kalkışan İstiklal Mahkemesi Başkanı Kel Ali'nin başında şapka değil, kalpak vardı. Aynı şekilde Fevzi Paşa'nın başında da Millî Mücadele'de giydiği başlık vardı. Mustafa Kemal'in tavrını en çok merak ettiği şahsiyet olan Diyanet İşleri Reisi Rıfat (Börekçi) Efendi ise Falih Rıfkı'nın deyimiyle "Mütevazı, temkinli ve vakarlı hali ile sarıklı fesini koltuğunun altına almıştı." Bu munis tavır Gazi'yi çok sevindirmişti. Hocayı otomobiline aldı. Mustafa Kemal'in başında panama şapkası vardı. Rıfat Hoca'nın başı ise açıktı. Şehre böyle girildi.

2 Eylül 1925'te Vekiller Heyeti toplandı ve "Tekke ve Zaviyelerin Kapatılması" ve "İlmiye Kisvesi ve Bilumum Devlet Memurlarının Kıyafetleri Hakkında Kararname"leri çıkardı. Sonunda nihai adım atıldı ve 15 Kasım 1925'te Konya Milletvekili Refik (Koraltan) Bey ve arkadaşlarının verdiği önerge ile başlayan ateşli tartışmalar 25 Kasım'da "Şapka İktisası (Şapka Giyilmesi) Kanunu" ile sonuçlandı.

Kadın şapkası takanlar

Bu tarihten itibaren halkın şapka ile imtihanı başladı. Durumun nezaketini anlayanlar telaşla başlarına koyacak uygun bir başlık arayışına girdiler. Ancak ülkede henüz yeterli sayıda şapka yoktu. Kimi başına kâğıt şapka, kimi kadın şapkası takmak zorunda

kalırken, namaz kılarken düşmeyen kopçalı kasketler yapmak gerekti. Bazıları şapkaları görünmesin diye şemsiye ile gezdi.

İstanbul'da Şapka Kanunu çıkar çıkmaz Haliç Köprüsü'nün iki başı ile anayol kavşaklarına yerleştirilen polisler, fesleri ve feslileri toplamaya başladılar. Hamallar feslerini toplayarak Boğaz'a attılar. Ankara'da Kızılay da fes toplama kampanyasına girişerek topladığı fesleri yoksullara terlik yaptırdı. Fes giymekte ısrar edenler cezalandırıldı ya da hapse atıldı. Hatta pazara gelen köylülerin fesleri kafalarından çekilip alındı.

Bu zorlayıcı tedbirlerin de etkisiyle tüketim o kadar çok artmıştı ki, dünyaca ünlü fötr şapka imalatçısı İtalyan Borsalina Kardeşler'e ait bir gemi dolusu şapka Karaköy Limanı'nda anında satılmıştı. Çeşitli Avrupalı şapka imalatçıları da İstanbul'a "Şapka seferleri" düzenleyip, fötr, panama, kasket gibi şapka türlerini İstanbul'a getirdiler. Sonunda, fiyatlar çığırından çıktı ve şapkaya 'narh' konması gerekti. Hükümet, Bozok Milletvekili Ahmet Hamdi'nin önerisiyle, şapka almakta zorluk çeken memurlara "Şapka Avansı" adıyla bir yıl vadeli olmak ve ileride maaşlarından kesilmek üzere borç vermeyi kabul etti. Ardından yerli üretim teşvik edildi. Bugünkü Vakko'nun nüvesini oluşturan Şen Şapka Firması bu teşviklerin sonucu ortaya çıktı.

Ancak herkes böyle 'uyumlu' değildi. Başta Erzurum, Rize, Sivas, Maraş, Giresun, Kırşehir, Kayseri, Tokat, Amasya, Samsun, Trabzon ve Gümüşhane olmak üzere pek çok yerde, "din elden gidiyor!", "gâvur memur istemeyiz!", "şapka istemeyiz!" sloganlarıyla gösteriler başladı. Çoğu küçük olaylardı ama 25 Kasım 1925 günü Erzurum'daki olaylar ancak silah zoruyla bastırıldı. Rize'de İmam Şaban ve Muhtar Yakup Ağa'nın öncülüğündeki bir grubun "Din elden gidiyor" diyerek başlattıkları protesto gösterileri 10 gün sürdü ve köylere kadar sıçradı. Olayları bastırmak üzere görevlendirilen Balkan Savaşları'nın ünlü Hamidiye Zırhlısı,

Rize'de isyancıların yığınak yaptığı noktaları iki gün boyunca bombaladı. Bu olayın mirası "Atma Hamidiye atma/Lahana tarlalarını bompoh edeysun/Vergi de vereceğuz, serpuş da giyeceğuz..." diyen halk türküsü oldu.

Devletin bu tepkilere cevabı sert oldu. 23 Kasım 1925 sabahı Ankara'dan yola çıkan İstiklal Mahkemesi heyeti 1926 Şubatı'na kadar Kayseri, Erzurum, Rize, Giresun ve Ankara'da binlerce kişiyi yargıladı, resmî rakamlara göre 20, gayri resmî rakamlara göre 78 kişi idam edildi, yüzlerce kişiye 15 yıla kadar uzanan hapis ve kürek cezaları, sürgün cezaları verildi. Tahmin edileceği gibi bu tarihten itibaren şapka giymeye itiraz eden olmadı çünkü sonunda kelleyi kaybetme ihtimali vardı.

Ancak cezalar "gerici ayaklanma çıkarmak", "Türkiye Devleti'nin şeklini tebdil ve tağyir etmek", "dini kullanarak halkı isyana teşvik etmek", "vatana ihanet etmek" gibi gerekçelere bağlandığı için, bugün resmî tarihçiler, "o dönemde kimse şapka giymediği için idam edilmedi," iddiasında bulunabiliyorlar.*

İskilipli Atıf Hoca ve Mehmet Akif

Şapka Kanunu'na yönelik en büyük tepki Erzurum'da yaşandı. Gayri resmî kaynaklara göre 30 kişinin idamı ile biten olayları İslam Teali Cemiyeti yöneticilerinden İskilipli Atıf Hoca adlı din adamının kışkırttığı iddia edilmişti. Hâlbuki Hoca o sırada İstanbul'da idi. İttihatçılarla arası iyi olmayan Atıf Hoca, Millî Mücadele'nin başında yazarı olduğu *Alemdar* gazetesinde Mustafa Kemal hakkındaki yazılar ve Kuvayı Milliye hareketine katılmaları önlemek için İstanbul'da çıkarılan Dürrizade

* Şapka Kanunu'nu da içine alan kanunlar, 'Devrim Kanunları' adı altında 1961 Anayasası'nın 153. Maddesi'yle; "İnkılâp Kanunları' adı altında 1982 Anayasası'nın 174. Maddesi'yle koruma altına alındı ve tek tek sayılarak Anayasa hükmü haline getirildi. Yani 1925 Şapka Kanunu hâlâ yürürlükte.

Fetvası'nda adının yer alması yüzünden Ankara tarafından mimlenmişti. Ama hocanın başını, Şapka Kanunu'ndan 1,5 yıl önce yazdığı "Frenk Mukallitliği ve Şapka" adlı 32 sayfalık risale ve Süleyman Nazif'le şapka konusunda yürüttüğü polemik yaktı. Risalede Hazreti Muhammed'in "Bir kavme benzemeye çalışan onlardandır," hadisine dayanılarak eğer bir kişi severek, isteyerek şapka giyiyorsa bunun "küfrün kendisi" olduğu fikrine varılıyordu. Atıf Hoca'ya göre, şapka, dinsizlerin sembolü olduğu için yalnızca Müslüman olmayan Yahudiler ve Mecusiler giymeliydiler. Atıf Hoca'ya göre zina ve hırsızlık suçları bile şapkaya oranla daha hafif bir günahtı.

"Hocam, giyiver gitsin"

Şapka Kanunu çıktıktan sonra bu risale çeşitli yerlerde çoğaltılıp dağıtıldığı için 7 Aralık 1925'te yargılanıp beraat eden Atıf Hoca, salıverilmedi ve Ankara'ya getirildi 'Üç Aliler Divanı'nda yargılandı. Suçlama Şapka Kanunu'na muhalefetti. Her ne kadar risalede yer alan düşünceler Kemalist devrimlere açıkça ters düşüyorsa da, risale kanundan önce yayımlandığı için, yasaların geriye işlemeyeceği hakkındaki temel hukuk ilkesinin çiğnendiği ortadaydı. Duruşmalar İstiklal Mahkemeleri'nin ününe layık sertlikte geçti. Rivayete göre son duruşmada hâkimler ellerindeki şapkayı Atıf Hoca'ya göstererek "Hocam, bunu giymekte bir beis yoktur deyiver," demişler, ancak Hoca "Hayır!" cevabını vererek idam hükmünü imzalamıştı.

Atıf Hoca 4 Şubat 1926'da idam edildikten sonra 'Şapka Devrimi'ne karşı olanların sembolü haline gelecekti. 'İstiklal Marşı Şairi' Mehmet Akif (Ersoy) Bey'in, 1926'da Mısır'a göçmesinin de Şapka Devrimi ile ilgisi olduğu iddia edildi. Öncelikle Mehmet Akif, 1922'den beri kışlarını Mısır'da geçiriyordu. İkincisi

kendisi hakkında kapsamlı bir biyografi yazan Mithat Cemal Kuntay'ın şu satırlarından öğrendiğimiz şu gerçekti: "Otuz beş yıl evvel bu odaya bir Cuma günü girince koltukta vücudunun müteğhakkim çizgileriyle oturan bir atlet adam gördüm. Cengaver bir gövde, ilmi bir sakal. "Mehmet Akif Bey'miş, Arapça bilirmiş; şairmiş de." Zaten bu odada Cuma günü toplananların hepsi sakallı ve şairdi. Yalnız bugünkü şair bu adıman muaşeret kaidelerine aldırmayarak başı açık oturuyordu. (Sonra öğreniyorum: Mehmet Akif festen rahatsız oluyordu.)..."

Nitekim Millî Mücadele'nin başında İslamcı unsurların davaya kazanmak için Meclis'e davet edildiği, bu tür bir desteğe ihtiyaç kalmayınca gözden düştüğü anlaşılan Mehmet Akif, Ankara'da "Arap Akif", "mürteci Akif" diye alaya alınırken, Mısır'da entari giymeyip ceket, pantolon ve frenkgömleği giydiği için "Hıristiyan Âkif", "Gâvur Âkif" diye anılacaktı.

1925-1939 arasında Balıkesir, Kastamonu, Bursa, Konya, Samsun gibi illerde yaşayan bazı muhafazakâr gruplar ise o yıllarda önce Fransız denetiminde olan İskenderun Sancağı'nın 1939'da Hatay adıyla anavatana dahil edilmesi üzerine Suriye'ye göçtüler ve bir daha geri dönemediler.

Özet Kaynakça: Kamuran Özdemir, "Cumhuriyet Döneminde Şapka Devrimine Tepkiler" Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi, 2007; Cevdet Kırpık, "Fes-Şapka Çatışması", *Toplumsal Tarih*, S. 162, Haziran 2007, s. 14-21; Mahmut Goloğlu, *Devrimler ve Tepkiler 1924–1930*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007; Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C. I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988; *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Maarif Matbaası, 1945.

İZMİR SUİKASTI DAVASI

Şeyh Said İsyanı ve Musul hakkında halkın nabzını tutmak amacıyla yurt gezisine çıkma kararı alan Mustafa Kemal, 8 Mayıs 1926'da Ankara'dan ayrılıp Konya, Tarsus ve Mersin'e gelmiş, Taşucu Bucağı'ndaki çiftliğinde beş gün kaldıktan sonra, 16 Mayıs'ta Adana'ya, 18 Mayıs'ta tekrar Konya'ya, 20 Mayıs'ta Bursa'ya, 13 Haziran'da Balıkesir'e geçmişti. Tam 14 Haziran'da İzmir'e doğru yola koyulacağı sırada İzmir Valisi Kâzım (Dirik) Bey'den bir telgraf almıştı. Telgrafta "Şahs-ı devletlerine karşı tertip edildiği anlaşılan mel'unane bir suikast teşebbüsü ortaya çıkarılmış olduğundan," İzmir'e hareketlerinin ertelenmesi rica ediliyordu.

Valiliğe yapılan ihbara göre eski Lazistan (Rize) Milletvekili Ziya Hurşid Bey, eski İttihatçı subay Sarı Efe Edip ve üç tetikçi, Kemeraltı'nda Mustafa Kemal'i öldürmeyi planlıyorlardı. Suikastçıları Sakız'a kaçıracak olan Giritli motorcu Şevki, suikast günü yaklaşırken, Sarı Efe Edip'in gizlice İstanbul'a gitmesinden şüphelenerek olayı ihbar etmişti. Giritli Şevki'nin verdiği bilgiler ışığında ilk tutuklanan Gaffarzade Oteli'nde kalan Ziya Hurşid olmuştu. Adli Kısım Amiri Mehmet Ali'nin "teslim ol ve derhal ayağa kalk!" talimatına hiç karşı koymadan uyan Ziya Hurşid, memurlara karyolasının altındaki bombalarla silahları kendi elleriyle teslim etmişti. Galip Paşa Oteli'nde kalan tetikçiler Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf da benzer şekilde yakalanmışlardı. Sarı Efe Edip ise İstanbul'da Bristol Oteli'nde tutuklanmıştı.

İddianamede olmayan yok

Bu andan itibaren büyük bir tutuklama kampanyası başladı. Bazı kaynaklara göre 130 kişi olayla ilgili olarak sorgulandı. Zanlıların ifadelerinden mi yoksa bu işi muhaliflerin tasfiyesi için iyi bir fırsat olarak gören bazı yetkililerin katkılarından mı ortaya çıktığı belli olmayan senaryoya göre, suikast fikri eski Ankara Valisi Abdülkadir'den çıkmış, Abdülkadir Bey meseleyi eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid'e açmış, Saltanatın kaldırılması ve Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi olaylarından dolayı Mustafa Kemal'e yıllardır husumet besleyen Ziya Hurşid, iktidarı tekrar ele geçirmek isteyen İttihatçıların eski Maarif Nazırı, İzmit Milletvekili Şükrü Bey'le temas kurmuştu. Şükrü Bey, konuyu İttihatçıların İaşe Nazırı 'Kara' Kemal'e açmıştı. Ziya Hurşid bir yandan da eski İttihatçı fedailerden Çopur Hilmi, Laz İsmail ile Gürcü Yusuf'u örgütlemişti. Çeteye daha sonra Mustafa Kemal'in Samsun'a giden Bandırma Vapuru'ndan yol arkadaşı Miralay 'Ayıcı' Arif de katılacaktı.

Ekip, suikast için önce Çankaya Köşkü civarını, daha sonra TBMM binası ile Heyet-i Vekile'nin toplandığı binayı, ardından Anadolu Kulübü ile Türk Ocağı binasını düşünmüş ancak her yerin bir kusuru ortaya çıkınca suikastçılar yönlerini İstanbul'a çevirmişlerdi. Mustafa Kemal İstanbul'a gitmeyince bu plan da yatmıştı. Mustafa Kemal'in Bursa'ya gideceği haberi duyulmuş, keşif için Laz İsmail yanına 'eşim' diye tanıttığı Naciye Nimet isimli bir kadını alarak Bursa'ya gitmişti. Bursa'nın suikast için uygun olmadığı anlaşılınca son olarak Mustafa Kemal'in gideceğini duydukları İzmir'de karar kılmışlardı. Önce Mustafa Kemal'in ziyaret edeceği yerlerden Çeşme düşünülmüş ancak buradan kaçmak zor olduğundan karar değiştirilmişti.

Kemeraltı'nda pusu

Suikast, Başoturak'la Yemiş Çarşısı'ndan gelen sokakların, Kemeraltı'nda Hükümet Caddesi ile birleştiği mevkide yapılacaktı. Hesaba göre burada yol daraldığı için Mustafa Kemal'in aracı yavaşlayacak, dört yol ağzında Nuri adlı birinin tuhafiye dükkânında pusu kuran Laz İsmail ve Gürcü Yusuf tabancaları ile ateş edecekler, gerekirse bomba kullanacaklardı. Başarılı olunmazsa Ziya Hurşid ateş edecek ve hemen otomobile binerek buradan uzaklaşacak, Giritli Şevki'nin motoruyla Sakız Adası'na kaçacaklardı. Ancak Mustafa Kemal bilinmeyen bir nedenle İzmir'e gelişini bir gün erteledi ve plan daha önce anlattığımız şekilde ortaya çıktı.

Mustafa Kemal 16 Haziran'da İzmir'e geldi ve Naim Palas Oteli'ne yerleşti. Suikast girişimi ertesi gün kamuoyuna açıklandı ve büyük bir infial yaşandı. 19 Haziran'da Mustafa Kemal "Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır," diye biten ünlü mülakatını verdi.

22 Haziran'da Mustafa Kemal'in *Los Angeles Times* için çalışan İsviçreli sanatçı ve gazeteci Emile Hilderbrand'a söyledikleri ise gerçekten kafa karıştırıcı idi: "Yoluma yerleştirilen bu katillerden bir grup beni ve maiyetimi taşıyacak otomobillere el bombaları yağdıracaklarmış. Hatta daha da ileri gittiler ve yıllardır benim davamla özdeşleşmiş, benim sadık bir siyasal arkadaşım olmuş, zaman zaman da danışmanlığımı yapmış bir kadını iğfal ettiler. Bu kadına, aldığımda patlayacak ve etraftaki herkesi yok edecek, içine bomba saklanmış bir buketi bana sunmak menfur görevini kabul ettirmişler. Kötü yola sevk edilmiş olan bu kadın merhamete layıktır. Çünkü vatanın iyiliği için böylece kendi canını da feda etmeye kandırılmıştır (...) Ama onun suikasttaki rolü affedilecektir, çünkü vicdanının dürtmesiyle, benim niyet ettiğim

geziyi iptal etmeme el verecek kadar zamanında yetkililere itirafta bulunmuştur..."

Mülakat kafa karıştırıcı idi çünkü Valiliğe göre ihbarı Giritli Şevki yapmıştı.* Mustafa Kemal ise "yıllardır davasıyla özdeşleşmiş bir kadın"dan söz ediyordu. O yıllarda pek çok kişi Halide Edip (Adıvar) Hanım'dan şüphelenmişti. Bu olamazdı çünkü Halide Hanım o sırada yurt dışındaydı. Daha sonra bu kadının Laz İsmail ile Bursa'ya keşif yapmaya giden Naciye Nimet olduğu söylendi. Muhtemelen yazar Naciye Hanım'la Halide Hanım'ı birleştirerek bir hikâye yazmıştı.**

Terakkiperverciler tutuklanıyor

Olaya geri dönersek, suikast haberini alan Başbakan İsmet Paşa durumu derhal Ankara İstiklal Mahkemesi'ne bildirmiş, özel bir trenle Ankara'dan yola çıkan Mahkeme Heyeti, 17 Haziran 1926'da İzmir'e gelmişti. Ancak, heyet daha yola çıkmadan, Şeyh Said İsyanı ile ilişkilendirilerek bir yıl önce kapatılan TpCF üyelerinin tutuklanması için emir vermişti. Çünkü iddialara göre, Sarı Efe Edip, ifadesinde suikast kararının bir 'heyet-i umumiye' tarafından alındığını, bu gruplara maddi desteği 'Kara' Kemal Bey'in verdiğini söylemişti. Bunun üzerine soruşturmanın kapsamı genişletildi. 1924 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun milletvekili

* 'Giritli' Şevki Bey, motorcu olarak kaynaklara geçmekle birlikte, kendisini tanıyanların ifadesi ile İzmir İdadisi'nden mezun, şehrin tanınmış simalarından biriydi. Motoru ile Yunan adalarına gidip gelen, bu arada sigara başta olmak üzere pek çok ürünü kaçak getiren Şevki Bey şık giyimi ve şehrin ileri gelenleriyle kurduğu yakın ilişkilerle meşhurdu.

** "Türkiye diktatörünün İsviçreli sanatçı ve gazeteci Emile Hilderbrand'a verdiği mülakatta söyledikleri" hakkındaki bilgileri ilk kez Mete Tunçay'ın *Tarih ve Toplum*, Sayı 53, Mayıs 1988, s. 56-57'deki yazısından öğrenmiştim. Daha sonraki yıllarda Emile Hilderbrand diye bir gazetecinin mevcut olmadığı iddia edildi. Mete Tunçay da artık haberin *Los Angeles Times*'in yazı işleri kadrosundan birinin yazdığını düşünüyor.

dokunulmazlığını düzenleyen 17. Maddesi açıkça çiğnenerek tutuklananlar arasında Millî Mücadele'nin lider kadrosundan Kâzım Karabekir, Ali Fuat, Refet, Cafer Tayyar, Bekir Sami ve Rüştü paşalar ile TpCF'nin milletvekilleri ve İttihatçıların Maliye Nazırı Cavid Bey vardı. Bir hata yapılmış ve TpCF Kastamonu Milletvekili Miralay Dadaylı Halit Bey'in tutuklanması unutulmuş, onun yerine muhalefetle hiç ilgisi olmayan Erzurum Milletvekili Câzım Bey tutuklanmıştı. İddialara göre Giritli Şevki'nin olaya karıştırdığı eski başbakan Rauf Bey, bir süre önce 'sağlık nedenleri yüzünden', Dr. Adnan Bey ise tam o günlerde yurtdışına gittiklerinden tutuklanmaktan kurtulmuşlardı. Kara Kemal ile eski Ankara Valisi Abdülkadir ise kaçmışlardı.

İsmet Paşa'nın müdahalesi

Ankara Etlik'teki evinden apar topar alınan Kâzım Karabekir, mahkeme gününe kadar, İzmir Emniyet Müdürlüğü'nün alt katında, penceresi demirlerle kapalı bir odada yer şiltesinde yatırıldı. İsmet Paşa, ortada ciddi bir kanıt olmadan Millî Mücadele'nin önderlerinin soruşturmasız, kanıtsız tutuklanmasının bir skandal olacağını söylediyse de sadece Kâzım Karabekir'in serbest bırakılmasını sağlayabildi. Mahkeme Heyeti İsmet Paşa'yı mahkeme kararını engellemek suçuyla tutuklamakla tehdit etmişti. Durumu kendisine aktaran Paşa'ya Mustafa Kemal'in "İstiklal Mahkemeleri bağımsızdır, kararlarına karışamam," demesi aklını başına getirmiş olmalı çünkü İsmet Paşa, 22 Haziran'da "TBMM tarafından İstiklal Mahkemesi'ne verilmiş olan yetkilerin yerinde olduğunu anladığını, Kâzım Karabekir'in tutuklanmasını uygun bulduğunu, mahkemenin vatan ve cumhuriyet için yaptığı çalışmanın Türk milleti için hayırlı bir adalet örneği olacağına inandığını" belirten telgrafı mahkemeye çekmiş ve muhtemelen siyasi hayatını kurtaran önemli bir manevra yapmıştı.

Üç Aliler Divanı işbaşında

Zanlılar, 'Suikastçılar', 'Onlarla İlişkili Olanlar' ve 'Eski İttihatçılar' olarak üçe ayrılmıştı. 49 kişilik ilk iki grubun yargılanmasına 26 Haziran 1926 Cumartesi günü Millî Kütüphane'nin yanında bulunan Elhamra Sineması'nda başlandı. Baş zanlıdan Ziya Hurşid sözlü savunmasında şöyle demişti:

> "Ben [Savcının iddia ettiği gibi] Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nu tağyir veya tadile teşebbüs etmedim. Büyük Millet Meclisi'ni vazifelerini ifaden men etmek de hatırımdan geçmemiştir. Yalnız suikast yapacaktım. Muhakemem esnasında da bunun sabit olduğunu gördünüz. Beni ancak Ceza Kanunu'nun 46. Maddesi'ne göre cezalandırabilirsiniz. O da şudur: Suikast fikri tahakkuk etmemişse (...) cürümü bir seneden eksik olmamak üzere kalebentliğe tahvil olunur. Ben suikastı (...) yaptıktan sonra hükümeti devirmek, meclisi vazifeden menetmek istesevdim, memleketten bir tarafa ayrılmaz burada kalırdım. Hâlbuki siz de anladınız. Ben Sakız'a kaçacaktım. Hülasa, kanun sarihtir. Kanunun sarahaten cezalandırdığı fiillerden maada hiçbir suretle ceza verilemez."

Ziya Hurşid ayrıca Rauf Bey, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşa ile bu konuyu hiç konuşmadığını da belirtmişti. Tetikçiler Gürcü Yusuf, Laz İsmail ve Çopur Hilmi aldatıldıklarını söyleyerek affedilmelerini istemişlerdi. Sarı Efe Edip olayı İş Bankası Umumi Müdürü Celal Bey'e ihbar etmek için İstanbul'a gittiğini söylemiş ama neden ihbarı yapmadığını açıklayamamıştı. Çoğu milletvekili olan diğer sanıklar da suçsuz olduklarını söylemişlerdi.

Paşaların iddiası

Ertesi günkü celsede yargılanan 'Millî Mücadele Paşaları' hükümetin zaten, Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast hazırlığından haberdar olduğunu, hatta suikastçıların arasına emekli

jandarma yüzbaşısı Sarı Efe Edip Bey'i soktuğunu söylediler. İma ettikleri, suikast girişiminin kendilerini suçlamak için kasten önlenmediğiydi. Hakikaten de, Sarı Efe Edip, TBMM Başkanı Kazım Paşa ve Mustafa Kemal'le çok yakın bir ilişki içindeydi. Cumhuriyet'in ilanından sonra milis miralayı rütbesiyle emekli edildikten sonra kendisine Söke-Değirmendere civarında bir çiftlik verilmiş ve 'vatana hizmet' tertibinden maaş bağlanmıştı. Buna rağmen geçim sıkıntısı çekince, buna bir de İzmir Liman İşletmesi'nde memuriyet eklenmişti. Yine de Sarı Efe Edip, sık sık para sıkıntısı çeker, Mustafa Kemal'den yardım isterdi. Mustafa Kemal de her seferinde belli bir miktar parayı kendisine gönderirdi. Bu yardımlar beklendiği düzeyde olmadığında Sarı Efe Edip, Mustafa Kemal hakkında ileri geri konuşurdu. Muhtemelen bu tarihçe nedeniyle duruşmada "benim bu konudaki hizmetlerim dikkate alınmadı" gibi şüphe uyandırıcı bir ifade kullandığında, mahkeme başkanı tarafından sert bir şekilde susturulmuştu.

Kâzım Karabekir'le Mahkeme Başkanı Kel Ali arasında TpCF konusunda çıkan tartışmaların davanın bir suikast davası olmayıp bir siyasi dava olduğunu göstermesinden endişe ettiği anlaşılan Mustafa Kemal, mahkeme heyetini balo bahanesiyle konakladığı Çeşme'ye çağırmış ve çok ağır şekilde azarlamıştı. İddialara göre mahkeme kurulu, pencereden atlayıp kimseye görünmeden İzmir'e dönmüştü.

8 Temmuz'daki duruşmada savcı olayın iki yüzü olduğunu, birinci yüzde Cumhurbaşkanına yönelik suikastın, ikinci yüzde ise "eski İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinin oluşturduğu Kara Çete'nin hükümeti devirme planlarının olduğunu" söyleyerek, yurtdışında olan Rauf Bey, Dr. Adnan Bey ile Cavid Bey'in Ankara'da yargılanmasını istedi. Bu teklif kabul edilerek dokuz kişinin dosyası ayrıldı ve karar aşamasına geçildi.

Karar açıklanıyor

13 Temmuz 1926 günkü duruşmada, Şeyh Said İsyanı'ndan başlayarak bir siyasi değerlendirme yapıldıktan sonra karar açıklandı. İkisi gıyabında olmak üzere 13 kişiye vicahen (yüzlerine karşı), 2 kişiye gıyaben (yokluklarında), cumhurbaşkanına suikast düzenlemekten değil, "Anayasa'nın bir kısmını veya tamamını ve Meclis'i kaldırmaya çalışanlara veya bu işi cemiyet kurarak yapanlara idam cezası verilir," diyen Ceza Kanunu'nun 55. ve 57. maddeleri uyarınca idam cezası verildi. Vicahen idama mahkûm edilenler eski Lazistan Milletvekili Ziya Hurşid ve adamları Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, İzmit Milletvekili Ahmet Şükrü, Saruhan Milletvekili Abidin, Erzurum Milletvekili Rüştü Paşa, İstanbul Milletvekili İsmail Canbulat, Sivas Milletvekili Halis Turgut, Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet, Eskişehir Milletvekili Miralay Ayıcı Arif, Emekli Baytar Albay Rasim olup, Kara Kemal ve Abdülkadir gıyaben idama mahkûm edilmişti.

Savcı, başlangıçta Rüştü Paşa, İsmail Canbulat ve Halis Turgut Bey hakkında "suikast planından haberleri olduğu halde hükümeti bilgilendirmemek" suçundan 10'ar yıl kürek cezası talep ettiği halde, bu üç kişinin kendilerini savunmaya kalkışmaları üzerine cezalarını idama çevirmişti.

Giritli Şevki hem beraat etmiş hem de 6.500 lira para ödülü ile taltif edilmişti. Laz İsmail ile Bursa'da keşif yapan Naciye Nimet ise beraat ettiler. Bu karar, onun da polis ajanı olduğu şüphesini doğuruyordu.

Millî Mücadele paşaları da beraat ettiler. Bu kararda Mustafa Kemal'in paşalara yeterli dersin verildiğine kanaat getirerek, geri adım atmasının payı vardı. Bazıları ise Kâzım Karabekir yargılanırken, mahkeme salonunu dolduran üniformalı subayların ve

İzmir semalarında alçak uçuş yapan uçaklardan atılan 'Kâzım Karabekir suçsuz' yazılı kâğıtların rolü olduğunu söylediler. Nitekim paşaların beraat kararı açıklandığında hem mahkemede, hem de dışarıda büyük tezahürat yapılmıştı.

Son nefeste acı sözler

İdamlar, 13/14 Temmuz 1926 gece yarısı başlamış, saat 03.00'a kadar sürmüştü. Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf ve Çopur Hilmi suikast yapmayı planladıkları Gaffarzade Oteli'nin köşesinde, diğerleri Hükümet Meydanı, Sarı Kışla'nın önü ve Deparak civarında idam edildiler.

Ziya Hurşid Bey, "[H]ürriyetsiz bir memlekette yaşamaktansa, namusuyla ölmek daha hayırlıdır," diyerek idam sehpasına yürürken "Kılıç Ali burada mı?" diye sormuştu. Kılıç Ali de görünmemek için yere çömelmişti. Cellât Ali'nin "Aman beyim vakit geçiyor, çabuk ol," densizliğine "Acelen ne be kuzum, telaş etme ölecek ben değil miyim? Gidiyorum işte... Hadi Allahaısmarladık," diye cevap verdikten sonra soğukkanlı bir edayla sehpaya yönelmişti.

Laz İsmail sehpayı görünce "Vay anasını, bu ha? Ben de başka şey zannediyordum. Bunu çok seyrettim (...) Hadi öyleyse, gayret bizden kuvvet sizden. Ama tez olun, canımı çok acıtmayın, ipimi boğazıma iyi geçirin," demişti. Gürcü Yusuf'un son sözleri, "Yazık değil mi bana? Niçin böyle yapıyorsunuz? Beni affedin," olmuş, Baytar Rasim "Yolcu yolunda gerek, haklı haksız gidiyoruz işte... Ne diyeyim, mukadderat... Memleket selamet bulsun," demekle yetinmişti. Ayıcı Arif, Mustafa Kemal'e hitaben "Yirmi yıllık arkadaşınızım. Birçok meydan muharebesinde size fedakârane hizmet ettim. Ölüme yaklaştığım şu dakikalarda beni affedeceğinize eminim," şeklinde bir mektup yazdıktan sonra kendisine yaklaşan imama "Ben bilirim yapacağım işi. Çekil işine bak sen!"

diyerek sehpaya çıkmıştı. İsmail Canbulat idam fermanını soğukkanlıca dinlemiş ve "Hay hay..." demekle yetinmişti. Halis Turgut "Çocuklarıma söyleyin katiyen siyasetle uğraşmasınlar. Okusunlar çalışsınlar, fikir adamı olsunlar. Yaşasın mefkûrem. Payidar olsun Türklük!" diye bağırmıştı.

İki kez ölmek

Şükrü Bey'in iki kez idam edilmesi gerekmişti, çünkü ilk seferde boynundaki ip kopmuş ve yarı ölü halde sandalyeden yere yuvarlanmıştı. Son nefesini, epey direndikten sonraki ikinci denemede vermişti. Ziya Hurşid'in bile olaya karıştığını söylemediği Abidin Bey, söyleyecek bir şeyiniz var mı sorusuna "Hayır söylenecek şeylerin hepsini söyledim. Anlatamadım. Şimdi ne isterseniz yapın. Kuvvet sizde," demiş, ancak idam yerine intiharına izin verilmesini istemişti.

Sarı Efe Edi, "İdam cezası bizim için mukadderdir, cezamızı çekiyoruz" dedikten sonra Cellât Ali'ye "Bütün arkadaşlar burada demek! Beni fazla eziyete sokma, elini çabuk tut!" demişti. Hafız Mehmet ise "Zulüm ile yapılan bina payidar olmaz!" diye bağırmıştı. Rüştü Paşa gözlerinden boşalan yaşları açıklamak için "Korkumdan değil... Harp meydanlarında bin defa ölüme göğüs gerdim fakat gözlerimi bile kırpmadım. Ölümün böylesi kahrediyor insanı, ne olur beni kurşuna dizin! Ve bilin ki masumum, bir hatanın kurbanıyım," demişti.

İdam edilenler saat 10.00'a kadar sehpalarda bırakılmış, akın akın gelen şehir halkına teşhir edilmişlerdi. Sonra önce Karantina'daki Merkez Hastanesi'ne, oradan da üzerindeki eşyalar alınarak Kadifekale civarındaki Koklıca Mezarlığı'na gömülmüşlerdi. Böylece muhalefetin tasfiyesi sürecinin ilk perdesi büyük başarı ile tamamlanmıştı.

Kara Çete'nin yargılanışı

Savcının 'Kara Çete' olarak adlandırdığı İttihatçı kadroların yargılanmasına, 2 Ağustos 1926 Pazartesi günü Ankara'da Eski Meclis Encümenler Binası'nda başlandı. Mahkemede İTC'nin Katib-i Umumisi Mithat Şükrü Bey, Merkez Komitesi üyeleri Küçük Talat ve Ermeni Kırımı'nın akıl hocalarından Dr. Nazım, eski Maliye Nazırı Cavid Bey, İTC Trabzon sorumlusu Yenibahçeli Nail, Talat Paşa'nın adamı Ardahan Milletvekili Filibeli' Hilmi, Karakol örgütünün kurucularından Kara Vasıf, İTC'nin yayın organı gibi çalışan *Tanin*'in sahibi Hüseyin Cahid gibi ünlü İttihatçılar, Meclis'teki İkinci Grubun lideri Hüseyin Avni Bey ve Kara Kemal'in kontrolündeki şirketlerin yöneticileri başta olmak üzere 60'a yakın kişi yargılanıyordu.

Savcıya göre, Birinci Dünya Savaşı sonunda, ülkeyi felakete sürükleyerek yurtdışına kaçan İttihat ve Terakki yöneticilerinden Talat, Enver ve Cemal paşaların mutemet adamı Kara Kemal, İngilizlerce götürüldüğü Malta'dan döndükten sonra, Mesadet Han'daki bürosunda eski kadroyu yeniden iktidara getirmek için işe girişmişti. Kara Kemal, fırıncı, manav, kasap, kayıkçı, hamal, amele gibi küçük esnaf ve zanaatkâr zümreleri içinde zaten etkin bir figürdü. Ayrıca, daha önce İaşe Nazırı olarak başkanı olduğu Millî Ticaret, Millî Mahsulât, Millî Kantariye, Millî Ekmekçililer, Millî Mensucat gibi kuruluşların yönetimini yeniden ele geçirerek elini güçlendirdikten sonra, 16/17 Ocak 1923'te İzmit'teki ünlü basın toplantısı sırasında İttihatçıların 'Sarı Paşa' dediği Mustafa Kemal'le iktidar pazarlığına girişmişti.

Ev toplantıları

Savcıya göre "Kara Kemal'in önerilerini, bir yurttaşın devlet başkanına yaptığı rutin bir başvuru olarak değerlendiren

Mustafa Kemal'in kendisine olumlu cevap vermesini yanlış değerlendiren" Kara Kemal İstanbul'a dönüşünde, İsmail Canbulat, Ahmet Şükrü, eski İzmir Valisi Rahmi, Nail, Hilmi ve Nazım başta olmak üzere bazı İttihatçılarla, Mesadet toplantılarına devam etmişti. Ekip daha sonra, Cavid Bey'in Nişantaşı ve Büyükada'daki evlerinde toplanmaya başlamış, bunlardan birinde dokuz maddelik bir parti programı kabul etmişti. Savcıya göre bu program TpCF'nin programına çok benziyordu. Dahası Mustafa Kemal'in söz konusu toplantıdan beş altı gün önce ilan ettiği CHF'nin 'Dokuz Umde'sine nazire idi! Zaten ekibin 'gizli lideri' halen yurtdışında olan Rauf Bey'di! Ekip, TpCF'nin kapatılmasından sonra gizliliğe geçmiş ve kendilerine engel teşkil eden kişilere yönelik suikast ve darbe planları yapmaya başlamıştı!

Önce suçlama sonra kanıt

Avrupalı ekonomistler tarafından "Türkiye'de rakamlardan anlayan tek adam" diye anılan, ancak Halil Menteşe ve Hasan Amca gibi İttihatçılar tarafından "İktisatçısı olmayan bir ülkede allame sanılan" Cavid Bey, kendine güveni, kibri, ihtirası, örgütçülüğü ve zekâsı ile Mustafa Kemal'e rakip olabilecek İttihatçılardan birincisiydi. Bu yüzden savcının kendisine yüklenmesi mantıklıydı. Peki, ortada somut bir delil var mıydı? Elbette hayır. Mahkeme heyetinden Kılıç Ali anılarında "Cavid Bey'in yurtdışı bazı ilişkileri olduğu kesindi. Fakat bunu kanıtlayacak bir belirtiye rastlanmıyordu. Neden sonra *Tanin* gazetesinin yayımladığı o tarihî mektuplardan biri, bu noktayı kesin şekilde aydınlatacak ve o zamanki haklı kanaatleri doğrulayacaktı," demişti. Kılıç Ali'nin sözünü ettiği 'geç kanıt' Hüseyin Cahid Bey'in Ekim 1944 ile Nisan 1945 tarihleri arasında *Tanin*'de yayımladığı "Tarihi Mektuplar" dizisinde çıkan "Dr. Rüstem" imzalı, 1921 tarihli bir mektuptu ve

Anadolu mücadelesinin ortada kalmaması için İttihatçıların yapması gerekenlerden söz ediyordu.

Cavid Bey'in sorgusuna 10 Ağustos'ta başlandı. Savcı kendisini esas olarak "Millî Mücadele başladığı zaman yurtdışına gitmekle" suçluyordu. Cavid Bey, Mondros Mütarekesi'nden sonra Ahmet İzzed Paşa Hükümeti'nin istifasıyla Maliye Nazırlığı'ndan ayrıldığını; daha sonra kurulan Tevfik Paşa ve Damat Ferid Paşa hükümetlerinde görev almadığını; Anadolu'ya geçmek için girişimde bulunduğunu ancak kendisine onay verilmediğini; Divan-ı Harb-i Örfi tarafından gıyabında 15 yıl küreğe mahkûm olunca da İsviçre'ye geçtiğini söyledi. "Bu bir suç ise, Ankara Hükümeti içinde Damat Ferid kabinesinde görev alanların bile bulunduğunu" (Muhtemelen Ahmet Ferid Bey'i kastediyordu) hatırlattı. Yurtdışında Talat Paşa ile görüştüğünü, Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçme ihtimali üzerine, Talat Paşa'ya mektup yazarak bunu önlemesini söylediğini belirtti. Yurtdışında iken Şubat 1921'de toplanan Londra Konferansı'nda Ankara'nın temsilcisi Bekir Sami Bey'e eşlik ettikten sonra, Temmuz 1922'de Türkiye'ye döndüğünü ve siyasetle ilişkisini kestiğini anlattı. Cavid Bey, İzmit'teki Kara Kemal-Mustafa Kemal görüşmesinde Mustafa Kemal'in yaklaşan seçimlerde İttihatçı kadroların tavrının ne olacağını sorduğunu, Kara Kemal'in de cevap vermek için arkadaşları ile görüşmesi gerektiğini söylediğini belirtti. Yani savcının suç karinesi olarak gördüğü ev toplantıları Mustafa Kemal'e seçimler konusunda ne cevap verileceğini tespit etmek için yapılmıştı. Cavid Bey, ayrıca Kara Kemal'in artık siyasetle uğraşmak istemediğini, kendisinin de sadece ev sahibi sıfatıyla olaya karıştığını anlattı. Cavid Bey'in son sözleri "Vereceğiniz karar, mutlu dönemlerinizde bir soru işareti şeklinde vicdanınızı rahatsız etmesin," oldu.

İTC'nin terör kolu

Savcı, Şevket Sürcyya'nın deyimiyle "İttihadın terör kolunun müdürü" olan, bir milyon kişiyi öldürmekle övünen Dr. Nazım'ı "gizli bir cemiyet tarafından yapılmak istenen suikastla ilgisinin bulunmaması imkânsız" sözleriyle suçlamıştı. Görüldüğü gibi yine ortada somut bir delil yoktu, sadece 'karine' vardı. Cavid Bey'in evindeki toplantılardan birine katıldığını ancak ülkedeki siyasi ortam yüzünden Mustafa Kemal'e muhalefet yapma olanağının bulunmadığını gördükleri için siyasal parti kurma girişiminde bulunmadıklarını söyleyen Dr. Nazım da suikastla ilişkisini kesin dille reddediyordu. Kara Kemal'le yakın ilişki içinde olmakla suçlanan Yenibahçeli Nail Bey suikastla ilişkisini reddetti ancak Dr. Fikret adlı tanık kendisini suikasttan bir gün önce eski Ankara Valisi Abdülkadir'le yürürken gördüğünü söyledi. Filibeli Hilmi ise 'Kör' İhsan Bey'in ifadesiyle köşeye sıkıştırıldı.

Mahkeme, kararını 26 Ağustos 1926 günü açıkladı. Sanıklardan Cavid Bey, Dr. Nazım, Hilmi ve Nail beyler "Anayasayı ortadan kaldırmak ve değiştirmek" konulu 55. ve 57. maddelere göre idama; mahkemeye getirilemeyen Rauf Bey ve eski İzmir Valisi Rahmi ile altı kişi söz konusu suçlara iştirak etmekten 10'ar yıl kalebentliğe mahkûm edildiler. Başta Küçük Talat, Kara Vasıf, Mithat Şükrü ve Mesadet toplantıları hakkında bilgi veren Kör İhsan Bey olmak üzere öteki İttihatçılar aklandılar. Savcı tarafından TpCF'nin kuruluşu sırasında Kara Kemal'le ilişki kurmakla suçlanan Hüseyin Avni Bey de suikast girişimi meselesinde paçayı ucuz kurtardı ama delil yetersizliği yüzünden verilen bu karara karşılık mahkeme başkanı Kel Ali'ye "Bugüne kadar namusumdan emindim, fakat şimdi şüphe ediyorum," demesi ve Kel Ali'nin "Niçin?" sualine "Hepsi de benden bigünah ve namuslu arkadaşları astınız. Bende ne gibi namussuzluk gördünüz ki, bu

şerefli ölümden esirgediniz?" cevabını vermesi siyasi tarihimizin efsaneleri arasına girdi.

İdamlar 26 Ağustos'u 27 Ağustos'a bağlayan gece saat üçte Cebeci'deki Umumi Hapishane'nin Yenişehir'e bakan cephesinde gerçekleştirildi. İlk olarak Cavid Bey idam edildi. İdam kararını duyduğu zaman "Demek böyle, yazıklar olsun!" diyen ancak metanetini ve soğukkanlılığını kaybetmeyen Cavid Bey karısı ve oğlu Osman Şiar'ı, davanın bir diğer sanığı Hüseyin Cahid Bey'e emanet ettiğini söylemiş, gururlu ve sert adımlarla idam sehpasına yürümüş, ip boynuna geçirilirken "Zulümdür, bu zulüm, Allah'ın laneti zalimin üstündedir," diyerek bağırmıştı.

İki kez idam

Dr. Nazım idam sehpasını gördüğünde bir an şok geçirmiş ve sırtından terler boşanırken "Efendiler bu meselede katiyen alakam ve sun'u taksirim yok, vallahi, vallahi!" demişti. Yenibahçeli Nail'in son sözü "Millet sağ olsun, vatan payidar olsun" olmuştu. Filibeli Hilmi de hükmü soğukkanlılıkla dinlemiş ve idam sehpasına çıkarken de "Vazifenizi yapınız. Beni asanlara hakkımı helal ediyorum. Allah'a ısmarladık," demişti. İzmir'de asılan Ahmet Şükrü olayında olduğu gibi Filibeli Hilmi'nin boynu da ipten kurtulmuş ve ikinci kez idam edilmesi gerekmişti.

İdam edilenler, aynen İzmir'de olduğu gibi, ancak daha kısa süre (saat 7.30'a kadar) halka teşhir edildikten sonra hapishanenin avlusuna gömüldüler.* 1950'li yıllarda, Cavid Bey'in eşi Aliye Hanım'ın isteği ve dönemin Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın girişimi ile mezarlar Cebeci Asri Mezarlığı'na nakledildi, ancak hangi ada ve parsellerde olduğu açıklanmadı.

* Ölüm raporlarını düzenleyen Dr. Fahri Bey Bülent Ecevit'in babasıydı.

Kara Kemal ve Abdülkadir'in Akıbetleri

Hükümet, suikast haberinin kamuoyuna duyurulmasından itibaren kaçak olan Kara Kemal'i ihbar edenlere 10 bin liralık bir ödül koymuştu. Kara Kemal en son bir zamanlar İstanbul İaşe Müdürlüğü yapmış Enver Bey (Alpyürek) ile kız kardeşi Vasfiye Hanım'ın Cerrahpaşa Cambaziye Mahallesi'nde, Tatlı Kuyu Sokak'taki 10 numaralı evinde kalıyordu. Resmî tarihe göre, Kara Kemal'in kaldığı ev, 27 Temmuz 1926 günü, Millî Kantariye Şirketi'nden Niyazi'nin kendisini gemiyle kaçırmak üzere anlaştığı Gümrükçü Mazhar'ın ihbarı sonucu sarılınca Kara Kemal evin bahçesindeki tavuk kümesine saklanmış, yakalanacağını anlayınca da Gold marka tabancası ile intihar etmişti.

Kara Kemal, herhangi bir İttihatçı değildi. 'Küçük Efendi' diye anılan Kara Kemal ('Büyük Efendi' Talat Paşa idi) küçük esnaf ve zanaatkâr teşkilatlarının ve örgütün fedai kanadının çok saygı duyduğu bir isimdi. Ayrıca Mustafa Kemal'le özel bir geçmişi vardı. İkili bir zamanlar Sadrazam Tevfik Paşa'yı kaçırmayı planlamışlar, işi İsmail Canbulat bozmuştu. * Enver Paşa'yı öldürerek yerine Mustafa Kemal'i sadrazam yapmayı planlayan Yakub Cemil'in Enver Paşa'ya karşı Kara Kemal tarafından himaye edildiği söylenmişti.

Millî Mücadele'yi başlatan Karakol örgütü de Kara Kemal (ve Kara Vasıf) Bey'le ilgiliydi. Kara Kemal'in İngilizlerce götürüldüğü Malta dönüşünde, güçler dengesindeki değişiklikleri fark etmediği ve bu tarihçenin etkisiyle, sahip olduğu gücü aşırı abartarak işi Mustafa Kemal'e ortaklık teklif etmeye kadar götürmüştü. Hal böyle olunca da, mahkemeye çıkarılmış bir Kara Kemal'in eski defterleri açmasının Mustafa Kemal'i rahatsız etmesi ihtimali kuvvetliydi.

* Kemal Tahir, İzmir'de asılan İsmail Canbulat'ın sonunu bu olaya bağlar.

Antepli Abdülkadir

Ziya Hurşid'in akıl hocası olduğu iddia edilen eski Ankara Valisi Abdülkadir Bey ise, resmî tarihe göre 21 Ağustos 1926'da Yunanistan'a kaçmak üzereyken Çerkezköy yakınlarındaki Çilingos Çiftliği'nde yakalanmış, önce İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne, ardından Ankara İstiklal Mahkemesi'ne çıkarılmıştı. Yenilenen yargılaması sonunda yine idama mahkûm edilmiş ve cezası 1 Eylül 1926'da, saat 23.00'da Ankara'da infaz edilmişti. İsmet İnönü yıllar sonra şöyle yazacaktı:

> "Eski Ankara Valisi Abdülkadir, İttihat-Terakki'nin, Meşrutiyetten evvelki fedailerindendir. Askerdir. Bizim sınıftandır. 'Abdülkadir-Antep' diye tanırız. Son derece enerjik ve kararlı bir adam. Temiz bir adam. Çetin bir ihtilalci, ihtilal arkadaşlarına, ihtilal fikirlerine bağlı. Meşrutiyetten önce, en güç zamanlarda İttihat-Terakki'nin en gözde, en güvenilir fedaisi. Böyle bir adam. Abdülkadir, Millî Mücadeleye karışmadı. Uzaktan takip ediyor. Bilmiyorum belki bu esnada, arkadaşlarıyla bir macera içinde bulunmuş olabilir. İzmir suikastçıları içinde Abdülkadir bulunsaydı, vaziyet çok tehlikeli olurdu. Bir defa tertibi bu kadar dağıtmayacaktı. Tek başına da yapabilirdi (...) Tertip ondan gelseydi bu işi mutlaka bitirirdi."

Rauf Orbay'ın ilgisi neydi?

Savcının "Kara Çete'nin gizli lideri" dediği Rauf Bey 10 Mayıs 1926'da 'tropik malarya' hastalığının tedavisi için TBMM'den üç ay izin almış ve kısa süre sonra Viyana'ya gitmişti. İzmir Suikastı girişimi ortaya çıkarıldığında Londra'da bulunan Dr. Adnan Bey ile eşi Halide Edip'i ziyaret etmek üzere Londra'daydı. TBMM Başkanı Kâzım Bey'in 'suçüstü hali' ile gıyabında tutuklanması için karar çıktığını belirten telgrafına verdiği cevapta "Kardeşim Kâzım, Gazi Paşa'ya böyle bir suikast teşebbüsü her türlü hıyanetin ve üzüntünün üzerindedir. Benim böyle menfur bir olay ile

ilişkilendirilmem ise son derece üzücü ve isabetsiz bir fikirdir. Biz seninle omuz omuza savaştık, pek çok zaman birbirimizin hayatını kurtardık. Bana böyle bir mektup yazabilmen için ya kafana silah dayanmış olması, ya da ruhunu satmış olman gerekir. Ben birinci ihtimalin gerçek olmasını dilerim. Ayrıca tedavim halen sürmektedir. Mebus olmam sebebiyle zaten dokunulmazlığım kaldırılmadan tutuklanmam mümkün değildir," demişti. Kâzım Bey ikinci mektupla 'suçüstü' halinin bulunduğu durumlarda dokunulmazlığın kaldırılmasına gerek bulunmadığını iddia edince Rauf Bey, "İstiklal Mahkemesi Başkanı Kel Ali, meclisin ortasında Ardahan Milletvekili Halit Paşa'yı tabanca ile vurup öldürdüğünde veya İleri Matbaası'nın sahibi Celal Nuri Bey'in kafasını Meclis'in ortasında kırıp, ölümüne kastettiğinde bile dokunulmazlığı kaldırılmadan yargılanamaz denilerek nasıl kurtarıldığını" hatırlatarak kendisinin, tedavide olduğu hastaneden nasıl 'suçüstü' olarak tutuklanabileceğini soruyordu.

Sonuçta, 10 yıl kalebentliğe mahkûm edilen Rauf Bey, Cumhuriyet'in 10. Yılı dolayısıyla 1933'te çıkarılan affa rağmen Türkiye'ye dönmedi. Eniştesinin ölümü ve ailesinin ısrarı üzerine, 5 Temmuz 1935'te döndükten sonra Mustafa Kemal'le karşılaşma fırsatı bulamayan Rauf Bey, 1939'da yeni cumhurbaşkanı İsmet Paşa tarafından Kastamonu Milletvekilliği'ne aday gösterildi. Adaylık duyurusunda İstiklal Mahkemesi tarafından verilen mahkûmiyet kararının geriye alınmasının, araya giren af kanunları yüzünden mümkün olmadığı ancak, eğer mahkeme iade edilebilseydi, Rauf Bey'in muhakkak beraat edeceği kanaatine varılmış olduğu belirtiliyordu. Yani devlet Rauf Bey'den mahcupça da olsa özür diliyordu. Rauf Bey'in bu özrü kabul ettiği, Kasım 1939'da bağımsız milletvekili olarak meclise katılmasından anlaşılıyordu.

İzmir Suikastı Davası'nın başkahramanı Ziya Hurşid'in kardeşi Faik (Günday) Bey, 4 Eylül-1 Aralık 1956 tarihleri arasında

Dünya gazetesinde yayımlanan yazı dizisinde Rauf Bey'in Mustafa Kemal'e suikast yapılacağından haberi olduğunu, Rauf Bey'in olayı, Kâzım Karabekir ve Refet Paşalara anlattığını, ancak bu kişilerin haberin uydurma olduğuna inandıkları için ses çıkarmamaya karar verdiklerini iddia etti. Faik Bey olayı kesin tarih vermeden anlatmıştı. Kılıç Ali ise anılarında Faik Bey'in anlattığı olayın 1925 yılının ilk aylarında yaşandığını ileri sürüyordu. Eğer bunlar doğru ise Rauf Bey ve arkadaşlarının, her geçen gün diktatörlüğe biraz daha yaklaştığını düşündükleri Mustafa Kemal'in gayrimeşru yollardan saf dışı edilmesi ihtimalinden çok rahatsız olmadıklarını söyleyebiliriz.

Bugün genel kanı, Mustafa Kemal'e suikast girişiminin esas olarak Ziya Hurşid, eski Ankara Valisi Abdülkadir ve İzmit Milletvekili Ahmet Şükrü'nün planı olduğu yolunda. Ankara, suikastçılar arasına sızdırdığı Giritli Şevki, Sarı Efe Edip, Naciye Nimet gibi adamları aracılığıyla her şeyden haberdar olduğu halde girişimi kasten engellememişti.

Daha ileri gidip, böyle bir suikast girişiminin aslında olmadığı, bu işin Millî Mücadele paşalarının ve İttihatçıların Mustafa Kemal'e biat etmeye yanaşmayan kesimlerini tasfiye etmek için özel olarak örgütlendiğini iddia edenler de var. Bu görüşe yakın durduğu anlaşılan Kemal Tahir, *Kurt Kanunu* adlı romanında Ziya Hurşid'in İstiklal Mahkemesi Başkanı Kel Ali'den Kılıç Ali vasıtasıyla 3 bin lira aldığını söyler ve devam eder: "Midem bulandı benim, bu üç bin liradan... Ne demek üç bin lira... Ziya Hurşid gibilerinden yüz serserinin kan pahası... Neden çıkarır verirler? Delirdiler mi? Bu herif bir yıldır 'suikast' diye bağırarak geziyor. Bursa'daki Sağır Sultan duydu. Ankara'daki Sağır Paşa duymaz mı?"

İlginçtir, Kılıç Ali anılarında bu iddiayı şöyle diyerek doğrular: "Tuhaf değil mi? Bu suikast olayından birkaç gün önce Afyon Milletvekili Ali Bey'le İstanbul'a gelmiştik ve Tokatlıyan Oteli'nde

kalıyorduk. Bir sabah Ziya Hurşid geldi. Birinci Meclis'teki arkadaşlığımıza dayanarak, yaptığı küçük bazı ticari işleri için benden yardım istedi. İş Bankası'ndan kendisine üç bin liralık kredi verilmesine aracılığımı rica etti. Faik Bey'le aramızda konuştuk. Böyle bir yardım belki onu ıslah eder, zararsız hale getirebilirdi. Bu nedenle isteğini yerine getirdik. Belki de cebindeki o üç bin lira, aracılığımızla İş Bankası'ndan aldığı paraydı," der.

Bu satırları okuduktan sonra, Ziya Hurşid'in idam sehpasına giderken neden "Kılıç Ali nerede?" diye bağırdığını anlamlandırabiliriz. Peki, Kılıç Ali neden kalabalığın arasına çökerek saklanmıştır? Bakın işte onu bilmiyoruz...

Özet Kaynakça: Selma Ilıkan- Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi Resmi Zabıtlar*, Simurg Yayınları, 2005; Osman Selim Kocahanoğlu, *İzmir Suikastı'nın İçyüzü, Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Temel Yayınları, 2005; Azmi Nihat Erman, *İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri*, Temel Yayınları, 1971; Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü*, C.I, Ekicil Tarih Yayınları, 1955; *Kılıç Ali'nin Anıları*, Derleyen: Hulusi Turgut, İş Bankası Kültür Yayınları, 2005; Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, Tekin Yayınevi, 1999; İsmet İnönü, *Hatıralar*, Derleyen: Sabahattin Selek, Bilgi Yayınevi, 2006.

NUTUK VE GENÇLİĞE HİTABE

Mustafa Kemal, 16 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışından tam yedi yıl sonra 1 Temmuz 1927 günü İstanbul'a geldiğinde halk kendisini büyük sevinçle karşılamıştı. Bu yedi yılda neler olmamıştı ki... 'Yedi Düvel'e karşı 'Kurtuluş Savaşı' kazanılmış (1919-1922), Saltanat kaldırılmış (1922), Ankara başkent olmuş (1923), Cumhuriyet kurulmuş (1923), Hilafet kaldırılmış (1924), Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924), Şapka Kanunu (1925), Medeni Kanun (1926) gibi Kemalist modernleşmenin temel metinleri kabul edilmiş, Takrir-i Sükûn Kanunu (1925), İstiklal Mahkemeleri (1920-1925) gibi araçlarla muhalefet sustu-rulmuş, İzmir Suikastı Davası (1926) ile önemli siyasi rakipler radikal biçimde tasfiye edilmişti! Sıra muzaffer bir komutan olarak eski payitahta, İstanbul'a dönmeye ve zaferi kaleme almaya gelmişti. Mustafa Kemal, Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı üç ay boyunca 15-20 Ekim 1927'te toplanan CHF Kongresi'nde okuduğu *Nutuk* üzerinde çalışacaktı.

Uykusuz geceler

Falih Rıfkı'ya göre "Uzun saatler süren diktelerden sonra yazanlar sekiz on saatlik bir uykuya gittikleri zaman Atatürk bir banyo alır, giyinir, akşam davetlilerine o gün yazdıklarını okutmak üzere sofraya inerdi. Okuma ve o günkü yazılar üzerine konuşmalar da saatlerce sürerdi. Bu defa dinleme ve konuşmalardan yorulanlar uzun bir rahatlama için evlerine dönerler, Atatürk çok defa kısa

bir uykudan sonra bir gün önceki çalışmalarına koyulurdu. Bu kadar sıkı çalışma haftalarca sürmüştür. Cümleler, kelimeler ve noktalar üzerinde titizce durduğunu unutmayınız."

Yakup Kadri de şöyle der: "Atatürk, fikrî alanda da cephedeki kadar destanî bir adamdı. Biz bunu, ilk defa *Büyük Nutuk*'unu hazırlayıp yazarken gördük. Bunun üstünde bütün bir gün gece yarılarına, bazen şafak sökünceye kadar emek sarfettiği olurdu. Ertesi aksam hepimizi toplar, yazdıklarını ve sıraya koyduğu vesikaları hep bir arada okumamızı isterdi. Bazı akşamlar kendisi okur, biz dinlerdik. Fakat bu boşuna bir dinleme değildi. Daha doğrusu; yalnız dinlemek zevkiyle kalmazdık. Her beş veya on dakikada durup okudukları hakkında fikir ve görüşlerimizi söylemeğe mecbur tutulurduk. Atatürk, mülâhaza ve mütalâalarımızı derin bir dikkatle karşılar ve bazen bu mütalâa ve mülâhazalar neticesinde, kim bilir kaç saatlik emek sarfederek yazıp çizdiklerini baştan aşağıya değiştirirdi."

15 Ekim 1927 Cumartesi günü saat tam 10.00'da Mustafa Kemal TBMM salonuna girmişti. Üzerinde şık bir lacivert jaketatay (Fransızca *jacquet a taille* yani 'kuyruklu ceket' denilen resmî giysi) vardı. Sürekli alkışlar arasında kürsüye yürüdü ve başıyla salondakileri selamladı. İlk cümlesi "Halk Fırkası Kongresi açıldı," olmuştu. Daha sonra cebinden çıkardığı kırmızı kaplı küçük defterin sayfalarını karıştırıp nutkuna başlamıştı. O günün basınından öğrendiğimize göre, nutkunu atarken, önünde duran notlara bakarak konuşmuş, kelimeleri tane tane, üzerine basa basa telaffuz etmişti. Yine basının belirttiğine göre, ilk başlarda sesi zayıf çıkmasına rağmen, giderek güçlenmiş ve "müzikal bir ahenk" almıştı. Nutku okurken, zaman zaman dinleyicilerden sesi için özür dilemişti. Hatta bir keresinde bir yudum su içtikten sonra "Efendiler, biraz nezle oldum. Sizi rahatsız etmiyor muyum?" demişti.

"Ey Türk Gençliği!..."

Okunması tam 6 gün, 36 saat 33 dakika süren *Nutuk*'ta Milli Mücadele dönemi eşitsiz biçimde ele alınmıştı. Belgelerin verildiği III. Cilt hariç yaklaşık 656 sayfadan oluşan *Nutuk*'un (I-II, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1965) ilk 230 sayfası, 19 Mayıs 1919 ile Aralık 1919 arasındaki olayları didik didik ederken, 173 sayfası 1920 yılına, 60 sayfası 1921 yılına, 63 sayfası 1922 yılına, 91 sayfası 1923 yılına, geriye kalan 39 sayfası ise pek çok önemli sosyal ve siyasal olayın yaşandığı 1924-1927 yıllarına ayrılmıştı.

Nutuk'ta pek çok konuya (örneğin Erzurum Kongresi öncesinde Ege'de toplanan kongreler, Veliaht Abdülmecid Efendi'nin Anadolu'ya daveti, Mustafa Kemal'in emriyle kurulan ve kapatılan Resmî Türkiye Komünist Fırkası, kurulmasına izin verilmeyen Kadınlar Halk Fırkası, Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki Fırkası'nın üç lideriyle yazışmaları, İttihatçı liderlerin sonları, Mustafa Kemal'in Fransa temsilcisi George Picot'la görüşmesi, Bolşevik liderlerle yazışması, İzmir Yangını, Ali Kemal'in İzmit'te linç edilmesi gibi) değinilmemişti. Belgeler bölümünde 63 kez İslami terimler kullanılırken, *Nutuk*'ta hiç kullanılmamıştı. Belgeler kronolojik veya tematik sıralanmamış, Kâzım Karabekir'in daha sonra iddia edeceği gibi pek çok belgeye de yer verilmemişti.

Nutuk'un metinsel analizi üzerine doktora tezi hazırlayan Hakan Uzun'un tespitine göre Mustafa Kemal *Nutuk*'ta yaklaşık 50 kişiden olumlu bağlamda söz ediyordu. Bu kişiler Mustafa Kemal'e saygı gösterenler, ona sahip çıkanlar, onun verdigi görevi layıkıyla yerine getirenler, eski dostları ve Millî Mücadele'de yararlılık gösterenlerdi. Olumlu ifadelerin en fazla kullanıldığı kişiler İsmet (İnönü) ve Yahya Kaptan'dı.

Nutuk'ta 192 kişiden ise olumsuz olarak bahsediliyordu. O tarihte 35'i hayatta olmayan bu 192 kişinin 50'si isyan çıkaranlar veya

isyana katılanlar, 21'i 150'likler, 19'u yabancılar ve gayrimüslimler, 10'u TpCF kurucularıydı. Geriye kalanlar Millî Mücadele'ye düşman çeşitli örgüt ve oluşumlara katılanlardı. Hakkında en fazla olumsuz ifade kullanılan kişi Rauf Bey'di. Onu, Refet Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa gibi Millî Mücadele'nin diğer liderleri izlemişti. Tahmin edileceği gibi Çerkez Ethem Bey ve kardeşleri, Damat Ferid Paşa, Tevfik Paşa ve Vahdeddin ilk 20 içindeydi. III. Ciltteki belgelerde Vahdeddin hakkında tam 31 kez ("Şanlı Padişahımız", "Yüce Efendimiz", "Ebedi Sadakat ve Hürmetle Bağlı Olduğumuz Yüce Tacidar" gibi) olumlu ifadelerin kullanılması ise ironikti.

Mustafa Kemal'in bu 192 kişi hakkında "asi, katil, şeytanetkâr, hayvan terkibinde hain, müstereddi, bedbaht, hain, alçak, haysiyetsiz, adi bir mahlûk, aciz, his ve idrakten mahrum bir mahlûk, bi idrak, bi şuur, kalp ve vicdanı ulviyet-i insaniyeden mücerret bir mahlûk, gafil, cahil, zavallı, bedhâhân, erbab-ı mefsedet, cani, vatan haini, serîr, denî, ahmak, millet haini, din ve milletlerini satmış, hayâsız, hadnaşinas, küstah, mecani, serseri, aceze güruhundan, pest ve erzel tıynette" gibi gayet olumsuz ifadeler kullanmıştı.

Kongre'nin son günü olan 20 Ekim 1927'de Mustafa Kemal sözlerini şöyle bağlamıştı: "Bugün ulaştığımız sonuç, yüzyıllardan beri çekilen ulusal yıkımların yarattığı uyanıklığın ve bu sevgili yurdun her köşesini sulayan kanların karşılığıdır. Bu sonucu, Türk gençliğine kutsal bir armağan olarak bırakıyorum." Bu cümleyi okurken sesi daha kısılmış, titremiş, gözlerinden yaşlar akmaya başlamıştı. Gözyaşları içinde "Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen Türk istiklalini, Türk cumhuriyetini, ebediyen muhafaza ve müdafaa etmektir!" diye başlayan ve "Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" diye biten Gençliğe Hitabe'yi

okuduktan sonra cebinden çıkardığı mendil ile gözlerinin yaşını silmiş ve alkış tufanı arasında kürsüden inmişti. Bu sırada neredeyse tüm salon onunla birlikte ağlamıştı.

Resul mü, yaradan mı?

Ertesi gün gazeteler bu duygulu anları okuyucularına aktarmakta yarış içindeydiler. *Hâkimiyet-i Milliye* yazarı Avni Yavuz, "Gazi'nin kitabını okuyan ve onun eserlerini tetkik eden en mutat (sayılı) imansızlar bile artık onun bir millî resul (peygamber) olduğuna şüpheleri kalmayacağından emin olmak isterler," derken, aynı gazeteden Akçuraoğlu Yusuf Bey "O, yalnız Türk düşmanlarına galebe çalarak, Türk yurdunu kurtarmadı. O, yalnız Türk'lerin önüne düşerek, Türk'lere doğru yolu göstererek, Türk'lere hakikati göstererek Türk'leri necata erdirmedi. O, Âdemoğullarının büyük bir kısmına, yalnız büyük kısmına değil, belki hepsine yeni bir hayat yaratıyor... Yeni bir hayat yaradana bilmem ne derler?" diyerek Mustafa Kemal'i tanrı katına çıkarıyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın Gençliğe Hitabe'yi okurken gözlerinin yaşarması yabancı gazeteleri de etkilemişti. Örneğin İngiliz gazeteleri *Daily Telegraph* "Gözleri Yaşlı Mustafa Kemal", *Westminster Gazette* "Gözü Yaşlı Türk Diktatörü" *Daily Herald* ise "Mustafa Kemal'in Göz Yaşları" başlıklı haberler vermişti.

O sırada Britanya'nın Ankara Sefareti'nde görevli R. H. Hadow merkeze yolladığı raporunda "Nutuk daha çok Türkleri hedef alır. Yüce öğretmen, sadık havarilerini eğitiyor; onlar da ülkenin her yanma giderek, Türkiye'nin yeniden dirilişi haberini yayacak ve böylece, köylünün, dükkân ve toprak sahiplerinin Gazi'ye ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne olan borçlarını anlamalarına yardımcı olacaklardır," diye yazacaktı.

"Gençliğin Gazi'ye Cevabı"

Ertesi gün sıra 'Türk Gençliği'nin Gazi'ye cevap vermesine geldi. Ankara Hukuk Fakültesi öğrencileri, 21 Ekim 1927 günü bir araya geldiler ve Gençliğe Hitabe'yi yüksek sesle tekrarladıktan sonra duygularını kâğıda döktüler, ardından bu metni basına dağıttılar. Metinde şöyle diyordu:

"Ey Türklüğün büyük teşahhusu (şahsiyeti), ey bizim aziz babamız! Ruhlarına heyecan, dimağlarına nur saldığın gençlik sana diyor ki: Senin sevgini gönlünde, irşadlarını (doğru yolu göstermeni) şuurlu (bilinçli) adımlarının istikametinde bulan gençlik, şüphesiz ki senin dehan ve azminle Türklüğe hediye edilen Cumhuriyeti hayatından daha aziz ve mukaddes (kutsal) tanımıştır. Onun müdafaası için hiçbir fedakârlıktan çekinmeyecek, onu gözlerken çok kıskanç davranacaktır. Bugün de seni görmekle bahtiyar olan gençlik, tarihte masum ve asil kalmış olan milletimize köşe köşe dahilî ve haricî tuzaklar hazırlayan bu tarihi nasıl değiştirdiğinden ve bunların acı neticelerinden habersiz ve hissiz kalamaz ve kalmayacaktır. Dedelerinin gafletiyle yuvarlandıkları çukurlara bir daha düşmemek için bugünün dersini pek kara ve karanlık olan dünden halâs (kurtuluş) ve intibahının (uyanışının) hassasiyetini ise senin mevcudiyetinden ve iradenin ateşinden alacaktır. Milletinin hissiyatı ve sevgisini ondan aldığı saf ve mert kanla damarlarında dolaştıran gençlik -Türk istikbalinin evlatları- milletin varlığına ve onun kalbi olan aziz Cumhuriyetine en ufak yan bakışların bile tahayyül ve tasavvuruna uyuşuk ve hareketsiz kalamaz. Adı Türk, kanı Türk, bütün mevcudiyeti Türk olan millet ve onun gençleri kendisini yokluktan varlığa, ölümden hayata, karanlıktan ışığa is'âl edenlerin (ulaştıranların) açtıkları kurtarış çığırında her vakit istiklal ve istikbalinin koruyucusu, kan ve candan çizilmiş hudutların bekçisi olacak ve ebediyete kadar da öyle kalacaktır."

Benzer bir töreni, 22 Ekim 1927 Cumartesi günü İstanbul'da Darülfünun öğrencileri yaptı. Ertesi gün bütün fakülte ve üniversitelerin temsilcilerinin katıldığı toplantıda Millî Türk Talebe Birliği Cemiyeti Reisi Tahsin Bekir (Balta) Bey, önce Gençliğe Hitabe'yi okudu, ardından Gazi'ye çekilecek telgraf metni hazırlandı. Bu da en az Ankara Hukuk Fakültesi öğrencilerinin metni gibi hamasiydi. Ardından Maarif Vekâleti, hem Gençliğe Hitabe'nin hem Gençliğin Gazi'ye Hitabesi'nin okul duvarlarına asılması talimatını verdi. O tarihten sonra da metin Mustafa Kemal'in üstün hitabet gücünün, belagatinin mümtaz bir örneği olarak kutsandı.

Nutuk'a itirazlar

Ama *Nutuk*'taki anlatıya itiraz edenler de olmadı değil. İlk tepki 1913-1914 yıllarında Harbiye Nazırlığı yapan Çürüksulu Mahmut Paşa'dan geldi.* Mustafa Kemal *Nutuk*'ta Çürüksulu Mahmut Paşa'yı *Bosphor* gazetesine verdiği beyanatında, Ermeniler lehine toprak tavizinde bulunulabileceğini söylemesinden dolayı eleştirmişti. Bu ifadeler gazetelerde yayımlanır yayımlanmaz, Mahmut Paşa Mustafa Kemal'e bir telgraf çekerek sözlerini düzeltmesini istedi. Telgrafa CHF Katib-i Umumisi Saffet Bey cevap verdi. Saffet Bey *Nutuk*'un eklerini oluşturan belgeler yayımlandıktan sonra gerçeklerin daha iyi anlaşılacağını söylüyordu.

İkinci itiraz Halide Edip'ten geldi. O sırada eşi Adnan Bey'le birlikte yurtdışında bulunan Halide Edip, Londra'da yayımlanan *The Times* gazetesine Mustafa Kemal'in kendileri hakkında yanlış değerlendirmeler yaptığını anlatan bir mektup gönderdi. Halide Edip mektubunda, Mustafa Kemal'in "Amerikan himayesi

* Bu bilgileri de Hakan Uzun'un kitabından kısaltarak aktarıyorum.

(manda) meselesini" yeniden ortaya atarak, sanki kendilerinin Türkiye'nin bağımsızlığını feda etmeye hazır insanlar gibi gösterildiklerini belirtiyordu. Savunmadan çok saldırı tonlamasıyla yazılmış olan mektup şu cümleyle bitiyordu: "Lincoln'nin dediği gibi bazı kimseleri daima ve herkesi muvakkaten (geçici olarak) elde etmek kabil ise de herkesi her zaman elde etmeğe imkân yoktur." Halide Edip'in bu mektubuna da CHF Genel Sekreteri Saffet Bey'in imzasıyla, gerçeklerin *Nutuk*'un içerik ve vesikalarının tamamen okunduğunda ortaya çıkacağını belirten kısa bir tekzip gönderildi.

Adnan Bey ise, yaklaşık bir yıl sonra, 29 Eylül 1928'de *The Daily Telegraph* gazetesinde bir makale yayımladı. Makalede doğrudan *Nutuk*'tan bahsedilmiyor, ama Mustafa Kemal Paşa'ya ve rejime yönelik suçlamalara yer veriliyordu. Adnan Bey'e göre, Mustafa Kemal'in, çoğulcu demokrasiyi kurmak gibi bir hedefi yoktu, hatta 1925'te Meclis'i ezen bir diktatörlük kurmuştu.

10 Mayıs 1926'da 'tropik malarya' hastalığının tedavisi için TBMM'den üç ay izin alan ve önce Viyana'ya, sonra Londra'ya giden Rauf Bey de *Nutuk*'un okunmasından sonra *The Times* gazetesine bir yazı göndererek, arkadaşlarını ve kendisini savundu. Rauf Bey yazısında, Mustafa Kemal'in kendisini ve arkadaşlarını, Saltanat'ı desteklemek, ülkeyi anarşiye götürmek ve kurdukları TpCF'den dolayı gericilik ve Kürt isyanını çıkarmakla suçlayarak tarihi saptırdığını, Millî Mücadele'de Türk ordusunu zafere götüren Mustafa Kemal'in bir diktatörlük kurmak için bu saygınlığından yararlandığını ileri sürüyor, *Nutuk*'u söyleyerek bu yaptıklarını meşrulaştırmaya çalıştığını belirtiyordu. Rauf Bey, diktatör olarak nitelendirdiği Mustafa Kemal Paşa'nın izin vermesi durumunda, tüm gerçekleri Türk basınında yayımlayabileceğini açıklıyordu. Elbette kendisine bu fırsat verilmedi.

1926 İzmir Suikastı Davası'ndan beri ev hapsinde olan ve *Nutuk*'ta hakkında önemli suçlamalar yapılan Kâzım Karabekir ise eleştirilerini dile getirmek için 1933 yılını bekleyecek, ancak sonu hiç iyi olmayacaktı. *

Başta da söylediğim gibi *Nutuk*'un okunması bir dönemin sonuydu. Bundan sonra Kemalist kadrolar Harf Devrimi, Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi, Soyadı Kanunu, İskân Kanunu gibi araçlarla Türk-ulus devletinin inşaası sürecini derinleştirmeye koyuldular.

Gençliğe Hitabe'yi Kim Yazdı?

Afet İnan, muhtemelen o günlerde (1966) bazı dedikodulara cevap vermek için, *Gençliğe Hitabe*'nin bizzat Mustafa Kemal tarafından yazıldığını ısrarla söylemişti:

"Yaz aylarının sıcak bir gününün gecesi, Atatürk'ün etrafında daha kalabalık bir aydınlar topluluğu vardı. O, arkadaşlarına adeta bir sürpriz hazırlamanın sevinci içinde, 'Oturunuz ve dinleyiniz' dedi. Sonra da *Nutuk*'un sonuna koyacağı satırları yüksek sesle okumaya başladı. Dinleyicilerin nefes dahi almadıklarını sanıyorum. Çünkü ben kendimi öyle hissediyor ve ulusal bir heyecanın etkisi içinde yaşıyordum. Bütün Millî Mücadele'nin tarihi olan *Nutuk* bu satırlarla son bulacaktı. Atatürk bu metni okuyup bitirdiği zaman derin bir nefes almış, fakat iki damla gözyaşını da bizlerden saklamamıştı (...) 505-506 sayfa numarasını taşıyan bu son yapraklarda görüldüğü gibi hemen hiçbir düzeltme yoktur. Yazı Atatürk'ündür. Üç yerdeki düzeltme ise yazarken yapılmıştır. Evvela 'Ey Türk Genci' demiş, fakat hemen 'Genci' kelimesini silerek 'Gençliği' olarak

* Kâzım Karabekir'in eleştirilerine, 1927-1950 arasında yaşanan olaylara dair yazılardan oluşacak *Öteki Tarih-III*'te yer vereceğim.

düzeltmiştir. İkinci düzeltme şudur: 'Galipler cebren ve hile ile' diye başlayan cümlenin başındaki 'Galipler' kelimesini silmiştir. Sonuncu düzeltme ise 'İşte bu ahval ve şerait içinde dahi Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır' cümlesinde yapılmıştır. [Araya 'vazifen' kelimesi konmuştur.] Devamı ettiği en son cümle de yarım kalmış ve onu tamamen silmiştir. O da aynen şöyledir: 'Efendiler, son kuvvetini kendi mefkûresinde (ideallerine) ve damarlarında bulan Türk evladının elinde İstiklal ve Cumhuriyetin ilânihaye (sonsuza dek) mahfuz ve masun (korunacağına ve dokunulmaz) olacağına, Cumhuriyet sancağının itibarı[nın] daima yüksek bulunacağına'..."

İnönü Ecevit'e ne dedi?

Yıllar sonra, Oral Çalışlar *Liderler Hapishanesi, 12 Eylül Günlükleri* (Güncel Yayınları, 2007) adlı kitabında Gençliğe Hitabe'nin asıl yazarının İsmet İnönü olduğunu iddia etti. Çalışlar'a bu bilgiyi 12 Eylül darbesinden sonra hapishane arkadaşlığı yaptığı Bülent Ecevit vermişti. Bülent Ecevit'e de İsmet Paşa anlatmıştı. İddiaya göre, Mustafa Kemal hazırladığı nutku okuması için İnönü'ye vermiş ve fikrini söylemesini istemişti. İnönü uzun konuşmayı okuyup bitirdikten sonra Atatürk'e iade etmişti. Atatürk'ün "Nasıl buldun?" sorusuna, "Paşam çok güzel, ancak, sonunu gençliğe hitap ederek bitirmek sanırım faydalı olur," cevabını vermişti. Atatürk de bunun üzerine "O zaman sen yaz böyle bir bölüm; bakalım, iyi olursa dediğin gibi yaparız," demişti. Bunun üzerine İnönü *Nutuk*'un sonundaki ünlü Gençliğe Hitabe bölümünü kaleme almıştı. Ecevit bu hikâyeyi 1978-1979 yıllarında Millî Eğitim Bakanı olan Necdet Uğur'a da anlatmıştı. İddia o günlerde epey ses çıkardı ama yeminli Atatürk uzmanları "Gençliğe Hitabe'nin Atatürk'e ait olmaması ihtimali milyonda birdir" demekten öteye gidemediler, çünkü Afet

İnan'ın gördüğünü söylediği müsveddeler ortada yoktu.* Bülent Ecevit de yaşamadığı için, bu iddiayı doğrulamak da yalanlamak da mümkün değil. Ancak metnin, *Nutuk*'la büyük uyum içinde olduğu; Türk, kan, ırk, dahili ve harici düşmanlar, gaflet, dalalet, hıyanet, istilacılar gibi kavramların *Nutuk*'un da temel kavramları olduğu açık.

Nutuk'un okunmasından sonra, Mustafa Kemal ve yakın çevresi, artık tüm enerjilerini Kemalist modernleşme projesini derinleştirmeye hasredeceklerdi. Bu dönemi de *Öteki Tarih III*'te ele alacağız.

Özet Kaynakça: Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Baskıya Hazırlayan: Arı İnan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Matbaacılık, 1969; Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Hatıralar: Yorulmak Bilmez Atatürk", *Ulus*, 13 Temmuz 1961; Ruşen Eşref Ünaydın, "Mustafa Kemal'le Mülakat", *Türk Dili*, C.V, S. 56, 1956; Hakan Uzun, *Atatürk ve Nutuk*, Siyasal Kitabevi, 2006.

* Bir rivayete göre müsveddeler dönemin Cumhurbaşkanlığı Sekreteri Tevfik Bıyıklıoğlu'nun ailesi tarafından muhafaza ediliyor

DİZİN

31 Mart Olayı 179, 361
1921 Anayasası 269, 276

A

Abbas Hilmi Paşa 162
ABD 9, 20, 21, 55, 58, 59, 76, 80, 82, 83, 87, 89, 102, 103, 104, 105, 155, 156, 163, 186, 195, 218, 219, 243, 254, 257
Abdülhalik Renda 188
Abdullah Cevded 53, 325
Abdülaziz 238, 299, 321
Abdülmecid Efendi 238, 299, 304, 310, 311, 317, 319, 321, 322, 391
Abdülvahap Kara 174
Afganistan 98, 127, 165, 168, 172, 173
Ahmed İzzet Paşa 10, 154, 196
Ahmed Şerif Senûsi 66
Ahmet Muhtar Paşa 166
Ahmet Süreyya Bey 326, 338, 354
Alemdar 21, 366
Ali Cenani Bey 189
Ali İhsan Sabis Paşa 56
Ali Münif Bey 9, 190
Ali Şükrü Bey 116, 117, 247, 248, 256, 266, 271, 282, 283, 284, 285, 286, 370
Ali Sururi Efendi 325
Alman Sosyal Demokrat Partisi 107
Almanya 9, 10, 17, 18, 32, 83, 87, 101, 102, 142, 153, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 163, 165, 175, 183, 188, 194, 202
Amasya Protokolleri 195, 274, 281
Amasya Tamimi 64
Amele Taburları 22, 39, 44
Amiral Calthorpe 10, 11, 12, 14, 15, 28
Anadolu 26, 30, 35, 37, 38, 39, 40, 44, 48, 49, 50, 51, 55, 58, 59, 64, 65, 67, 71, 83, 84, 85, 87, 88, 93, 94, 101, 102, 104, 109, 110, 115, 116, 121, 122, 127, 132, 133, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 154, 158, 165, 175, 185, 195, 197, 201, 203, 205, 206, 209, 211, 212, 243, 254, 256, 266, 269, 274, 278, 290, 291, 303,

318, 320, 327, 337, 342, 348, 361, 368, 370, 380, 381, 391
Anadolu Kulübü 370
Ankara Anlaşması 77, 203, 204, 249, 349, 350
Asya 65, 81, 97, 98, 109, 135, 141, 175, 176, 243, 291, 318
Ata Çelebi 358
Avam Kamarası 83
Avni Lifij 321
Avni Yavuz 393
Ayan Meclisi 21, 85, 301
Ayıcı Arif 376, 377
Azadi 95, 337, 339, 340

B

Babanzade Ahmet Naim 53
Babanzade İsmail Hakkı 53, 54
Babıâli Baskını 22, 108, 180, 183
Bağdatlı Hâdi Paşa 86
Baha Sait Bey 48, 49
Bakü Kurultayı 95, 97
Balkan Savaşları 11, 39, 127, 365
Barutçuzade Ahmet Bey 113
Basmacı Hareketi 177
Batum 19, 40, 41, 43, 51, 74, 94, 102, 103, 115, 116, 173, 175, 202, 252
Bedirhanlar 54, 55, 90
Bekir Ağa Bölüğü 22, 23, 25
Bekir Ağa Koğuşu 22, 128
Bekir Sami Bey 77, 130, 187, 195, 206, 274, 381
Bektaşi Tarikatı 67
Binbaşı Noel 56, 57, 58
Birinci Dünya Savaşı 9, 10, 32, 39, 58, 87, 107, 109, 127, 130, 131, 153, 157, 160, 177, 190, 196, 197, 199, 201, 206, 272, 315, 344, 379
Birinci Grup 237, 266, 269, 272, 286
Birinci İnönü Muharebesi 108
Birinci Meclis 253, 268, 271, 272, 273, 388
Bitlisli Yusuf Ziya Bey 339
Boğos Nubar Paşa 90
Bolşevik Devrimi 11, 40, 41, 93, 107, 109, 201, 205
Bolşevikler 42, 93, 97, 173, 176
Börekçizade Fetvası 65
Borsalina Kardeşler 365
Britanya İmparatorluğu 97, 175, 341, 342
Bulgaristan 9, 10, 32, 35, 87, 162, 249, 317
Buxton Kardeşler 32

C

Celâdet Bedirhan Bey 57
Cagadamard 170, 215
Cellât Ali 213, 377, 378
Celvetî Tacedddin Dergâhı 67
Cemaleddin Çelebi 64, 66, 68, 69
Cemal Paşa 10, 16, 50, 154, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 183, 198, 199, 200
Cemiyet-i Akvam 168, 336, 338, 343, 344, 345, 346, 347
Cengeli Savaşçıları 98, 99, 100
Chester İmtiyazı 254, 257, 265

Cibranlı Binbaşı Kasım Bey 337
Cibranlı Miralay Halit Bey 337, 339
Cumhuriyet Halk Fırkası 273

Ç

Çanakkale 9, 10, 12, 19, 36, 82, 131, 182, 208, 234, 235, 251
Çankaya 163, 232, 283, 284, 290, 294, 295, 298, 370, 399
Çan Kay Şek 98
ÇEKA 166, 167, 172, 173

D

Dadaylı Halit Bey 373
Daily Herald 393
Daily Mail 21, 38, 215, 218, 235
Daily Telegraph 393, 396
Damat Ferid Paşa 11, 22, 25, 28, 80, 81, 82, 85, 86, 87, 185, 381, 392
Darülfünun 31, 53, 301, 395
Dersim 61, 119, 120, 121, 123, 125, 157, 276, 310, 313, 336, 352
Der Zor 157, 158, 203, 241, 249
Divan-ı Harb-i Örfî 22, 185
Diyap Ağa 120, 123
Diyarbakır 23, 39, 55, 57, 58, 61, 63, 90, 101, 120, 124, 183, 191, 192, 276, 279, 336, 338, 340, 352, 353, 356
Doğru Söz 358
Doğu Halklarının Birinci Kurultayı 95, 107, 109
Dokuz Umde Beyannamesi 270, 271
Dörtler Meclisi 80
Dr. Adnan Bey 303, 311, 331, 332, 373, 375, 385
Dr. Bahaeddin Şakir 16, 22, 155, 162
Dr. Nazım 9, 16, 22, 155, 176, 379, 382, 383
Dürrizade Abdullah Efendi 65, 327
Dürrizade Fetvası 65, 367
Dürrüşehvar Sultan 322
Düyun-u Umumiye İdaresi 251

E

Edgar Quinet Zırhlısı 212
Efzun Alayları 29
Elaziz 61, 120
Elviye-i Selase 74, 252
Emanullah Han 98, 165
Enver Paşa 9, 16, 17, 19, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 67, 96, 97, 99, 100, 116, 142, 154, 165, 166, 167, 169, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 194, 200, 286, 381, 384
Ermeni İntikam Birliği 162
Ermeni Kırımı 20, 42, 59, 97, 127, 155, 160, 170, 185, 186, 194, 195, 198, 248, 323, 379
Ermeni Komisyonu 103
Ermenistan 20, 56, 58, 88, 89, 93, 101, 102, 103, 104, 105, 119, 156, 169
Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti 105
Erzurum 37, 38, 39, 48, 57, 58, 59,

60, 61, 62, 63, 64, 72, 89, 90, 96, 101, 103, 104, 108, 111, 112, 113, 115, 121, 163, 167, 168, 169, 177, 185, 189, 197, 198, 247, 256, 258, 261, 266, 269, 270, 278, 296, 351, 365, 366, 373, 376, 391
Erzurum Kongresi 48, 59, 60, 61, 62, 63, 72, 269, 391
Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 112
Ethem Bey 126-145, 208-210, 328, 392

F

Fatma Sultan 320
Felah-ı Vatan 71, 72
Feyzullah Hoca 98
Figaro 155, 218
Filibeli Hilmi 382, 383
Filistin 9, 15, 88, 102, 168
Filistin Cephesi 15
Fransa 10, 55, 56, 80, 81, 83, 84, 88, 89, 93, 102, 155, 168, 203, 204, 205, 235, 242, 249, 261, 322, 337, 341, 344, 351, 360, 391
Fuad Sabit 94

G

Galatalı Şevket 48, 50, 192
Galatasaray Mekteb-i Sultanisi 108
Gediz Muharebesi 136
Gençliğe Hitabe 392, 393, 394, 395, 397, 398
Giritli Şevki 130, 369, 371, 372, 373, 376, 387
Gümrü Antlaşması 89, 105, 196
Gürcü Yusuf 369, 370, 371, 374, 376, 377

H

Hafız Hakkı Paşa 168
Hafız Mehmet 376, 378
Hahambaşı Hayim Nahum 10
Hâkimiyet-i Milliye 76, 141, 167, 282, 318, 393
Haliç Konferansı 343
Halide Edip 126, 145, 372, 385, 395, 396
Halis Turgut 376, 378
Hamidiye Zırhlısı 11, 365
Hareket Ordusu 179
Harp Mecmuası 182
Hasan Amca 380
Hasan Hayri Bey 339
Hasan Hişyar Serdi 340
Hasan Tahsin 27, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 128, 129, 189
Heyet-i Temsiliye 270, 289
Hilafet Hareketi 311, 318
Hindistan 57, 83, 95, 96, 98, 165, 168, 205, 312, 319
Hıyanet-i Vataniye Kanunu 134, 253, 267, 268, 271, 272, 286, 312, 335, 337, 351, 352, 353
Hukuk-u Beşer 27, 33, 128
Hürriyet-i Ebediye Tepesi 164
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 22, 33, 236, 325

Hüseyin Avni Bey 197, 236, 237, 239, 247, 256, 266, 268, 270, 332, 351, 379, 382

I

Irak 9, 10, 13, 56, 88, 127, 241, 244, 248, 257, 277, 341, 343, 344, 345, 347, 349
II. Enternasyonal 107
III. Enternasyonal 107, 175

İ

İlham 108, 288
II. Abdülhamid 120, 131, 179, 253, 339, 357
İkibine Doğru 280
İkinci Dünya Savaşı 107, 164
İkinci Grup 111, 197, 236, 237, 239, 247, 256, 266, 267, 269, 270, 272, 273, 282, 283, 285, 286, 332, 334
İkinci Meclis 272, 273, 287
İkinci İnönü Muharebesi 207
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 325
İran 9, 13, 56, 57, 91, 93, 98, 99, 100, 127, 156, 157, 165, 175, 252
İran Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 99
İş Bankası 45, 200, 211, 330, 368, 374, 388, 399
İshak Sukûti 53
İskilipli Atıf Hoca 366
İslam Teali Cemiyeti 366
İsmail Sabri 114
İstanbul Umum Amele Birliği 259
İstiklal Mahkemeleri 34, 148, 268, 337, 339, 342, 351, 352, 357, 359, 360, 367, 368, 373, 388, 389
İstiklal Marşı 64, 367
İsviçre 17, 33, 103, 104, 154, 165, 242, 317, 319, 322, 381
İtalya 80, 84, 88, 89, 102, 103, 154, 187, 188, 202, 205, 242, 249, 315, 344
İtibarı Milliye Bankası 258
İtilaf Devletleri 9, 10, 12, 13, 14, 18, 20, 24, 27, 28, 36, 42, 43, 59, 74, 75, 80, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 101, 102, 103, 105, 106, 108, 121, 128, 185, 195, 196, 198, 206, 208, 233, 234, 235, 244, 247, 249, 250, 251, 252, 323
İttifak Devletleri 10
İzmir İktisat Kongresi 247, 254, 256, 257, 261, 264, 265
İzmir Suikastı 189, 191, 192, 385, 386, 388, 389, 397
İzmir Suikastı Davası 189, 191, 192, 386, 389, 397
İzmir Yangını 215, 391

K

Kâmran Bedirhan Bey 57
Kara Çete 375, 379, 385
Kara Kemal 16, 47, 192, 373, 376, 379, 381, 382, 384
Karakol 47, 48, 49, 379, 384
Kara Vasıf 43, 47, 48, 49, 50, 51, 191, 379, 382, 384

Kars Antlaşması 106
Kazım Karabekir 23, 37, 38, 57, 60, 65, 67, 82, 95, 96, 104, 105, 110, 111, 112, 117, 118, 127, 168, 169, 170, 185, 196, 208, 238, 239, 252, 259, 262, 271, 273, 286, 296, 297, 300, 311, 331, 332, 335, 352, 373, 376, 387, 391, 392, 397
Kel Ali 190, 354, 358, 364, 375, 382, 387, 388
Kemaleddin Sami Paşa 212
Kilikya 13, 18, 56, 88, 101, 102, 203, 306
King-Crane Komisyonu 102
Kılıç Ali 355, 356, 359, 377, 380, 387, 388
Kızıl Ordu 94, 99, 100, 104, 105, 135, 151, 166, 175, 176, 202, 252
Koçgiri İsyanı 119, 122, 124, 209, 276
Komintern 107, 118, 173
Komünist Enternasyonal 93, 97
Kont Sforza 38, 84
Kör İhsan Bey 382
Kral Faysal 349
Kudüs 9, 244
Kürdistan 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 88, 90, 91, 92, 94, 119, 120, 121, 125, 208, 277, 279, 281, 339, 340, 350
Kürdistan Bağımsızlık Komitesi 90
Kürdistan Teali Cemiyeti 54, 55, 59, 92, 121, 340
Kürt Kulübü 55, 57, 58
Kürt Teali Cemiyeti 59, 61, 119, 325, 338
Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti 54
Kurt Kanunu 387, 388
Kuşçubaşı Eşref 128, 162, 179, 328
Kutsal İsyan 42

L

Latife Hanım 283, 287
Laz İsmail 369, 370, 371, 372, 374, 376, 377
Lazistan 94, 101, 103, 237, 266, 286, 287, 369, 370, 376
Le Matin 218
Lenin 41, 85, 93, 98, 100, 105, 107, 188
Les Temps 218
Londra Konferansı 77, 206, 381
Lord Balfour 83
Lord Curzon 10, 77, 83, 102, 103, 168, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 276, 320
Lord Kinross 38
Lozan Barış Antlaşması 77, 149, 246, 253, 273, 287, 288, 305, 307, 323, 343
Lozan Barış Görüşmeleri 77, 198, 202, 244, 248, 256, 262, 264, 282, 291

M

Macaristan 87, 261
Mahmut Şevket Paşa 108
Malta Sürgünleri 187, 188, 192, 193

Mardin 61, 276, 337
Meclis-i Mebusan 21, 50, 71, 72, 73, 79, 84, 189, 257, 266, 313
Meço Ağa 120
Medeni Kanun 307, 389
Mediha Sultan 80
Mehmed Cemal Azmi 40
Mehmed Selim Efendi 339
Mehmed V. Reşad 184
Mehmet Hafız Bey 21
Meşrutiyet 39, 53, 61, 92, 98, 108, 178, 295
Mevlana Celaleddin Rumî 66
Mevlanzade Rıfat Bey 328
Midilli Adası 28
Millî Meşrutiyet Fırkası 108
Millî Mücadele 35, 37, 38, 46, 47, 48, 50, 52, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 87, 88, 130, 143, 146, 182, 185, 188, 191, 199, 201, 218, 238, 253, 254, 261, 264, 274, 275, 287, 289, 296, 298, 323, 328, 329, 339, 348, 356, 364, 366, 368, 373, 374, 376, 381, 384, 385, 387, 391, 392, 396, 397
Milli Mücadele'de Erzurum 59
Millî Türk Talebe Birliği Cemiyeti 395
Millî Türk Ticaret Birliği 258, 264
Mirza Küçük Han 98, 99, 100
Misak-ı İktisadî 263
Misak-ı Millî 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 234, 237, 241, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 344, 348
Moskova 50, 51, 77, 94, 98, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 136, 143, 165, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 201, 202, 262
Moskova Antlaşması 106, 202
Mudanya Konferansı 77, 235, 239
Mudanya Mütarekesi 235, 238, 240, 295
Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti 112
Müsavat 27, 128
Müslüm Penahî 67
Mustafa Kaptan 283
Mustafa Sagir 187
Mustafa Suphi 96, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 136, 141
Musul 19, 56, 58, 76, 90, 127, 144, 190, 203, 241, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 254, 256, 257, 279, 281, 320, 336, 340, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 369
Musul Meselesi 320, 336, 342

N

Naciye Nimet 370, 372, 376, 387
Naciye Sultan 180, 181
Nebizade Hamdi Bey 357
Nemesis 170
Nemlizade Ragıp Bey 114
Neuilly Antlaşması 87
Nuri Dersimi 120, 121, 122, 125
Nutuk 37, 38, 39, 45, 72, 86, 127, 200, 210, 239, 274, 332, 334,

360, 389, 390, 391, 393, 395, 396, 397, 398, 399

O

Onlar Meclisi 80, 81
Osmanlı Bankası 260, 301, 345
Osmanlı İmparatorluğu 9, 10, 12, 15, 20, 21, 49, 55, 58, 70, 74, 76, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 102, 119, 154, 155, 158, 166, 169, 186, 238, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 257, 264, 274, 288, 295, 301, 350, 360
Osmanlı Ressamlar Cemiyeti 321
Osmanlı-Rus Savaşı 99
Osman Şiar 383
Ottoman-American Development Company 257
Oxford Üniversitesi 357

Ö

Ömer Faruk Efendi 181, 322

P

Palulu Kör Said 338
Paris Barış Konferansı 30, 80, 89, 90, 92, 101
Paris Komünü 107
Polonya 101, 104, 175, 196
Prens Sabahattin 313, 333

R

Rauf Bey 11, 12, 14, 15, 16, 50, 51, 62, 71, 73, 127, 130, 167, 192, 195, 235, 236, 238, 239, 246, 273, 274, 283, 292, 297, 298, 299, 310, 311, 312, 320, 331, 332, 373, 374, 375, 380, 382, 385, 386, 387, 392, 396
Redd-i İlhak Cemiyeti 28
Reji İdaresi 263
Reşad Halis 86, 327
Resimli Ay 356, 357, 359
Rıza Nur 41, 43, 72, 111, 124, 148, 170, 236, 240, 245, 246, 255, 285, 287, 323, 330
Romanya 9, 32, 151, 250, 361
Ruşen Eşref 213, 295, 298, 303, 304, 399

S

Sabiha Sultan 181
Said Halim Paşa 23, 161, 162, 167, 199, 320
Saidi Nursî 53
Saint-Germain Antlaşması 87
Sakallı Nureddin Paşa 33, 44, 122, 213
Sakarya Meydan Muharebesi 143, 175, 204, 207, 210, 267, 291
Samsun 19, 22, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 44, 48, 55, 60, 64, 69, 102, 124, 189, 191, 201, 296, 302, 331, 365, 368, 370, 389
Sanayi-i Nefise Mektebi 321
San Remo Konferansı 78
Sarı Efe Edip 369, 372, 374, 375, 376, 387

Sarraf Yanko 213
Sebilürreşad 355, 356
Seda-yı Hak 215
Sevr 68, 78, 82, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 104, 105, 120, 143, 186, 206, 240, 248, 254, 327
Seyid Abdülkadir Bey 53, 338, 340
Sinop 41, 76, 109, 240, 298, 351, 358
Sivas 39, 41, 48, 49, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 71, 72, 89, 90, 101, 102, 116, 119, 120, 121, 122, 131, 147, 189, 190, 191, 195, 198, 269, 274, 278, 289, 297, 334, 352, 365, 376
Sivas Kongresi 48, 62, 63, 64, 71, 72, 131, 269, 274, 289
Sovyet Rusya 41, 43, 44, 77, 94, 100, 104, 105, 108, 109, 113, 114, 115, 116, 135, 141, 165, 175, 198, 201, 202, 252, 261, 262, 276, 346
Standard Oil Şirketi 257
Süleyman Nazif 367
Sultanahmet Mitingi 64
Sultan Galiyev 98, 100
Sürmenelı Kınalıoğlu Ahmed Yakub 114
Sykes-Picot Anlaşması 56

Ş

Şarkî Anadolu Demiryolları Anlaşması 257
Şapka Kanunu 359, 365, 366, 367, 389
Şapka Nutku 363
Şark İstiklal Mahkemesi 335, 342, 353, 354, 359
Şark-ı Karib Çerkezleri Temin-i Hukuk Cemiyeti 328
Şehzade Süleyman 181
Şemdinanlar 54, 90
Şen Şapka Firması 365
Şeyh Senûsî 276
Şeyh Said İsyanı 273, 279, 281, 334, 340, 342, 345, 355, 369, 372, 376

T

Talat Paşa 9, 10, 33, 47, 49, 50, 54, 127, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 167, 169, 170, 199, 200, 379, 381, 384
Tanin 108, 310, 312, 313, 314, 318, 379, 380
Tarikat-ı Salâhiyye 68
Teceddüt Fırkası 16, 27, 47
Tedkik-i Seyyiât Komisyonu 21
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 189, 273, 332, 335
Teşkilat-ı Esasiye Kanunu 275, 278, 352, 372, 374
Teşkilat-ı İçtimaiye Cemiyeti 55
Teşkilat-ı Mahsusa 24, 32, 48, 99, 100, 113, 127, 162, 168, 190, 193, 272, 328
Tevfik Paşa Hükümeti 80
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 316, 389
The London Times 218

The New York Times 20, 155, 156
Topal Osman 42, 44, 117, 122, 147, 248, 271, 283, 284, 285
Trablusgarp Savaşı 32, 179, 249
Trianon Antlaşması 87
Turkey Today 77
Türkistan 51, 67, 93, 175
Türkiye Komünist Partisi 107
Türk-Kürt Kongresi 279
Türk Ocağı 27, 303, 363, 370
Türk Tarih Kurumu 193, 280

U

Uşi Antlaşması 249

Ü

Üç Aliler Divanı 353, 367, 374

V

Vahdeddin 10, 11, 14, 17, 21, 37, 38, 42, 71, 72, 80, 85, 86, 87, 104, 181, 183, 184, 194, 235, 238, 239, 295, 321, 326, 327, 392
Vakko 365
Versailles Antlaşması 85, 87, 101, 102, 103
Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti 58
V. Murad 320, 321

W

Wirsén Komisyonu 346

Y

Yahya Kâhya 114, 116, 117
Yakub Cemil 183, 384
Yenibahçeli Nail 96, 379, 382, 383
Yıldırım Ordular Grubu 18
Yunanistan 29, 43, 44, 84, 87, 88, 89, 90, 102, 149, 151, 152, 206, 207, 242, 249, 251, 302, 332, 385

Z

Zareh Melik Şah Nazaryan 170
Ziraat Bankası 108
Ziya Hurşid 237, 239, 266, 286, 287, 369, 370, 371, 374, 376, 377, 378, 385, 386, 387, 388

Dünyanın yeniden paylaşımından pay almak için 11 Kasım 1914'te resmen Birinci Dünya Savaşı'na giren Osmanlı İmparatorluğu, savaş boyunca 10 cephede (Kafkasya, Irak, Filistin-Suriye, Çanakkale, Galiçya, Makedonya, Romanya, Hicaz-Yemen, İran ve Libya'da) savaşmış, Çanakkale dışındaki tüm cephelerde yenilmişti. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin içerdiği tehlikelerin farkında vatan nadir kişilerden biri olan Mustafa Kemal, 16 Mayıs 1919'da Samsun'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışından tam yedi yıl sonra 1 Temmuz 1927 günü İstanbul'a geldiğinde halk kendisini büyük sevinçle karşılamıştı. Bu yedi yılda neler olmamıştı ki... 'Yedi düvele karşı Kurtuluş Savaşı' kazanılmış, Saltanat kaldırılmış, Lozan Barış Antlaşması imzalanmış, Ankara başkent olmuş, Cumhuriyet kurulmuş, Hilafet kaldırılmış, Tevhid-i Tedrisat Kanunu, Şapka Kanunu gibi Kemalist modernleşmenin temel metinleri kabul edilmiş, Takrir-i Sükûn Kanunu, İstiklal Mahkemeleri ile muhalefet susturulmuş, İzmir Suikastı Davası ile önemli siyasi rakipler radikal biçimde tasfiye edilmişti. Sıra Mustafa Kemal'in muzaffer bir komutan olarak eski payitahta, İstanbul'a dönmesine ve zaferini kalıcı kılmasına gelmişti. Mustafa Kemal, Dolmabahçe Sarayı'nda kaldığı üç ay boyunca 15-20 Ekim 1927'de toplanan CHF Kongresi'nde okuduğu *Nutuk* üzerinde çalışacaktı.

Bu kitap *Nutuk*'ta Mustafa Kemal'in bakış açısıyla anlatılan olayların perde arkasına bakmayı amaçlıyor. *Öteki Tarih-I*'in bıraktığı yerden başlıyor ve Hamidiye Kahramanı Rauf Bey, Mondros Mütarekesi'nin ağır şartlarını neden kabul etti, İtilaf Devletleri Ermeni Tehciri ve savaş suçlularını Malta'ya nasıl götürdü, düşmana ilk kurşunu kim attı, Mustafa Kemal Samsun'a kendi mi gitti, padişah tarafından gönderildi mi, Erzurum ve Sivas Kongresi'nde Kürtler temsil edildi mi, Milli Mücadele'de tarikatların rolü neydi, Kuvayı Milliye 'Yeşil Dürcü'lü mü yoksa 'aş düşmanla' mı savaştı, Mustafa Suphileri Karadeniz'de kim boğdurdu, 'Çerkez' Ethem hain mi kahraman mıydı, Talat, Enver ve Cemal paşalar Anadolu'dan nasıl uzak tutuldu ve hayatları nasıl sonlandı, İzmir'i Ermeniler mi, Rumlar mı yoksa Türkler mi yaktı, Saltanat nasıl kaldırıldı, Ali Şükrü Bey cinayetinin nedeni neydi, Lozan bir zafer mi yoksa hezimet miydi, Cumhuriyet bir gece de mi ilan edildi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ömrü neden kısa oldu, Şeyh Said İsyanı'nın arkasında İngilizler mi vardı, Şapka Kanunu'na muhalefet edenlerin başına neler geldi, 150'likler listesi nasıl hazırlandı, İzmir Suikastı Davası'nın amacı neydi gibi birçok soruya bugüne dek bize öğretilenlerden farklı cevaplar vermeye çalışıyor.

Fiyatı: 20 TL